
Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

АМИН МААЛУФ. Самарқанд. Роман.....	3
ПРЕМЧАНД. Фидойи. Роман.....	65

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ПАРУЙР СЕВАК. Сенинг дардингман, Ватан!.....	57
--	----

СЎНМАС СИЙМОЛАР

ҲАБИБУЛЛА ЗАЙНИДДИН. Қиссанавис адиб.....	123
---	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

ҲЕРМАН ҲЕССЕ. Жаҳон адабиёти кутубхонаси.....	128
---	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ЗУЛХУМОР ХОЛМАНОВА. Буюк хотира.....	146
--------------------------------------	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЯЦЕК РОЙ. Қора от кечалари ўлдирди. Қисса.....	150
--	-----

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус Аъзамов
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Ғайрат Шоумаров
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипбергенев
Баҳром Қурбонов
Саидахрор Ғуломов
Пўлат Ҳабибуллаев

Жаҳон адабиёти, 6. 2003.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **А.ФАЙЗУЛЛА**
Рассом **Ю.ГАБЗАЛИЛОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусахҳиҳлар **Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА**
Компьютерда саҳифаловчи **Н.ҚОДИРОВА**

Теринга берилди 10.04.2003 й. Босишга рухсат этилди 26.05.2003й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 2200 нусха. К-9878 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2003 й.

Амин МААЛУФ

Самарқанд*Роман***МУҚАДДИМА**

Мен сизга Атлантика океани қаърига мангуликка чўкиб кетган бир китоб ақида гапириб бермоқчиман. Ўша даврдаги газеталар бу ақда жуда кўп ёзишган ва бир неча бадий асарлар ам яратилганди.

а, 1912 йилнинг 14 апрелдан 15 апрелга ўтар кечаси улкан «Титаник» кемасининг алоқати дунёдаги энг қимматба о қўлёмалардан бири - буюк форс олими ва шоири Умар Хайёмнинг «Рубойилар» китобининг асл нусхасини ам сув қаърига олиб кетди.

Мен бу алокат ақида батафсил тўхтамоқчимасман. Мендан ташқари, жуда кўп тадқиқотчилар аллақачон бу алокатнинг да шатли оқибатларини пулга чақиб, исоблаб кўришган, ар бир қурбон ақида кенг ва батафсил маълумотлар тўплаганлар. Бу алокатнинг энг му им қурбони, менинг назаримда, одамларнинг исоб-китобларидан, эътиборларидан қолиб кетган ўша китоб эди. Мана, ушбу воқеалар содир бўлганига олти йил ўтса-да, жилди чармдан тайёрланиб, шоирнинг ўзи томонидан битилган бу китобни, бир пайтлар қўлларимда тутган беба о қўлёмани мангуликка йўқотганимни еч ам унута олмайман. Уни ўз она юрти - Осиёдан олиб чиқиб кетилишига мен – бахтиқаро Бенжамен Умар

*Француз тилидан
Абдумурод
КЎЧИБОЕВ
таржимаси*

Амин Маалуф 1949 йилда туғилган ва 1976 йилдан бери Францияда яшаб, француз тилида ижод қилаётган, миллиати араб бўлган француз ёзувчиси. У «Жўн Африк» – «Африка ёшлари» журнали муҳаррирларидан бири. Амин Маалуф ижодининг асосий хусусияти - Шарқ мавзусидир. Унинг «Африка арслони» (1986), «Самарқанд» (1988), «Ой-момадаги боғлар» (1991), «Беатричадан кейинги биринчи аср» (1992), Гонкур мукофотида сазовор бўлган «Таниос қояси» (1993) каби асарлари французлар томонидан севиб ўқилади. Француз адиби Жил Демернинг фикрича, «Амин Маалуф ўзининг «Самарқанд» асари билан шарқона роман-навислик истеъдодини намоён қилиб, француз адабиётида янгича бир йўналиш оча олди». Унинг ўзбек тилига биринчи бор ўгирилиб, эътиборингизга ҳавола қилинаётган ушбу романи машҳур олим, шоир ва файласуф Умар Хайёмнинг Самарқанддаги ҳаёти, машҳур «Рубойилар» китобининг пайдо бўлиш тарихи, XI асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт талқини, янги пайдо бўлаётган турли диний мазҳаблар кураши ва ниҳоят, XIX асргача мусулмон дунёсида номаълум бўлган бу рубойилар қўлёмасининг Оврўпадаги шон-шухрати ҳамда бу қўлёманинг 1912 йилда «Титаник» кемасининг машъум ҳалокати оқибатида океан қаърига чўкиб кетишига оид қизиқарли саргузаштлар баёнига бағишланган. Асар 1988 йилда Париждаги «Матбуот уйи» мукофотида сазовор бўлган.

Лессаж сабабчи эмасманми? У айнан менинг юкларим билан ўша машғум «Титаник» кемаси сат ига чиқмаганмиди? Мен яшаётган аср одамларининг манманлиги ва худбинлиги туфайли бу фалокат содир бўлиб, қўл-ёзмадининг саргузаштлари минг йилларга тўхтатиб қўйилмаганмиди?

Шундан бери кундан-кунга қон ва разолатга ботиб бораётган ушбу дунёда аёт бирон марта менга кулиб боқмади. Бу алоқат ақидаги одамларнинг хотираларини эшитмаслик учун улардан қочадиган бўлиб қолдим. Бироқ қалбимдаги умид чиро и ам еч қачон ўчмади: эрта бир кун уни, албатта, сув қаьридан олиб чиқадилар, олтин кугича ичида сув ости лойқаларидан омон қолган бу ажойиб китобнинг тақдири янги саргузаштлар билан бойийди. Одамларнинг бармоқлари яна унинг нафис саифаларини сийпалайди. Рубойларни ўқиб айратдан лол қолган китобхонлар, унинг ошияларига битилган шоир саргузаштларидан ам воқиф бўладилар. Ихлосмандлар буюк шоирнинг қалбини, унинг дастлабки шеърларини, қалб ту ёнларини қайтадан кашф қиладилар. Китобни ўқиб чиқишгач, аллақачон оламдан ўтиб кетган бу ажойиб инсоннинг мислсиз қуввайи офизасига қойил қолишиб, бу кумранг ёдгорлик олдида чуқур ўйга толадилар.

Бу китобда на бирон сана, на биронта имзо бор эди. Уларнинг ўрнига фақатгина оташқалб шоирнинг куйидаги ба ишловинигина ўқиш мумкин эди: «Самарқанд сайқали рўйи замин аст!»

1918 йил.

БИРИНЧИ КИТОБ

УМАР ХАЙЁМНИНГ САМАРҚАНД САРГУЗАШТЛАРИ

Ахир бу оламда бегуно ким бор?
Нечун яшай олди бўлмай гуно қор?
Ёмонлик қайтарсанг ёмонлигимга,
Фарқимиз не бўлди, айт, парвардигор!¹

Умар Хайём

Биринчи боб

Ша ар узра сокин оқшом чўкканида, кундалик юмушларидан холи бўлган самарқандликлар қалампир бозори ёнидаги боши берк кўчада жойлашган иккита майхона атрофида айланиб юришни хуш кўришарди. Уларнинг мақсадлари майхонанинг хушхўр сўдий шаробидан отиб олиб, сархуш бўлиб кўча кезиш эмас. Йўқ, аксинча, кайфи ошиб қолган биронта майхўрни қўлга тушириб, сазойи қилиш, танобини тортиб қўйиш эди. Бундай шарият посбонларининг қўлига тушиб қолган майхўрнинг олига маймунлар йи ларди: уни тупроққа белаб судрашар, ақорату надоматларга кўмиб ташлаб, бечора майхўрни йўлдан оздирувчи ичимликнинг дўзахий кайфини бир умр ёдида сақлаб қолишга мажбур қилишарди.

Айнан шундай одисалардан бири 1072 йилнинг ёз оқшомларидан бирида, ёзилажак маш ур рубойларнинг муаллифи – 22 ёшли Умар Хайём эндигина Самарқандга келган пайтлари юз берди. Ким билсин, ўша

¹ Умар Хайём. Рубойлар. Ш.Шому амедов таржимаси. Т.1969.Рубойлар таржимаси шу китобдан олинди.

фусункор окшом у ам май илинжида бу тарафларга қадам ранжида қилдим, ёки сайру томоша ба она тавқи лаънат майхона тарафларга тасодифан келиб қолдимикин? Ана, бир болакай пештахтадан ўирлаган олмасини қўлида ма кам сикқанича Ру ибарб кўчаси бўйлаб қочиб бора-япти. Газмол дўконининг сотувчиси эса баланд супачасида ўтириб олиб, жинчиروق ёру ида харидори билан тортишаётганини, сўкиниш аралаш бў иқ кулаётганини эшитиш мумкин. Арқончилар растасидаги фаввора олдида ҳачирли бир киши тўхтади. У овучларини муздек сув оқимиға тутди, кейин худди ухлаётган гўдагини ўпмокчидек лабларини чўччайтириб энгашиди: чанқо ини қондиргач, ўл қўллари билан юзини сийпалади, билинар-билинемас шукрона айтиб, ёнида ётган тарвуз пўчо и палласини сувға тўлдирди-да, ҳаҷири ам чанқо ини қондирсин учун унинг тумшу и остига қўйди.

Хайём атрофға суқланиб бокқанча айланиб юрар экан, чилим сотувчилар растаси ёнидан чиқиб қолди. Бир омиладор аёл унга тикилганича яқинлашиб келди. Қизчаларникидек лағиф лабларини қисганича, бир сўз ам қотмасдан, ялан оч билакчаларини чўзиб, озиргина харид қилган бир овуч қовурилган бодомдан узатди. Чодраси кўтариб қўйилган бу маъсума аёлнинг ёши ўн бешларда бўлса керак.

Хайём бу хайру садақадан эсанкираб қолмади. Бундай удум самарқандликларда қадимдан мавжуд эканлигини биларди: бўлажак онанинг рўпарасидан келишган, хушқомат йўловчи чиқиб қолса, у ту илажак гўдаги ана шу кишиға ўхшашини тилаб, қўлидаги егуликларни йўловчи билан ба ам кўриши керак. Хайём қўлидаги бодомлардан татиб кўришдан ўзини ма рурона тийгани олда, узоклашиб кетаётган аёл ортидан тикилиб қолди. Бир оздан кейин у хаёлларини йи иб олиб, яна йўлида давом этди. Тез орада ола овур оломон орасиға тушиб қолди. Узун бўйли, қоқсуяк бир қария ерда узала тушиб ётар, офтобдан қорайиб кетган яланг бошида оппоқ сочлари тўз иган, бў зидан алам ва нафрат аралаш титроқ фарёд овози отилиб чиқарди. Унинг ёшли кўзлари Хайёмға илтижоли тикилгандек туюлди. Соқол-мўйловлари эндигина сабза урган, қўлларидидаги калтақларини сермаб завқланаётган йигирматача ёш-яланг бечора қарияни ўртаға олиб турар, орқароқда эса, воқеа нима билан тугашиға қизиқиш билан қараб турган бир тўда кишиларни кўриш мумкин эди. Жазоловчилардан бири Хайёмнинг қатъиятли юзига қараб, эътиборли одамлардан бири деб ўйлади, шекилли, унга гап уқдира кетди:

- Бу энг ярамас, майпараст одам, унинг исми Узун Жаббор!

Хайём бу исмни эшитиб сесканиб кетди, бў зига бир нарса тикилгандек бўлди: «Жаббор! Абу Алининг шогирди!» – хаёлиға келди унинг.

Абу Али Шарқда энг кўп тарқалган исмлардан бири. Бироқ Бухоро, Корду, Балх ёки Бо додда яшайдиган ар бир саводхон киши бу исмни урмағ, эътибор ва ифтихор билан тилға олади. Чунки бу исмни эшитган киши унинг ма рибда Авиценна, машриқда Абу Али номи билан маш ур бўлган Абу Али ибн Сино эканлигини дарров фа млайди. Умар, албатта, уни шахсан танимасди, чунки у буюк олим вафотидан 2 йил кейин таваллуд топган. Шундай бўлса-да, Умар уни ўз авлодининг буюк устозларидан амда инсоният томонидан яратилган билимларнинг аворийларидан бири деб тан оларди.

Хайём ўзича такрорлади: «Жаббор, Абу Алининг сеvimли шогирдларидан бири!» У қарияни биринчи бор кўраётганлиги учун унинг аянчли тақдирдан беҳабар эди. Абу Али ўз шогирдида тиббиёт ва фалсафий билимларининг давомчисини кўрар, унинг илмий далиллари ўта дадиллигидан завқланар, айни пайтда, унинг шу рағпарастликка ва да рийликка мойиллигидан афсусланар эди. Табиатидаги бундай нуқсонлар оқибати-

да у бир неча бор зиндонга ташланди, халойиқ кўзи олдида жазоланиб, сазойи қилинди. Навбатдаги шаккоклиги унинг бошига етди: Самарқанднинг энг кагта майдонида, халойиқ ва оила аъзоларининг кўзлари олдида 150 дарра билан жазоланди. Бу жазо унинг бутун аётини бошқа ўзанга солиб юборди ва у еч қачон қайта ўзига кела олмайдиган олга тушди. Унинг ақиқатпарастлиги, шаккоклиги - девоналарча майпарастликка қачон айланди экан? Шуб асиз, бу ол унинг хотини вафотидан кейин бошланганди. Уни жанда кийимлар кийиб олиб, шаккокона гапларни гапириб, йиртиқ-ямоқ иштонда тебранганича кўча кезиб юрганини кўрган болакайлар масхара қилишар, тош отишар ва мажнунсифат бўлиб қолган бу бечора одам бундай та қирлардан йи лагудек олга тушиб, аламини майдан олишга уринарди.

Умар воқеани зимдан кузатар экан, хаёлида фикрлар у ж он ўйнар эди. «Ўзимни тиймасам, мен ам бир кун шу куйга тушишим мумкин». У майни хуш кўришидан, ёки бу олатини тарк қила олмаслигидан чўчмасди. Унга ўз-ўзини ўрганишга май ва сархушлик ёрдам берган ва шу сабабли уларнинг еч бири ўзаро бир-бирини ўрнини алмаштира олмайди, – деб исобларди. Бирок, жамоатчиликнинг бу борадаги фикри уни чўчитар ва бундай дунёқараш иззат-обрўсининг дарз кетишига олиб келишидан адиксирарди. Оломон ўртасидаги қариянинг аянчли олати унинг бу адигини янада оширди. аммасига қўл силтаб, бу ердан жуфтакни ростлаб қолишни ўйлади. Бирок, Ибн Синонинг шогирдини дарзаб оломон укмига ташлаб кетса, бир умр виждони қийналиб юришини ис қилди. Шунда қатъият билан уч қадам ол а босди, овозига викор ва укморна тус бериб:

- Бу бечорани кўйиб юборингиз! - деди.

Узун Жабборнинг тепасида консираб турган оломон сардори ўгирилиб бегона йўловчига менсимайгина ниго ташлади. Унинг соқолли башарасида - ўнг қуло идан бошлаб иягининг учигача чуқур чандиқ излари кўриниб турарди. Худди да шатли укми эълон қилаётгандек, сардор ўшқирди:

- Бу майпараст, да рий ва файласуф одам!

У охирги сўзини худди жиркангандек хириллаб талаффуз қилди.

- Биз Самарқандда биронта файласуф яшашини истамаймиз! – шовқин солди оломон, ўз сардорининг гапларини қувваглаб.

«Файласуф» сўзи бу оломон учун айридин ёки дин ва адабиётдан ташқари барча илмлар билан шу улланадиган кофир киши, деган маънони англатарди. Ўз элида аллақачон маш ур файласуф бўлиб танилган Умар Хайём бу ерда, мана шу оломон қўлида Узун Жаббордан ам аянчлироқ қурбон бўлиши мумкин эди.

Албатта, чандиқли сардор уни танимас ва айни пайтда ерда ужанак бўлиб ётиб олган, забонсиз қарияни азоблашни давом эттирарди. У чолни сочларидан тортқилаб, бемажол бошини деворга уриб мажақламоқчидек у ёқ-бу ёққа силкитар, арақати ал қилувчи ла зада иккиланаётган котилникидек чиқарди.

Хайём воқеага қатъий аралашин пайти етганини сезд:

- Қарияни кўйиб юборинглар! Ахир бу кимсасиз ва бемор девонанинг жони алқумига келиб қолибди-ку!

Сардор ўрнидан сакраб туриб унга яқинлашди, бармо ини бигиз қилганича, Хайёмнинг соқолига ниқтаб, ўда айлади:

- Сен уни яхши танийсан, шекилли! Кимсан ўзи? а, билдим! Сен бу ша арлик эмассан, келгиндисан! Сени еч ким бу ша арда танймайди!

Иззат-обрўсини сақлаган олда, Умар унинг ниқталган бармо ини жанжалга ожат қолдирмай, такаллуф билан четга сурди. Чандиқли киши бир қадам орқага чекинди-ю, аммо қатъият билан яна сўради:

- Исминг нима, эй, келгинди?

Хайём ўзини танитишга бир оз иккиланди. Ушбу та ликали вазиятдан қутулиш чорасини қидириб, кўкка бокди ва ўроқ шаклидаги илол юзини бир парча булут қоплаб олаётганини кўрди. Бир зум жим қолиб, чуқур тин олди. У озир аммасига қўл силтаб, юлдузли осмонни кузатиб завқланишни, юлдузлар номини яна бирма-бир эслашни, рўпарасидан чиқиб қолган бу да шатли воқеадан, азаб отига минган мана шу тўпори оломондан узоқ-узоқларга кетиб қолишни истарди. Шу пайт оломон ўзини ўраб ола бошлаганини, кимларнингдир қўлларини турта бошлаганини сезиб, бирдан хаёлини йи иб олди:

- Мен нишопурлик Ибро имнинг ў ли Умарман. Хўш, ўзинг кимсан?

Бетакаллуф берилган охирги саволга чандиқли йигит жавоб беришни эп кўрмади. Чунки у ўз ша рида, сўраб-суриштириш эса, фақат унинг аққи. Вақти-соати келса, Умар уни яхши таниб олади: - Уни Чандиқли муллабачча деб аташади. У али қўлида дарраси-ю, о зида шарият каломи билан бутун Самарқандни зир титратади. озирча укми-амали ар бир ипорасини ма тал бўлиб кутаётган мана бу жангари ёш-ялангларга ўтади, холос.

Бирдан сардорнинг кўзларидан ўт чакнаб, олдин ўз амтовоқларига, кейин тўпланган халойиққа олибона ниго ташлаб, айқирди:

- Вой худойим-эй! Мен нишопурлик Ибро имнинг ў ли - Умар Хайёмни танимай қолибман-ку! Ахир, бу киши Хуросон юлдузи, бутун Форс ва ар иккала Ироқнинг энг доно кишиси, файласуфлар ша зодаси Умар Хайём-ку! У масхараомуз таъзим қилди. Сўнгра икки қўлини салласининг икки чеккасига текказиб, бармоқларини қулоқ қилиб қимирлатди. Унинг бу қили ига шериклари хоҳолаб кула бошладилар.

- ар бир сатри диёнат ва тақводорлик билан йў рилган мана бу рубойини ёзган шоир ўзлари бўладиларми? – У баланд овозда қироат қила бошлади:

Кўзамни синдириб ир итдинг, тангри,
Хуррамлик эшигин беркитдинг, тангри.
Тупроққа тўкдинг-ку гулгун майимни,
Билмадим, мастмисан, на этдинг, тангри?

Умар шеърни азаб билан эшитди. Бундай ташвиқот ўлимга ма кум қилиши аёнлигидан безовталанган Умар оломон қа ри жунбушга келмасданок, баланд ва жарангдор овозда жавоб берди:

- Эй, нотаниш киши! Бу рубойини сенинг о зингдан биринчи бор эшитаяпман. Лекин, мана бу рубойини ўзим ёзганлигим рост:

Ўзни доно билган уч-тўртта нодон,
Эшак табиатин қилур намоён.
Булар су батада сен ам эшак бўл,
Бўлмаса «кофир» деб қилишар эълон.

Хайём тингловчиларнинг иззат-нафсига тегиб, уларни ошкора анимларга айлантириб юборган бу рубойини ўқиб, нотў ри иш қилганлигини сезиб қолди. Ҳазабланган оломон унинг кийим-бошларини тортқилаб йирта бошладилар.

Кимдир уни чалиб йиқитди, оломон эса уни, у ёқдан-бу ёққа судрай бошлади. Кимдир елкасига тепди, кимдир халқумига ёпишди. Кийимла-

ри йиртилиб, очилиб қолган танасига беомон мушт ва тепкилар ё илар, у эса оломон исканжасидан омон қолишни ўйламас, озироқ ёру оламдан кўз юмиши мумкинлигини ис қилиб, жисми о рикни ам сезмас, қулоқлари том битганди. Шу пайт у қуролланган ўнчага ша ар посбонлари етиб келиб, хунрезликнинг олди олинганини, қил устида турган аёти омон қолганини пайқади. Оломон уларни кўриши биланоқ Хайёмни дўппослашни бас қилди, бироқ атрофдаги одамларни гуво ликка чақириб, ўз қилмишларини оқлаш учун қичқира бошладилар:

- У кимёгар, афсунгар, фирибгар!

Ша ар фармонбардорларининг фикрича, файласуф бўлиш унчалик катта гуно исобланмас, бироқ кимёгар бўлиш фирибгарлик билан тенг бўлиб, ўлим билан жазоланар эди.

- Бу келгинди афсунгар! а, бу афсунгар! – қичқирарди улар.

Посбонлар бошли и бир оз ўйланиб тургач, масалани шу ернинг ўзида ал қилишни лозим топмади, шекилли, қатъий эълон қилди:

- Агар бу одам ростдан ам афсунгар бўлса, уни қозикалон Абу Тоирнинг олдига олиб бориш лозим!

Шу пайтда амманинг ёдидан кўтарилган Узун Жаббор бу ур-гўполондан омон қолганлигини сезиб, энг яқин майхона эшиги томон эмак-лаб борар, Умар эса еч кимнинг ёрдамисиз аллақачон ўрнидан турган эди. У посбонлар амро лигида жимгина илгарилаб борарди, қонга беланган афту ангорига, парча-парча бўлиб йиртилиб кетган кийимларига қарамасдан ма рур юзидан норозилик аломатлари сезилиб турарди. Машъала кўтариб олган посбонлар олдинда йўл очиб боришар, ортидан эса унинг собик анимлари ва оломон эргашиб борарди. Хайём еч кимни ва еч нарсани кўрмас, эшитмас ам эди. Хаёлида кўчалар кимсасиз, атроф жимжит, осмон бе убордек, Самарқанд эса, ўша, у қачонлардир кўришни орзу қилган табаррук замин эди. У бу заминга қадимги сайёлар изидан уч афта давомида тўхтамасдан йўл юриб етиб келди. Шаарга келиб-кетган сайёлар унга Кў андиз майдонидаги ша ар қалъаси устидан теварак-атрофни томоша қилишни масла ат беришганди: «Бутун атрофда фақат кўм-кўк бо ларни, ан орларни, узоқларда эса буқа, фил, чўктирилган туя, сакрашга тайёр турган қоплонларни эслатадиган, қатор қилиб экилган ва кўкка бўй чўзиб, мавжланиб турган сарв дарахтларини кўришингиз мумкин», деганди улар.

Дар ақиқат, Умар бу ерга келиб, нафақат ша ар ташқарисида, балки кўр он ичида ам, шарқий масжиддан бошлаб Хитой дарвозасигача зич қилиб экилган ям-яшил бо ларни, мевазорлар-у, мавжланиб оқаётган суориш шо обчаларини кўрди. ар томондан найзадек кўкка бўй чўзган иштин миноралар, мовий гумбазлар, қасрнинг опшоқ деворлари кўзни қувонтирарди. Бир кун Хайём сайр қилаётиб, нога он мажнунтоллар орасидаги овуз лабида сувдан чиқиб, гўзал коматини кўз-кўз қилганича, сочини офтобга ёяётган гўзал қизга кўзи тушиб қолди. Кейинчалик Хайём рубоийлари қўлёмасига номаълум мусаввир чизган жаннат тасвири шумикин, ёки бу Хайёмнинг кўзларига кўринган рўёмиди? Асфизор малласидаги Самарқанд қозикалони Абу Тоир узурига олиб борилаётган Хайёмнинг хаёлидан ўтаётган ширин таассуротлар, манзаралар шулар эмасмикин?

Номаълум тақдир томон хомуш борар экан, Хайём ичида тинмай такрорлаб борарди: «Чўмилаётган пари - рўё, чандиқли киши - ақиқат қиёфасида, бу фусункор тун эса умримнинг охирги ла залари бўлса ам, мен барибир Самарқандни севавераман».

Иккинчи боб

Қозикалон девонида ёқиб қўйилган шамлар Хайёмнинг юзини қордек оппоқ қилиб кўрсатар, ёшлари ўтиб қолган икки посбон худди хавфли жиноятчини келтиргандек, уни пойгакда ма кам ушлаб туришарди. Девонхонанинг тўрида савлат тўкиб ўтирган қозикалон унга эътибор ма бермасдан даъвогару жабрланувчини сўроқ қилар, бирининг гапини ма қулласа, иккинчисига танбе бериб турарди. У озир икки кўшни ўртасида узоқ давом этган, адоватга айланиб кетган арзимас жанжални му о-кама қилаётганди. Ни оят, қозикалон бир тўхтамга келди: ар иккала томонга, унинг кўзлари олдида бир-бирларини ба ирларига босишиб, гинакудураатларни унутишни, ярашишни буюрди. Улардан бири укмга бўйсуниб, қўшниси томон қўлларини чўзганича бир қадам илгарилади. Иккинчиси, тор пешонали, ба айбат қоматлиси эса бу укмдан норозидек, афтларини буриштириб, тайсалланди. Қози бу олни кўриб, бирдан азаби кўзиб кетди, бутун мажлис а лини кўркувдан зир титратиб, ўрнидан турди ва гуно корни бор кучи билан қамчилай бошлади. Аммо қамчининг зарби жабрланувчининг елкаларига зўр-базўр етарди. Жабрланувчи азабини боса олмаётган бақалоқ қозикалонга бир зум тикилиб турди-да, кейин бошини эгиб, юзларини сийпалаганича қўшниси билан кучоқлашиб, ярашишга мажбур бўлди.

Қозикалон уларни чиқариб юборгач, навбатдаги гуно корни, яъни Умарни ушлаб турган соқчиларга уни яқинроқ келтиришни буюрди. Гуво лардан воқеани суриштириб бир неча саволлар берди, ур-тўполон сабабларини тушунтириб беришни талаб қилди. Ўз навбатида чандиқли йигит ам гуво ликка ўтди. Афтидан, қозикалон уни аввалдан танирди, шекилли, унинг гапларини диққат билан эшитди. Бироқ унинг қиёфасидан су-батдоши гапларига хайрихо лиги ёки норозилигини билдирувчи аломатларни сезиб бўлмасди. Қозикалон амма гуво ларни тинглаб бўлгач, бир ла за ўйланиб жим қолди, кейин укмини эълон қилди:

-Айтингиз, амма тарқалсин! ар бирингиз энг қисқа йўллар билан уйлариинга борингиз!

У жазоталаб ёшларга қараб буюрди:

- аммангиз тарқалингиз! Масалани эртага ал қиламиз. Банди эса бу оқшом шу ерда қолажак. Менинг соқчиларим уни кўриқлайдилар. Ва еч ким бу ерда қолмасин!

Чандиқли йигит бундай илтифотсизликдан айратланиб, юзида норозилик ифодаларини зо ир қилди, лекин э тиёткорлик дарров ушини жойига келтирди чо и, этакларини йи иб, ўрнидан турди-да, таъзим қилганча чиқиб кетди.

Абу То ир ўз девонхонасида энг ишончли гумашталари билан қолгач, Умарнинг рўпарасига келди.

- Сени бундай жойда кутиб олаётганимдан фахрланаман, о маш ур Умар Хайём Нишопурий!

Қозикалоннинг бу жумбоқли сўзларида на киноя, на самимийлик ва на бошқа иссиёт сезилмас, унинг овози мулойим, бошидаги алвон ранг салла ва бароқ қошлари остидаги ўткир кўзлари эса синчковлик билан боқар, иягидаги қўн ир соқоллари саришта кузалган эди. Умар амон девонхонадагиларнинг кўзи олдида усти-бошлари дабдала олда оёқда тик турар, уларнинг исте золи ним табассумию, шивир-шивирларидан тоқати тоқ бўлаётганди. Атайлаб уюштирилган бир неча ла залик сукунагдан сўнг Абу То ир давом этди:

- Умар, сени Самарқандда яхши билишади. Ёш бўлсанг ам шеърларинг амманинг тилида. Сенинг ибратли ибораларингни муллабаччалари-

миз ам такрорлаб юришади. Айт-чи, Исфа онда Ибн Синонинг йирик бир асарини олти марта ўқиб чиқиб, Нишопурда уни сўзма-сўз ёддан айтиб берганлигинг ростми?

Ростдан ам бўлиб ўтган бу воқеадан Мовароунна рда ам барча ого - лигидан Хайёмнинг кўнгли яйраб кетди, бироқ ундаги хавотир али- амон тарқалган эмасди. Шариат қозиси томонидан Ибн Синонинг тилга олиниши, озирча хотиржам бўлишга ишончли ва етарли асос бўла олмасди. ар олда унга ўтиришга ам изн берилмаган эди.

Абу То ир давом этди:

- Нафақат сенинг ақлу заковатинг, балки анчагина мароқли тўртликларинг ам эл орасида маш урдир.

Унинг айблаётгани ам, бирон гуно ни бўйнига қўйишга уринаётгани ам сезилмас, сўзлари тагдор ва айни пайтда зимдан сўроқ қилаётгандек туюларди. Умар гап қўшишга қулай пайт келганини сезди:

- Чандикли йигит ўқиган рубойи меники эмас.

Қозикалон бегоқат қўл силтади. Бу сафар унинг овози жиддий чикди:

- Менга сенинг қандай шеър ёзганлигининг а амияти йўқ! Лекин шундай маълумот келтирдиларки, агар уни мен ам такрорласам, бу шаккокликни тўқитган одамдан-да ўзимни кўпроқ гуно кор сезаман. Сендан ўзингни оқлашингни талаб қилмаяпман, бирон жазога ам лойиқ топишни истамайман. Сени афсунгар деб айбашлари - бу қуло имдан кириб, у қуло имдан чиқиб кетди. озир иккимиз, икки ақлли киши ёл из ўтирибмиз ва мен сендан фақат ақиқатни айтишингни хо лайман.

Умар қалбини амон хавотир тарк этган эмас, жавоб беришга иккиланар, алдаб, тузоққа илинтирилаётган ва аллақачон ўзини жаллод қўлига топширилаётган кишидек сезар, оёқ-қўлларини синдириб, бичишаётганларини ёки дорга осилаётганини тасаввур қилиб, эти жунжикарди.

Абу То ирнинг овози тобора баландлашар, у энди қарийб бақириб гапира бошлади:

- Нишопурлик чодирфурушнинг ў ли Умар! Сен ўзи дўстни танийсанми?!

Қарийб самимий о ангда янграган бу жумлани эшитиб, Умар сесканиб кетди. «Дўстни танийсанми?» У бу хитобни асл маъносида тушуниб, қозикалоннинг юзларига тикилди, унинг соқоли селкиллашидан, кўзларидан самимийлик ифодаларини излаб топишга уринди. Аста-секин қалбида ишонч уй ониб, тунд юзи ёришди, ўзини бир оз хотиржам сеза бошлади. Қозининг бир имосидан кейин ўзини соқчилар қўлидан халос бўлганини сезиб, таклифни ам кутиб ўтирмасдан турган жойига чўкди. Қози самимийлик билан мийи ида кулиб қўйди, лекин шу ла занинг ўзидаёқ сўро ини давом эттирди:

- Айт-чи, сен одамлар таърифлаганидек да риймисан?

Шу биргина савол Умар қалбида умидсиз титроқ уй отди, лекин тў рини айтди:

- Мен муккасидан кетган тақводор эмасман, лекин Яратганнинг ягоналигига еч қачон шак келтирмаганман.

- Фикру хаёлингда да рийлик борми?

- Худо гуво , мен бундан узоқман.

- Менга шу сўзининг ўзи кифоя. Фикримча, икроринг Яратганга ам хуш келади. Бироқ одамларнинг фикри... Билгин, сенинг ар бир жумланг, ар бир аракатинг одамларнинг назар-эътиборида. Одамлар нафақат сени, мени ам, атто ша зодаларни ам синчковлик билан кузатиб юришади. Айтишларича, сен бир шеърингда: «Мен худонинг уйига ар замонда бир борсам, у ер салқин бўлгани учун ухлашга бораман», деганмишсан?

- Яратганни қалбида сақлаган кишигина унинг уйида тинчгина ухлай олади.

Абу То ирнинг юзида енгил инкор ифодасини кўрган Умар янада ил-омланиб, фикрини чуқурлаштирди:

- Мен Алло томонидан инсонга ато қилинган со лом фикрни таъқиб қилувчи тақводорлардан эмасман. Улар дин ва иймонни фақат Яратганга ибодат қилиш деб тушунадилар. Мен Яратганга қандай иймон келтираман, биласизми? Масалан, мен атиргулга ёки юлдузларга қараб завқланаман. Ягона Алло нинг яратувчанлигига мафтун бўламан, у бунёд қилган дунёнинг мукамаллигидан, унинг энг гўзал муждаси – одамлардан, уларнинг билимга чанқоқ мияси борлигидан, му аббатга чанқоқ қалблари, интилувчан, ёки қаноатли иссиётлари борлигидан завқланиб, Яратганга иймон келтираман.

Қози унга ўйчан боқиб ўрнидан турди ва Хайёмнинг ёнига келиб ўтирди-да, унинг кифтига оталарча қўлини қўйди. Соқчилар айрон қолишиб, бир-бирларига маъноли қараб қўйишди.

- Тингла, ёш дўстим, сенга Яратган эгам инсонларга бериладиган энг аъло сифатларни раво кўрган. Сен зиёлисан, сенинг каломинг ўткир, у сенга муста кам со лик, гўзаллик, билишга интилиш, яшашдан, одамлардан ва ни оят, адашмасам, аёллар гўзаллигидан завқланиш хислатларини ам ато қилган. Умид қиламанки, Алло таоло сени ақлдан ам қисиб қўймаган. Мен сенинг муло азали, тилингда э тиёт бўлишингни назарда тутаяпман. Агар бундай сифатга эга бўлмасанг, умрингда завол келтиришинг мумкин.

- Фикримга келган нарсани ифодалаш учун муло азали, э тиёткор қария бўлишимни кутиб яшашим керакми?

- Дилингдаги амма фикрларни тилингда ифодалайдиган кунлар келгунча, авлодларингнинг авлодлари ам кексайиб қолишлари тайин. Биз сирлари очилмаган, кўрқув тўла дунёда яшаяпмиз: бундай дунёда яшашинг учун икки қиёфанг бўлиши лозим. Биринчиси, одамлар учун, иккинчиси ўзинг ва Яратган эгам учун. Шунинг учун бу дунёда яшашни истасанг, кўриб завқланадиган кўзларингни, эшитиб қувонадиган қулоқларингни, ўйларингни каломга кўчиргувчи тилингни асраб қоламан десанг, фикрингни муло аза қилиб ифодалашни ўрган.

Абу То ир жим қолди. Унинг бу сукунаги кишини эзар даражадаги вазмин, фикрни жамлаш учун қилинган тин олиш эмас, йўқ, кишининг ушини жойига келтириб қўядиган, бутун оламни қамраб оладиган сукунат эди. Қози чуваланиб кетган фикрини тартибга келтиргунича, Умар бошини хам қилиб жимгина кутди.

Абу То ир чуқур тин олди ва соқчиларига бу ердан чиқиб кетишларини билдириб, имо қилди. Улар ортидан эшик ёпилиши биланок, ўридан туриб, девонхонанинг бурчагига юрди. Оси лик сўзанани кўтариб, нақшинкор сандиқ қошқо ини очди ва у ердан қандайдир бир китобни олиб Умарга узатди. Унинг мулойим қиёфасида омийларча табассум ўйнар эди.

Китоб қалин ва қаттиқ, ялтироқ чарм муқовали бўлиб, устига товус думининг тасвири босиб ишланган, са ифа четлари али тў ирлаб кесилмаган ам эди. Таассуротларга бой бўлган мана шу ёз оқшомида Умар китобни варақлаб, унинг икки юз эллик олти са ифаси ам али оппоқ эканлигини, уларга на бирон шеър ва на бирон нақш ёзилмаганини кўрди.

Абу То ир аяжонини босиш мақсадида савдогарларга хос қиёфага кириб, гапини давом эттирди:

- Бу китоб Самарқанд устахоналарида қадимий усулда, энг сифатли

хитой қо озидан тайёрланган. Уни мотурудлик бир я удий уста менинг буюртмамга биноан махсус оқ тут ё очидан тайёрлади. Са ифаларини кўргин, улар худди шо идек силлиқ ва муста кам.

У томо ини қириб олиб, гапида давом этди:

-Менинг ўзимдан ўн ёш катта бир акам бор эди. У оламдан кўз юмганида сенинг ёшингда эди. У Балхда, султонга ёқмай қолган бир шеъри учун қатл қилинган. Билмайман, бу ростми ёки ёл онми, уни да рийликда айбладилар. Акамнинг шу кичик, рубоийдан ам қисқа шеъри учун қатл қилинганлигига мен айбдорман.

Унинг овози бў илиб, энтиқиб давом этди:

- Бу китобни э тиёт қил. ар сафар қалбингда бирон шеър ту илиб, у оламга чиқиш учун бў зингга юурса, унга тишларинг ва лабларинг муста кам дарвоза бўлсин. Лекин уни овоз чиқариб оламга ёйма-ю, мана шу китобга битиб, бир умрга сир сақла. Уларни ёзаётиб, Абу То ирни ам эслаб кўй.

Қози ўзининг шу илтимоси билан адабиёт тарихида узоқ вақт сир сақланиб келинган маш ур рубоийларнинг ёзилишига сабаб бўлганлигини, Умар Хайём да оси билан танишиш учун инсоният яна саккиз аср кутиши лозимлигини, бу рубоийлар авлодлар томонидан дунёдаги энг нафис санъат тури сифатида ёзозланишини, Самарқандда ёзилган ушбу кўлёзма китобни кейинги асрларда қандай саргузаштлар қутаётганлигини билмасди.

Учинчи боб

Бу оқшом Умар Хайём кенг бо ўртасида жойлашган Абу То ирнинг ёзлик шийпонида уйқуси қочиб, тўл аниб чикди. Ёнидаги пастак хонтахта устида довод ва қалам, ўчирилган чироқ ва биринчи са ифаси очилган, лекин али еч нарса ёзилмаган ўша китоб турарди.

Тонг ира-ширасида бир шарша, гўзал бир чўри аёл қириб, унга майдалаб кесилган бир патнис қовун, янги кийим-бош, зандана шойисидан тўқилган салла келтирди.

- Бомдод намозидан кейин хўжайин сизни кутаяпти, - деди у шивирлаб.

У қириб келганида девонхона аллақачон адолатгалаб одамлар, боёнлар, садақаталаб гадойлар ва хизматкорлар, турли юмушлар билан келган кишилар билан тўлган эди. Улар орасида, албатта, сўнги янгиликлардан хабардор бўлишга келган чандиқли муллавачча ам бор эди.

Умар эшикдан қириб келиши биланоқ, қозикалон у томонга ўтирилди ва баланд овозда хитоб қилди:

- Пай амбаримиз каломларининг тенги йўқ била они, унга садоқатининг чеки йўқ инсон, имом Умар Хайёмнинг қадамларига асанот!

Девонхонада озир бўлганларнинг аммаси бирин-кетин ўринларидан турдилар, қўлларини кўксиларига қўйишиб, тавозе билан енгил таъзим қилдилар ва жойларига ўтирдилар. Умар кўз қири билан чандиқли муллаваччага қаради ва уни кулгили а волда - ранг-қути ўчиб бурчакда ўтирганини пайқади.

Абу То ир сертакаллуфлик билан Умарни ўзининг ўнг томонида ўтиришга таклиф қилди. Боёнлар чаққонлик билан ўринларидан кўз алишиб, унга жой бўшатдилар. Ўз укмининг ижросини виқор билан кузатиб турган қозикалон сўзида давом этди:

- Кеча оқшом қимматли ме монимиз билан нохуш воқеа содир бўлибди. Хуросон, Форс, Мозондаронда чексиз иззат-эътиборга лойиқ бўлган,

ар бир ша зода, хон ёки султон ўз саройида бажонидил уни кутиб олишни орзу қиладиган бу урматли зотни кеча бизнинг Самарқанд кўчаларидан бирида бе урмат қилишибди!

Девонхонада азабли хитоблар янгради. Қозикалон бир зум шовқин-суронга кулоқ тутиб турди-да, бир имо билан уни тўхтайтиб, давом этди:

- Энг афсусланарли жойи шундаки, бозор майдонида тартибсизлик рўй берган. Бизнинг эъзозли хонимиз, салтанатимиз куёши, Алло уни ярлақсин, урматли Носирхон бугун Бухородан ша римизга етиб келиши арафасида рўй берган бундай тартибсизликни қандай изо лаш мумкин? Агар бу тартибсизликнинг олди олиниб, одамлар тарқатиб юборилмаганида, бугун қандай мусибатлар бошимизга тушиши мумкин эканлигини тасаввур қилишдан ожизман. Мен сизга айтсам, кўпчилик кишиларнинг бошлари танасидан жудо бўлиши тайин эди!

У ўз сўзларининг таъсирини кўриш учун, тўпланганлар вужудида уй онажак ва имани сезиш учун, бир зум тин олди ва давом этди:

- Бахтимизга ўртамизда ўтирган менинг собиқ шоғирдларимдан бири ме монимизни таниб қолиб, бу хабарни тезда менга етказди.

У бармо и билан чандикли муллавааччани кўрсатди ва унга ўрнидан туришни буюрди:

- Айт-чи, мавлоно Умарни сен қандай таниб қолдинг?

Жавоб ўрнига аллақандай мин ирлаш эшитилди.

- Балаandroқ гапир! Бу ерда ўтирган бизнинг кекса амакимиз гапларингни эшитмаяпти! – қичқирди қози, чап томонда ўтирган оппоқ соқолли қарияни кўрсатиб.

- Мен урматли ме монимизни сўзга чечанлигидан таниб қолдим,- деди чандикли муллаваачча удраниб. - Кейин унинг кимлигини суриштириб, сизнинг олдингизга олиб келдим.

- Сен яхши иш қилдинг. Агар тартибсизлик давом этганида, қон тўкилиши тайин эди. Кел, ме монимиз ёнига ўтир, сен бунга лойиқсан.

Чандикли муллаваачча ясама итоаткорлик билан ўрнидан туриб, улар ёнига келаётганида Абу То ир Умарнинг куло ига шивирлади:

- У энди сенга дўст бўла олмаса ам, одамлар кўзи олдида сенга душманлик қилишга журъат қила олмайди.

У баланд овозда давом этди:

- Бўлиб ўтган воқеалар мавлоно Умарнинг қалбида Самарқанд ақида нохуш хотиралар қолдирмас деган умиддаман!

- Кеча оқшом бўлиб ўтган воқеани мен аллақачон кўнглимдан чиқариб ташладим. Агар ша рингиз ақида кейинчалик эсласам, фақат бир ажойиб инсон бир умрга ёдимда қолиши шуб асиздир. Мен му тарам қозикалонни назарда тутаётганим йўқ. ар қандай қози шаънига айтиладиган мактовлар унинг яхши сифатлари учун эмас, балки ўз бурчини адолатли бажаришига қараб айтилиши лозим деб исоблайман. Хуллас, бу ша арга яқинлашаётганимда Кеш дарвозаси яқинида рўпарамдан бир киши чиқди. Ўзим ам, хачирим ам роса олдан тойган эдик.

- Ша римизга хуш келибсан, эй му тарам ме мон. Бу ша арда отананг, дўсту қариндошларинг борми? - сўради у.

Рўпарамдаги киши фирибгар, тиланчи, ёки тилё лама бир одам бўлишидан хавотирланиб, еч кимим йўқлигини айтиб, тўхтамасдан ўтиб кетавердим.

Лекин нотаниш киши гапиришдан тўхтамади:

- Сенга саркашлик қилаётганимдан хижолатдаман, урматли ме мон. Лекин мен бу ерга хўжайиним томонидан Самарқандга келаётган ар бир ме монни кутиб олиб, унга ме мондўстлик кўрсатиш учун қўйилганман.

Ни оят, бу одамнинг софдиллигига ишондим. Унинг уст-бошлари ораста, бироқ муомаласи эътиборли кишиларникига бир оз ўхшамасди. Мен унга эргашидим. Бир неча қадам йўл босгач, биз о ир бир эшик орқали ичкарига кирдик. Карвонсарой овлисига кириш учун гумбазсимон да лиздан ўтиш лозим эди. овли ўртасидаги қудуққа, турли юмушлар билан банд бўлиб юрган одамларга назар ташладим. овли сайё лар учун қурилган болохоналар билан ўралган экан.

- Сен бу ерда хо лаганинча туришинг мумкин. Ўзингга тураржой ва егулик, хачирингга хашак амиша бисёр бўлади, - деди нотаниш киши. Мен ундан кундалик харажатларим нарҳини сўрагандим, у ранжиди.

- Сен бу ерда хўжайинимнинг беминнат ме монисан.

- Бу олижаноб зотни кўрсам, унга ўз миннатдорчилигимни билдирсам бўладими? - сўрадим мен.

- Хўжайиним бундан етти йил олдин, бутун мол-мулкени менга қолдирган. Уни Самарқандга келаётган ар бир сайё ни ме мондўстлик билан кутиб олишга сарфлашни васият қилиб, оламдан ўтган.

- Бундай олижаноб, имматли кишининг исмини билсам бўладими? Дуойи фоти амни кимга ба ишлай?

- Дуойи фоти ангни, миннатдорчилигингни ёл из Алло га ба ишла.

Яратган эгам бу хайру саховат ким учун қилинаётганлигини ва ким уни амалга оширишни васият қилганлигини яхши билади.

Шундай қилиб, мен Самарқандда бир неча кунлардан буён ана шу одамнинг мурувватидан ба раманд бўлиб юрибман. Мен у ердан чиқиб, ар кун Самарқандни томоша қиламан. Кеч кириб, қайтиб келганимда, ёқимли таомлар билан сийлашади. атто хачиримга ам мендан кўра зиёдароқ амхўрлик қилинмоқда.

Умар сўзидан тўхтаб, жимгина кулоқ солаётган одамларга қаради. еч кимнинг юзида на айрат, на ажабланиш аломатларини кўрмай, саросимага тушди.

Унинг бу олатини сезган қози тушунтирди:

- Ислон дунёсида энг ме мондўст ша ар номига даъвогарлик қилувчи ша арлар кўп. Лекин фақат Самарқандгина бундай шарафга муносибдир. Мендаги маълумотларга кўра, ша римизга келган биронта ме мон тураржой учун, егуликлар учун пул тўламайди. Мен бундай саховатли, хайрли иш билан шу улланувчи кўшлаб оилаларни биламан. Лекин улар ўз хайру э сонлари учун еч қачон мақтов даъво қилганларини эшитмаганман. Самарқанд кўчаларида ўрнатилган фаввораларни кўрган бўлсанг керак. Улар йўловчилар чанқо ини қондириш учун доимо тоза сув билан таъминланиб турилади. Ша римиздаги икки мингта фаввораларга ер остидан кўр ошин ёки сопол қувурлар орқали сув келтирилади. Буларнинг аммаси самарқандликларнинг хайру э сонлари туфайли қурилган. Улар бу билан ном қолдириш учун бирон жойга ўз исму шарифларини ёзиб қўйган деб ўйлайсанми?

- а, буни тасаввур қилаяпман. Мен бундай одамгарчиликни еч қаерда учратмагандим. Лекин шундай бўлса-да, хаёлимни банд қилиб турган бир саволни беришга ижозат берсангиз?

- Сен нимани сўрамоқчилигингни биламан. Сен бундай саховатли, ме - мондўст одамлар нима сабабдан сендек ме монга кўпол муомалада бўлганлигини билмоқчимисан?

- Фақат менгагина эмас, Узун Жаббор исми бир бечора қарияни ам назарда тугаяпман.

- Сенга берадиган жавобим оддийгина, у биргина сўздан иборат, бу - адик. Бу ерда рўй бериши мумкин бўлган ар қандай қабо атнинг

онаси фақат адик ва хавотирдир. Бизнинг муқаддас динимиз турли тарафдан қасос олиш пайтини кутиб ётган Ба райн қарматлари, Ком имомияти тарафдорлари томонидан та ликага солиниб турганлигини унутма. Етмиш икки диний маз аб-соф динимиз анимлари бизга қарши тиш қайрашиб туришибди. Булар константинополлик румийлар, турли номдаги айридинлар, энг ашаддийлари-мисрлик исмоилийлардир. Уларнинг тарафдорлари Бо додда, атто ўзимизнинг Самарқандимизда ам тўлиб-тошиб ётибди. Маккаю Мадина, Исфа он, Бо дод, Дамашқ, Бухоро, Марв, Қо ира, Самарқанд каби ша арлар шариатимизнинг исте комлари эканлигини эсиндан чиқарма. Агар э тиёткор бўлмасак, улар худди кум бўрони остида қолгандек, бирпасда айридинлар са росига айланади.

Қози чап тарафдаги деразадан тушиб турган қуёш нурига синчков назар ташлаб ўрнидан турди.

- Хонга пешвоз чиқадиغان вақт бўлди, - деди у. амма ўрнидан турди. Қози чапак чалиб, хизматкорларига буюрди:

- Йўлга бирон нарса олишни унутманглар!

Унинг бирон тарафга отланса, йўл бўйи майиз еб бориш одати бор эди. Бу одатга унинг яқинлари, ме монлари ам риюя қилишарди. Хизматкор катта лаганни тўлдириб, оқ сар иш рангли майиз келтирди ва ар ким ундан ўз чўнтақларини тўлдириб олди. Чандиқли муллавачча ам ўз навбагида майиздан бир сиқим олиб, Хайёмга узатди:

- Э тимол, мен сенга таклиф қилаётган бу майизни май олатида истеъмол қилишни хуш кўрасан? - деди у секингина исте зо билан.

Девонхонадагилар қулоқларини динг қилишиб, нафасларини ичларига ютган олда Умар қандай жавоб қилишини кутиб, жим қолдилар.

- Май ичишни хуш кўрадиغان одам, дастлаб ўзига муносиб соқий ва хушахлоқ улфат танлайди, - Умар ам озиржавоблик билан узиб олди.

Чандиқли муллавачча бу сафар овозини бир оз баландлатиб давом этди:

- Менга қолса, еч ким билан бир томчи ам май ичмоқчи эмасман, чунки жаннаги бўлмоқчиман. Хўш, сен у ерда ам мен билан бирга бўлишни хо ламайсанми?

- Жаннагда ам тилё лама уламоларнинг эзма панд-наси атларини мангу эшитиб юриш учунми? Йўқ, ра мат! Алло таоло бизга ўзга улфатларни раво кўрган.

Су батни шу жойида тўхтатиб, Умар ўзини чорлаётган қозикалонга етиб олиш учун қадамини тезлатди.

- Ша арда одамлар сени менинг ёнимда отлиқ кўришлари лозим. Бу кечаги воқеадан сўнг уларда қандай таассурот қолдиришини кўрасан!

Шу пайт Хайём қозихона атрофида тўпланган халойиқ орасида нок дарахти соясида турган, кеча ўзига бодом инъом қилган ёш аёлни кўргандек бўлди ва қадамини секинлатиб, уни қидирди. Лекин қозикалон уни шошилтирди:

- Тезроқ юр, агар хон биздан олдин етиб келса, олимизга маймунлар йи лайди!

Тўртинчи боб

- Дунёдаги тўртга ша ар фитналар буржида пайдо бўлган. Булар: Самарқанд, Макка, Дамашқ ва Палермо. а, мунажжимлар буни қадим замонлардаёқ башорат қилиб ўтишган ва улар адашмаганлар. Бу ша арликлар еч қачон ўз укмдорларига яхшиликча бўйсунмаганлар. Агар уларга қилич ўйнатиб, куч-қудрагингни кўрсатиб турмасанг, доим йўлдан озаверадилар. Мутаассиб маккаликларни Пай амбар ам қилич ёрдамида

тиз чўқтирган эди. Мен ам такаббур самарқандликларни қиличим билан ер ўптираман!

Мовароунна р укмдори Носирхон мис қошланган ялтироқ тахти ёнида тик турганича ўда айларди. Унинг овози аммани да шатга солар, кўзлари йи илганлар орасидан биронта гуно корни, нохос қилиб қўйган хиёнатини эслаб титраётган лабни, пушаймон бўлиб қалтираб турган биронта қурбонни қидирарди. Саройда йи илган ар бир киши айрихтиёрий равишда ёнидаги одам ортига бекинишга уринар, бўйинларини қисишиб, довул пасайишини кутишарди.

Носирхон панжаларига илингудек биронта ўлжа топа олмади шекилли, жа л билан эғнидаги тантанали маросимларда кийиладиган уст-бошини ечиб, ерга улоқтирди. Кейин қашқарча турк-мў ул шеvasида айқириб сўкинганича, ечган кийимларини оёқлари билан топтай бошлади. Удумга кўра, укмдорлар устма-уст уч-тўрт, баъзан еттитагача ашамдор кийимлар кийиб юришар, тантанали маросимларда унинг лутфу карамига сазовор бўлганлар - у ечган биронта кийим эгаси бўлиш шарафига муяссар бўларди. Бугунги маросимда унинг хатти- аракаги еч кимга лутф қилмаслигининг белгиси эди.

Аслида хоннинг Самарқандга ар бир ташрифи байрам сифатида уюштирилар, лекин бугунги байрам шодиёнаси кутиб олишнинг дастлабки дақиқаларидаёқ барбод бўлганди. Ўша кун хон Сиёб дарёси қир оқларидан бошлаб, Бухоро дарвозасигача тўшалган поёндозлар устидан отлиқ ўтиб Самарқандга кириб борар экан, унинг юзидан табассум аримас, қисик кўзлари ар қачонгидан ам қисикроқ туюларди. Бирдан у отини Абу То ир бошлиқ икки юзгача аёнлар томонга бурди. Умар Хайём турган тўдага худди бир нарсдан шуб алангандек хўмрайиб тикилди. Кимларнидир қидириб топмади шекилли, тизгинларини зарб билан тортиб, отини икки оё ида тик тур азди ва алланималар дея ўда айлаганича, у ердан узоклашди. Энди у қора байтали устида тек қотганича қимирламай, лаблари ва кўзлари азадан қисилган олда, са арлаб уни кутиб олиш учун йўлларга чиқарилган минглаб ша арликларнинг олқишларига эътибор ам бермасдан йўлида давом этарди. Ма аллий мирзолар томонидан ёзиб берилган юзлаб арзу додларни ўтиб бораётган хонга тутқазिशга еч ким журъат қила олмас, уларни тантана охирида бораётган мулозимга отишар, у эса турли қо озларни ердан териб олар экан, уларни кўриб чиқишга ёл ондакам ваъдалар берарди. Хон ва салтанатининг долчин ранг улкан байро ини кўтариб бораётган тўрт отлиқ, унинг бошида соябон тутиб бораётган ярим ялан оч кул амда ша ар аёнлари четларига эгри-бугри тутлар экилган ариқлар бўйлаб асосий йўлдан - бозор майдонидан ўтиб, Асфизор ма алласига кириб бордилар. Хонга ажратилган қарорго айнан шу ма аллада жойлашган бўлиб, у Абу То ир девонхонасидан бир неча қадам нарида эди.

Илгари пайтлар хон қарорго и ша ар қалъаси ичида бўлар, бироқ, яқинда бўлиб ўтган да шатли уруш туфайли бу қалъа ночор а волга тушиб қолган ва эндиликда у ерда махсус турк арбий қисмлари чодирларда яшар эди.

Умар хоннинг тунд қиёфасини кўриб, унинг узурига бормасликка қарор қилганди, бироқ қозикалон бундай урматли ме мон туфайли хон илтифотига сазовор бўлиш умидида уни хон қабулига боришга кўндирди. Йўл-йўлакай Абу То ир Умарга нега хоннинг кайфияти бузилганлигини тушунтириб борди. Умар ундан Бухородаги Катта Масжид ёнидаги уйларга хон буйру и билан ўт қўйилганлигини, бунга қаршилик қилган а оли кириб ташлангани боис, самарқандлик ру онилар хонга кек сақлаб, кутиб олиш маросимига чиқмаганликларини билиб олди.

- Хон ва ру онийлар ўртасида бетўхтов пин оний кураш кетаяпти. Бу кураш баъзан очикчасига қонли тўқнашувларга, кўпинча эса, зимдан олиб борилаётган адоватли курашга айланиб бормоқда, - тушунтирди қози.

Айтишларича, уламолар укмдорнинг чидаб бўлмас инжикликларидан норози бўлган кўпчилик арбий бошлиқлар билан ам тил топишганлар. О издан-о изга ўтиб юрган афсоналарга кўра, хоннинг ота-боболари ўз кўшинлари билан бир дастурхон атрофида ўтиришиб овқат тановул қилганлар ва окимиятнинг муста камлиги халқ кўшинларининг мардлиги-ю, уюшқоқлигига бо лиқлигини доимо таъкидлаб ўтганлар. Лекин, авлодлар кетидан авлодлар ўтишиб, турк хонлари форс подшоларининг ярамас одагларини, дабдабозликка ишқибозликни ўзлаштириб олдилар. Улар ўзларини ярим худолар дея исоблашар, кўнгилларига келган ишни қилишдан тап тортишмас, бемаъни қилиқлари билан арбий бошлиқларнинг ақ- уқуқларини поймол қилишар, уларни камситишар, обрў-эътиборларини ерга уришарди. Носирхон укморлиги йилларида ана шундай арбий бошлиқлардан кўпчилиги хондан норози бўлиб юрган диний арбоблар билан тил топа бошладилар. Уламолар Носирхонни ислом қонунқоидаларига амал қилмасликда айблашади. Ўз навбатида Носирхон ам бевосита арбийларни жазолашдан кўрқиб, уламоларга тобора кўпроқ таъйиқ ўткази бошлади. Унинг художўй бўлган отаси ам бир пайтлар ўз укморлигини уламолардан бирининг бошини танасидан жудо қилиш билан бошлаганди.

1072 йилнинг ёзига келиб, Абу То ир хон билан умумий тил топишган ягона диний арбоблардан бири бўлишга эришган эди. У хоннинг Бухородаги қарорго ига тез-тез бориб турар, хон Самарқандга ташириф буюрганида эса, ар сафар тантанали кутиб олинишига бош-қош бўларди. Бир қанча уламолар унинг бундай мурасасозлигидан норози бўлишар, лекин кўпчилиги укмор ва ўзлари ўртасида шундай воситачи одам борлигидан мамнун эдилар.

Абу То ир ўзининг воситачилик вазифасини удабуронлик билан бажарар, айрим масалаларни ру онийлар фойдасига ал қилишга ам эришар ва айни пайтда хоннинг азабидан қутулиб қолиш, унинг кайфиятини кўтариш йўллари ам усталик билан топа оларди.

Хон азаби қўзиган бугунги қабул маросимида ам у ўз вазифасини қойиллатиб удалади. У да шатли дақиқаларнинг ўтиб кетишини тоқат билан кутди ва хон тахтга ўтириши билан, эпчил бир имо қилдики, уни кузатиб турган Умар вазият юмшай бошлаганини тушунди. Қозининг имоси билан сарой мулозимларидан бири ёшгина қул қизни бошлаб келди ва у о ир жангдан сўнг мурдалардек ерда чўзилиб ётган кийимларни тезлик билан йи иштириб олди. Бирданга амма енгил нафас ола бошладди. амма билинар-билимас жонланиб, кимлардир ёнидагилар билан шивир-шивир қилишиб, фикр алмаша бошлашди.

Шундан сўнг, қозикалон хона ўртасигача бориб, укморга рўбарў бўлди ва бош эгтанича, қўл қовуштириб, миқ этмасдан тураверди. Бир неча дақиқа давом этган жимликдан сўнг, ни оят, Носирхон бир оз орин, лекин янгроқ овозда буюрди:

- Ша ар уламоларининг барчаси эртага тонгданоқ менинг узуримга келиб, оёқларимга йиқилсинлар! Бўйин эмаганининг боши танасидан жудо қилинсин! Ва еч ким қочиб қолишни хаёлига келтирмасин, менинг азабимга йўлиққан кишига ер юзида пано йўқ!

Қабулхонада озир бўлганларнинг барчаси азаб довули босилганлигини пайқаб, енгил тин олдилар. Ечим топилиди: хон уларни қаттиқ жазоламаслиги учун уламолар айтилган пайтда саройга келсалар бас.

Қозикалон бу кунисига тонгданоқ Умарни хон узурига бошлаб борди. Носирхон баланд кўтарилган, устига қора холли гилам тўшалган супа устидаги тахтида виқор билан ўтирар, уломлардан бири ширага ботирилган атиргул барглари тўлдирилган патнисни унга узатиб турар, хон улардан бирини танлаб олиб, о зини катта очганича барғни тили устига кўяр ва уни узур қилиб сўрарди. Бу пайт бошқа бир улом унинг шира бўлган бармоқларини афсала билан ювиб, артиб турар эди. Ширин барглар сўриш маросими йигирма-ўттиз маротаба такрорланди. Бу пайт сарой таклиф қилинганлар билан лиқ тўлди. Улар Самарқанднинг Асфизор, Пинжкин, Загримош, Мотуруд ма аллаларидан тўпланган савдогарлар, унармадлар, қо оз ишлаб чиқарувчилар, шо идўзлар, шунингдек, бадавлат я удийлар, ма аллий насронийларнинг вакиллари эди. Тўпланганларнинг барчаси махсус ишора билан хон узурида ер ўпишиб, унга таъзим бажо келтиришди. укмдор уларга ало ида ишора қилганидан сўнггина қадлар ростланди. Улардан бири мад ияларга бой жумлалар айтгач, барчалари орқаларига юрганларича, қўл қовуштирган олда чиқиб кетдилар. Хон узуридан чиқаётган кишиларга унга орқа ўтириш таъқиқланган бўлиб, афтидан, бу тамойил аммадан шуб аланадиган, э титкор ёки иззатгалаб бирон укмдор томонидан жорий қилинган бўлса ажабмас.

Ни оят, ша ар ташқарисига хонни кутиб олиш учун чиқмаган ва бу туфайли унинг қа рига дучор бўлиб, ўз қисматларини ва има билан кутиб ўтиришган йигирмагача олий мартабали уламоларга ам киришга рухсат берилди. Хонга нисбатан гина-кудуратлари қанчалик кучли бўлса-да, бундай вазиятда яна қайсарлик қилиш ўзларига қимматга тушишини яхши тушунишган уламолар қон тўкилишининг олдини олиш ниятида хон қабулига келишга бажонидил рози бўлгандилар. Улар хон ўтирган тахт рўпарасига келишиб, иложи борича эгилиб таъзим қилишди. Бундай вазиятда фақат хоннинг ишораси билангина қад ростлаш мумкин эди. Бирок, ишора адеганда бўлавермади. Орадан ўн, кейин йигирма дақиқа вақт ўтди. Қабулхонага ва имали сукунат чўкди. Бундай ноқулай олатда узоқ вақт таъзим бажо қилиб туришга амма ам бардош бера олмас эди. Эгилиб турганлар берухсат қад ростлаш - хоннинг беаёв қа рига йўлиқиш билан баробарлигини яхши тушунардилар. Ни оят бундай туришдан толиқиб кетган кексароқ уламолар бирин-кетин бош эгганлари олда ерга тиззалаб ўтириб қола бошлашди. ар олда бундай тиз чўкиш ам иззатгалаб хоннинг нафсониятига тегмас ва толиқтирадиган олатдан қутулишнинг ягона йўли эди. Хон эгилиб турган охирги уламоларнинг ам тиззалари ер ўпмагунча сабр-тоқат билан кутиб ўтирди. Мақсадига эришгач, бир сўз ам қотмасдан, ўзгаларга ам гапиришга имкон бермай, бир имо билан уларга ўринларидан туришни ва узуридан чиқиб кетишни буюрди. Қабул маросимининг бундай якун топиши еч кимни айратга солмади. Хоннинг иззат-нафси ором олган ва айбдорлар ўзига хос илтифотсизлик билан жазоланган, ни оят, салтанатда бундай жазолаш усули ам одатий ол исобланарди.

Шундан сўнг турк қўшинларининг бошлиқлари, амалдорлар, қўшни қишлоқлардан келган заминдорлар таъзимга киришиб, хон оёқларини ўпдилар, унинг қўлларини, елкаларини кўзларига суртишиб, ўз э тиромларини билдирдилар. Сўнгра бир шоир ўртага чиқиб, хоннинг бетакрор алабаларини мад қилувчи шеърини ўқий бошлади. Шеър хонга ёкмади шекилли, бир имо билан уни тўхташиб, сарой мулозимини ёнига чақирди ва унга ўз фармойишини эълон қилишни буюрди.

- Улу хонимиз бу саройда ўтирган барча шоирларга буюради! Му - тарам хонимиз бундан буён ўзини на арслонга, на бургутга, на куёшга

таққослаб ёзилган шеърларни эшитишни хо ламайдилар! Бундай шеър тўқиган шоирга энди саройда ўрин йўқ!

Мулозимнинг шан иллаб айтган сўзлари ўз навбатларини кутаётган йигирмага яқин сарой шоирларини саросимага солиб қўйди. Кимлардир беихтиёр орқага тисарилиб, тезроқ жуфтакни ростлаш пайига тушиб қолди. Бироқ улар қаторидан бир чодиралик аёл дадиллик билан олдинга чиқди. Қозикалон Умарнинг саволумуз нито ига кўзи тушиб, секин шипшиди:

- Бу бухоролик шоира. Исми ам жисмига монанд - Жа он! Хулқатвори ам жуда ўйноқи, ёш бевалардан.

Қозикалоннинг сўзлари таънамуз о ангда эшитилса-да, Умар аёлдан кўз узолмас, қизиқиши тобора ортиб борарди. Бу пайт Жа он бўёқсиз, лекин унчадек лабларини кўрсатар даражада чодрасини кўтариб, рухсат ам сўраб ўтирмасдан ёқимли овозда шеър ўқий бошлади. Ажабланирлиси шунда эдики, у ўз шеърида бирон маротаба ам хон номини зикр қилмади. Шеърда ўзининг аётбахш сувларини Самарқанд ва Бухоро ерларига сахийлик билан улашиб, бирон денгиз висолига етиша олмай, са ролар ичра изсиз йўқолиб кетаётган Сў д дарёсининг са овати мад ия қилинарди.

- У жуда яхши гапирди! О зига сиққанича олтин берингиз! - буюрди хон, сахийлиги туғиб кетган пайтларда айтадиган севимли жумласини такрорлаб.

Мулозимлардан бири олтин динорлар тўлдирилган патнисни келтирди. Шоира патнисга энгашиб, о зига олтин тангаларни тиқа бошлади. Мулозимлар уларни санаб туришди. Шоира навбатдаги тангани о зига тиқа олмай ўқчиб, нафаси бў илиб қолганида эса, хон бошлиқ бутун сарой а ли самимий қарсақ чалишиб, кулиб юбордилар. Шоира ўз журъати эвазига 46 олтин тангага сазовор бўлди!

Ёл из Умаргина амон сукут сақлар, Жа онга тикилиб, шоиранинг кўзларидан у ис қилаётган туй улар ифодасини қидирар эди. Унинг шеъри шунчалик тиник, кироати шунчалик жозибали ва журъатли эдики, бунинг эвазига эришган олтин тангалари Умарга та қирона илтифотдек туюлди. Шоира чодрасини тушириш ба онасида гўё атайлаб қилгандек, жамолини бир оз очиб юборди. Умар унинг юзларига кўзи тушиб энтикиб кетди, юраги бу сиймога бир умр тикилиб туриш истаги билан ёнарди. Қабулхонадагилар бу ла зани сезмай ам қолишди. Бироқ Умарнинг ўзи учун бу ла за мангуликдек туюлди. «Вақт икки хил кечади, - ўйлади у ўзича, - яна унинг икки ўлчами бўлади, узунлиги куёш аракати билан, тезлиги иссиётлар билан ўлчанади».

Шундай ёқимли иссиётлар о ушида қолган Хайёмни қозикалоннинг тургиши ўзига келтирди. Бу пайт шоира аллақачон чодрасига ўраниб олган, хаёлий денгиздаги елкан мисол ўз жойига қайтарди.

Қозикалон Умарни хонга таништириш мақсадида тантанавор о ангда гап бошлади:

- Олий азраглари, ижозат беринг, сизга Хуросоннинг энг забардаст олими Умар Хайёмни таништирай. Унинг учун оламда сири очилмаган ўсимликлар, фалакда ўрганилмаган юлдузлар қолмаган!

Қозикалон Умар шу улланадиган илмлар ичидан тиббиёт ва фалакшуносликни бе удага ало ида таъкидламади. Бундай билимларга эга кишилар ар доим укмдорларнинг илтифотларига сазовор бўлиб келганлар. Биринчилари - уларнинг со ли ини муста камлаб, умрларини узайтиришга хизмат қилган бўлсалар, иккинчилари - укмдорларнинг окимиятини э тиёт қилишга хизмат қилишган.

Хон ўзини хурсанд бўлгандек кўрсагиб, сохта жилмайиб қўйди. Би-

роқ у билан илмий мавзуда су бат қуришга афсаласи келмади чо и, Умарнинг қандай ўй-хаёллар билан бандлигига эътибор ам бермай, хурсанд пайтлари айтадиган одатий жумласини такрорлади:

- О зи олтин билан тўлдирилсин!

Умар нима дейишини билмай, бир зум довдираб қолди, аламдан томо и қуришиб кетгандек бўлди. Қозикалон хон илтифотини рад қилиш - унинг азабини келтириш эканини билдириб, Умарга ташвишли назар ташлади. Кейин унинг елкаларидан секингина итариб, олдинга қистади. Бироқ Умар аллақачон бир қарорга келиб қўйганди:

- Олампано , узримни айтишга ижозат берсангиз. Мен рўзаман ва о зимга еч нарса ололмайман,- деди у тавозе билан.

- Адашмасам, рамазон ойининг тугаганига уч афтала б бўлди, шекилли! - деди хон айрон қолиб.

- Рамазон ойида мен Нишопурдан Самарқанд сафарига йўлга чиққандим. озир рўза туголмаган кунларим учун рўзаи қазо қилаяпман.

Қозикалоннинг юзлари хавотир ва ранжишдан буришиб кетди. Қабулхонадагилар безовгаланиб, шивирлаша бошладилар. Лекин хоннинг туркиятворидан еч қандай ифодани ўқиб бўлмади. У қозикалонни сўроқлашни лозим топди:

- Сен шариатнинг амма қонун-қоидаларини яхши биласан. Мавлоно Умар олтин тангаларни о зига солса-ю, кейин чиқариб олса, бу билан унинг рўзаси ростдан ам бузилган исобланадими?

Қозикалон бетараф о ангда жавоб берди:

- Шариат қоидаларига кўра, о изга олинган ар қандай нарса рўзани бузади. Баъзан кўрқув туфайли биронта тангани ютиб юборганлар ам бўлган.

Хон жавобдан қаноатланмади шекилли, энди Умардан сўради:

- Илтифотимизни рад қилишингни бошқа сабаби ам борми?

Умар бир ла за иккиланиб тургач, жавоб берди:

- а, бошқа сабаби ам бор.

- Гапир, мендан кўрқмагил!

Шунда Умар куйидаги тўртликни ўқиди:

На от мен олдинга э сон сўраб келсам?

Ночор, юпунман деб, дону нон сўраб келсам?

Бор бўлса, ўтинчим, сахий бўл, бергил,

Инсондек яшашга имкон сўраб келсам.

- Шўринг қуриди-ку, Хайём! - шивирлади қозикалон. Унинг гангиб қолган миясига дўстини қутқариш учун биронта халоскор фикр келмас ва бу ва имаси бе удага эмасди. Та ликали вазият да шати унинг шуурини босиб келар ва бу сафар қафасдан чиқиб келаётган азаб шерини қандай қилиб жиловлаш йўлини топишга ишончи комил эмасди. Хон эса, худди мураккаб бир масалани ечиш йўлини топа олмаётгандек чуқур хаёлга чўмиб жим қолган, сарой аёнлари эса, ундан навбатдаги да - шатли укми кутиб қотиб қолишган. Аллакимлардир бўрон кўтарилмасдан бу ердан ойиб бўлиш пайида эшик томон йўл олганди.

Умумий саросима жараёнида Умар яна Жа оннинг кўзларини қидирди. Шоира бир устунга суянганича қўлларини юзларига босиб, да шагдан қотиб турарди. «У ам менинг қисматимни ўйлаяптимикин?» - хаёлидан кечди Умарнинг.

Ни оят, хон ўрнидан турди, Умарнинг олдига салмоқли қадамлар билан юриб келиб, уни ма кам ба рига босди. Кейин қўлларидан тутиб,

тахти томон бошлади. Тарихчиларнинг қайд қилишларича: «Мовароунна р укмдори Умар Хайёмни шунчалик э тиром билан кутиб олдики, уни ўз тахтида ёнма-ён ўтиришдек илтифотга сазовор қилди».

Бешинчи боб

- Мана хонга ам яқин одам бўлиб қолдинг, - деди Абу То ир хон қарорго идан чиқишгач. Қозининг хурсандчилиги да шатли хавотирлар эвазига қўлга киритилганди. Умар очикчасига жавоб берди:

- «Денгизнинг кўшниси, подшо нинг дўсти бўлмас», деган мақол ёдингиздами?

- Сенга очилган эшикни қаттиқ ёпма! Назаримда саройда мартабанг янада ошади!

- Сарой аёти мени қизиқтирмайди. Менинг ягона орзу-истагим: бирон кун ўз расадхонамга эга бўлиш. Унинг ёнида ажойиб гулзорим ам бўлса! Ўзимни унутган олда самони томоша қилсам, қўлимда бир пиёла маю, ёнимда гул юзли дилбарим бўлса!

- Бояги шоира аёлдек гул юзли дилбарми? - ўсмоқчилади Абу То ир.

Ўша аёл Умарнинг бутун фикру хаёлини банд қилиб турса ам, у ўзини тийди. Бироқ, бирон ортиқча сўз айтиб, ўз пин она хаёлларини ошкор қилишни истамас, бемаъни миш-мишлар тарқалиб кетишини истамасди.

азили бир оз кўполроқ чиққанини сезган қозикалон мавзуни бошқа томонга бурди:

- Мендан бир мар аматингни дари тутмасликни сўрамоқчиман.

- Аксинча, ўзингиз мени мар аматлар билан бутунлай кўмиб ташладингиз-ку!

- Хўп, шундай ам дея қолайлик, - қувлик билан рози бўлди қози.

- Менинг мар аматим эвазига сен ам бир мар амат кўрсатсанг де-моқчиман.

Улар қозикалон қарорго ининг дарвозасига етиб келишгач, хонадон со иби су батни дастурхон устида давом эттиришни таклиф қилди.

- Кўпдан бери фикримни бир ният банд қилиб турибди. Бу - ажойиб бир китоб яратиш оясидир. Бирмунча вақт шеър ва рубоийларингни кўйиб турсанг. Улар менга буюк да онинг табиий инжиқликларню, одатий эр-макларидек туюлади. Сен тиббиётда, фалакшуносликда, риёзиётда шеър-риягга қараганда улкан ютуқларга эришишинг мумкин. Адашмасам, Ибн Синонинг вафотидан кейин еч ким сен билан бу со аларда беллаша олмаётир, тў рими?

Хайём еч нарса демади. Бироқ, Абу То ир сўзида давом этди:

- Мен ана шу со алар бўйича инсоният томонидан яратилган билимларнинг аммасини тўплаб, ягона китоб олига келтиришингни ва уни менга ба ишлашингни илтимос қилмоқчиман.

- Бу борада ягона китоб яратиш осон иш эмас, айнан шу сабабли озиргача ўзим еч нарса ёзмасдан, фақат ўқиб-ўрганиш билан қаноатланыпман.

- Фикрингни тузукроқ изо лаб бер! - илтимос қилди қози.

- Биздан илгари ўтган аждодларимизни, юнон ва индларни, ўзимизнинг мусулмон олимларини эслайлик. Улар бу борада анча-мунча асарлар ёзиб қолдиришган. Агар мен ам улар айтиб ўтган фикрларни так-рорласам, бу бе уда иш бўлади. Мабодо, уларга қарши фикр билдирсам, бахтга қарши мен доим шунга аракат қиламан, эрта бир кун менга ам қарши фикр билдира оладиган олимлар топилади. Демак, олимлардан сўнг ўзларидан олдин ўтган олимларнинг фикрларига кўшилмас-

лик, буни исботлашга уринишдан иборат асарларгина қолади, холос. Одамлар ўзгаларнинг инкор қилинган қонуниятларинигина эслаб қоладилар. Лекин бир кун келиб улар исботлаган оялар ам, албатта, келажак авлод томонидан кулгили тарзда танқид қилиниши шуб асиздир. Илм бўстонида укм сурадиган азалий қонуният мана шу. Аммо шеърят бундай қонуниятдан Мосуво. Шоирлар еч қачон ўзларидан олдин яратилган шеърят дурдоналарини инкор қилмайдилар. Булар асрлар давомида авлодлар томонидан севилиб ўқиладилар. Рубоийлар ёзишимнинг сабаби ам ана шунда. Турли илмларга қизиқишимни яхши биласиз. Айнан риёзиёт билан шу уллансам, ақлни лол қолдирадиган рақамлар, фалакиёт илми, борлиқнинг жумбоқли сирлари, буларнинг аммаси менга ило ий бир ил ом, қалбимга шеърый бир завқ ба ишлайди. Энди, илтимос, менга ақиқат ақида бошқа гапирмасангиз!

Умар бир ла за жим қолиб, кейин давом этди:

- Мен Самарқанд вайроналарини кўп бора томоша қилишга чиқдим. Пештоқларида ёзувлари бўлган, вайронага айланган кошоналарни кўрдим. Афсус, у ердаги ёзувларни эндиликда еч ким ўқий олмайди. Шунда мен ўз-ўзимга: - Мана, бир вақтлар гуллаб-яшнаган ша ардан нималар қолибди, - дедим. Ўша замонларда яшаган одамлар-чи? Биз уларнинг ким бўлиб ўтганларини эслай оламизми? Майли, Алло инсониятга қисқа умр берибди, лекин улар яратган тамаддундан бизга нима қолди? Бу ерда қандай салтанат, қандай илмлар, қандай қонунлар, ақиқатлар мавжуд бўлган? Биз бу ақда еч нарса билмаймиз! Мен бу вайроналарни титқилаб, биронта сопол парчасидан еч курса бирон кишининг тасвирини, деворлардан биронта расмни топа олмадим. Минг йиллардан сўнг ана шу вайроналардаги сопол парчаларидек, менинг мунгли шеърларим ам ер остига кўмилиб кетади. Вайроналарда эса мендек ярим сархуш шоир изгирубди ниго ининг излари қолиши мумкин, холос.

- Мен сени фа мляпман, - деди қози, маъюсина унга ён босиб. - Лекин, ар олда шариат қозисига май иди анқиб турган шеърларингни ба ишлашни истамасан?!

Айгиш жоизки, Умар бундай оларда ўзини қандай тутишни билар - ундаги миннатдорчилик туй уси - майхўрлик туй усидан устунроқ турарди. Шундай қилиб, у бир неча ой давомида квадрат тенгламалар ақидаги маш ур асарини ёзиб тугатди. Алгебрага оид бу асариди мав ум сонни ифодалашда илк бор арабча «нарса» маъносини ифодалайдиган «shay» сўзини ишлатди. Бу сўз кейинчалик испан тилида нашр қилинган илмий адабиётларда «хау» шаклида ишлатилди. Замонлар ўтиб бу сўздан фақат биринчи арфигина - «х» арфи қолиб, у номаълум сонни ифодалайдиган тимсолга айланди.

Хайём Самарқандда ёзиб тугатган бу рисоласини ўз омийсига баишлаб куйидаги сўзларни ёзганди:

«Биз илм а ли қадр-қимматимиз топталаётган бир замонда яшаймиз. Шу сабабдан, жуда камчилик олимларгина ақиқий илмлар билан шу улланиш имкониятига эгадир. Бугунги олимлар билимининг саёзлигига сабаб, уларнинг кўпчилиги фақат ило ий илмлар билан шу улланмоқдалар. Мен бу дунёда ило ий можароларга эмас, ақиқий илмга, инсоният тақдирига қизиқадиган одамни топишдан умидимни узгандим. Лекин Алло менга шундай инсонни, қозилар қозисини, яъни имом Абу То ирни учратишни насиб этди. Бу олийжаноб одамнинг ра намолиги шу ишни бажаришимга имкон берди».

У ўзига бошпана вазифасини ўтаётган шийпонга етиб келганида, анча кеч бўлиб қолганди. Шу сабабли ўқиш ва ёзишга афсаласи бўлмай, чи-

роқ келтиришни ам буюрмади. Шаввол ойининг охирида ингичка тортиб кетган кўкдаги илол йўлни яхши ёритмас, у шийпонгача бўлган йўлакни туртиниб, суриниб босиб ўтар, оёқлари буталарга ўралашиб қолар, юзларини эса мажнунтол новдалари сийпалаб ўтарди.

У хонага кириши биланоқ мулоим, лекин кинояли овозни эшитди:

- Сизни барвақтроқ келади, деб ўйлагандим!

«Бу - кун бўйи хаёлимдан кетмаган ўша дилбар аёлнинг овозими?»

Умар эшикни секин ёпиб, рўпарасидаги шарпани қидирди. Бироқ еч нарса кўринмас, фақат аёлнинг паст ва майин овозигина эшитилди:

- Нега жимсиз? Хонангизга ного кириб келганимга ишонгингиз келмаяптими? Саройда тасодифан туташган ниго ларимиз менга кўкда чакнаган чакмоқдек таъсир қилди. Бироқ у ерда хон, қозикалон ва тўпланган одамлар олдида бундай ниго ингизга дош бера олмадим. Аммо, баъзи эркаклар каби сиз ам бирорга аёлни кўрганда ўзингизни тия олмаслигингизни аён этдингиз. Бори-йў и фақат ягона ўткир тили исобланган, хулқ-атвори шуб али мендек бир бева аёл учун нега қисматингизни қиморга тикдингиз? Бунинг учун хон азабини кўз ашга уриниш шартмиди?

Умар ўзини аллақандай се рли туй улар билан занжирбанд қилингандек сизди. У се рлангандек жойидан қимирлай олмас, лаблари калимага келмасди.

- а, нега жим турибсиз, - деди Жа он, бир оз кинояли, таъсирчан о ангда. - Баттар бўлинг, мен ўзим ёл из гапиравераман, чунки бу ерга келишни ўзим ихтиёр этдим. Саройдан чиқиб кетганингиздан сўнг, сиз ақингизда амма нарсани, атто қаерда истиқомат қилишингизгача суриштириб билиб олдим. Кейин самарқандлик бой савдогарга турмушга чиққан аммааникида тунаб келаман деб, бу ерга келавердим. Одатда саройда қолганимда, хон арамидаги аёллар билан ухлайман, улар орасида бир неча дугоналарим бор. Улар хон узурида шеър ўқиб, унинг илтифотига сазовор бўлганлигимни эшитишиб, менинг журъатимга қойил қолишди. Улар мени кундош эмаслигимни, хоннинг хотинларидан бири бўлишни мутлақо истамаслигимни ам яхши билишади. Хонни ўзимга мафтун қила олиш қўлимдан келади, албатта, бироқ мен хон хотинлари қандай аёт кечираётганликларини яхши биламан ва бундай қисмат менинг ам бошимга тушишини хо ламайман. аёт - сиз эркакларга қанчалик завқли ва фусункор туюлса, менга ам шундай. Бундан ташқари, кимнингдир жуфти алоли бўлган бўлсам ам, барибир, хон ўз саройида менинг шеърларимни тинглашни, мени ўзгаларга кўз-кўз қилишни истайди. Мабодо, у мени ўз хотинларидан бирига айлантиришни истаса, ишни менинг ташқарига чиқишимга рухсат бермасликдан бошлайди.

Базўр ушига келаётган Умар аёл гапираётган сўзларнинг маъносига тушунишга уринарди. Ни оят, у тилга кирди, бироқ бу гапларни ўзича айтаяптими, ўзгаами ёки рўпарасидаги шарпагами, ноаниқ эди:

- Болалигимда, кейин, ул айганимда ам айнан шундай қарашни, шундай шўх ниго ли аёлни учратишни орзу қилардим. Мен уни тушларимда кўриб, ўнгимда ам пайдо бўлишини, қорон у тунда нурдек пайдо бўлишини кутардим. Мана, у тун о ушидаги шийпонда, хаёлий ша арда, рўпарамда турибди. Мана ўша гўзал хилқат, шоира ва ишқ-му аббатга чанқоқ аёл!

Аёл кулиб деди:

- Ишқ-му аббатга чанқоқ дейсизми? Сиз буни қаердан биласиз? Менга али қўл теккизмаган, атто тузукрок кўрмаган ам бўлсангиз! Шуб асиз, кўрмайсиз ам, чунки тонг ёришмасданоқ бу ердан кетаман.

Қорон у тун о ушидаги хонада аглас кийимларнинг шитирлаши эши-

тилди, ушбўй атир иди анкиди. Умар нафас чиқармай жим турар, унинг бутун вужуди ширин э тирос билан ёна бошлаганди. У болаларча бир саволни беришдан ўзини тия олмади:

- Сен амон паранжидамисан?

- Йўқ. Энди менинг паранжим-қорон и тун холос...

Олтинчи боб

Номаълум мусаввир томонидан рубойлар қўлёзмасига ишланган расм-да эркак ва аёл қучоқлашиб турганлиги тасвирланган. Улар ўтирган шийпон атиргул шодалари билан айлантирилган, оёқлари остида эса, кумушранг ариқча. Мусаввир Жа онни инд маъбудалари сингари кўкракдор қилиб тасвирлаган. Умарнинг бир қўлида косада май, иккинчи қўли билан эса, маъшуқасининг сочларини силаб турипти. Номаълум мусаввир бу ақиқатни аввалдан қандай тасаввур қилди экан?!

Улар ар куни хон саройида учрашар, бироқ сирлари ошкор бўлишдан кўрқишиб, ўзаро гаплашмасликка, бир-бирларига қарамасликка аракат қилишарди. ар кеч Хайём маъшуқасини кутиб олиш учун ўз шийпонига шошиларди.

Такдир уларга бундай оқшомлардан қанчасини раво кўраркин? Бундай бахтли дамлар қанчалик узоқ чўзилиши хонга бо лик эди. Хон ўз саройи аёнлари билан бирор ёққа йўл олса, Жа он ам улар билан бирга жўнаши лозим. Афсуски, кўчманчилар авлодидан бўлган хон, еч нарсани аввалдан маълум қилмас, бирон кун тонгданоқ ўрнидан туриб, Бухорогами, Кешгами, Панжакентгами отланиб қолиши еч гап эмасди. Шунда бутун сарой а ли шоша-пиша унга эргашиши зарур. Умар ва Жа он бундай тонг жуда тез етиб келишидан кўрқишгани боис, ар бир бўса уларга хайрлашув бўсасидек туюлар, висол дамларининг ар бир ла засини ширин э тирослар о ушида ўтказишга уринардилар.

Ёзнинг энг узун тунларидан бирида маъшуқасини кутиб тоқатсизланган Умар шийпон айвонига чикди. Қорон и оқшом қаъридан, жуда яқин жойда, қозикалон соқчиларининг иринглашиб қулишганини эшитиб безовгаланди. Бироқ Жа он келгач, еч ким уни кўрмаганлигини айтиб, Умарни тинчлантирди. Икки ошиқ қалбнинг аммадан пин он тугиладиган ширин э тиросли висол оқшоми бошланди. Улар ар бир кунни ана шундай яқунлаб, тун тушишини эса орзиқиб кутардилар.

- Бу ша арда, худди мана шу дақиқада, висол лаззатидан ба раманд бўлаётган биздек ошиқлар қанча экан-а? - шивирлади оши и қучо ида тўл анаётган Жа он эркалик билан. Умар бошидаги қалпо ини атайлаб қийшайтириб кўйиб, азиломуз жавоб берди:

- Хўш, масалага жиддий ёндошадиган бўлсак, бир-бирларидан безор бўлиб, тескари қараб ухлаётган эр-хотинларни, чарчаб ухлаб қолган эр-хотин қулларни, пул эвазига ўзларини сотаётган фо ишпаларни, висол умидида о чекиб ётган бокира қиз ва йигитларни исобга олмасак, ўзлари танлаган ошиқлари васлига етишмаётган қанча маъшуқалар қолади? Хўш, яна улардан ўз севган аёллари ёнида бемалол ухлаб ётган эркакларни, ёки ўз эрлари кўнглини хушлаш қўлидан келмайдиган беэ тирос аёлларни ам чиқариб ташласак-чи? Менимча, бу оқшом бутун Самарқандда фақат биргина ақиқий ошиқ ўз маъшуқаси висолига етиб турибди. Сен: «Бу иккимизми?» - деб сўрамоқчимисан? а. Бироқ Алло айрим гуларни тиканли ва за арли қилиб яраганидек, бизнинг севгимизни ам, қисмагимизни ам аянчли қилиб яраган.

Жа оннинг кўзларига ёш тўлди. Умар кулиб қўйди.

- Эшикни беркитиб келай, бизнинг бахтимизни еч ким кўрмасин ам, эшитмасин ам, - деди Умар.

Тун ярмидан оққач, висол лаззатидан анча қаноатланган Жа он ўрнидан турди, қомадини ярмигача чойшаб билан ўраб, оши идан секингина нари сурилди.

- Сизга му им бир махфий гапни айтмоқчиман, - деди у секин.- Мен бу гапни хоннинг катта хотинидан билиб олдим. Биласизми, хон Самарқандга нима учун келган?

- Хоннинг сирлари мени қизиқтирмайди. Уларни эшитган кишининг ам куло ига кўр ошин қуйилади, - деди Умар, бу арамнинг навбатдаги ийбагларидан бири деб ўйлаб, унинг гапини бўлди.

-Бердисини айтгунимча кулоқ тутинг, ахир! Бу сир бизга ам тааллуқли, у бизнинг бутун аётимизни бир йўла остин-устун қилиб юбориши мумкин. Носирхон Самарқандга ша ар қалъаларининг муста камлигини тафтиш қилишга келган эмиш. Шу ёзнинг охирида, иссиқнинг тафти босилгач, салжуқийлар ша римизга бостириб келармиш.

Салжуқийлар. Умар уларни яхши биларди. Унинг илк болалик хотираларида михланиб қолган бу сулола мусулмон Осиёсини бутунлай ўзлариники қилиб олишдан олдин, унинг она ша рини да шатлар билан босиб олган эдилар.

Бу воқеалар унинг ту илишидан ўн йил олдин содир бўлганди. Нишопурликлар ўша тонгда уйқуларидан уй онишиб, ша ар жангари турк қўшинлари томонидан ўраб олинганлигини билиб қолишди. Уларнинг саркардалари Микоил ў ли Салжуқнинг ў иллари бўлиб ака-ука, «Лочин» лақабли Тў рилбек ва «Қарчи ай» лақабли Ча рилбеклар яқиндагина ислом динини қабул қилишган ва жангарилик билан али довру қозонишга улгурмаган катта кўчманчи қабиланинг бошлиқлари эдилар. Улар қамал қилинган ша ар бошлиқларига қуйидаги мазмунда нома юборишди: «Айтишларича, сизларнинг одамларингиз ўта ма рур эмиш. Сизнинг ша рингизга ер ости қувурлари орқали тоза сув келармиш. Агар қаршилик қилишга журъат қилсангиз, қувурларингиз бузиб ташланажак ва ма рур эркаларингизни ер билан яксон қилажакмиз!»

Ша ар бошлиқлари фуқароларнинг жони, мол-мулки омон қолиши, уй ва бо лари, сув тармоқлари бузилмаслиги ақидаги ваъдаларга ишонишиб, тезроқ уларга таслим бўлишга шошилдилар. Лекин фоти ларнинг ваъдаларига ишониб бўладими? Турк қўшинлари ша арга кириши биланок, Ча рилбек зудлик билан ўз одамларига талон-тарож қилишга ижозат берди. Лекин унинг акаси муло азакор Тў рилбек бу фикрга қарши чиқиб, укасига озир рамазон ойи эканлигини, рўза пайтида эса мусулмон а лини талон-тарож қилиш инсофдан эмаслигини айтди. Далил асосли бўлса-да, бироқ Ча рилбек амон ниятидан қайтмаганди. У ша ар фуқароларига рўза ойи тугагунча мурувват қилишини айтиб, кутиб туришга рози бўлди.

Нишопурликлар салжуқий ака-ука ўргасида бўлиб ўтган бу гаплардан хабар топишиб, келаси ойнинг бошида ўз бошларига тушажак о ир мусибатларни: мол-мулкларининг таланиши, аёлларнинг зўрланиши, кўплаб одамларнинг бошлари таналаридан жудо бўлишини кутиб, ва има остида яшардилар. Эълон қилинган о ир мусибат кунини кутиш – қонхўр дев амласини кутиш билан баробар эди. Дўконлар куп-қуруқ бўлиб қолди, эркалар эса яшириниб яшай бошладилар. Ўз ожизликларидан номусига чидай олмаган эркалар хотинлари ва қизлари олдида кўз ёш тўка бошладилар. Нима қилиш керак? Қандай йўл билан ша ардан қочиб кетиш мумкин? Буни еч ким билмасди. Истилочилар бутун ша арни эгаллаб олган эдилар. Орқа сочлари ўрилган турк навкарлари Катта Чор-

ра а бозорида, ма аллаларда, ша ар атрофида бирон ўлжа илинжида мастларча из иб юришар, назоратсиз қолган гуру лари эса, қўшни қишлоқларга боришиб, а олининг бор-шудларини шип-шийдон қилиб келишарди.

Одатда одамлар рўзанинг адо ини, рўза сайлини интизор бўлиб кутардилар. Ўша йили эса, улар рўзанинг мангу давом этишини, рўза сайли еч қачон келмаслигини хо лардилар. Ни оят, самода янги ой кўринди, аммо еч ким хурсандчилик ақида ўйламасди, еч кимнинг хаёлига байрамга атаб биронта кўзичоқ сўйиш ам келмади. Аксинча, бутун ша ар а ли ўзларини қурбонликка сўйиладиган кўчқордек сезарди. Лайлагулқадр кечаси минглаб оилалар нажот ва омонлик тилаб, худога илтижо қилишди. Эс- ушлари оққунча йи и-си и билан масжидларда, авлиёлар қабрларида ёки ночор қулбаларида ўтказдилар.

Бу пайт ша ар қалъаси ичкарасида ака-ука салжуқийлар орасида шиддагли ба с давом этарди. Ча рилбек ўз навкарларига бир неча ойлардан бери маош бермаганлигини, улар ша арларнинг бойликларини тортиб олиш мақсадидагина кўшинга ёлланганликларини, агар бунга рухсат берилмаса, улар исён кўтариши мумкинлигини, Ча рилбек эса, уларни бу йўлдан узоқ вақт қайтариб тура олмаслигини рўкач қилиб қичқирарди. Тў рилбек, аксинча, муло азакор о ангда унга наси ат қиларди:

- Биз бўлажак улкан алабалар арафасида турибмиз. Биз али Исфшонни, Шерозни, Райни, Табризни, э - е, қанча-қанчаларини қўлга киритишимиз керак. Агар, уларга берган ваъдаларимизни унутиб, тинч йўл билан таслим бўлган Нишопур а олисини талон-тарож қилсак, бундан буён бизга биронта эшик тинчлик йўли билан очилмайди, бирорта кўшинни қон тўкмасдан, урушсиз таслим қила олмаймиз!

- Навкарларимиз бизни ташлаб қочиб кетаётган, уларнинг сони кун сайин камайиб бораётган бир пайтда сен орзу қилаётган ўша ша арларни қандай қилиб қўлга киритмоқчисан? атто, уларнинг энг содиқлари ам шикоят қила бошладилар-ку! - деб эътироз билдирди Ча рилбек.

Икки ака-ука атрофида ўтирган арбий бошлиқлар, қабила қариялари бир овоздан Ча рилбекни қўллаб-қувватладилар. Бундан ру ланган Ча рилбек ўрнидан туриб қатъий қарорини эълон қилди:

- Биз узоқ вақт бе уда гап сотдик. Бас! Мен ўз одамларимга ша ар босқинини бошлашга рухсат бераман. Агар сен ўз одамларингни бу ишдан қайтармоқчи бўлсанг, ихтиёринг. ар кимники ўзига!

Мушкул а волда қолган Тў рилбек бир ла за қимирламай сукут сақлади. Кейин бирдан сапчиб ўрнидан турди-да, ханжарини кинидан чиқарди. Буни кўрган Ча рилбек ам ўз ханжарига ёпишди. Атрофда ўтирганлардан еч бири уларнинг орасига тушиб, ажратиб қўйишни, ёки одатга кўра, ака-укалар ўртасида чиққан бу ихтилофни қон тўкиш орқали ечилишига ижозат бериш-бермасликни билмай, саросимага тушиб қолдилар.

Шунда Тў рилбек гап бошлади:

- Ука, сени ўзимга итоат этишга мажбур қила олмайман. Сенинг навкарларингга ам гапимни ўтказиш ниятим йўқ. Бироқ уларга ша арни талон-тарож қилишига ижозат берсанг, мен мана шу ханжаримни ўз кўксимга санчаман.

У шундай деб, ханжари дастасидан икки қўллаб ушлаб, учини кўкрагига қадади. Укаси бир зум иккиланиб тургач, ханжарини улоқтириб, кучоқ очганича акаси томон юрди. Уни узоқ вақт ба рига босиб, бундан буён измидан еч қачон чиқмасликка онт ичди.

Нишопур омон қолди. Лекин фуқаролар ўша рамазон ойидаги да - шатни еч қачон унутмадилар.

- а, Салжуқийлар ана шундай одамлар, - сўзини яқунлади Хайём, -

уларга энг разилона талончилик, укмдорларга хос манманлик ва шу билан бирга энг олийжаноб туй улар ам бегона эмас. Айниқса, Тўрилбекда салтанатни муста камлаш ишларига мойиллик кўпроқ эди. У Исфаонни қўлга киритганида, мен уч ёшда, Баодни олганида эса, ўн ёшда эдим. У етмиш ёшда халифага куёв бўлди ва ундан «Шарқ ва Ғарб султони» унвонини олиб, унинг номидан иш юрита бошлади.

Умар гапни завқланиб ва э тимол, бир оз э тиром билан якунлади.

Лекин Жаон бу гапларни эшитиб, хандон отиб кулиб юборди. Унинг кулгуси Умарга масхараомуз туюлди ва хафа бўлиб, унга хўмрайиб қаради.

Жаон узр сўраганича, кулимсираб тушунтира бошлади:

- Султоннинг қариган чо ида халифа қизига уйланганлиги ақидаги гапингизни эшитиб, арамда бўлган бир ангома эсимга тушиб кетди.

Умар севгилиси батафсил сўзлаб бераётган бу воқеани аввал ам эшитганди.

- Қизи Саиданинг қўлини сўраб борган Тўрилбекнинг совчиларини халифа ранги бўзариб кутиб олди. Улар эшикдан чиқиб кетишлари биланок, у да да а билан қичқирди:

- Шу кечагина ўтовини тарк этган кўчманчи турк, менга, халифага куёв бўлишни холаб қолибдимиз?! Ота-боболари кечагача аллақандай санамларга си иниб, байроқларига қашқир тумшунини чизиб юрган бу турк, олий насабли халифа қизининг қўлини сўрашга қандай журъат қилди экан!

У ўзини пай амбар авлодидан эканлигини пеш қилиб, қанчалик кибрланса ам, султонни бу ниятидан қайтаришга, унга рад жавоби беришга журъати етмаслигини биларди. Совчилар яна икки марта келиб-кетишгач, узоқ давом этган иккиланишлардан сўнг, халифа барибир рад жавобини етказишни лозим топди. Жавобни унинг кекса масла атчиларидан бири Тўрилбекнинг Райдаги қарорго ига элтди.

Халифа элчисини дастлаб султоннинг вазири қабул қилди. У қарияни қуйидаги сўзлар билан кутиб олди:

- Жавоб кутавериш тоқати-тоқ бўлган султон жонимни алқумимга келтирди. Ни оят, сен жавоб олиб келганиндан хурсандман.

- Жавобни эшитсанг, хурсанд бўлмайсан деб ўйлайман. Халифа султондан узр сўраб, унинг таклифини қабул қила олмаслигини билдираяпти.

Вазир пинагини ам бузмасдан нефрит тошли тасбе ини санашда давом этди.

- Демак, - деди у вазминлик билан, - озир мана шу да лиз орқали катга эшикдан Ироқ, Форс, Хуросон ва Озарбайжон укмдори, бутун Осиёни ўзига бўйсундирган, ягона динимизнинг қиличи, аббосийлар тахтининг имоячиси олдига кириб: «Халифа сенга қизини бермайди!» - дейсан. Жуда яхши, мана бу навқар сени у ерга бошлаб боради.

Навқар уни бошлаб боришга озирланди, элчи ўрнидан туриб, унга эргаша бошлади. Шунда вазир яна еч қандай кесатиксиз сўради:

- Сени узоқни кўра оладиган, фаросатли одам деб ўйлайман. ар олда бу ерга келишингдан олдин, амма қарзларингни тўлаб, бойликларингни фарзандларингга васият қилиб, қизларингни турмушга бериб келгандирсан?

Халифанинг элчиси бирдан бўшашиб кетди, олсизлангандек яна жойига ўтириб олди.

- Менга нима масла ат берасан? - деди у тушқун овозда.

- Халифа сенга келишувнинг бошқа имкониятлари ақида еч нарса демаганмиди?

- У менга: «Нико бўлмаслигини айт, еч чора топмасанг, уч юз минг олтин динор қалин сўра», деганди.

- Мана бу бошқа гап! Лекин менинг фикримча, султондан шунча яхшиликлар кўриб, шиалардан ша рини, бойликларини, ерларини қайтариб олиб берган олижаноб кишидан халифа бунчалик кўп даражада қалин сўраши инсофдан бўлмаса керак. Бироқ, султон Тўрилбекнинг жадини чиқармай, сихни ам, кабобни ам куйдирмасдан, ишни хамирдан қил су ургандек осон ал қилиш йўли ам бор. Сен унга халифа қизини беришга рози эканлигини айтасан, мен эса ўз навбатимда келинга муносиб сов алар тайёрлаш лозимлигини уқдираман.

аммаси вазир айтгандек бўлди. Ишнинг яхшилик билан битганидан шодланиб кетган султон вазир ва бир неча ша зода, саркарда ва сарой аъёнларидан, ўз оиласининг кекса аёлларидан, юзлаб соқчилар ва куллардан иборат дабадали тўй карвонини тузди. Карвон хушбўй ёлар, мирра аталмиш хушбўй қатрон, газмоллар, сандиқлар тўла қимматба о тошларни ва юз минг олтин динорни ортиб, Бо дод томон йўл олди. Султон элчиларини халифанинг шахсан ўзи қабул қилди, улар билан хушмуомалалик билан су батлашди. Кейин султоннинг вазири билан ёл из қолишгач, очикчасига бу тўйга рози эмаслигини, агар уни бунга мажбур қилишсалар, у Бо додни ташлаб чиқиб кетажаклигини айтди.

- Агар бугун ислом дунёсининг отаси - халифанинг фикри шундай экан, нега у қизига қалин сўради? - деди вазир.

- Мен радиямни биргина сўз билан ифодалай олмадим. Султон менинг бундай нико га рози бўлишим мумкин эмаслигини, у мандан буни талаб қилиши- шариатга тўри келмаслигини тушунар дея умид қилгандим. Мен сенга очик айтишим мумкин, еч қачон бошқа бирон-бир султон, туркми, форсми, миллатидан қатъи назар, халифадан қизини хотинликка сўраганми? Ахир, мендек пай амбарнинг ноиб, иззат-обрўйини ерга уриб, турк султонига қизини бера оладими?

- Бир неча ой олдин сиздан рад жавоби келиши мумкинлигини ис қилиб, султонни бунга тайёрлашга урингандим. Мен унга халифадан еч ким бундай қудачиликни талаб қилишга аққи йўқлигини, бу урф-одатларга, шариатга тўри келмаслигини, одамлар бу ишдан ажабланиши мумкинлигини тушунтиргандим. У қандай жавоб берганлигини сизга айтишга тилим бормаиди.

- Гапир, кўркма!

- О, бутун дунё мусулмонларининг подшоси, бу сўзларни такрорлашга мени мажбур қилманг!

- Гапир! Мен сенга буюраман, еч нарсани яширма!

- У мени халифанинг тарафини олаяпсан деб сўка бошлади. Кейин, мени темир қозикқа ўтқазаман деб..., - вазир атайлаб мин ирлади.

- Гапнинг индаллосини айт! Тўрилбек нима деди?

- У менга қичқириб дедики: «Бориб айтгин, бу аббосийларнинг аммаси нобакор одамлар. Уларнинг ота-боболари ер юзининг энг гўзал қисмларини ўзлариники қилиб олиб, гуллаб-яшнаган ша арлар қургандилар. Лекин уларнинг авлодлари ирг ношуд одамлар бўлиб чикди. Мен уларга салтанатини қайтариб олиб бердим. Эндиликда улар буни унутиб қўйган кўринади. Мен уларга пойтахтларини қайтариб олиб бердим, улар мени олқишлашиб, сов алар билан кўмиб ташладилар. Халифа менга: «Худо менга берган амма мамлакатларни сенга бераман, менга ўз тақдирларини ишониб топширган барча мўмин-мусулмонларни сенинг кўлингга топшираман», - деганди. У мандан ўз саройини, арамини, ўзини ам панонимга олишимни ялиниб-ёлвориб сўраганди. Бугун мен ундан фақат қизинигина сўрасам, у бундан иззат-нафси озорланиб, рад жавобини бермоқчи. Нима бало, бокира қизининг қуйру ини имоя қилиб, мен билан жанг қилмоқчимиз?»

Қаттиқ хаяжонланиб, нафаси ичига тушиб кетган халифа бир неча ла за нима дейишини билмай қолди. Бундан фойдаланган вазир охири зарбани берди:

- Султон яна айтдики: «Унга бориб айт, мен унинг қизини, албатта, оламан. Унинг салтанатини, унинг Ба додини қандай олган бўлсам, қизини ам шундай оламан!»

Жа он дунё айвонидаги оилавий дилсиё ликларни завқ билан, лекин бир оз уялиброқ икоя қилиб берарди. Умар энди уни хафа қилиб қўймасликка тиришар, унинг юз ифодаларига яширинча тикилиб, мафтун бўлиб тингларди. Буни сезиб қолган Жа он:

- Бўлди, энди бошқа гапирмайман, - дея аразлаб қолди. Умар бу воқеа қандай яқунланганлигини билса ам, ёл ондан унга ялиниб-ёлвориб, эр-калатиб, яна давом эттиришини сўради. Ни оят, Жа он давом этди:

- Шунда халифа юрагида минг афсус-надоматлар билан нико га розилик беришга мажбур бўлди. Тў рилбек бу жавобни олиши биланоқ, Бо - додга йўл олди. Лекин ша арга кириш олдидан вазирини яна саройга жўнатиб, тўйга қандай тайёргарлик кўришаётганларини билиб келишни буюрди.

Халифа саройига келган султон вазирига нико шартномаси имзола-нишини, бироқ, қизнинг отаси саройида куёв билан учрашуви мумкин эмаслигини, бу мусулмон урф-одатларига тўри келмаслигини тушунтирдилар.

Вазирнинг жа ли чикди, бироқ вазминлик билан деди:

- Мен Тў рилбекни жуда яхши билганлигим учун сизни ишонтириб айтаманки, бу урф-одатларингиз унга ёқмайди.

Ўз истаги сўзсиз бажарилишига ўрганиб қолган султон, бу гапни эшитиб, қўшинларини жанговор олатга келтирди. Бутун Бо додни, атто халифа саройини ам турк қўшинлари ўраб олдилар. Султоннинг бундай хатти- арақати, ни оят, халифани шаштидан туширди. Келин-куёв учрашуви халифа саройида ўтказиладиган бўлди. Султон келин зурига кириб келганида, у олтин суви югуртирилган чорпоя устида ўлтирар эди. Тў рилбек хонага кириб, унинг оёқлари остидаги ерни ўқди. Солномачиларнинг ёзишича: «...кейин уни иззат- урматини жойига қўйиб, қимматба о сов алар берди. Бироқ, малика унинг бу ерда бор-йўқлигини сезмагандек, унга бирон маротаба сўз ам қотмади, юзини ам очмади».

Шундай қилиб, султон ар куни малика билан учрашувга келар, ар сафар унга қимматба о сов алар келтириб, унинг иззат- урматини жойига қўяр, бироқ малика бирор марта ам султонга юзини очмасди.

Султон қалли и узуридан чиққанида, ар сафар уни бир талай мулозимлари кутиб олишар, у яхши кайфиятда бўлганлиги учун уларнинг ар қандай илтимосларини рад қилмас, ўнгу сўлига сов а-саломларини аямай сочарди.

Жинсий ожизлик ва манманликка йўрилган бу нико дан биронта ам фарзанд дунёга келмади. Тў рилбек бу тўйдан олти ой ўтгач, тўсатдан оламдан ўтди.

Аслида ўзи бепушт бўлган султон, бундан олдин ам иккита хотинини бепуштликда айблаб талоқларини берганди. Қўлидан қанча-қанча хотинларни, жорияларни ўтказган султон, ни оят, айбни ўзидан қидиришга мажбур бўлди. У табибларга, мунажжимларга, фолбинларга мурожаат қилиб кўрди. ар янги ой тўлганида унга янгигина суннат қилинган гўдакнинг кесилган аъзоси учини ейишни масла ат бердилар. Бу ам еч қандай нагжа бермади. У тақдирга тан бериши лозим эди. Бу ожизлиги обрў-эътиборига пугур етказмаслиги учун ўзини ўта хотинбоз одамдек тутар,

энг яқин масофаларга бориладиган сафарларга ам ўзи билан кўп сонли арамини олиб юрарди. Бу борада у эришаётган «ютуқлар», унинг амалдорлари учун мажбурий су баг мавзуларидан бири эди. Саркардалари, атто чет эллик ме монлари ам унинг кечалари содир қилаётган куч-қудратини мақташлари, ундан масла атлар олиб, бунга ёрдам берадиган турли дори-дармонлар сўрашлари лозим эди.

Шундай қилиб, халифанинг қизи Саида ам бева қолди. Лекин бева бунинг учун кўп қай урмади ам. Энг жиддий масала окимият тепасидаги парокандалик эди, чунки эндигина муста камланаётган салтанат эгасиз қолганди. Бу салтанатнинг номи аллақандай Салжук номи билан аталсада, унинг ақиқий асосчиси Тў рилбек эди. Унинг ўзидан кейин бирон зурриёд қолдирмай оламдан ўтиши мусулмон шарқида қутилмаган тартибсизликлар руй беришига сабаб бўлиши мумкин. Тў рилбекнинг укалари, жиянлари, холабаччалари сон-саноксиз эди. Бироқ турклар саройида али тахт вориси ақидаги қонун-қоидаларга риоя қилинмасди. Зўравонлик қонун-қоидаларига биноан тахт учун курашни Ча рилбекнинг ў ли Алп Арслон бошлаб юборди. У бир неча ой ичида кимларнидир ўлдириб, кимларнингдир кўнглига йўл топиб, туркларнинг энг обрўли сардорига айланди. У амюртлари кўзи олдида қаттиққўл ва адолатли укмдор сифатида ном қозона бошлади. Лекин унинг рақиблири бешушт Тў рилбекка туганмас эркаклик сифатларини ёпиштирганларидек, тўққиз фарзанднинг отаси бўлган, бироқ таваккалчи, хотин-қизлар масаласига мутлақо қизиқмайдиган Алп Арслонга ам «Хотинчалиш» лақабини ёпиштирдилар. Сарой аъёнлари унинг узурисида амма эркакларни қизиқтирадиган бу нозик мавзу ақида сўз юритишдан айқишарлар. У бундай шармандали лақабга лойиққимиди-йўқми, лекин айнан мана шу лақаб унинг тобора юксалиб бораётган обрў-эътиборини ер билан яксон қилиб, ўзининг бевақт оламдан кўз юмишига сабаб бўлганди.

Умар ва Жа он Абу То ирнинг бо и тўридаги шийпонда ар бир ла зани ширингузаронлик билан ўтказайётган ўша ёз оқшомида али бу фожеа содир бўлмаган ва куч-қудратга тўлиб, эндигина ўттиз олти ёшга кирган Алп Арслон ер юзидаги энг қудратли укмдорлардан бирига айланганди. Унинг салтанати Кобулдан Ўртаер денгизигача бўлган удуларни ўз ичига олар, окимиятдаги укуқлари чексиз, кўшинлари содиқ ва интизомли эди. Унинг бош вазири ўша пайтлар энг донишманд ва уздабурон деб ном қозонган Низомулмулк деган киши эди. Алп Арслон яқиндагина Византия устидан алабага эришди. Уларнинг кўшинларини ер билан яксон қилиб, подшосининг бошини танасидан жудо қилганди. Салтанатдаги барча масжидларда воизлар бу алабани кўқларга кўтариб мақташар, унинг оқ чакмон кийиб, жанг майдонига киргани-ю, қандай қилиб ўз қўллари билан отининг думини бо лагани, ўтови олдида эса айридин хуфияларни тутиб олгани ва уларнинг бурунларини кесиб, қўйиб юборганлигини мад қилардилар. Ислом дунёси учун оят а амиятли бўлган бу воқеалар Алп Арслоннинг Самарқандни қўлга киритиш учун жиддий тайёргарлик кўраётган ўша ёзда рўй берганди.

Самарқандни қўлга киритиш Алп Арслоннинг энг ширин орзуси эди. Лекин византияликлар билан олиб борилган жанглар, қолаверса, икки салтанат ўртасида ўрнагилган қудачилик муносабатлари тинчликни вақтинчалик, омонат сақлаб турарди. Алп Арслоннинг қатга ў ли Носирхоннинг синглиси Туркон Хотунга уйланган бўлиб, ўз навбатида Носирхон ам Алп Арслоннинг қизига уйланган эди. Аммо замон акобирлари назарида бундай қариндошлик ришталари дунё укмронлиги иштиёқи олдида еч гап эмасди. Самарқанд укмдори ўз қайноғасининг насронийлар устидан қозонган алабасини эшитиб, ша ри узра қора булутлар қуюқлашаётганлигини сизди. У ақ эди.

Али Арслон бошлиқ икки юз минг отлик салжуқийлар ўша пайтлар Жай ун, юнонлар Окс, озир Амударё деб аталувчи дарёдан кечиб ўтиш учун озирлик кўришар, кемалар устига қурилган кўприкдан охирги отлик ўтиб кетиши учун йигирма кун вақт зарур эди.

Еттинчи боб

Самарқанд тахти ўрнатилган сарой ар куни гавжум бўлар, бироқ одамлар ўлик чиқарилган уйга кираётгандек маънос тортиб қолгандилар. Хоннинг ўзи ам ша ар бошига тушажак кулфатларни ўйлаб, анча босиқ бўлиб қолган, энди у еч кимга беўрин азабини сочмас, атто овози ам мулойимлашиб қолгандек эди. Сарой амалдорларининг ам кайфиятлари тушиб кетган, хоннинг ўзини тутишидан бир оз хотиржам бўлсалар-да, бироқ, бу хотиржамлик уларнинг юракларига ул ула солар, хонни ўз тақдирига тан бериб қўйгандек сезишар, ўз қисматларини ўйлаб, да шатга тушардилар. аммани биргина муд иш савол қийнаб қўйганди: «Нима қилиш керак? Сотқинларча қочиб қолиш, ёки худога илтижо қилиб, қисматга дадил пешвоз чиқиш керакми?»

Хон ўз яқинлари амро лигида ар икки кунда бир маротаба ша ар айланар, исте комларда олиб борилаётган мудофаа иншоотларини тафтиш қилар, йўл-йўлакай ўзини олқишлаётган аскарларга, қора халққа беписанд назар ташлаб ўтарди. Шундай сайрларнинг бирида ёш ша арликлар унга яқинлашиб, навкарлар ёнида жанг қилишга, ўз ша арлари учун, хон ва салтанат учун жон беришга тайёр эканликларини кичқиришиб баён қилдилар. Ёшлар ташаббусини қўллаб-қувватлаш фикридан мутлоқ йироқ бўлган хон уларнинг бу хатти-аракатларини кўриб, азаби кўзиб кетди. Навкарларга уларни беаёв қувиб юборишни буюриб, сайрини ам тўхтатиб, қарорго ига қайтди. Йўлда у ўз сардорларига шундай наси ат қилди:

- Менинг бобом, худо уни ра маглар қилсин, Балх ша рини қамал қилганларида унга «ёрдам берамиз» - деган ша ар а олисининг гапларига ишониб, уларнинг илтимосларига биноан қурол-яро улашган экан. Нагжада улар ўша қуролларни унинг ўзига қарши ишлатиб, бу кўнгилчанлик кўплаб навкарларнинг қириб ташланишига, қўшинларнинг эса чекинишига сабабчи бўлганди. Шунда бобом Балх укмдори Ма мудга қуйидаги маънодаги кинояли номани жўнатган: «Мен ар иккаловимизнинг навкарларимиз жанг қилишини истайман. Худо кимга алабани раво кўрса, майли, ўша олиб чиқсин. Аммо му орабага қора халқ аралашса, бизлар хон бўлиб нима қиламиз?!» Ма муд бу номани ўқиб ўз фуқароларига қурол олиб юришни таъқиқлади ва ўз навбагида жанг туфайли вайрон бўлган исте комларни тиклаш учун уларга кўшимча солиқ белгилади. Бу тарихий ақиқат. Балх фуқароларига хос бўлган бундай маккорлик самарқандликларга ам бегона эмас. Мен қора халққа ишонганимдан кўра, Али Арслон олдига ёл из, қуролсиз чиқишни афзал кўраман.

арбий бошлиқлар унинг фикрини қўллаб-қувватлаб, қора халқнинг ар бир ножўя хатти-аракатлари олдини олишга ваъда бердилар. Хонга садоқатлари ақида янгидан қасамёд қилишиб, яраланган шердек жанг қилишларини билдирдилар. Хон лашкарбошилариининг бу сўзлари, албатта, оддий пуч ваъдалар эмасди. Улар, агар лозим бўлса, салжуқийлардан ёмон жанг қилмасдилар. Али Арслоннинг ягона устунлиги - қўшинларининг сони кўплиги-ю, яна ўз куёвидан бир оз ёши улу лиги эди. Али Арслон

тобора куч-қудратга тўлаётган, ўз удудларини тинимсиз кенгайтираётган ёш сулоланинг иккинчи вакили бўлса, Носирхон бир вақтлар энг қудратли исобланиб, Ўрта Осиё катта қисмининг хўжайини бўлган ва эндиликда аввал эришилган шон-шу ратлар соясидан қаноатланиб келаётган сулоланинг бешинчи авлоди эди.

Саккизинчи боб

Бундай та ликали кунларда Хайём ша ар ташвишларига мутлақо ара-лашгиси келмас, бироқ бутун ша ар а ли қийин вазиятга тушиб қолган кунларда ўзини четга тортиш нокулай эканлигини сезиб, вақт-вақти билан саройга ёки қозикалонникига бориб турарди. Лекин у ўзининг асо-сий вақтини шийпонида қамалиб олиб, илмий ишларини давом этириш-га ёки махфий шеърый китобини тўлдиришга сарфларди. Кутилаётган уруш да шати гўё унга дахли йўқдек, бироқ бу да шат тўсатдан ил ом ба-ишлагандек, шошиб-пишиб са ифаларни тўлдирадди.

Айни пайтда Алп Арслонга ам му орабани бошлаш анча қийин ке-чаётганди. Кўшинлар сафининг аддан ташқари кўшлиги, тартиб-инти-зомни сақлаб туришнинг қийинлиги, бундан ташқари, қўшин орасида тарқалган турли касалликлар, ботқоқликлардан ўтиш унинг силласини анча қуришиб қўйди. Унга кўрсатилаётган қаршилик аракатлари ам айтар-лик даражада эмасди. Урушнинг бутун о ир азоб-уқубатлари ёл из бир саркарда чекига тушган. У ам бўлса, Носирхоннинг Амударё қир о и-да қурилган қалъасининг бошли и Юсуфбек эди. Турклар бу қалъани ай-ланиб ўтиб, ўз йўлларида давом этишлари ам мумкин. Бироқ бу орқа томондан хавфни кучайтирар, қўшимча жанглр олиб боришга мажбур қилиб, зарур пайтда чекинишга халал берар эди. Шу боис, Алп Арслон ўз йўлидаги бу қалъани ўн кун ичида таслим қилишни буюриб, ужумни кучайтирди.

Самарқандликлар му ораба қандай бораётганлигидан доимо хабардор эдилар. ар уч кунда қалъа имоячилари томонидан учирилган қаптар уларга жанг янгиликлари ақида нома келтириб турарди. Бу хабарлардан эса қамалдагиларнинг ёрдам сўраб қилган илтижоларини эмас, балки аним-ларнинг талофатлари ва улар орасида тарқалган юкумли касалликлар ақидаги маълумотларни ўқиш мумкин эди. Келиб чиқиши асли хоразм-лик бўлган қалъа бошли и Юсуфбек тез орада бутун Мовароунна р қа ра-мониға айланди. Ни оят, қалъа деворлари портлатиб юборилиб, имоя-чиларнинг қаршилиги синдирилди. Юсуфбек ярадор бўлишига қарамас-дан охирги дақиқаларгача мардонавор қилич сермаб, кўп анимларни ер тишлатди. Бироқ ўзи ам асир тушди. Фанимларининг энг жасур саркар-дасини ўз кўзи билан кўриб қўйиш кизиқ туулган бўлса керакки, сул-тон уни зурига келтиришни буюрди. Икки па лавон навкар қўллари-дан ма кам ушланган, ярадор, соч-соқоллари ўсиб кетган, чанг-тўзонга беланган, кичик жуссали, оз ин, бироқ бошини мардонавор тик тутган бир кишини ё оч сўрида юмшоқ пар ёстиқлар устида чордона қуриб ўтирган Алп Арслонга рўбарў килдилар. ар иккала аним бир-бирла-рининг кўзларига узоқ вақт сукут сақлаб, нафрат билан тикилиб турди-лар. Рақибни ниго ига дош бера олмаган Алп Арслон кескин буюрди:

- Ерга тўрт устун ўрнатиб, оёқ-қўлларидан бо лаб тортилсин!

Кўзларидан азаб учкунлари чақнаган Юсуфбек унга бошдан-оёқ нафрат билан тикилиб қичқирди:

- Мардларча жанг қилган одамга мардларча ўлим бер!

Алп Арслон унга жавоб бермай, юзини ўтирди. Шунда банди яна қич-қирди:

- Эй, «Хотинчалиш»! Мен сенга одамсан деб гапираяпман!

Султон худди чаён чаққандек сапчиб тушди. Бирдан ёнида турган камонини олиб, шоша-пиша унга пайкон жойлади. Камон ипини тортишдан олдин соқчиларига имо қилиб, нарироқ туришни буюрди. Унинг отган пайкони ар доим нишонга аниқ тегарди, бироқ бу сафар у навкарларини ярадор қилиб қўйишдан хавфсирар, асаб торлари ам камон ишидек таранг тортилган ва шундай яқин масофадан еч қачон анимини нишонга олмагани учунми, отган пайкони Юсуфбекка тегмай, визиллаб учиб бориб деворга санчилди. Шу пайт Юсуфбек яраланган шермисол анимига ташланди. Алп Арслон ўтирган олича ўзини имоя қила олмаслигини сезиб, бирдан ўрнidan туришга уринди, бироқ оёқлари юмшоқ болишлар устида сир аниб, яна жойига а дарилиб тушди. Бу пайт унинг устига чиқиб олишга улгурган Юсуфбек қўйнида яшириб юрган пичо ини чиқариб, жон-жа ди билан султоннинг кўксига санчди. Худди шу пайтнинг ўзида у ам соқчилар томонидан чопиб ташланди. Соқчилар унинг жонсиз танасини хуморларидан чиққунча бурдаладилар. Аммо Юсуфбекнинг жонсиз лабларида исте золи, маккорона бир табассум қотиб қолган, бу эса, унинг қасос олганлиги ва султон ам унинг ортидан нариги дунёга, албатта, жўнашлигига бўлган қатъий ишончининг ифодаси эди.

Алп Арслон тўрт кун жон талашди, талвасага тушиб, ни оят, аламли изтироблар о ушида ёру оламдан кўз юмди. Буни муаррихлар унинг тилидан қуйидагича ёзиб қолдирганлар: «Ўтган куни мен ўз кўшинларимни кўриқдан ўтказгандим. Шунда менга гўё ер ам уларнинг оёқлари остида титраётгандек туюлганди. Ўзимга-ўзим: - Бу дунёнинг ягона укмдори фақат ўзим бўламан, мендан ам қудратлироқ дунёда ким бор! - дедим. Худо эса, мана менинг жонимни олиб, жазолаш учун энг бахтсиз бир одамни, ўлимга ма кум қилинган бир бандини юборди. У эса мендан ам қудратлироқ эканини исбот қилди. У мени тахтимдан йиқитиб, бевакт оламдан кўз юмишимга мажбур қилди».

Бу қонли воқеанинг эртасига Умар қўлёзма китобига қуйидаги рубоийни ёзиб қўйди:

Бир киши чиқиб ар замон, мана Мен дейди,
Молу, симу зари бор чунон, мана Мен дейди.
Иши ривож топиб турганда, бир куни ажал -
Пистирмадан чиқиб нога он, мана Мен дейди.

Тўққизинчи боб

Байрам шодиёнасига кўмилган Самарқандда фақат биргина аёл- хоннинг хотинигина йи лашга журъат этди. Ахир йи ламай бўладими? У марум Алп Арслоннинг кизи бўла туриб, отасига аза очмайдими? Албатта, эри Носирхон унга чин кўнгилдан таъзия билдирди. атто бутун арамга мотам қўйлаги кийишни ам буюрди, азил- узуллар билан кўнглини кўтарсин учун, унинг узурига қизиқчилик қиладиган бир арам о асини ам тайинлади. Лекин, девонига қайтгач, шодлиги ичига си май, атрофидагиларга бир неча бор: «Худо Самарқанд а лининг илтижоларини инобатга олди!» - дея такрорлашдан айикмади.

Ўша замонлардаги фуқаролар ўз укмдорларини бошқа турк укмдорларидан афзал кўришган, деган фикр мутлақо нотўри бўларди. Олдий халқнинг укмдорга сўзсиз итоат этиши, кўпроқ кўркүв туфайли бўлса ам, укмдорларнинг алмашуви - улар учун жабр-зулм ва азоб-

уқубатларнинг кучайиши, мол-мулкларнинг яна бир бор талон-тарож қилиниши деган гап эди. укмдорлар оддий халққа нисбаган жабр-зулмни кучайтириб юборганида, буларнинг сабр-бардошлари тугаб, унинг бирон жангда енгилишини, ўрнига эса бошқа укмдор келишини орзу қилишлари мумкин. Носирхон ақида бундай дейиш нотўри бўларди. У энг яхши укмдор бўлмаса ам, ар олда уни энг ёмон ам деб бўлмасди. Фуқаролар унга сўзсиз итоат қилишга кўникиб қолган эдилар ва Алло у таолодан унинг зулмини камайтиришни сўрардилар, холос.

Шундай қилиб, бутун Самарқанд а ли да шатли уруш фалокатларидан осонликча фори бўлганликларини байрам қиларди. Улкан Расат-тоқ майдони шодиёна марказига айланди. ар тарафдан қувноқ қичқириқлар эшитилар, чанг-тўзон қоплаган майдон четидаги деворлар остида чорбозорчи баққоллар ўз молларини ёйиб ташлашган, кўча чироклари остида эса, хонанда аёллар хониш қилар, ўйноқи мусика садолари янграр эди. Минглаб томошабинлар ўз унарларини кўрсатаётган бахшилар, фолбинлар ва илон ўргагувчиларни қуршаб олганлар. Майдон ўртасидаги омонат қурилган сўри устида халқ шоирларининг анъанавий мусобақаси бўлиб ўтаёттир. Улар оламда тенги йўқ, енгилмаз Самарқандни кўкларга кўтариб мад қилмоқдалар. амманинг қалбида ватанпарварлик туй улари жўш урапти.

Самарқанд узра юлдузли тун чўкди. Декабр ойида, кечалар анча совуқ тушиб қолганлиги сабабли, одамлар ар жой- ар жойларда гулханлар ёқишиб, шодиёнани давом эттирмоқдалар.

Саройда эса май кўзалари тинимсиз бўшатилар, шароб ва шодликдан маст бўлган хон болаларча шовқин-сурон солиб, хурсандчилик қиларди.

Эртасига хон барча катта масжидларда жангда қурбон бўлганлар учун жаноза ўқилишини, кейин қайноғасига таъзия билдирувчиларни қабул қилишини эълон қилдирди. Кечагина Алп Арслон олдида бориб, уни алаба билан табриклашга шай турган казо-казолар, бутун юзларига мотамсаро тус беришиб, унинг куёвига таъзия билдирдилар. Маросимда мотамга ба ишлаб бир неча мисра шеър ўқиган қозикалон, Умарга ам шеър ўқишни таклиф қилди ва қуло ига шивирлади:

- айрон бўлма, ақиқатнинг икки қиёфаси бор. Одамларнинг ам.

Ўша куни кечқурун Носирхон Абу То ирни узурига чақириб, ундан мар ум султоннинг таъзиясига борувчи самарқандлик вакилларга бошчилик қилишни сўради. Бир юз йигирма кишилик вакиллар ичида Умар ам бор эди.

Таъзия маросими Амударёнинг шимолий қир о ида, салжуқий қўшинларининг эски қарорго ида ўтказилаётганди. Қир окқа минглаб чодир ва ўтовлар тикилган,бу эса, маросим ақиқий ша арчада ўтказилаётгандек тасаввур ту дирарди. Мовароунна рнинг энг кўзга кўринган акобирлари хавфсирраганларича салжуқийлар сулоласининг янги укмдорига ўз таъзияларини из ор қилиш учун келишган, улар орқа сочлари ўрилган жангари турклар билан ёнма-ён туришарди. Отасининг фожеали ўлимини ўз кўзи билан кўрган, улкан қоматли, ўн саккиз ёшдаги Маликшо кенг қоракўл пўстинга ўралганича, баланд супага ўрнатилган тахтида ўтириб таъзияга келганларни қабул қиларди. Ундан бироз нарида сулоланинг буюк вазири, эллик беш ёшлардаги Низомул Мулк тик турар: амма уни ўз мансабига мос равишда Низомулмулк, яъни «салтанат кўриқчиси» - деб атаса, Маликшо унга ало ида урмат кўрсатиб, «ота» дея мурожаат қиларди. ар сафар бирор мартабали ме мон тахтга яқинлашганида, ёш султон вазирига қараб қўяр, у эса сезилмас бир ишора билан ме монни қандай қаршилашни масла ат берарди. Ёш султон бу ишораларга биноан ме монларга самимий ёки вазмин, хотиржам ёки нафратомуз, илтифотли ёки беписанд назар ташларди.

Самарқандлик вакиллар ам бир гуру бўлишиб, Маликшо тахти остида ер ўддилар. Маликшо уларга бошини қимирлагибгина илтифот кўрсатди. Шундан сўнг бир гуру ақобирлар Низомулмулк тарафга ўғирилдилар. Буюк вазир ўзини вазмин тугар, мулозимлари унинг атрофида айланишиб, унга нималарнидир етказишар, у эса пинагини ам бузмасдан тингларди.

Сарой хўжайини бўлмиш Низомулмулкни кўрс ва баджа л одам деб бўлмасди. Унинг амма нарсага қодир, адсиз ақл-заковати сирли аракатлари билан қў ирчоқларни ўйнатадиган қў ирчоқбоздек, одамларга ўзи хо лаган аракатни бажартириш имкониятини берарди. атто унинг сукут сақлаб туриши ам маълум бир маънони аңглатарди. Баъзан, унинг олдига кирган кишилар соатлаб ўтиришиб, ундан салом-алигу хайр-маъзурдан ўзга сўзларни эшитмас эдилар. Чунки унинг узурига ширингуфторлик қилиш учун эмас, балки ўз садоқатларини из ор қилиш, шуб аларга ўрин қолдирмаслик ва вазирга ўзларини эслатиб қўйиш учунгина кирардилар.

Шундай қилиб, самарқандлик вакиллардан фақат ўн икки кишигина буюк вазирнинг ёнига келиб, унинг қўлларини сиқиб кўришиш бахтига мушарраф бўлишди. Умар унинг ёнига бораётиб тўсатдан қозининг оё ини босиб олди, у эса алланималар деб мин ирлади. Низомулмулк қозикалоннинг қўлларини бир неча ла за қўйиб юбормасдан, унга ало ида иззат-урмат кўрсатди. Вазир Умарнинг ам қўлларини сиқар экан, унинг қулоқларига эңгашиб, шивирлади:

- Келаси йил, худди шу кунда сени Исфа онда кутаман. Келгин, гап-лашамиз.

Хайём ўз қулоқларига ишонмасди.

Вазирнинг гапи унинг юрагида аллақандай гумон уй отди. Атрофдаги ала-овурдан, гўянда аёлларнинг увиллаб йи лашидан қулоқлари том битган. Умар эзилганича маъюс тортиб, гумонларига далил, аниқлик изларди. Бироқ одамлар тўдаси уни олдинга сурди. Вазир эса синчковлик билан тикилганича бош қимирлатиб, ме монларни кутиб олишни давом эттирарди.

Самарқандга қайтишда ам Умар йўл бўйи бу учрашув ақида ўйлаб кетди. Вазир фақатгина унинг қуло ига бу сўзларни айтдимикин? Уни бошқа биров билан адаштирмадимикин? Нега энди айнан бир йилдан кейин, айнан мана шу кунда, яна бошқа бир жойда учрашув тайинлади? Бу каби саволлар йўл-йўлакай бутун фикру хаёлини банд қилиб борарди. Ни оят, у ёнма-ён йўл босаётган қозикалонга аммасини айтиб беришга қарор қилди. «У бу гапларни эшитган бўлиши, ис қилиши ва бирон нарсани олдиндан айтиб бериши мумкин», - ўйлади у.

Абу То ир унинг дилини хуфтон қилаётган саволларни жимгина тинглаб борди-да, қувлик билан сўради:

- Мен сенга вазир алланималарнидир шивирлаганини сезгандим. Лекин нима деганини эшитмадим. Ишонтириб айта оламанки, у сени бошқа биров билан адаштиргани йўқ. Унинг атрофида айланишиб юрган мулозимларини кўрганмидинг? Улар маросимга келганларнинг кимлигини, исми ва мансабларини аниқлаб, вазирга етказиш учун қўйилган махсус кишилар. Улар мендан ам сенинг кимлигингни сўраб кетишди. Шундан сўнггина, сени нишопурлик олим, мунажжим Умар Хайём эканлигинга ишонч осил қилишиб, буни вазирга етказишди. Шу сабаб Низомулмулк кимга нима дейишини еч қачон адаштирмайди.

Улар текис, лекин тошлоқ йўлда отларини ёнма-ён айдаганларича су - баглашиб боришарди. Ўнг томонда - узоқларда, Помир то ининг баланд тизмалари кўзга ташланар, отлар бир-бирларига а ён-а ёнда суйканиб, йўртиб бораётганди.

- У мендан нима истайди? - сўради Умар.

- Буни билишинг учун бир йил сабр қилишингга тўри келади. Унгина бу масалани адеб ўйлайвериб, ўзингни қийнамасликни масла ат берман. а, узоқ кутасан, бу сени толиқтириб қўйиши мумкин. Бироқ бу ақда еч кимга гапирма!

- Нима, мени жуда лақма одам деб ўйлайсизми?

Хайёмнинг саволи жуда кинояли эшитилса ам, Абу То ир бунга а амижат бермади. Бироқ, вазмин о ангда таъкидлади:

- Мен аниқроқ айтмоқчиман: ана у хотинга еч нарса дема!

Умар Жа оннинг анчадан бери давом этаётган ташрифлари еч кимга сезилмасдан қолиши мумкин эмаслигини ўйлаб қолди.

Абу То ир унинг фикрини ўқигандек давом этди:

- Сизларнинг биринчи учрашувингизданок соқчиларим менга бу ақда хабар бергандилар. Мен унинг келиб кетишларини жўяли ба она билан изо ладим ва эътибор бермасликни тайинлаб, эргалаблари сени барвақт уй отишни ам тақиқлаб қўйгандим. Бугун ам, кейин ам, ўша шийпон ўз уйинг эканлигига сираям шуб аланма. Мен сендан уйимни қиз анмоқчи эмасман. Бироқ сенга барибир ўша аёл ақида сўзлаб беришим керак.

Умар қийин а волда қолди. Унинг энг яқин кишисини қози «ўша аёл» деб атаётгани қаттиқ тегар ва ўз севгисини му окама қилишни хо - ламасди. У дилидагини тилига чиқармаса-да, қово и осилиб, тундлашиб қолди.

- Биламан, менинг гапларим ашингни келтираяпти. Лекин, сенга бор гапни очикчасига айтишим лозим. Ўртамизда эндигина пайдо бўлган дўстлик ришталари буни айтишга халал берса ам, сендан кўра кўпроқ кўйлакни йиртганлигим ва одамий бурчим бу гапларни айтишга мажбур қилаяпти. Бу аёлни саройда биринчи бор кўришинг биланок унга хуштор бўлиб қолгандинг. Тўри, у жуда гўзал ва ёш, унинг шеърий лутфи ам сенга ёқиб қолди. Ўта журъатлилиги эса қонингни қизитди. Шундай бўлса-да, сизларнинг олтинга бўлган муносабатларингиз турлича эканлигини сездинг. Сен учун жирканч туюлган бу олтинларни, у иштиёқ билан о зига тикишдан тап тортмади. Ўша куни у ўзини сарой шоираси сифатида, сен эса, ўзлигингни унутмаган инсон сифатида намоён қилдинг. Бу ақда еч гаплашганмисизлар?

Умар «йўқ» дея жавоб бермаса-да, Абу То ир буни яхши тушуниб, давом этди:

- Тушунаман, ишқий муносабатларнинг бошланишида, одатда, бундай нозик масалалар гаплашилмайди. Биламан, ёшлар ширин муносабатларини бирор ўринсиз гап айтиб, бузиб қўйишдан кўрқадилар. Лекин, мен учун сени бу аёлдан фарқлаб тураётган далиллар жуда ам жиддий ва му им. Сизларнинг оилавий турмуш, аёт ақидаги тушунчаларингиз ам турлича.

- Бу - оддий бир аёл, бунинг устига бева аёл. У кимгадир му тож бўлишликни, кимдир ўзига хўжайинлик қилишини истамай, эркин яшашга одатланган аёллардан бири, холос. Мен унинг ўта журъатлилигидан фахрланаман ва қолаверса, у қўлга киритган олтинлар - ўқиган шеърига ва унинг жасоратига арзийдиган мукофот. Бунинг учун ундан гина қилишим инсофданми? - эътироз билдирди Умар.

- Фикрингга кўшиламан, - деди қози уни ба сга торта олганидан ба ридили очилиб. - Лекин бу аёл сарой аётидан ўзга аётга кўника олмаслигини тасаввур қила оласанми?

- Ким билсин?

- Фараз қил, ўзингча ўйлаб кўр. Сен учун сарой аёти манфур ва

бад азм туюлади, ўзингни мажбурлаб ам у ерда бир ла за яшай олмайсан, тў рими?

Ўртага айритабий жимлик чўкди. Абу То ир аниқ ва қатъий овозда гапига якун ясади:

- Мен сенга ақиқий бир дўст айтиши лозим бўлган гапларни айтдим, холос. Бундан кейин, ўзинг гап бошламасанг бу мавзуга қайтмаганим бўлсин.

Улар совукдан, эгар устидаги тебранишлардан ва икки ўртада бўлиб ўтган хижолатдан толиққанлари олда Самарқандга етиб келдилар. Умар овқатланишга ам унамай хонасига қамалиб олиб, йўл-йўлакай тўқиган учта рубойининг сўзларига сайқал бера бошлади. У ёзганларини ўн, йигирма марталаб овоз чиқариб ўқир, қофиясини созлар эди. Умар ар сафар шеърларига ана шундай ишлов бериб, шундан сўнггина уларни махфий қўлёзма китобига кўчириб қўярди.

Ўнинчи боб

Бу кеч одатдагидан эргароқ келган Жа он билинтирмасдан очиқ эшикдан мўралади. Жун рўмолини секингина ечди-да, оёқ учида юриб келиб, ўз хаёлларига арқ бўлиб ўтирган Умарнинг бошидан қучди, юзларини юзига ишқалади, хушбўй сочларини кўзларига босди.

Бирорта ошиқ ўз маъшуқасининг тўсатдан келиб қилган шундай ширин қилиқларида Умарчалик ба раманд бўлганмикан? Бундай ме рибончиликдан эриб кетган ошиқ ам бир фурсатлик саросимадан сўнг маъшуқасининг нозик белларидан кучиб ўзига тортишга, қисқа муддатлик айрилиқ пайтида тобора ловуллаб ёнган қалб оловини висол э тирослари билан ўчиришга уринмасмикан? Лекин Умар бундай ташрифдан, ме рибончиликдан эмас, балки ташрифнинг бевақлгидан саросимага тушиб қолди. Чунки унинг махфий китоби амон очиқ турар, уни қандай қилиб сездирмасдан севгилисининг ниго идан йироқлаштиришни ўйлаб, маъшуқасининг қучо идан чиқишга аракат қилди. Жа он унинг саросимасини сезиб қолиб, бунинг сабабини қидиришга шошилди. Шу тобда у очиқ китобга худди ўз кундошига қарагандек совуқ назар ташлади.

- Мени кециринг. Бевақт келдим, шекилли. Сабрим чидамаганлиги учун барвақтроқ келгандим. Бу сизни қувонтиради деб ўйлабман.

Умар ўртага чўккан ноқулай жимликни бузишга шошилди:

- Бу ўша китоб, эсингдами? Тў риси, уни сенга аввалроқ кўрсатишим лозим эди. Сендан доим яшириб юрганлигим учун мени маъзур тут. Чунки уни берган одам, ёзган шеърларимни еч кимга кўрсатмаслигимни илтимос қилган эди.

Умар китобни унга узатди. Жа он китобни бефарқлик билан варақлаб, афтини буриштирган олда нописандлик билан Умарга қайтариб берди.

- Буни менга нега тутказаяпсиз? Буни сиздан сўрадимми? Қолаверса, мен ўқишни билмайман. Мен нимани билсам, бошқалардан эшитиб ўрганганман.

Умар бунга айрон бўлмади. Чунки ўша замонда энг иқтидорли шоирларнинг кўпчилиги, айниқса, аёллар мутлақо саводсиз, ўқиш-ёзишни билмасдилар.

- Китобингизни мендан яширишингизнинг сирини нима? Унга афсунгарлик сирларини битганмисиз?

- Йў -э, нималар деяпсан? Мен фитначи ёки афсунгарга ўхшайманми? Булар май ва ёр ақида, аёт гўзалликлари ва ташвишлари ақида ёзилган рубойлар, холос.

- Ие, сиз али рубоий ам ёзасизми? - унинг овозида нописандлик о англари сезилди.

Ўша пайтлар рубоийлар энг энгил ва атто беадаб, да ал шеър тури исобланиб, жамиятнинг энг паст табақасига мансуб, иқтидорсиз шоирларгина рубоий ижод қилади деб исобланарди. Умар Хайёмдек олим одам ўзига рубоийлар ёзишни эп кўрадимиз? У шунчаки эрмак учун, ёки ар замонда кичик гуно лар қилиб мақтанмоқ учун ёзадими? Нега бу шеърларини аммадан пин он тугадиган ало ида бир сирли китобга битаяпти? Жамиятнинг юқори табақа шоирлари қаторидан муносиб ўрин эгаллаган бу шоирани айнан мана шу саволлар айрон қолдириб, ташвишга соларди.

Умар ўзини бир оз изза бўлгандек, Жа он эса алдангандек сезарди.

- Китобингиздан бирорга шеър ўқиб берасизми?

- Бир кун мен сенга уларнинг аммасини ўқиб бераман. Бироқ уларга али бир оз сайқал беришим, ўқийдиган даражага келтиришим керак, - деди Умар бу мавзуга чек қўйиш учун.

Жа он уни қистамади, бошқа сўроққа тутишни ам бас қилди. Бироқ кесагиб гап қотди:

- Бу китобингизни битиргандан сўнг уни Носирхонга тақдим қила кўрманг. Агар бундай иш билан шу улланишингизни билса, сизни еч қачон тахтада бирга ўтиришдек илтифотга сазовор қилмайди.

- Китобимни еч кимга тақдим қилиш ниятим йўқ. Хондан бирон манфаат ундиришни ам хо ламайман. Қолаверса, сарой шоири бўлишликка менда заррача ам иштиёқ йўқ.

Шундай қилиб, ар иккаласи ам бир-бирининг дилларига озор бериб кўйдилар. Ўртага чўккан сукунат уларни харсанг тош мисоли эзарди. ар иккаласи ам меъёрдан чиқиб кетганликларини ис қилишар, али давом этиши лозим бўлган ширин ла зарарни қайта тиклаш учун кулай вазият келишини орзиқиб пойлардилар. Айни пайтда, Умар нафақат Жа оннинг, балки қозининг гапларини ам эслаётганди. У бу масалада гап бошланганидан, ўрталаридаги муносабатларни кескинлашуви га ўзи сабабчи бўлганлигидан афсусланар, гаплари маъшуқасининг дилини бугунлай вайрон қилиб қўймадимкин дея хавотирланарди. Улар шу кунгача ўрталарида ўрнатилган бе убор самимият ва бе ам муносабатларни бузиб қўйишдан, бир-бирининг кўнглини совутиб юборадиган гап-сўзлардан э тиёт бўлишиб, бахтиёр яшаган эдилар. «Қози менга ақиқатни кўришни ўргатдими, ёки бахтимга соя ташладими?» -ўйларди Умар.

- Сиз ўзгариб кетибсиз, Умар. Мен бунинг сабабини билолмайман. Сизнинг ниго ларингизда, гапириш о ангингизда мен азм қила олмаётган аллақандай бегоналик бор. У Умарнинг ранги бўзариб кетганлигини кўриб, шу за оти ундан ялиниб-ёлвориб узр сўрай бошлади, кейин ўнграб йи лаб юборди.

- Мен бу оқшом йи лашимни билардим, - деди у бир оз ўзини босгач. - Лекин бундай аламли кўз ёшлар тўкишимни ўйламагандим. Мен узоқ вақтга, э тимол, бир умрга бир-биримиздан айрилишимизни билардим. Лекин видолашувимиз бундай дилгирлик билан, бундай бегоналик билан тугагани еч ам хо ламаганман. Умримдаги энг гўзал ва ширин севгим хотиралари, на отки, сизнинг мана шу бегона кўзларингизга боқиш билан тугаса! Менга қаранг, Умар, менга охирги марта боқинг. Мен маъшуқангиз эканлигимни, мени севганлигингизни, мен ам сизни севганлигимни эсланг. Мени танияпсизми, йўқми? Мендан ниманидир шуб а қилаётгандексиз. Қилмаган гуно имга иқроп бўлишимни талаб қилаёт-

гандексиз. Сизга нима бўлганлигини тушунмаяпман. Қалбимни дард-алам босиб келаяпти.

Умар уни эркалаб кучо ига тортишга уринди, бироқ аёл тезда ўзини четга олди.

- Йўқ. Бу билан мени тинчлантира олмайсиз. Чунки таналаримиз ам ўша гапларни давом эттиради, айти пайтда улар бу гапларни на азм қилади ва на ёл онлигини фош эта олади. Сизга нима бўлди ахир, айтсангиз-чи?!

- Жа он, азизим! Кел, эртагача еч нарсани гаплашмай кўя қолайлик?

- Эртага мен бу ерда бўлмайман. Хон тонг са ар Самарқанддан жўнаб кетмоқчи.

- Қаёққа?

- Буни мен билмайман. Кешгами, Бухорогами, Термизгами, сизга барибир эмасми?! Бутун сарой жўнайди, жумладан, мен ам.

- Самарқандлик аммамникида қоламан, десанг-чи?

- Кошки эди гап ба она топишда бўлса! Мен сарой аёгисиз яшай олмайман. амма гап мана шунда. Мен бу ўринни эгаллаш учун ўн эркакдан ортиқроқ тер тўкканман. Энди уни Абу То ирнинг бо идаги шийпонда кўнгилхушлик қилишга алмаштирмоқчи эмасман.

- На отки гап фақат кўнгилхушликда бўлса! Сендан аёгимга шерик бўлишингни сўрамоқчиман! - деди Умар ўйлаб ам турмасдан.

- Шерик? Шерикликка бирон нарса йўқ-ку, ахир! - Жа он бу гапни еч қандай адоватсиз, гинасиз о ангда айтди. Бироқ, унинг гап о ангида аввалгидек мулойимлик сезилмасди.

Умар уни ме рибонлик билан кучоқлаб, шивирлади:

- еч қурса бир-биримизни тушунишга уринганимизда эди, вақтимизни бе уда сарфламай, бундай а моқона ба сга чек қўйган бўлардик. ар ла заси олтинга тенг бўлган видолашув онимизда, келажакимиз ақида ўйлашимиз лозим бўлган бир пайтда, а моқона гиналар билан дилимизни о ритиб ўтирибмиз-а!

Умарнинг кўзларида ёш қалқиди. Аммо кўз ёшларини Жа онга кўрсатмоқчи эмасди. Бироқ Жа он буни сезиб қолиб, бирдан уни девоналарча ба рига босди, юзини юзига суйкалаб, гап қотди:

- Сиз мenden ёзувларингизни пин он тутишингиз мумкин, лекин мана бу кўз ёшларингизни яшира олмайсиз. Мен бу кўз ёшларингизни кўришни истайман. Майли, улар менинг кўз ёшларим билан қўшилиб кетсин. Майли, улар менинг ёнокларимда из қолдириб оқиб тушсин. Мен лабларим билан уларнинг шўр таъмини тагиб кўришни истайман.

Улар бир-бирларининг вужудларига сингиб кетишга, шу кўйи нафаслари бў илиб, ёру оламдан кўз юмишга тайёр олда кийимларни юлиб-юлқиб ечиб, ота бошладилар. Қайноқ кўз ёшлар томонидан олов олдирилган икки ёш вужуднинг оламда тенги йўқ ишқ оқшоми бошланди. Уларнинг бутун вужудини қамраб олган бу олов тобора авж олар, маст қилар, оромбахш э тирос қозонида қовураб эди. Хонтахта устидаги қум соат қумлари бутунлай оқиб тугади. Ни оят, э тирос алангалари пасайиб, яшнаётган чў ларгина қолди. Бу чў лар ансираб нафас олаётган икки ёшнинг лабларида мамнуният ва қониқош табассумини мужассам этганди. Умар Жа онгами ёки уларни бунчалик жунбушга келтирган тақдиргами, мурожаат қилиб, шивирлади:

- Бизнинг да анаки жанглримиз энди бошланади.

Жа он кўзлари юмуқ олда уни ма кам кучоқлаб, бе олгина илтимос қилди:

- Мени тонгача ухлаб қолишимга йўл қўйманг!

Бу куниси Умар қўлёзма китобига янги рубойисини ёзиб қўйди:

Дилим бўлган эди битта ёрга зор,
У ўзга бир ерда амга гирифтор.
Мен ундан ўзимга дору изласам,
Нетай, табибимнинг ўзи ам бемор.

Ўн биринчи боб

Кушон - туз са роси адо идаги ипак йўли устида жойлашган пастак уйлардан иборат кичик ша арча. Карвонлар Ватур то ларидан Исфа он чегараларигача из иб юрган лаънати қароқчиларга дучор бўлмаслик учун Кар ас Кўх томон узоқ йўлга чиқишларидан олдин бу кичик ша арчада тўхташиб, нафасларини ростлаб оладилар.

Кушон, асосан, пахса ва гуваладан қурилган ша арча, бу ерга ташриф буюрган саё атчи бирорта силлиқ сувалган, ёки безатилган иншоотни излаб бекорга овора бўлади. Бироқ Самарқанддан бошлаб Бо додгача мавжуд бўлган минглаб масжидлар, сарой ёки мадрасалар айнан мана шу ерда ишлаб чиқарилган яшил ва олтин ранг бериб тайёрланган кошинлар билан безатилган. Инглизлар оддий чиннини «Чин» (Хитой) номи билан атаганларидек, бутун мусулмон шарқи чиннини оддийгина «Куши», ёки «кушаний» деб атаётганлар.

Ша арча чеккасидаги хурмолар соясида оддий бир карвонсарой жойлашган. Ичкари ва ташқари овлиларини айланасига ўраб турган деворларнинг кунжақларида кузатиш миноралари бўлиб, ташқари овли ме монларнинг от-уловлари ва юклари учун, овли бўйлаб айлана хоналардан иборат ичкари овли эса ётоқхоналарга мўлжалланган. Умар улардан бирини ордиқ чиқариш ниятида ижарага олмоқ истади. Бироқ карвонсарой хўжайини Исфа ондан бир бой савдогар ўилларию, хизматкорлари билан келганини, бу оқшом бирорта бўш хона йўқлигини айтиб, таассуф билдирди. У ўз сўзларининг исботи учун рўйхат дафтарини кўрсатиши шарт эмасди, чунки овли бақириб-чақираётган хизматкорлар, от-уловлар билан тўла эди. Қиш бўлишига қарамасдан Умар тунни очик осмон остида ўтказишни кўнглидан ўтказди, бироқ, Кушоннинг чаёнлари унинг чинниларидан ам маш урроқ эканлигини биларди.

- На от бир оқшом тунашим учун кичик бир бурчак ам топилмаса? - деди у умидсизланиб.

Карвонсарой хўжайини иягини қашиди. Қорон и тушиб борарди. У мусулмон бир кишини бошпанасиз қолдиришни ўзига эп кўрмади, шекилли:

- Бурчакдаги хонада бир талаба яшайпти. Ундан амхона бўлишни илтимос қилиб кўр-чи, - деди.

Улар ўша хона томон йўл олдилар. Хўжайин ёпиқ эшикни тақилла-тиб ўтирмасдан бетакалуф очди. Ичкарида, пирпираб ёниб турган шам ёру ида кимдир ўқиб турган китобини шоша-пиша яширгани кўринди.

- Бу урматли жаноб Самарқанддан уч ой илгари йўлга чиққан. Мен уни тунни бирга ўтказарсизлар, деб бошлаб келдим, - деди хўжайин.

Хонадаги йигит зо иран бу гапга қарши бўлган бўлса ам, ўз истагини билдиргиси келмай, хушмуомалалик тамойилига кўра қўлини кўксига қўйиб, енгил таъзим қилди.

Хайём хонага кириб, салом берди ва оддийгина қилиб ўзини таништирди:

- Нишопурлик Умар.

Хонадаги йигит бу исмни эшитиб, кўзлари чақнаб кетди ва ўз навбатида у ам ўзини таништирди:

- асан ибн Али Саббо , Комда ту илганман. Райда талабаман. Исфа онга бораяпман.

амхонасининг бундай батафсил ўзини таништириши Хайёмга бир оз эриш туюлди, шу билан бирга бегона йигит Хайёмга ам ўз саё атидан мақсади ақида батафсилроқ гапириб беришни талаб қилаётгандек таъсир қилди. Лекин Хайём ўзини таништиришни ёқтирмасди. Шунинг учун жимгина деворга суяниб ўтирганича, бу кичик жуссали, нозик ва бу - дойранг одамга тикилиб, сукут сақлади. Унинг сокол-мўйловлари эндигина сабза ура бошлаган, бошида зич ўралган қора салла, кўзлари эса кишини айратлантирадиган даражада бўртиб чиққан эди.

Талаба кулганича, ўсмоқчилашда давом этди:

- Кушон томонларида Умар исмли кишилар жуда э тиёткор бўлиб юришлари керак.

Умар ўзини жуда айрон қолгандек кўрсатди. Бироқ у шамага тушуниб турарди. Пай амбарнинг иккинчи издоши, шиалар ма забининг бошли и, Алининг ўғитларига қарши чиққан ва шу сабаб ақиқий мусулмонларнинг нафратига учраган халифанинг исми ам Умар эди. озирги пайтда Форснинг кўпчилиги а олиси суннийлар маз абида бўлса ам, шиаларнинг тарафдорлари Ком ва Кушон ўлкаларида анча-мунча топиладди. ар йили бу ўлкаларда алифа Умарнинг алок бўлган кунини кулгили тарзда нишонлашардилар. Бу муносабат билан аёллар пардоз-андоз қилишар, ар хил ширинликлар ва ковурилган писта тайёрлашар, болалар эса, болохоналардан йўловчилар устига сув тўла идишларни а даришганларича, қувноқ қийқиришиб: «Умарни худо қар асин!»-дея қичқиришарди. Одамлар қўлида лойдан ясалган тасбе ли Умар тасвирланган қў ирчокни кўтариб ма алла кўчаларидан ўтишар, «Номинг Умар бўлгани учун, сенинг жойинг дўзахда бўлсин, чунки сен энг разил одамларнинг ра намоси, виждонсиз, зўравон укмдор эдинг!» - деб қўшиқ куйлашарди. Ком ва исфа онлик этикдўзлар ўз ма сулотлари таг чармининг остига «Умар» деб ёзиб қўйишга одатландилар. Хачир эгалари ўз айвонларини ар сафар халалаганларида, унинг исмини айтиб сўкинардилар. Овчилар ўз камонларидаги охирги пайконни отишаётганларида «Бу Умарнинг юрагига санчилсин!» - деб қўярдилар.

асан бу тафсилотларни унчалик батафсил бўлмаса-да, бир неча умумий жумлалар билан ифодалаб берди. Умар амхонасига унчалик рўйхушлик бермаган о ангда гап қотди:

- Мен исмим учун йўлимдан, йўлим учун исмимдан воз кечадиган одамлар хилидан эмасман.

Ўртага совуқ сукунат чўкди. Улар бир-бирларига қарамасликка уринардилар. Умар кийимларини ечиб ухлашга тарадудланди. Шу пайт асан яна гап бошлади:

- Бу одатларни эслатиб, э тимол, сени хафа қилиб қўйгандирман. Мен бу жойларда исмингни сўрашганларида э тиёт бўлишлигини эслатмоқчиман, холос. Менинг гапларимни кўнглингга олма. Болалигимда бундай маросимларда мен ам бир неча бор иштирок этганман. Лекин ёшим ул айгач, уларга бошқача ниго билан қарайдиган бўлдим. Мен бундай тушунчалар ақл-идрокли кишиларга муносиб эмаслигини, улар пай амбаримиз ўғитларига мос келмаслигини тушуниб етдим. Бироқ сен Самарқандда ёки бирон бошқа бир жойда кушонлик унарманд шиалар тайёрлаган сирли кошинлар билан безатилган масжидларга мафтун бўлиб турганингда, айнан ана шу масжидларнинг воизлари ўзларининг баланд

минбарларидан туриб шиа маз абидаги диёнатли кишиларга лаънатлар ўқишади. Энди айт-чи, бу пай амбаримиз ўғитларига мос келадими?

Умар бир оз қаддини тиклаб, унга қаради.

- Мана бу со лом фикрли кишининг гапи бўлди, - деди у.

- Мен со лом муло азали киши бўлишни ам, а моқона иш қилишни ам урдасидан чиқа оламан. Кейин одамларнинг кўнглини овлашни, уларга ёқишни ам яхши биламан. Лекин амхона бўлишда ўзини яхшилаб таништиришни эп кўрмаган кишининг қандай қилиб кўнглини топиш иложини тополмаяпман.

- Менга илтифотсизлик кўрсагининг учун исмимни айтишимнинг ўзи етарли бўлди-ку! Агар ўзимни багафсил таништирганимда, ким билсин яна нималар деган бўлардинг?

- Э тимол, бу гапларни гапирмаган бўлар эдим. Халифа Умарни қанчалик сўкиш мумкин бўлса ам, андаса, риёзиёт илмининг билимдони, мунажжим, атто файласуф Умарни фақат иззат- урмат қилиш лозим.

Хайём ўрнидан кўз алганини кўриб, асан мамнун жилмайиб қўйди:

- Сен одамларни фақат уларнинг исмларидан таниш мумкин деб ўйлайсанми? Одамни қарашидан, юришидан, хулқ-атворидан ва гапириш о ангидан ам таниш мумкин. Эшиқдан кириб келишинг биланоқ, сени иззат- урматга одатланиб қолган, лекин унга беписанд қарайдиган одамлар хилидан эканлигини билиб олгандим. Сен исмингни айтганингданок мен нишопурлик ёл из биргина Умарни билишимни ис қилгандим.

- Агар сен мени айратдан лол қолдирмоқчи бўлсанг, айтиб қўяй, бунга эришдинг. Кимсан ўзинг?

- Мен сенга исмимни айтдим, у сенга еч нарсани англамайди. Мен комлик асан Саббо ман, холос. Агар ўн етти ёшимдаёқ дин, фалсафа, тарих ва юлдузларга оид барча асарларни ўқиб чиққанимни айтмасам, бошқа еч нарсам билан мақтана олмайман.

- Одамзод еч қачон барча китобларни ўқиб тугата олмайди, ўрганиш лозим бўлган билимлар али тикилиб ётибди.

- Мени синаб кўра қол.

Умар су батдошининг бу гапига қизиқиб, унга Афлотун, Евклид, Порфирий, Птолемей ақида, Диоскорид, Галиён, Розий ва Ибн Сино тиббиётидан, кейин Куръон оятлари шарлари ақида саволлар бера бошлади. асан саволларнинг аммасига аниқ ва лўнда, исбот талаб қилмайдиган, эътирозга ўрин қолдирмайдиган даражада жавоб берди. Тонг отганида иккаласи ам али ухламаган, вақт қандай ўтганлигини сезмаган эдилар. асан ўз муваффақиятларидан ру ланиб кетган, Умарнинг эса су батдоши ақидаги фикри анча ўзгариб қолганди.

- Бунчалик билимларни ўзлаштириб олган кишини али еч учратмагандим. Шунча билиминг бўлагуриб энди нима иш билан шу улланмоқчисан?

асан худди қалбидаги яширин сирини очаётгандек, унга шуб алалиб ниго ташлади, кейин хотиржам тортиб, кўзларини ерга тикканича жавоб берди:

- Мен Низомулмулк саройига бораяпман. Э тимол, у менга бирорга муносиб иш топиб берар.

Су батдошининг ақл-заковатидан лол бўлган Хайём ўзи вазиру аъзамнинг олдида тургандек саросимага тушиб қолди. Лекин юрагининг тубида қолган жиндекгина ишончсизлик апоқ-чапоқ бўлмасликка, уни ўзидан бир оз узокроқ тутишга ундади.

Орадан икки кун ўтгач, улар савдогарлар карвонига қўшилиб йўлга чиқдилар. Ёнма-ён отда боришар, ўзлари севган муаллифларнинг асарларидан го форсча, го арабча мисоллар келтириб, су батлашиб кетарди-

лар. Баъзан ораларида тасодифий ба слар чиқиб қолса-да, лекин улар дарров ўз якунини топарди. Гап ило ий эътиқод ақида кетганда, асан ру ланиб кетиб, овозини баландлатар, ба с талаб қилмайдиган ақиқатларни рўқач қилиб, ўз су батдошини ам уларга ишонтиришга уринарди. Умар бундай олларда унга шуб аланиб тикилар, фикрларига ба о беришга шошилмас, атайлаб бу ақда еч нарса билмаслигини рўқач қиларди.

Ана шу ла заларда от устида ўйчан бораётган Хайёмнинг шуурига қуйидаги рубоий келди:

Азал сиррин билолмасмиз на сену, на мен,
Бу жумбок, ал қилолмасмиз на сену, на мен.
Парда орқасида ахир, бу увуримиз,
Парда кетару, қолмасмиз, на сену, на мен.

Орадан бир афта ўтгач, улар Исфа онга етиб келдилар.

Ўн иккинчи боб

«Исфа он, нисфи жа он, - Исфа он дунёнинг ярми!» - дейишади бугунги форсийлар. Бу ибора Хайём яшаган даврдан кейин пайдо бўлган бўлса-да, 1074 йилларда ёзилган, бизгача етиб келган маълумотлардан: «унинг тошлари кўр ошиндек ялтироқ, майсалари кўм-кўк, авоси шунчалик тоза ва шифобахшки, омборхоналардаги аллаларга еч қачон қурт тушмайди, гўштлар еч қачон айнинамайди», - деган мактов сўзларни ўқиш мумкин. Бу водий денгиз сат идан беш минг қадам баландликда жойлашгани рост. Бу даврларда Исфа онда олтмишта карвонсарой, икки юзга пул алмаштириш шаҳобчалари, бесаноқ усти ёпиқ бозорлар мавжуд эди. Унинг устахоналарида унармандлар ипак ва пахтадан ип йигирардилар. Унинг тиламлари, газмоллари, осма қулфлари узок-узокларга олиб кетиб сотиларди. Унинг агир гуллари минг хил рангда очилади. Бу ердаги тўкин-сочинлик, фаровонлик тилларда дoston эди. Форс дунёсида энг кўп а олиси бўлган бу ша ар амал, бойлик амда билим иштиёқмандларини доимо ўзига тортиб келган.

Биз «бу ша ар» дедик. Аслида бу ўринда гап муайян бир ша ар ақида эмас. Чунки Исфа он аталувчи ша арнинг ўзи йўқ, аксинча, бутун водий шу ном билан аталади. Бу мавзуда қизиқ бир ривоят ам бор. Айтишларича, райлик бир ёш сайё Исфа он ша рининг деворларини биринчи бўлиб кўриш учун қарвондан ажралиб, от чоптирганча илгарилаб кетибди. У бир неча соат йўл босгач, Зоянде Руд - « аёт берувчи дарё»-дан ўтиб, пахсали деворлар билан ўралган бир манзилга етибди. Бу жой анча катта бўлса-да, Райга нисбатан кичикроқ туюлибди. Йигит ша ар дарвозаси ёнига келиб, соқчилардан бу қандай ша арлигини сўрабди.

- Бу Жай ша ри, - дейишибди улар.

Саё агчи йигит бу ша арга кириб ўтишни ўзига эп кўрмай, арбга қараб йўлини давом эттираверибди. Улови анча чарчаб қолган бўлса ам, уни қамчилаб йўл юраверишти. Ни оят, олдан тойган олда Жай ва Райга нисбатан бир оз катгароқ яна бир ша ар дарвозасига етибди. У кекса бир йўловчидан бу қандай ша арлигини сўрабди.

- Бу Я удия, - дебди у.

- Бу ерда я удийлар яшайдими? - сўрабди сайё .

- а, унча-мунча бор. Бирок, кўпчилик а оли сену мендек мусулмон-

лар. Бу ернинг Я удия деб аталишига сабаб, бир пайтлар Набушодоназар исмли подшо Қуддусдан айдаб келган я удийларни мана шу ерга жойлаштирган. Бошқа бир гапга қараганда, ислом дини пайдо бўлишидан олдин бир подшо нинг хотини я удий бўлган ва бу аёл ўз қавмидаги одамларни бу ерга кўчириб олиб келиб жойлаштирган. Бу гапларнинг рост-ёл онлиги эса ёл из худога аён.

Ўз йўлидан адашганлигини англаган ёш сайё яна йўлга тушмоқчи бўлибди. Лекин, унинг оти шундай олдан тойган эканки, уни кўрган қария сўрабди:

- Бу отинг билан қаерга бормоқчисан, ў лим?

- Исфа онга.

Қария қа -қа отиб кулиб юборишти:

- Сенга Исфа он деган ша ар мавжуд эмаслигини еч ким айтмаганмиди?

- Нега энди? Ахир у Форсдаги энг катта ва энг гўзал ша ар эмасми? У пайтлар Парт подшо лик қилган даврларда Артабаннинг пойтахти бўлганлиги ам ёл онми? Унинг ажойиботлари китобларда мад қилинганлиги-чи?

- Китобларда нима деб ёзилганлигини билмайман. Мен бу ерда етмиш йил илгари ту илганман ва фақат бегоналаргина Исфа он ша ри ақида гапирганларини эпитаман, лекин уни ўзим еч қачон кўрмаганман.

Қария, албатта, бир оз ошириб юборган. Исфа он узоқ вақтларгача ша ар номини эмас, шу ўлка номини ифодалаган. Бу ўлкада бир-бирларига бир соатлик масофада жойлашган Жай ва Я удия ша арлари мавжуд бўлган. Фақат XVI асрга келибгина бу икки ша ар бирлашиб, ақиқий катта бир ша арга айланган. Хайём яшаган даврларда эса ша арлар али бирлашмаган бўлиб, фақатгина уларнинг айланасида ўнлаб мил узунликдаги имоя деворлари мавжуд бўлган.

Умар ва асан Жай ша рига кечкурун етиб келишди. Улар Тирах дарвозаси ёнидаги бир карвонсаройга жойлашдилар. Жуда чарчаганликлари сабабли, тез орада тўшакларига чўзилишиб, донг қотиб ухлаб қолишди.

Эртаси куни Хайём бош вазир қабулига йўл олди. Пул алмаштирувчилар майдонида турли миллатларга мансуб саё атчилар ва савдогарлар: андалузлар, юнонлар, хитойлар танга қийматини аниқловчилар атрофида уймалашмоқда. Улар тангалар вазини махсус тарозиларда ўлчашар, Кирмон, Нишопур, ёки Севил динорларини тишлаб, Де ли рупийларини идлаб кўришар, Бухоро дир амларининг вазини қўллари билан чамалашар, ёки Константинополнинг қиммати тушиб кетган пулларини кўриб, афтларини буриштирар эди.

Низомулмулкнинг расмий қарорго и - девони, бу ердан унча узоқ эмас. Эшиклари олдида карнай-сурнайчилар қатор бўлиб туришар, уларнинг асосий вазифаси-бир кунда уч маротаба бош вазир шарафига ўз асбобларини варанглатиш эди. Аммо бундай улу ворликка қарамасдан девонга амма кириши мумкин. атто, ақ- уқуқи топталган, энг бечора бева ам кенг қабулхонага кириб, салтанатнинг энг қудратли кишисига, яъни бош вазирга учрашиши, кўзёш тўкиб, унга ўз арз-додини айтиши мумкин эди. Низомулмулк атрофида соқчи ва мулозимлар шай туришар, улар ар бир таширфчининг кимлигини сўраб-суриштирар, сурбетлик қилганларини эса девондан айдаб чиқаришарди. Умар эшик остонасида тўхтаб, қабулхонага синчиклаб назар ташлади. Унинг деворлари гиламлар билан безатилган эди. У қабулхонадагиларга ийманибгина салом берди. Турли-

туман рангда кийинган кишилар вазирни ўраб туришар, вазир эса бир турк зобити билан су батлашаётганди. Низомулмулк кўз қири билан янги ме монга назар ташлади, уни таниб, самимий кулиб қўйди ва ўтиришга ишора қилди. Орадан беш дақиқалар ўтгач, у Хайёмнинг ёнига келиб, юзидан, пешонасидан ўпти.

- Сени кутгандим, вақтида етиб келишингни ам билардим. Сенга айтадиган жуда кўп гапларим бор, -деди у қувониб. Умарни кўлларидан тутиб, ало ида, махсус бир хонага олиб кирди. Улар улкан чарм болиш устига ёнма-ён ўтирдилар.

- Менинг кўп гапларим сени айратга солиши мумкин. Бирок, уларни эшитиб, умид қиламанки, бу ерга келганингдан пушаймон бўлмайсан.

- Низомулмулк остонасидан ўтган бирор киши бу ишидан пушаймон бўлганми?

- Бўлиб туради, - мин ирлади вазир, қувлик билан кулиб. - Мен айрим одамларнинг обрў-эътиборларини кўккача кўтараман, айримларини эса, ер билан яқсон қилаяпман. Мен ар куни одамларга аёт, ёки ўлим улашаман. Ишларимга худонинг ўзи шо ид ва у менга мана шу куч-қудратни раво кўрган. Яратган эгам олам укмонлигини дастлаб арабларга берди. Улар бу укмонликни энди турк султонларига бўшатиб беришга мажбур бўлдилар. Турк султонлари эса бу окимиятни бошқаришни форслик вазирга, камина-ю камтариннинг қўлларига тутқазиб қўйдилар. Бошқалардан мен бу окимиятни тан олишни, урмат қилишни талаб қиламан. Сендан эса, мавлоно Умар, менинг орзуларимни урмат қилишни сўрайман. а, бошқариш менинг зиммамга тушган бу улкан салтанатда энг қудратли, энг фаровон, энг муста кам ва дунёдаги энг маданиятли давлат ташкил қилиш орзусидаман. Бу салтанатнинг ар бир вилояти, ар бир ша ри софдил, худодан кўрқадиган, бева-бечораларнинг арзу додига етадиган кишилар томонидан бошқарилишини ис-тайман. Мен бўри ва кўзичоқ бир-бирларидан кўркмаганлиги олда, бир ариқдан сув ичадиган жамият қуришни орзу қиламан. Мен орзуйим билан чекланиб қолаётганим йўк, уни амалга оширишга уринаяпман. Эртага ша ар айлансанг, ер қазийтган, иншоотлар қураётган, турли касблар билан шу улланаётган кўшлаб ме нат а лини кўрасан. Етимхоналар, масжидлар, қарвонсаройлар, қалъалар, укумат саройлари қурилаяпти. Тез орада ар бир қатга ша арда менинг исмим билан «Низомия мадрасаси» деб аталадиган олий мактаблар қурилади. Бо додда бундай мадраса аллақачон иш бошлади. Мен уларнинг тар ини ўз қўлларим билан чиздим, уларнинг ўқув дастурларини ўзим белгиладим. Уларга энг билимдон мударрисларни танладим, ар бир талабага йиллик мояна тайинладим. Сен али бун кўрасан, бу салтанат улкан қурилиш майдонига айланажак. У қад кўтараяпти, кенгаяпти, гуллаб-яшнаяпти. Олло бизга раво кўрган энг яхши замон шу ердан бошланаяпти.

Хонага малла соч бир хизмагкор таъзим қилганича кириб, кумуш пагнисда муздек узум шарбаги солинган икки косани келтирди. Умар улардан бирини олиб, шаффоф шарбатни узур қилиб симирди. Вазир эса ўз косасидаги шарбатни бир кўтаришдаёқ ичиб юборди-да, гапида давом этди:

- Сенинг бу ерга келганингдан хурсандман!

Умар вазирнинг кўтаринки кайфиятига мос келадиган жавоб бермоқчи бўлди, бирок вазир қўли билан ишора қилиб, уни тўхтатди:

- Мени хушомад қилаяпти деб ўйлама. Мен ёл изгина Яратганга амду санолар айтганлигим учун қудратлиман. Бирок, мавлоно Умар, салтанат қанчалик қатта, а олиси қанчалик кўп ва бой-бадавлат бўлса ам, барибир ақлли одамлар камлик қиларкан. Юзаки қараганда амма ерда

одамлар уж- уж, бироқ жуда кўп оларда ўзим тўшлаган куч-қудратим етарли эмаслигини, ақл-заковатли кишиларга му тожлигимни сезаман. Намоз вақти масжидларда, бозорларда, ёки, атто девонимда одамларга назар ташлаб, ўзимдан-ўзим сўрайман: агар мана шу одамлардан ақл-заковат, содиқлик ва софдилликни талаб қилсам, барча яхши сифатларини менга намоён қилишларини сўрасам, улар нима қилишаркин? Энди мен буни яхши биламан, улар бу талабимни эшитишлари биланок, бир зумда кўз ўнгимдан ойиб бўлишлари тайин. а, мавлоно Умар, мен бу ишимда ёл излик қиляпман. Девонимда ам, саройда ам кўзга илинадиган одамнинг ўзи йўқ. Демак, бу ша арда ва бу салтанатда ам бундай одамлар мавжуд эмас. Мен ўзимни доимо бир кўллаб чапак чалаётгандек сезаман. Шу сабабли сен каби одамларни Самарқанддан бўлса ам чақириб келишдан эринмайман. Уларни бу ерга келтириш учун ўзим Самарқандгача пиёда боришга ам тайёрман.

Умар секингина «Худо сақласин!» –дея эътироз билдирди. Лекин вазир уни жим бўлишга имо қилиб гапини давом эттирди:

- Менинг орзуларим, эзгу ниятларим мана шулар. Мен бу ақда сенга кечаю кундуз гапиришим мумкин, лекин сенинг фикрингни эшитмоқчи-ман. Менинг бу орзуларим сени бир оз бўлса-да қизиқтирдими? Уларни амалга ошириш учун мен билан амкорлик қилишга розимисан? Мен мана шуни билишни истардим.

- Сизнинг режаларингиз жудаям ажойиб ва менга ишонганингиздан мамнунман, - деди Умар қиз инлик билан.

- амкорлик қилишинг учун мендан нималарни истайсан? Мен сенга очикчасига гапирганимдек, сен ам юрагингда борини айт. Нимани хо - ласанг, аммасини му айё қиламан. Ўзингни камтарликка солма, вақтимни бе уда олма! - дея кулди вазир.

Умарнинг лабларида аяжонли табассум ўйнади.

- Менда бирор бошпананда камтарона илмий ишларимни давом эттиришдан ўзга хо иш йўқ. Хасислигим чегараси - ейиш, ичиш, бошпанали бўлиш ва кийинишдангина иборат, - деди у.

- Турар-жой учун сенга Исфа оннинг энг гўзал уйларида бирини ажратаман. Мана шу сарой қурилаётганида, ўзим ўша уйда яшаганман. Унинг бо лари-ю чорбо лари, гиламларию хизматкорлари, чўри аёллари - аммаси сеники бўлади. Харажатларинг учун салтанат хазинасидан ўн минг динор мояна белгилайман. Мен тирик эканман, ар йилнинг бошида уни сенга келтириб бериб турадилар. Нима дейсан, шу етарлими?

- Керагидан ам ортиқ. Бундай миқдордаги пулни нима қилишни ам билмайман. - Хайём бу гапларни очикқўнгиллик билан айтди, бироқ вазир ундан ранжигандек бўлди:

- Бу пулларга ўзингга керакли амма китобларни сотиб оласан, кўзаларингни майга тўлдирасан, маъшуқаларингга дуру гав арлар олиб берасан. Ортиб қолса, му тожларга садақага берасан ёки Маккага савдо карвони жўнатиб, ўз номингга биронта масжид қурдирарсан!

Пулга нисбаган бефарқлиги-ю, камтарона хо ишлари вазирга ёқмаётганлигини кўрган Хайём бир оз журъатланди:

- Мен бир умр тошдан ясалган катта устурлобли, турли жи озларга эга бўлган расадхона қуришни орзу қиламан. Мен куёш йилининг узунлигини ўлчашни хо лардим.

- аммаси му айё бўлади! Келаси афтадан бошлаб бу ишга керакли миқдорда мабла ажратилади. Сен эса, расадхонанг учун жой танлайвер ва у бир неча ой ичида қуриб битказилади. Бошқа еч нарса хо ламайсанми? Айтавер!

- Худо ақи, бошқа еч нарсага му тож эмасман. Сизнинг олижаноблигингиз олдида бош эгаман.

- Бўлмаса, мен ам сендан бир нарсани илтимос қилсам бўладими?
 - Шунча мурувватингиздан сўнг сизнинг ар бир илтимосингизни ба-
 жариш мен учун шараф.

Вазир ўз илтимосини дарров айта қолди:

- Мен сени очик кўнгил, бир оз сўзамол, лекин ақлли, вазмин, адо-
 латли, амма нарсада ақиқат ва ёл онни фарқига бора оладиган, ишон-
 са бўладиган одам деб биламан. Сенинг зиммангга энг нозик бир вазифани юкламоқни истардим.

Умар энг ёмон илтимосни эшитишга чо ланди, лекин эшитгани ундан ам баттар эди.

- Мен сени со ибхабар вазифасига тайинламоқчиман.

- Мен? Со ибхабар? Хуфияларнинг бошли и бўламанми?

- Йўқ! Салтанат маълумотхонасининг бошли и бўласан. Бироқ жавоб айтишга шошилма, гап софдил одамларни кузатиш, мўмин- мусулмонларни безовга қилиб, уларни хуфия равишда кузатиш ақида эмас, балки жамият хавфсизлигини кўриқлаш ақида бораяпти. Салтанатдаги энг кичик порахўрлик, энг кичик адолатсизлик окимиятга маълум бўлиши ва гуно корлар бошқаларга намуна бўлар даражада жазоланишлари шарт. Биронта қози ёки вилоят окими ўз мансабидан фойдаланиб, бева-бечоралар исобидан бойиб қолишга интилишининг олдини қандай олиш мумкин? Буни бизнинг хуфияларимиз амалга оширадилар, чунки жабрланувчилар еч қачон шикоят қилиб келишмайди.

- Шу хуфияларингизнинг ўзлари қозилар, окимлар ёки амирлар томонидан сотиб олиниб, уларга амтовоқ бўлмаслигига аминмисиз?

- Сенинг вазифанг айнан ана шундай сотилмайдиган одамларни топиб, уларга ўз бурчларини англатишдир.

- Агар шундай одамлар бор бўлса, уларнинг ўзларини оким, қози қилиб тайинлаш осон эмасми?

Бундай содда фикрлаш Низомулмулк қуло ига, албатта, мазахдек эшитилди. У тоқатсизланиб ўрнидан турди:

- Бу масалани чуқурлаштиришни истамайман. Мен сенга ўз таклифларимни ва сендан нима кугаётганлигимни айтдим. Боргин, таклифимни муло аза қилиб кўр, хотиржамлик билан « а » ёки « йўқ » жавобингни ақл тарозингга солиб ўлчаб кўр ва жавобингни айтиш учун эртага узуримга кел.

Ўн учинчи боб

Ўша куни Хайёмнинг бўлиб ўтган су бат мо ияти ва оқибатларини ўйлаб кўришга оли қолмаганди. У девондан чиқиб, бозорнинг гавжум, тор кўчалари бўйлаб одамлар, от-уловлар, мармар гумбаз остида турли ширинликларни уюб қўйиб, бақириб-чақириб савдо қилаётган қандолатпазлар орасида кеза бошлади. Унинг назарида тор йўлакнинг ар бир қадами тобора қорон илашиб бораётгандек, одамлар жуда секин аракат қилаётгандек, уларнинг бақирик-чақириқлари мин ирлаган товуш каби эшитилаётгандек, сотувчи ва харидорлар эса, ниқоб кийиб ўйин тушаётган майпараст раққосалардек туюларди. Умар қаёққа бораётганлигини ўзи билмас, го ўнгга, го чапга қараб илгарилар, тез орада ушидан кетиб, йиқилиб қолишидан адиксирарди. Тўсатдан у чангалзордаги яланглик мисол ёп-ёру майдончага чиқиб қолди. Қуёш нақ тепасидан уриб, уни қамчилагандек бўлди. У бирдан ўзига келиб, чуқур нафас олди. Унга нима бўлди? Унга жаннатда дўзах бошли и бўлишликни таклиф қилдиларми? Қандай қилиб бу таклифга « а » ёки « йўқ » деб айтса экан? «Йўқ»

лейдиган бўлса, бош вазир олдига қайси юз билан боради? Кейин бу ша ардан қайси юз билан чиқиб кетаркин? Ана шу хаёллар билан бозор кезар экан, ўнг томондаги майхонанинг эшиги очилиб-ёпилганига кўзи тушди ва ўша тарафга йўл олди. У эшикни очиб, қум сепилган зиналар орқали пастак, ним қорон и хонага кирди. Майхона сат ига сув сепилган, у ер-бу ерга омонат курсилар ва ранги-тусини билиб бўлмайдиган намаглар тўшалганди. Умар шулардан бирига жойлашиб, Ком майдан келтиришни сўради. Унга сирлари кўчиб, четлари учиб кетган кўза-чада май келтирдилар. У кўзларини юмганича, узур қилиб майни узок симириди.

Шунда шуурига бир тўртлик келди:

Киш ўтиб, келади ба ор садоси,
 Етар умр вара ин ам инти оси.
 Ғам ема, май ичгил, аким дебдиким -
 Жа он ами за ар, шароб давоси.

Бирдан унинг миясига бир фикр чақмоқдек урилди. Э тимол, шунинг учун мана шу ифлос майхонага келиши зарур бўлгандир. Бу фикр уни мана шу ерда, мана шу курси рўпарасида, тўртинчи бор кўтарилган қада -нинг учинчи култумида кутиб турарди. У шароб ақини тўлади, анчагина чойчақа ам қолдириб, ташқарига отилди. Аллақачон қорон и тушган, майдон бўм-бўш, бозорнинг йўлакларига о ир дарвозалар ам ёпилган эди. Умар ўз қарвонсаройига қайтиш учун айлана кўчалардан юришга мажбур бўлди. У оёқ учуда хонасига кириб келганида, асан аллақачон ухлаб қолган, унинг юзи жиддий ва ор ин кўринарди. Умар унга узок вақт тикилиб турди. Унинг фикрида юзлаб гумонлар, саволлар ту илар, лекин уларга жавоб қидиришга афсаласи йўқ. У бир қарорга келган ва бу қароридан қайтишни истамасди.

Қадимий китоблардан бир ривоятни ўқиш мумкин. Унда айтилишича, ўша замонларда учта маш ур форсий яшаб ўтган эмиш. Уларнинг ар учаласи уч хил фаолиятлари билан донг таратган эканлар: Умар Хайём дунёни кузатиши билан, Низомулмулк дунёни бошқариши билан, асан Саббо эса, дунёни да шатга солиши билан. Улар Нишопурда бирга ўқишган деган фикрлар ам учрайди. Бироқ бу ақиқатдан йироқ. Чунки Низомулмулк Умардан ўтгиз ёш катта, асан эса мадрасани Нишопурда эмас, Райда, кейин она юрти Комда ўқиб битирган. ақиқатни Хайём рубойлари қўлёмасининг ошияларига ёзилган воқеалар шар идан ам билиб олиш мумкин. Унга кўра, бу уч маш ур киши биринчи бор Исфа онда, тақдири азалнинг буйру и-ю, Хайёмнинг ташаббуси билан Низомулмулк девонида учрашганлар.

Низомулмулк саройнинг кичик хонасида аллақандай қо озларни ўқиш билан банд эди. У остонадан кириб келган Умарга кўзи тушиши биланок, таклифи қабул қилинмаганлигини сизди.

- Демак менинг режаларим сени бефарқ қолдирибди-да! - деди у совуққонлик билан.

Умар уни хафа қилиб қўйишни хо ламаса-да, қатъий жавоб бериш пайти келганлигини сизди:

- Сизнинг режаларингиз энг олижаноб режалар ва мен уларнинг амалга ошишини чин кўнгилдан истаيمان. Бироқ, менинг зиммамга юкламоқчи бўлган вазифангиз... Гап кимларнингдир ортидан яширин маълумот тўплаш, кейин уларни фош қилиш, жазолаш ақида бўладиган бўлса, мен, айнан ана шундай ишларга лаёқатсиз одамман. Мен биринчи бор яширин маъ-

думот олиб келган хуфияга о зини юмишликни буюриб, бу ишлар на унга, на менга тааллуқли эмаслигини айтиб, уни уйимдан айдаб соладиган одамлар хилиданман. а, менинг одамларга, дунёга, воқеа-одисаларга бўлган муносабатим мутлақо бошқача ва менинг бу табиатим сизга ёқмайди деб қўрмаман.

- Қароринг қатъийлигидан мамнунман, - вазир узоқ жим қолди.

- Салтанатда умрини илмга ба ишлайдиган одамларнинг мавжуд бўлиши ам бефойда бўлмаса керак деб ўйлайман. Бўпти, келишдик. Сенга нима ваъда қилган бўлсам, аммаси: йиллик мояна, уй, расадхона, барчаси ижобат бўлади. Мен чин кўнгилдан берган ваъдамни еч қачон қайтариб олмайман. Ўз ишларимга сени амкор қилиб олишнигина холагандим. Энди биздан кейин ёзиладиган тарихда «Низомулмулк замонида Умар Хайём ундан кўп мурувватлар кўрди. У вазиру аъзамнинг мурувватларидан ма рум бўлиб қолишдан кўркмасдан, унинг таклифини рад қила олди», деган қайдлар қолишдан хурсанд бўламан, холос.

- Менга қилаётган олийжаноблигингиз эвазига сизга бирор яхшилик қила олармиканман? - Умар бир зум тўхтаб қолиб, гапини давом эттиришга бир оз иккиланди:

- Э тимол, рад жавобим орқали о риган кўнглингизни ўзим яқинда учратган бир одамни сизга тавсия қилиш орқали кўтара оларман? Унинг ақл-заковати, билими, эпчиллиги одамни лол қолдиради. Уни со ибхабар лавозимига жуда муносиб деб ўйлайман. Мен ишонаманки, бу таклифни у ам жон деб қабул қилади. У менга Райдан Исфа онга, сиз билан учрашиш ниятида келаётганини маълум қилганди.

- Аллақандай амалшараст бўлса керак-да, - деди Низомулмулк ижиниб.

- Такдир менга доимо шунақаларни дучор қилади. Модомики, мен биронта ишонарли одамни топсам, унда, албатта, менга керак хислатлар йўқ бўлади, яъни давлат ишларига аралаштишга афсаласи бўлмайди. Аксинча, кимдир мен таклиф қилган мансабга авасманд эканлигини сезсам, унинг бу интилиши мени хавотирга солади.

У чарчаган ва таклифга кўнгандек бўлиб сўради:

- Бу одамнинг исми-шарифи нима?

- асан ибн Али Саббо . Мен сизга унинг комлик эканлигини айтишни унутибман.

- Имомликлардаги шиаларданми? амма айридинларни, маз абларни ёмон кўрсам ам, бу нарса мени безовта қилмайди. Менинг кўпчилик мулозимларим Алининг издошлари, энг яхши навкарларим - арманилар, хазинабонларим - я удийлар. Шундай бўлса ам, мен улардан ўз ишончимни ва мурувватимни аямайман. Менинг энг ёмон кўрадиганларим - исмоилийлардир. Сенинг дўстинг мабодо шу маз абдан эмасми?

- Буни билмадим. Лекин мен уни бу ерга бошлаб келганман, у овлида кутаяпти. Ижозат берсангиз, чақириб келаман. Ўзингиз ундан амма нарсани сўраб, билиб олишингиз мумкин.

Вазирнинг рухсати билан Умар бир неча дақиқа чиқиб кетиб, асани бошлаб келди. Унинг афт-ангоридан еч қандай саросима излари кўринмасди. Аксинча, Хайём безовталиқдан асабийлашиб, бўйнидаги томирлари тортишаётганини сезди.

- Бу йигит асан Саббо , бу усулда сиқиб бо ланган биронта саллали бошда унинг бошидагидек билим бўлмаса керак, - деди у шеригини вазирга таништириб.

Вазир кулимсираб унга қаради:

- Мана сизга олимликнинг ноёб белгиси, янгича салла ўраш! «Олимлар олдига бориб турган укмдор, энг яхши укмдор» - дейишади, тў рими?

- укмдорлар олдига бориб турган олимларни эса, энг ёмон олимлар ам дейишади, - жавоб берди асан.

ар учаласи қа -қа отиб кулиб юбордилар. Бу кулги уларни бир оз яқинлаштиргандек бўлди. Лекин бу кайфият узоқ давом этмади. Вазир қошларини чимириб, форсларга хос хотиржамлик билан асанга у қилиши лозим бўлган ишларни, ундан нима талаб қилишини баён қилишдан олдин, бу мақолбозлик таъсиридан тезроқ қутулишни истади. Шундай бўлсада, су батнинг дастлабки жумлалариданок уларнинг фикрлари бир жойдан чиқаётганлиги маълум бўлиб қолди. Умар уларга халақит бермаслик учун секингина чиқиб кетди.

Шундай қилиб, асан Саббо тез орада вазири-аъзамнинг энг керакли одамига айланиб қолди. У сохта савдогарлар, сохта дарвешлар, зиёратчилар ниқоби остида хуфияларнинг кенг тармоғини ташкил қилишга муваффақ бўлди. Улар салжуқийлар салтанатининг у бошидан-бу бошигача кезишар, биронта сарой, уй ёки бозорда уларнинг зийрак кулоқлари динг турмаган жой қолмаганди. Фитна-ю суиқасдлар, норозиликлар, фисқу фасодлар, аммаси со ибхабарга маълум қилиниб, улар яширинча фош қилинар ёки намуна сифатида қаттиқ жазоланарди.

Дастлабки пайтлар вазир бундай зарур ишлардан мутассил равишда хабардорлигидан фахрланиб юрди. У шу пайтгача бу ишнинг ташкил қилинишидан норози бўлиб юрган Маликшо га камтарона мақтаниб ам қўйди. Маликшо нинг отаси Алп Арслон ўз ўлиги доимо бундай сиёсатдан воз кечиш лозимлигини уқдирган, шу сабаб султон вазирининг бу ишига унчалик рўйхушлик бермаганди. «Агар сен салтанатда ай оқчиларни кўпайтириб юборсанг, - ого лантирганди Алп Арслон, - ақиқий дўстларинг ўзларини энг ишончли одамлар деб исоблаганлари учун бежавотир яшайди. Бунга асад қилганлар эса, атто душманларинг хуфияларини ам сотиб олиб, улар ақида ёмон маълумотлар келтиришга мажбур қиладилар. Шунда сен, аста-секин энг яқин дўстларинг ақида ам ёқимсиз маълумотлар олабошлайсан. Агар сен бу маълумотларга ишона бошласанг, бу душманларинг учун айни муддао бўлади. Чунки чақув яхшими-ёмонми, худди найзалардек кўп отилса, албатта, биронтаси нишонга тегади. Шунда сенинг ишонч дарвозаларинг дўстларинг учун бутунлай ёпилади ва улар ўрнини душманларинг эгаллай бошлайдилар. Солиқ дўстларингдан айрилсанг, сенинг куч-қудратингдан нима қолади?»

Султон ай оқчилар бошли ининг ўзига керакли одам эканлигини билиши учун арамдаги бир «буз унчи аёлнинг» фош қилиниши етарли бўлди. Тез орада асан Саббо султоннинг энг яқин маслакдошига айланди. Бир пайтлар энг яқин масла атчи исобланган Низомулмулк эса, бу янги амкорликнинг соясида қолиб кетди. Улар, икки ёш йигит, биргалашиб қари вазир устидан кулишар, уларнинг бу эрмаклари, айниқса, султон ўз яқинларига уюштирадиган жума оқшомларидаги зиёфатларда авжига чиқар эди.

Одатда зиёфатнинг биринчи қисми жуда расмий ва тартибли ўтарди. Бу гал ам Низомулмулк султоннинг ўнг тарафида, шоирлар, олимлар эса, давра қуриб ўтирардилар. Зиёфат турли мавзулардаги ба слар билан бошланар, индий қиличларнинг яманий қиличлардан афзалликларию, Аристотел китобларигача му окама қилинарди. Бирок, султон бу сафар дарров эснаб, кўзлари олазарак бўлганича, тоқатсизлана бошлади. Вазир чиқиб кетиш вақти бўлганлигини сезиб, ўрнидан турди, таклиф қилинганларнинг барчаси унга эргашдилар. Кетганлар ўрнини мусиқачилар ва раққосалар эгаллади. Даврада қада лар айлана бошлади. Бундай базмининг сокин ёки жўшқин ўтиши султоннинг кайфиятига бо лик бўларди.

Базмлар баъзан тонгача ам давом этар, ашулачилар ижжак, сурнай ва тор жўрлигида султоннинг севимли мавзуси: Низомулмулк ақида кулгили кўшиқлар тўқиб айта бошладилар. Ақл-идроқда, сало иятда ўз вазиридан устун бўлиш кўлидан келмаган султон, ундан ўчини ана шундай оларди. «Ота» деб чақирадиган бу одамнинг танобини тортиб кўйишни қанчалик хо лаётганини унинг ашулани эшитиб, болаларча завқ билан чапак чалаётганлигидан ам кўриш мумкин эди.

асан султонни ўз вазирига нисбатан қайраб қўйиш учун кўлидан келадиган ар қандай аразликлардан қайтмайдиган бўлди. Хўш, Низомулмулкнинг ундан нимаси ортиқ? Нима, у жуда ақлли ёки ўта билимдонми? асан ар жи атдан ўзини ундан ортиқлигини исбот қилиши мумкин! У султон тахтини ва салтанатини му офаза қилиши билан мақтанадими? Керак бўлса, асан қисқа пайт ичида бу борада ундан ортиқроқ ишларни амалга ошира олди-ку! У султонга содиқлиги билан мақтанадими? Ўзини энг содиқ кишидек кўрсатиш амманинг ам кўлидан келаверади, бу энг осон иш. Айниқса, удабурон одамнинг лафзида бу нарса ақиқатга ўхшаб чиқаверади!

асан Маликшо табиатидаги аммага маълум бўлган хасисликни кўпроқ томир отишига эътибор берарди. Султон билан курадиган су батларининг асосий мавзуси вазирнинг харажатлари-ю, ўзи ёки унинг яқинлари ақида бўлар, вазир ва унинг қариндошлари кийган ар бир кийим янги ийбатларга сабабчи бўларди. Низомулмулк куч-қудратни ам, тантанали кийинишни ам севадиган одам эди. асан эса, фақат куч-қудратни тан оларди. Бунга эришиш учун эса, еч нарсадан тап тортмасди ам.

Ни оят, у султоннинг кекини шу даражага етказдики, унга энди гургут чақиб, кучли ён инга айлантириш фурсатинигина кутарди. Алқисса, бундай фурсат шанба кунларидан бирига тўри келди. Султон одатдаги жума базмидан сўнг, тушга яқин, бошида ёқимсиз орик билан ўрнидан турди. асандан Низомулмулк томонидан армани кўшин навкарларига олтиш минг динор тарқатилганлигини эшитиб, ёмон кайфияти баттар бузилди, азабидан ўзини кўярга жой топа олмай қолди. Бу хабар, албатта, султонга араз ниятдаги асаннинг ай оқчилари томонидан етказилган эди. Низомулмулк султонга салтанатнинг энг сара кўшинлари орасида, энг кичик норозиликларнинг олдини олиш учун уларни яхши таъминлаш лозимлигини, уларга бошқаларга нисбатан ўн баробар ортиқ мойна тўлаб туриш зарурлигини ёти и билан тушунтиришга уринди. Бирок, Маликшо хазина олтинларини бундай «сахийлик» билан совуриш оқибатида бошқа навкарларга еч вақо қолмаслигини, бу эса янги норозиликлар келтириб чиқаришини айтиб, вазирни қайириб ташлади.

- Яхши укумат, - деди у қа р билан, - ўз олтинларини ёмон кунларга ам асраш лозимлигини унутмаслиги керак!

Бу су батда иштирок этаётган Низомулмулкнинг ўн икки ўилларидан бири вазиятни бир оз юмшатиш учун су батга аралашди:

- Муқаддас ислом динимиз эндигина муста камланаётган дастлабки вақтларда халифа Умарни ам хазина олтинларини беўрин сарфлашда айблаган эдилар. Шунда Умар ўз мухалифларига куйидаги сўзлар билан жавоб берган: «Бу олтинлар худонинг бизга қилган инояти эмасми? Агар, худо бизга бошқа иноят қилмайди деб ишонсаларинг, уларни бошқа сарфламанг! Мен эса, худо бизга ўз иноятларини бундан кейин ам аямаслигига чексиз ишонаман ва мўмин-мусулмонларнинг фаровонлиги учун санди имда бирорга танга қолмагунча сарфлайвераман».

Лекин шу дамда Маликшо нинг халифа Умарга таассуб қилиш нияти йўқ эди. Чунки асан унинг миясига бошқа бир фикрни сингдиришга эришган ва шу сабаб у кескин буйруқ берди:

- Ҳазинамга кирган олтинларни ва уларни нималарга харажат қилингани ақида багафсил исоботингизни талаб қиламан. Хўш, бу исоботни қачон тайёр қилиб берасиз?

Низомулмулк кайфияти бузилган олда жавоб берди:

- Бундай исобот тайёр бўлади, бироқ унга анча вақт керак.

- Сизга қанча вақт керак, мавлоно?

У вазирни биринчи бор «ота» эмас, мавлоно деб атади. Бундай вазиятда унча-мунча одамларга ишлатилмайдиган бу эъзозли унвон, султоннинг ундан ихлоси қайтганлигини, энди унга «ота» сифатида мурувват қилинмаслигини билдирар эди. Бундай илтифотсизликдан оринган вазир тушунтирди:

- Аниқ маълумотлар тўплаш учун ар бир вилоятга биттадан назоратчи юнатиш, узоқ вақт исоб-китоблар қилишга тўри келади. Худонинг пано идаги салтанатингиз жуда ам қатта ва бундай исоб-китобни тугатиш учун камида икки йил керак бўлади.

Шунда асан тантанали қиёфада султонга яқинлашди.

- Агар уқмдоримиз менга ижозат бериб, девондаги барча ужатларни қўлимга топширишга буюрсалар, мен бу исоботни қирқ кун ичида тайёрлашга ваъда берардим.

Вазир жавоб беришга уринди. Бироқ султон қўл силтаб, ўрнидан турди. У қатта одимлар ташлаб эпик томон борар экан, охири сўзини айтди:

- Жуда яхши, асан. Девонга бор. амма котиблар сенинг ихтиёринг-да бўлади. У ерга сенинг руҳсатингизсиз еч ким кира олмайди ва қирқ кундан сўнг гуно корларнинг боши кесилажак!

Ўн тўртинчи боб

амма тез орада кескин ўзгаришлар бўлишлигини аяжон билан кутарди. Давлат бошқаруви издан чиқа бошлади. Одамлар арбий кўшинлар арақатга келиб қолганлигини кўриб, ўзаро қир ин-барот уруш бошланишини башорат қила бошладилар. Низомулмулк ўзига қарашли кўшинларни Исфа онда турли ма аллаларига жойлаштираётган эмиш, деган мишмишлар тарқалди. Бозорларда моллар камёб бўла бошлади. Асосий бозорларнинг, айниқса, заргарлик буюмлари сотиладиган бозорларнинг дарвозалари тушдан кейинок таппа-тақ ёпиладиган бўлди. Девонхона атрофида ам вазиятнинг кескинлиги яққол сезилиб турарди. Бош вазир ўз девонини асанга бўшашиб беришга мажбур бўлса-да, чорбо четда жойлашган қарорго и ақиқий арбий исте комга айлантирилди, унинг атрофида Низомулмулкнинг тиш-тирно игача қуролланган хос соқчилари зийраклик билан айланиб юришарди.

Бундай та ликали вазиятда еч ким Умардек қийин а волда қолмаган бўлса керак. У бир-бирларни еб қўйишга тайёр турган рақибларнинг ўртасига тушишни, уларни яраштиришни хо ларди. Низомулмулк уни ўз узурисида қабул қилишни тўхтатмаган бўлса-да, ар бир учрашувда у «сов а» қилган «за арли илон»ни юзига солишни унутмасди. асан эса, девонда ужатлар билан кўмилган олда, султонга ваъда қилинган исоботни тайёрлаш билан банд, кечалари ам бир тўда содиқ кишилари билан ўша ерда тунаб қоларди.

Тайинланган муддатга уч кун қолганда, Хайём нима бўлса-да, охири марта юз бериши мумкин бўлган кулфатнинг олдини олиш мақсадида асаннинг қарорго ига келиб, унинг узурига киритишларини ўтиниб сўради. Бироқ унга со ибхабар хазинабонлар билан жуда бандлигини, бир соатлардан кейин қабул қилиши мумкинлигини айтишди. Умар тап-

қарида сайр қилиб туришини, унинг олдига албатта кириши лозимлигини айтди. У дарчадан чиқиши биланок, қип-қизил кийинган султон арам о аларидан бири унга яқинлашиб, секин шивирлади:

- Мавлоно Умар, илтимос, мен билан юрсангиз. Сизни кутишмоқда. Улар бир неча ёпиқ йўлаклар ва зиналардан ўтишиб, аллақандай бо дан чиқиб қолишди. Хайём бу ерда бундай бо мавжудлигини билмасди. Бо да товуслар эркин олда ма рур кезиб юришар, ўриклар қий ос гуллаган, бир фавворада зилол сув майин шилдираб отилиб турарди. Улар фаввора ортидаги пастак ялтироқ дарчага етиб келишгач, арам о аси эшикни очиб, уни ичкарига киришга ундади. Умар деворларига бахмат гиламлар осилган кенг бир хонага кириб борди. Хонанинг тўрида гумбазсимон айвонча бўлиб, унинг ичкариси парда билан тўсиб қўйилган. Ичкарида кимдир борлигини билдириб, парда шитирлади. Хайём ичкарига кириши биланок, унинг ортидан эшик товушсиз ёпилди. Бирор дақиқа безовтали кутишдан сўнг, парда ортидан қандайдир аёл кишининг овози эшитилди. У бу товуш кимники эканлигини билмас, айрим туркча сўзларнигина фарқларди, холос. Аёл секин овозда, бироқ тез гапирар, айрим сўзлар бўрон пайтида қояга урилган шамолдек қулоққа қаттиқ тегарди. Умар эшитаётган гапларнинг маъносига тушунмас, аёлнинг гапини бўлишни, ундан форсча ёки арабча гапиришни, еч қурса, секинроқ гапиришни илтимос қилишни хо лар, бироқ парда ортида гапирётган аёлнинг сўзини бўлишдан чўчирди. Нима бўлса-да, унинг гапини тугашини жимгина кутишга қарор қилди. Шунда бирдан бошқа аёл овози эшитила бошлади:

- Менинг бекам, султоннинг рафиқаси Туркон Хотун бу учрашувга келганингиз учун сизга миннатдорчилик билдираяпти.

Бу жумлалар форс тилида янгради ва бу овозни Хайём қиёмат кунда бозор ола овуслари ичида ам таниб олган бўларди. У аяжондан қичқириб юборгудек бўлди, бироқ, бу қичқирик қувонч ва асрат аралаш биргина сўз бўлиб чикди:

- Жа он!

Жа он парда четини кўтариб, юзини очиб жилмайди, бироқ уни яқинлашмасликка ишора қилиб давом этди:

- Бекам девон ходимлари ўртасида чикқан зиддиятдан тапвишда. Зиддият тобора кучайиб бораяпти ва у қон тўкилишига олиб келиши мумкин. атто султоннинг ўзи ам бундан ни оятда азиятда. У сиркаси сув кўтармайдиган, ни оятда жа лдор бўлиб қолган. Бугун арам қа ру азабидан титраяпти. Бундай олат узоқ давом этмаслиги керак. Бекам сизнинг рақибларни ўзаро келиштиришга бе уда уринаётганлигингиздан хабардор. У бу ишда сизга омад тилайди. Бироқ ишни битишига узоқ вақт кетишини айтаяпти.

Хайём бош қимирлатиб, унинг гапини маъқуллади. Жа он давом этди:

- Туркон Хотуннинг фикрича, бу зиддият нима билан тугашини кутиб ўтирмасдан, ар иккала рақибни ам ишдан бўшатиб, бош вазирликка энг ростгўй, одамларни тинчлантира оладиган, софдил одамни тайинлаш маъқул. Султон ам бу қарама-қаршиликни тинчитиш йўларини билмаяпти. Бекамнинг фикрича, султонни қуршаб олган амма шу рагпараст, ийбатчиларнинг ба ридан ўтиб, уларнинг ўрнига муло азали, донишманд, софдил одамларни тайинлаш керак. Султоннинг сизга нисбатан иззат- урмати жуда баланд ва бекам бош вазирликка сизни тайинлашни ундан илтимос қилмоқчи. Сизнинг бу лавозимга тайинланишингиз саройдаги кескин вазиятни юмшатган бўларди. Лекин, бекам бундай масла ат билан султон узурига киришдан олдин, сизнинг розилигингизни билмоқчи. Умар таклифни эшитаб, бир ла за довдираб қолди, кейин кескин хитоб қилди:

- Худо аки, Жа он! Мени ўлимга ма кум қилмоқчимисан? Мени салтанат кўшинларига буйруқ беришимни, амирларни ўлимга ма кум қилишимни, бебош қулларни жазога тортишимни кўрмоқни истайсанми? Сендан илтимос, мени юлдузларим билан шу улланишимга қўйиб беришин!

- Қулоқ солинг, Умар! Сизнинг давлат ишлари билан шу улланишга иштиёқингиз йўқлигини биламан. Сизнинг вазифангиз бош вазир лавозимида бўлиб туриш, холос. Амалда ишларни бошқа кишилар бажаради.

- Очигчасига айтганда, сен - бош вазир, беканг эса ақиқий султон бўлмоқчи, шундайми? Сен шуни хо лаясанми?

- Хўш, шундай бўлса нима бўлибди? Сиз эса, доимо иззат- урматда, беташвиш умр кечирасиз. Бундан ортиқ сизга яна нима керак?

Туркон Хотун туркчалаб алланиманидир таъкидлади. Жа он буни форсчага ўгирди:

- Бекам айтаяптики, сиздек одамлар сиёсатдан юз ўгирганлари учун мамлакатимиз ёмон бошқарилаётганмиш. У ажойиб вазир бўлиш учун сизда амма зарурий хислатлар мавжудлигига ишонч билдираяпти.

- Унга айт, укуматни бошқариш учун мендаги хислатлар муғлақо тўри келмайди. ар қандай ишни кўнгилдагидек бажариш учун киши ўзлигини унутиши, бошқаларнинг ташвиши билан яшаши керак. Бироқ оқимият тепасида бўлиш учун эса, одамларнинг энг хасиси, ўзидан бошқа еч кимни ўйламайдиган, лозим бўлса, энг яқин дўстларини ам янчиб ташлайдиган киши бўлиш керак. Мен эса, еч кимни янчиб ташлашни хо ламайман.

Учрашув бесамар яқунланди. Умарнинг рад жавоби билан икки қудратли аёлнинг укумат тўнтаришига оид режалари барбод бўлди.

Низомулмулк ва асан ўртасидаги беаёв қарама-қаршиликларнинг ам баргараф қилиш чоралари топилмай қолаверди.

Белгиланган кунда саройдаги вазият жуда ам та ликали эди. У ерда озир бўлишган ўн беш нафар юқори мансабли амалдорлар жимгина ўтиришиб, бир-бирларини зимдан кузатишар, атто ар доим жўшқин табиатли султон Маликшо ам одагий қили и: мўйлови учларини силаганича, ёнида ўтирган мулозими билан ярим овозда су баглашиб ўтирар, а ёна ён эса, бир-бирлари билан жангга киришишга шай бўлиб турган икки рақибга бепарво назар ташлаб қўярди. Ғижимланиб кетган қора қўйлак кийган ва қора салла ўраган, соқоли одатдагидан пастроқ қилиб кузалган асан тик турар, унинг ор инликдан қизариб кетган кўзлари чўкиб кетган, го и-го ида кўзлари чакнаб, Низомулмулк томонига ўқрайиб қараб қўярди. Унинг орқасида бир тахлам бо ланган қо озларни кўтарганича, қотиби шай бўлиб турарди.

Кексаларга лозим бўлган урмат юзасидан Низомулмулк жойида ўлтирар, салобатли қиёфасидан бирорта хавотир аломатлари сезилмасди. Унинг кўйлаги қўн ир тусда, соқолига оқ оралаган, юзлари ам қо оздек оқ, аммо қарашлари тетик ва атто кўзлари чакнаб турарди. Унга амро бўлиб келган икки ўли атрофдагиларга азабнок сўзлар қотишиб, оталари имоясига шай турардилар. Султоннинг ёнгинасида турган Умар хижолатдан ўзини қўярга жой топмай, азият чекар, миясида муҳолифларни муросага чақирадиган юзлаб жумлалар тўқир, лекин уларни гапира олишига имони комил эмасди.

- Бугун хазинамизнинг а воли ақидаги тўлиқ исоботни келтиришга ваъда берилганди. У тайёрми? - сўради Маликшо .

- Ваъдамга биноан исоботни тайёрлаб келдим, оламшано , - деди асан таъзим қилганича. Кейин ўз қотибига ўгирилди. Қотиб шошилганича дас-

таланган қо озларнинг ипини узиб, бир вара ини асанга узатди. У исоботни ўқишга киришди. исоботнинг дастлабки са ифалари одатга кўра султон ва салтанатининг равнақи, саломатлиги-ю, бойлигини, алабаларини улу ловчи мад иялардан иборат эди. озир бўлганлар тоқатсизлик билан асосий масалани кугардилар. Ни оят, шундай дақиқа етиб келди.

- Мен ар бир вилоят, ар бир ша ардан укмдоримиз хазинасига тушган кирилларни аниқ исобини қилдим. Шунингдек, душманларимиз устидан алаба қилиб, кўлга киритилган ўлжаларни ам исоблаб чиқдим. Энди мен бу олтинлар қандай сарфланганлигини...

асан атайлаб томоқ қириб олди, котибига ўқиб чиққан варақни узатиб, навбатдагисини олди ва ўқиш учун кўзларига яқинлаштирди. Унинг лаблари сассиз қимирларди. Ўртага жимлик чўкди. У варақни котибига узатиб, навбатдагисини олди. Бу жараён бир неча бор такрорланди. асан шошиб, эсанкираб қолди, кўзлари чақчайиб керакли са ифани излар, лекин тополмасди. Қабулдагилар унинг бу саросимасини жим кузатиб туришарди.

Султон ўрнидан бир кўз алиб олди. У тоқатсизлана бошлади:

- Сенга нима бўлди? Биз сени кутяпмиз! - деди у.

- Олампано, навбатдаги са ифани тополмаяпман. Уларни тартиб билан тахлагандим. Мен излаётган са ифам тушиб қолибди шекилли, уни озир топаман.

У аянчли қиёфада яна варақларни титкилай бошлади.

Низомулмулк муруватли бир о ангда гап отишни лозим топди:

- Бунақаси аммада ам бўлиши мумкин. Ёш дўстимизнинг бундан жа ли чиқмасин. Бундай кутиб ўтиришдан кўра, мен исоботнинг навбатдаги са ифасини эшитишни таклиф қиламан.

- Сиз ақсиз, ота, навбатдаги са ифани эшитамиз.

Қабулхонада ўтирганларнинг барчаси султон вазирни яна «ота» деб атаганлигига гуво бўлдилар. Бу унга яна муруват қилинаётганлигининг белгиси эди. асан навбатдаги са ифани ам топа олмай, аяжон ва ваимадан бутунлай ўзини йўқотиб қўйганлигидан фойдаланган вазир яна гап қўшди:

- Шу йўқолган са ифани қўйиб турсак! Султонни куттириб қўймаслик учун, мен биродаримиз асанга бизга бирорта йирик ша ар ёки вилоят харажатлари ақидаги исоботни ўқиб беришни таклиф қилмоқчиман.

Султон бош қимирлатиб, унинг гапини маъқуллади. Вазир яна давом этди:

- Масалан, шу ерда ўтирган мавлоно Умар Хайёмнинг ватани Нишопур ва унинг вилояти хазинага қанча даромад келтирганини билсак бўладими?

- Бир дақиқа, - деди асан ва тиз чўкиб, қо озлар ичидан керакли варақни қидира бошлади. У бу ишда кўзи пишган одамдек ишонч билан ўтгиз тўртинчи са ифани - Нишопур ақидаги маълумотни қидирар, бироқ, барча аракатлари бе уда кетди.

- Са ифа ўрнида йўқ! У йўқолибди! Уни ў ирлашибди! Менинг қо озларимни кимдир титкилабди! - деди у овози қалтираб.

Низомулмулк ўрнидан туриб, Маликшо га яқинлашди ва унинг қулоига шивирлади:

- Агар бизнинг укмдоримиз қийинчиликларни, мумкин ва мумкин эмас нарсаларни фарқига борадиган содиқ ва эътиборли хизматкорларига ишончини йўқотмаганларида эди, бир нодон шайтоннинг гапига кулоқ тутиб, бундай айратомуз ва кулгили вазиятга тушмаган бўлардилар.

Маликшо нинг бу ишга йирик фирибгарлик аралашганлигига аллақачун

чон фа ми етиб турар, бироқ масаланинг шундай ал бўлаётганлиги ам уни қаноатлантираётганди. Тарихчиларнинг ёзишича, Низомулмулк асанинг котибларидан бирини пул эвазига қўлга олиб, керакли са ифани йўқотишни, қолганларини алмаштириб юборишни буюрган ва шундай қилиб, ўз рақибининг машаққатли ме нат эвазига тайёрланган фош қилувчи исоботини йўққа чиқарган.

Фитна уюштиришда айбланаётган асан йи ламсираб, гапиришга ури-нар, бироқ ўзини калака қилинган деб исоблаётган ва бош вазир ва-сийлигидан қутулиш учун зимдан тайёрланган бу уриниш барбод бўлганидан жа ли чиққан султон бор айбни асанинг бўйнига қўя қолди. Ўша за отиёқ у асани ўлимга укм қилиб, соқчиларга уни тутишни буюрди.

- Буюк укмдоримиздан ра м-шафқатли бўлишни сўрардим. асан Саббо бу ишни бажаришда, э тимол, шошма-шошарликка йўл қўйган. Э тимол, ишончингиз уни овликтириб юборгандир. Менимча, бундай камчилиги учун уни ишдан бўшатиб юборишнинг ўзи кифоя қилса ке-рак. Қолаверса, у сизга, салтанатга нисбатан биронта жиддий жиноятга кўл урмаган.

Шундай деб Умар бугунлай тилдан қолган, тақдирига рози бўлиб ўтир-ган асанинг қисматини юмшатмоқчи бўлди.

- Йўқса, унинг кўзларига кўр ошин қуйилсин. Тезда темир қиздириб келинсин! - буюрди султон.

Умар ўзи бу ерга бошлаб келган одамни на ўлдирилишига, на кўр қилинишига йўл қўя олмаслигини сезиб, яна имояга отланди:

- Оламано , ўз тирикчилигини ўқиш ва ёзиш орқали ўтказишдан ўзга иложи йўқ бу ёш йигитга бундай жазони лойиқ кўрманг!

- Сен учун мавлоно Умар, энг софдил, энг инсофли ва доно одам бўлганлигинг учун, яна бир бор қароримни ўзгартираман. асан Саббо салтанатдан бадар а қилинсин! Унинг қадамлари иккинчи бор салтанати-миз тупроқларига тегмасин!

Бироқ комлик йигит бу ерларга яна келади. У да шатли ўч олиш учун қайтиб келади. Умарни ам олдинда ажойиб учрашувлар, муд иш тақдирини кутарди.

Биринчи китобнинг охири.

Паруйр СЕВАК

Сенинг дардингман, Ватан!

УЧ ОВОЗЛИ ҚЎШИҚ

БИРИНЧИ ОВОЗ

О, Ватан!
Ўтгиз йилки такрорлайман сенинг тилингни
ва бари бир сен ҳақингда сен ўзинг билан
гаплашмоққа қийналаман —
довдирайман, йўқотаман айтар сўзимни
ҳаяжоннинг зўридан ҳар гал!

Эрга баҳор
сайраганда ҳамиша какку
туюлади менга — гўё у
ушбу онлар тўлиқиб-тошиб,
юрагимнинг таржимонидек —
туйғуларим ифода айлаб,
қутлар сени менинг номимдан
Яна қайтган баҳоринг билан!

Ҳатто ёзги қўланкаларинг
осмонингга — мовий, мунаввар
қалбимнинг энг теран ҳисларин
изҳор қилар сассиз-садосиз,

*Мирпўлат МИРЗО
таржимаси*

Ижод уфқида юлдуз бўлиб порлаган арман шоирлари — Неапет Кучак, Саят-Нова, Ованес Туманян, Аветик Исаакян, Ваан Терьян, Егище Чаренцлар ижоди — бугунги кунда жаҳон шеърияти осмонида ҳам ўзига хос нур таратиб турибди. Паруйр Севак ана шу юлдузлар қаторидан ўрин олган ёрқин, бетакрор истеъдод соҳибидир.

П.Севак 1924 йили бир томонида қуёш, бир томонида Арарат ярқираб турган Чанахчи қишлоғида Рафаэл Казарян оиласида дунёга келди. Севак унинг тахаллуси бўлиб, талантли шоир Рубен Севак фамилиясидан олинган.

П.Севак ўрта мактабни аъло баҳолар билан тамомлаб, университетга ўқишга киради. Сўнг Саят-Нова ижодидан номзодлик диссертациясини ёзади. Химоя пайтида унга тўғридан-тўғри филология фанлари доктори унвони берилади.

П.Севакнинг илк шеърий тўплами “Яшасин нур!” дея номланган. У ушбу тўпламидаёқ дунёга янги новатор шоир келганлигини кўрсата билди, зеро у ўз шеърияти билан арман поэзиясига У.Уитмен, Маяковский, П.Неруда руҳи сингари янги руҳ билан кириб келди.

П.Севак қисқа умри давомида кўпдан-кўп ўлмас шеърлар ҳамда “Сўнмас кўнғироқ” номли шоир ва композитор Комитас ижодига бағишланган достонини яратди.

У 1971 йили ҳаётдан бевақт кўз юмди.

муҳаббатнинг шоён қўшигин
куйлар улар эҳтирос ила —
аланганинг қора тилидек,
гоҳ узайиб
гоҳи қисқариб...

Кузда дуркун боғларинг аро
ялтилласа нуқра томчилар
аён эрур ҳар кимга — сенинг,
неъматларинг шукронасига
тўлган қалбим жарангоси бу.
Сўйлар қорларинг ҳам худди шу ҳақда
олис болалигим ҳидин уфуриб!
У ҳам менинг каби сенга ошuftа,
мангу ошuftадир мендек — сўзсиз, лол!..
Сен билан
сўйлашган лаҳзаларда ҳам, —
ижод билан ёнган
дамларда ҳатто
тансиқ сўзларим-ла чўмгум сукутга
ишонч ҳосил қилмоқ учун қайтадан
сўзларим нақадар ожизлигига
ва сенинг сукутинг буюклигига...

О, Ватан!
Сен менинг тоабад унвонимсан.
Мен эса...
О, мен яшай олсам эди шундайин,
Сен менга исм берганинг учун
чекмасанг хижолат ҳеч қачон!
Ахир, мағрур ўлмоқ — умр шарафи!
Кўз юмсам эди мен шундоқ,
токи... сен йиғласанг шаҳид ўелингта!

ИККИНЧИ ОВОЗ

О, Ватаним менинг!

Мен сенга ҳеч нарса, ҳеч нарса бера олмайман:
неки бермайин мен,
бари ўзингнинг
менга берган совғаларингдир!
Менда олдингда қарздорлик ҳисси ҳам йўқ ҳатто:
ахир — сочимдан то товоним қадар — қарздордирман мен!
Ишонч қозонмоқдан чўчиса кимки,
кўпроқ уринади ишонтирмоққа.
Менга — онт ичмоқлик олдингда ҳатто
ўйимда ҳам йўқ
мен — сенинг ишончингман,
ёрқин ишончинг!

О, Ватаним менинг!

Менга сени ўрганмоқни даъват қиларлар.

Беҳуда ваъз бу! —
сенинг ҳаётингнинг заррасиман — мен.

Мен — қора йўсинман
сенинг қадим ва янги кўприкларинг тошларида,
зиюл чашмаларинг ёнбошларида ўсган,

Мен — сенинг дардингман, сўзда — ялонғоч,
бегона тилларда таржимаси йўқ.

Мен — тутунман
кечаги лой,
бугунги темир мўрилардаги,
балки оловингдан айроман, лекин
туғилганман сенинг шу оловингдан.

О, менинг Ватаним!

Сенинг чаманларинг, водийларингнинг
мангу мавжланувчи жилваларидан
безанганман,
худди алвонранг
шафақ каби осмонингдаги.
Менда бармоқларинг изи бордир кўп,
тунги само юлдузларидек.

О, менинг Ватаним!

Мен сенга ҳаётим қурбон қилмадим,
сенинг жангларида қатнашганим йўқ,
лекин сенга элгар йўлдан
чекинмадим ярим қадам ҳам
менинг ибтидом сенда ва сен билан яқунланаман
туташгани янглиғ доира...

Сенинг сувларинг юксакдан пастга оқар,
мен эса пастликдан чўққиларга кўтариламан,
кўтарилгани каби ҳовур.
Ва яна баҳоринг сепин ёйган чоғ
ажиб тақдир билан қалбим тубида
гулларга чулпанар эски орзуим;
қуриган шох узра ёнган чечакдек,
метин тоғ кўксиди гиёҳ мисоли
сенинг шукуҳингга қўшолсам сурур,
айтардим:
“Беҳуда яшамадим”, — деб!

УЧИНЧИ ОВОЗ

Ота юртим менинг!..
Мендаги бу калом — фақат сен учун,
тополмас ўзгалар бундоқ гўзал сўз,
ҳозирча ўзим ҳам тополганим йўқ!

Улар менда бордир,
лекин йўқ менда, —
қаърингдаги кучли оқимлар янглиғ

Улар лов-лов ёнар,
куйдиргай ҳатто, —
новдангдаги майгун томчилар янглиг!

Улар жуда яқин,
Бироқ жуда олис
туғронгда акс этган юксак тоғсимон!

ШОИР ҲАЁТИ

У Араратга биродар:
товонини куйдирар ёз ҳарорати,
биноқ боши эса сузар осмонларда.

У мисли ракета,
уни олов лавалари куйдирар,
биноқ ҳар сўзи, ҳар ўйи билан интилар олға.

Унинг сўзи сокин,
қийналиб талаффуз қилар уларни,
биноқ юрагида — кўчкилар, қалбида — тугён.

Майли, дунё-ла иши йўқ,
шухратлидир лекин одамлар аро.
мақола айланса басдир ҳар сўзи.

ИЛДИЗЛАР

О, замин бағрини ўргансанг буткул —
қитъанинг қаърида, тупроқда не бор,
ер шарин бурғулаб юривчи нукул
кон изловчи кабимас зинҳор
ёки қадимшунос кабимас — парча
кўза синиғига боққанидек лол,
Сен уни ўргансанг — термулиб кафтга
унинг чизиқларин ўқиган мисол...

О, замин бағрини ўргансанг теран,
худди илдицлардек ташналик билан!

ЁЛҒИЗ ДАРАХТ

Ўрмон чеккасида —
юксалган эман,
тақир тепаликда турар хўмрайиб.

Ғужгон барглари-ла
девордек ўсган
бутун ўрмон унинг устидан кулар.

Боиси — чўнг дарахт
жинқарчиларнинг
майда ҳаёт тарзин тан олмаганди.

Боиси —
етмасди майдалар кучи
уни ўз бағрига
чирмаб олишга.

Ёлғиз дарахт,
нима рамзи у —
буни сира илғай олмайди ўрмон.

Аслида у эман —
яшинқайтаргич.

ДУНЁГА ТОЗАЛИК КЕРАК

Дунёга тозалик керак, ҳа, керак —
Қаҳрамонлар сиймосида — гуссанок,
Адоқсиз ташвишлардан ғамларга маҳкум...
Аёллар сиймосида — тириклигида
Дунё эркакларидан фақат битгасин билган...

Эркаклар сиймосида — вужудлари таранг
Юришлари одми, елкалари ғамгин,
Ўзининг мустақил фикрига эга...

Табассум шаклида керак тозалик,
Токи кирайлик биз унинг бағрига,
Асалари ўз уйига киргани каби.

Тозалик жарангдор кулпи қиёфасида керак —
Бирдан жаранглаб кетсин теварак-атроф.

Тозалик чиннигуллар шаклида керак
У миҳлаб қуйсин ерга эзгу нарсаларни,
Бир-бирига елимласин ер ва ҳавони
Ва уларга елимласин чиннигул атрин.

Тозалик булбулнинг қўшиғига керак,
Фақат унгагина, энг гўзал қушгагина аён ҳарфларда
Учсин самоларга саломлар фақат,
Балки у ёқлардан жавоблар келур —
Жиддий, сирли, юлдузлар тилида...

Тозалик керак.
Ҳатто метин тошлар ҳам
Сезсин ўзларини ичдан, аввалги суяқ ҳолатида...
Ҳатто гиёҳлар ҳидлай билсин куёш нурларини...

Инсон келажакда — туйсин ўзин бирам эркин,
Табиатнинг буюк эҳромидаги ажиб мусиқа каби,
Гул каби — табиатнинг улғу асаридаги,
Ўйинчоқ каби — табиат зуррёдин қўлидаги...

Дунёга гўдак қалб... тозалиги керак
Ҳатто ҳар куни
Энг манфур,
Энг ёмон одамлардан туғилувчи
Гўдак қалб тозалиги...

Чунки... дунёга тозалик керак!

ШОИР ХАВОТИРИ

Менинг ўз ташвишим эмас — безор қиладиган ҳар тун;
 Менинг ҳаётим нима бўлти — керак бўлса,
 ҳозироқ ўлишим мумкин.
 Хавотирдаман мен — чашмаларга,
 Остида тошлар учқунланиб,
 Одамларнинг кўзидек ёнган.
 Мудом улар ишонч билан боқарлар тевааракка,
 Мен уларга дўстим, биродарим каби қарайман,
 Бирдан йўқолиб қолишлари ҳам
 Мумкин, ахир...
 Мен қайғураман замин учун —
 Ки фожиавий актёр устида туриб:
 “Яшаш ё ўлим?” дея
 Улуғ саволин қўйган.
 Энди эса учар бу
 Сарин еллар қанотида ҳам
 Тобора даҳшатли, тобора мудҳиш
 (Шамол зеро олиб келиши мумкин
 Туйқус ажал ёки у ҳақда хабарни),
 Ёмғир ҳам кўзёш тўкар шу ҳақда
 (Билки ҳар бир ёмғир риштаси —
 Заҳарга ийланиб эшилган ипдир...).

Тирик эканман, менга туюлади, ерга қутку
 қўрқинчли эмасдек,
 Бироқ хавотирдаман — менинг кетишим билан
 Йўқолар олис юлдузларнинг шуълалари,
 Теран уммоннинг мовий кўзи,
 Телефондаги —
 шодлик ва завқнинг мавжи янглиғ
 “Алло!” деган сўз,
 Ва қизларнинг азал-азалдан
 Дилларни титроққа солувчи гўзаллиги;
 Ва қоронғи горлардан чиқиб келиши
 Тафаккурнинг! Инсон тафаккурининг!..
 Ва у заифлашиб, омонат бўлиб қолар
 Мана шу, юз йиллар илгари
 “Ўлиш ё қолиш!” дея кескин савол қўйган
 донишманд яшаган замин устида.
 Ҳамма ушбу дунёда ўзига,
 Эшитяпсанми, ўзига
 Лоақал эшитувчи талаб қилар
 Эшитяпсанми, талаб қилар ўзига
 Лоақал эшитувчи...
 Булар бари мени солар хавотирга
 Йўқки, ўлишим мумкин ҳозироқ.

* * *

Шафақ булутларга олов эшкакларин ботирган маҳал
 Пахмоқ кучукчадек югуриб чиқар шабада ерни ҳидлагани,
 У ҳар биримизга,
 ҳар бир новдага, ҳар бир япроққа
 тегизар тумшукчасин...

Оқшомнинг муздек изғирини
кибрланиб, мускулларини ўйнатганда,
Сўкина бошлаганда ёқаларни ёпишга мажбурлаб...

Бахмал тушнинг оғушидан эшитилмаганда кундузги
ташвишларнинг ингрофи,
ноёб чироқлар жилвалантирганда
қадимги кунларнинг заррин нақшларин, —

Мен шу сонияларда
гўдакларча соддалик билан
ўлишимга ишонаман
оддий, табиий, ўз ажалим билан...

САЛОМ!

Салом!
Шу биргина сўзни айтаман
Паспорт қаби ҳамма даврлар-чун мухрланган, ҳақиқий,
Мана шу сўздадир менинг таржимаи ҳолим,
Сўровномам менинг.

Истардим мен,
Жуда истардим,
Умумжаҳон паспортига айланса
Бу сўз
Ҳамма учун.

Истардим мен,
Жуда истардим
Бу сеҳрли сўз
Дунёдаги ҳамма эшикларни очиб,
Саодат билан таъминласа.

“Салом!” — дебсан сен тезюрар поездда,
Кемага ёки учоққа,
Ҳожат қолмас бошқа чиптага.

“Салом!” — дейсан сен нотаниш аёлга,
Ва у сени севиб қолар
Ё жилмаяр ҳижолатда,
Агар сенга қадар ким биландир
Саломлашган бўлса.

“Салом!” — дейсан сен тиниқ осмонга
Ва ёғар ундан ажойиб ёмғир.

“Салом!” —
Дейсан яланғоч саҳрога,
Бошоқлар эгилиб оларлар алик.

“Салом!”
Дейсан сен ўлимга,
Шунда ўлим ўзи англаб етар
Келиб қолганлигин бемаврид.

Салом — демак бу “Сим-сим, оч!..”
“Салом!” —
Десанг агар айиққа,
Болаларимиз билан ўйнашгайдир у.
Банд ўйинчоқлар бўлмас дунёда.

Ва айиқ ҳам ширин хўракни кутмас.
Фақат бурама айиқ бузилиши мумкин.
Мўйсафид тутиши мумкин асо ўрни илонни
Жомадон бўлишга рози бўлар тимсоҳ бажонудил.

Буғулар илгичлар ўрнини босиши мумкин.
Бўрон фақат сахнада гувиллаган бўларди.
Инсон ҳақиқий инсонга айланарди ўшанда.

Хайрли дам, хайрли кун, хайрли аср! —
Эзгулик дунёда топса гар қарор
Ва у тилимиздан тутмаса зинҳор.

Салом!
Мана сизга — менинг паспортим,
Таржимаи ҳолим,
Сўровномам.
Шу бир сўзда бари мужассам
Мен
Ва сен,
Сизлар,
Улар,
Инсоният, салом!

Имкон эрур имконсизларга,
Дунёнинг ҳар бурчида бизларга
Эртагамас — йўқ, ҳозир, ҳозир
Биргина сўз — қодир, қудратли:

Салом!

Саид АҲМАД

Киприкда қолган тонг

Қисса

Инсонни бадном қиладиган ҳар қандай ҳаром-ҳариш ишлардан ўзини тия олган, бу дунёга пок келиб, пок кетган, нурдек тиниқ ҳаёт кечирган, Аллоҳ даргоҳига фаришта бўлиб йўл олган дўстим, укам, жигарим, қадрдоним, хотираси ҳеч қачон ёдимдан чиқмайдиган севиқли ёзувчим ЎЛМАС УМАРБЕКОВга бағишладим ушбу қиссани.

Муаллиф.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Машинада водий томонга кетяпмиз. Ёш ёзувчи укаларим билан баъзан шунақа саёҳатга чиқадиغان одатимиз бор.

Ўзим руль бошқариб келяпман. Ёнимда ниҳоятда чаққон, зийрак, ҳеч нарсани назаридан қочирмайдиган, гоҳо кулдираман деб гапнинг орқа-ўнгига қарамай айтворадиган Анвар Эшонов. Орқа ўриндиқда шу водийда туғилган, биринчи ҳикояларини шу ерда ёзиб эълон қилган Худойберди Тўхтабоев билан икки ҳикоялар китобини, «Севгим — севгилим» қиссасини нашр қилган, гоҳятда одобли, ёш бўлишига қарамай кўпчиликнинг таважжуҳини ўзига қаратган Ўлмас Умарбеков ўтирипти.

Боя йўлга чиқаётганимизда у, тоғдан кетмаймизми, деб сўраган эди. Унга ҳозирча тоғда водийга хос ҳеч нарса йўқ, ҳаммаёқ темир-терсақ, техника, экскаватору булдозерлар тош суриб йўл очяпти. Мен сизларни ота-боболаримиз қатнаган йўлдан олиб келяпман, деган эдим.

— Отабек юрган йўлданми? — деб такрор сўради Ўлмас.

Кўпчиликни Отабек юрган йўл қизиқтиради. Ўша йўлни кўргилари келади.

— Отабек юрган йўл манави тоғлар орасида, - дейман уларга. — У йўлдан ё отда, ё эшак миниб ўтиш мумкин. Биз Кумушбиби ота-оналари билан аравада Тошкентга борган йўлни ёқалаб келяпмиз.

Қайроққум «денгизини» бўйлаб, «Қиста кўз» бекатида тўхтадик. Чой ичиб, пича дам олмоқчи эдик. Самоварчи бола қорачой йўқ, деб баҳона қилди. Ўзимизда бор, десак ҳам кўнмади. Қорачой дамласам дадам уради, деб ичкарига кириб кетди-ю, қайтиб чиқмади.

Кула-кула яна йўлга тушдик.

Ҳаво тоза, осмон тиниқ. Денгизни мавжлантириб биз томон эсаётган ажиб бир намхуш эпкин кўнгилларимизни яйратади. Сомоншувоқ томларда лолақизғалдоқ гулхани лов-лов ёнади. Йигитлар чаккасида чучмўма, қизлар сочида толбаргақдан сочпопук...

Узун новдалари ерга тегай-тегай деб аста елпинаётган мажнунтол тагидаги сўрида етмишларнинг нари-берисидаги, чап қулоғига ўн беш тийинлик танга қистирган бир қария тиззасини кучоқлаб, ўй ўйлаб ўтирипти. У бизни кўриб,

келинглар, меҳмонлар, деб илкис ўрнидан турди. Шоша-пиша палосларни қоқиб, бошқатдан тўшади. Тол кучаласи тушган жойларни бирсидра супуриб чиқди.

— Озроқ ҳордиқ олиб туринглар, мен ҳозир...

У шундай деди-ю, шошиб ичкарига кириб кетди. Ичкарида андак ҳаяллаб қолди.

Елкасида дастурхон, билагида сочиқ. Бир қўлида қорачой дамланган «Кузнецов» чойнаги, яна бир қўлида шунақа тўртта пиёла билан чиқди. Анвар чаққонлик билан елкасидан дастурхонни олиб ўртага ёзди. Самоварчи чойнак-пиёлаларни дастурхон четига қўйиб Анварга, укагинам, чойни уч марта қайтариб манави сочиққа ўраб қўйинг, деб илтимос қилди. Чойхона ичидан исирикнинг хушбўй ҳиди димоқларимизга урилди.

У исирик туруни буралиб-буралиб чиқаётган хокандозни кўтарганча машина томон кетди. Машина эшигини очиб исирик тутата бошлади. Ишқилиб ўриндиққа чўғ тушмасин-да, деб жоним ҳалак. Хокандозни ерга қўйиб, қоғозга ўроғли исирик уруеларини машина ишқоқчасига сочиб юборди. Қайтиб келиб ҳаммамизга бир-бир исирик тутатиб чиқди. Кўз тегмасин, хушрўй йигит экансиз, деб Ўлмаснинг бошидан хокандозни уч айлантирди. Ёмон кўздан асрасин, бунақа хусни худойим ҳар кимга ҳам беравермайди, суйган бандасига беради. Бу зайфона чирой эмас, мардона чирой. Уламоларнинг гапларига қараганда, Хизир бувам ҳам худди шунақа чиройли одам бўлган эканлар.

Хўжандда дарёдан ўтишингиз билан «Чорух даррон» деган тошлоқ адирга рўбарў келасиз. Чўпонларнинг чориги тошлоқда йиртилаверганидан ўз исми ўзи билан бўлсин, деб тошлоқни «Чорух даррон», яъни «Чориқ йиртар» деб аташган. Шу адирнинг исириғи минг дардга даво. Тошкент томонларда тумов хуруж қилганда машиналарини тўлдириб испанд-исирик олиб кетишади. Уша ердан мен ҳам анчагина испанд опкелтирганман.

Самоварчи ичкарига кириб, марғилоннуса дўши, ошпоқ ятак кийиб, иккита патнис кўтариб чиқди. Битгасида қанд-курс, седонали олгита нон. Нонни ушатиб чойнак устидаги сочиқни олди, пиёлага бир хўпламгина чой қўйди-да, лабларини чўччайтириб ичди. Пиёланинг лаб теккан жойини ошпоқ яктагининг кўксига енгилгина суртиб, бошқатдан чой қўйди. Уни менга узатар экан, «индийский», деб қўйди.

Унинг ҳамма ҳаракатларини диққат билан кузатиб турган Ўлмас қойил қолганини яширолмай, қалин қошларини кериб жилмайиб турарди.

Ўлмаснинг нимадир дегиси келди.

— Эски замоннинг буюмларидан ҳали ҳам бор экан-да?

Самоварчи жавобни нимадан бошлашини билмай, андак ўйланиб турди.

— Э, укам-е, бу ҳаммаси ўзидан кетиш, ҳаддан ошиш, сендан қолсам қулоғимни кестаним бўлсин, деган нодонликдан чиққан нарса. Бундан ўттиз йил олдин десам тўғри бўлармикан, бир эси йўқ самоварчи ўртоғимиз чойхўрларни ўзига оғдириш учун фақат шунақа чойнак-пиёла ишлатадиган бўлди. Сопол пиёлада чой ичиб юрган чойхўрлар ўрис пошшонинг пиёласида чой ичайлик, деб самоварга аридек ёприлди. Агар шу чўғирдан қолсам калламни олиб ташлайман, деб яна битгаси кунига уч марта соғиладиган сигирини бузоғи билан сотиб, худди ўшанақа чойнак-пиёла олдириб келди. Яна битта самоварчи, очигини айтсам, ўзимнинг тоғам, ўғил уйлайман, деб қачонлардан бери тишида тишлаб йиққан пулига «Кузнецов» харид қилиб келди.

Кўқонлик арман савдогарлар қарасаки, «Кузнецов»нинг харидори кундан-кун кўпайяпти. Мана бўлмасам, деди-ю нархни қолда пул олиб келадиган бойваччаларнинг ҳам бўйи етмайдиган балиданга кўтариб қўйди.

Отам раҳматли энди «Кузнецов» олиш менинг навбатим, деб турганда савдогар унинг қўлини калта қилиб қўйди. Отам раҳматлининг кўпкарисида улоқни бировга олдирмайдиган, думига дўлана тақилган эпчил оти бўларди. Чиннипурушлар шу отни берсанг «Кузнецов» оласан, деб оёғини тираб олди. Отам раҳматли, болам ўксимасин, деб шу отни бағридан юлиб олгандек икки яшик чойнак-пиёлага айирбош қилди. Ундан эсдалик бўлсин, деб думига бойданган дўланани олиб қолди. Шу дўланани ҳалигача асрайман.

Уша чойнак-пиёлалардан битгаси чегаланган учта чойнак билан тўққизта пиёла бор. Нозик-нозик меҳмонларга ишлатаман.

Қопқоғини чойнакка уриб шиқирлатиб, чой чақирадиганларни жинимдан ҳам ёмон кўраман. Шиқирлатавериб қопқоғини арра қилиб юборишади. Кар бўлмасам, кўр бўлмасам, овоз чиқазиб, битга чой, десанг бўлди-да, офтобни сояга етказмай олдинга обориб қўяман.

Биз тарафларда эркак меҳмонларни уйда кутмайдилар. Айниқса хотин-халаж кўп хонадонларга бегона эркакнинг қадам изи тушмайди. Ҳар қанча меҳмон бўлса самоварда кутиб юборади. Мен ўзим андархонликман. Онам тожик, отам ўзбек. Рўзгорда тожикча, ўзбекча аралаш қилиб гаплашаверамиз. Самоварчилик отамга отасидан қолган. Беш яшарлигимда отам мени ёнига олган. Мана, бир кам етмиш йилдан бери самовар қўяман. Кўп ажойиб инсонларнинг хизматини қилдим. Сухбатини, дуосини олдим. Кам бўлмадим.

Иккита қовун қовғасининг бандини бир-бирига боғлаб, елкасига хуржундек ташлаб олган саккиз-тўққиз ёшлардаги бола кўлида портфел билан бизга салом бериб, чойхона ичига кириб кетди.

— Неварам бу. Дарсдан чиқиб олдимга келади. Бугун мактабда қандайдир талбир бўлар экан. Директор ошнинг масаллиғини ташлаб кетган эди. Ошни дамлаб қўйганимда келиб қозони билан замбарда олиб кетишди.

Эрталаб соат саккиздан бери гаичилар камқатнов асфалт йўлимизда шофёрлардан имгихон олишди. Шунинг учун ҳам чойхўр кўп бўлди. Чарчаб қолдим. Сизлар келганингизда тизза қучоқлаб ухлаб қопман, ёмонам хижолат бўлдим.

— Қовунларимизни адирдаги қумга кўмиб қўямиз. Адир томондан қовун иси келдими, билингки, адирда қум кўчиб қовунлар очилиб қолган. Офтоб тегиб ҳид чиқазяпти. Тонгга яқин қаттиқ шамол бўлганди. Адирга қовун олиб келиш учун бричка арава кетган эди. Бола бобомга қовун обораман деб кутиб қолган экан.

Шу неварамни Фафур Фуломнинг хизматига бермоқчиман. Эти сизники, суваги меники, деб уйига ташлаб келаман. У киши анчадан бери бу томонлардан ўтмай қўйдилар. Тинчмикинлар? У киши ҳали ҳам министерстводамилар?

Анварнинг шайтони ғалаба қилиб, уни калака қиладиган бирон гапга оғиз жуфтлаб турганини сезиб қолиб жаҳл билан унга ёмон қараб қўйдим. Унинг оғзидаги гапи оғзида қолди.

Хайр-хўшлашиб энди машинага чиқамиз, деб турганимизда у пешонасига шапиллатиб бир урди. Ҳаҳ каллам курсин, қовун қолиб кетибди-ку, деди-да, шошиб чойхона томон пилдираб кетди. Бир зумдан кейин патнисда чиройли қилиб каржланган қовун билан бир областа илиқ сув олиб чиқди.

— Қовунни ким сўйди? — деб сўрадим ундан.

— Неварам. Қовунни жуда чиройлик сўяди. Қаранг, гул қиворишти, боласи тушмагур. Андархонимизга келиб бир ёшга кирган қовун емай кетиш яхши эмас. Ўзи ҳам асал бўлиб кетгандир. Бирон ўн беш кунлардан кейин бунақа қовунни тополмайсиз. Ҳаммасининг уруғини олиб экиб қўямиз. Андархоннинг қовунини қовун деса бўлади.

Самоварчи Андархон қовунининг таърифини сал ошириб юборяпти, деб ўйлаган эдим, йўқ, айтганидан ҳам зиёда чиқди. Фафур Фулом айтгандек, тилими тилни ёраман дейди.

У кўлимизга сув қуйиб, энгашиб елкасидаги сочқини тутди. Худойберди унинг яқтак чўнтагига эллик сўмлик пулни солиб қўйди. Бу ишимиздан у астойдил ранжиди.

— Қозоқларга пичоқ совға қилсангиз албатта тиг ҳақи, деб танга-чақа аралаш пул берадилар. Бизларда ҳам исириқ тутатган кишига пул бериш бир удум бўлиб қолган.

— Оқсоқол, — дедим, — исириқ ҳақи бермасдан кетиш шаънимизга тўғри келмайди. Олинг, олмасангиз хафа бўламиз.

Бу гапимдан кейин кўлини кўксига қуйиб, хўп, раҳмат, деб қўйди.

Кўқон томон кетяпмиз. Ҳозиргина бизни кузатиб қолган бу ажойиб инсон тўғрисида ўйляпмиз. Уни биринчи марта кўришимиз. Фақат бир соатгина у билан ҳамсуҳбат бўлдик. Лекин, эски кадрдонлардек ундан ажралиш қийин бўлди. Бу ёқимтой, дилбар инсон меҳрини, муҳаббатини, одамийлигини ўзимиз билан олиб кетяпмиз.

Исирик ҳамда қовун иси ўрнашиб қолган машинамиз қайиқдек енгил сузиб боради.

Самоварчи, ошга ҳозир гуруч соламан, бир чўқимгина еб кетинглар, деб шунча тавалло қилди, кўнмадик. Соат иккида Кўқоннинг Гишт кўпригида Адҳам Ҳамдам билан Анвар Муқимов, Йўлдош Сулаймон ҳамда ҳофиз Қобилжон Юсуповлар бизни кутади, шунга улпуриб бормасак бўлмайди, дедим.

Гишткўприкда одам кўп. Кўча оши ичаман, деб навбат кутиб турганлар сон-саноксиз. Адҳам Ҳамдам бутун водийда машҳур одам. Уни ҳамма танийди, ҳурмат қилади. У биз учун ошхона орқасига алоҳида жой қилдириб қўйибди.

Гишткўприкнинг кўча оши водийда овоза бўлиб кетган. Янги сўйилган кўй гўшти, жиндаккина туз еган пешноб, пўстдумба солинган, устига майда кертилган кўм-кўк хушбўй кашнич сепилган, ёғи олинмаган икки қошиққина қатиқ солинган, бетида кўк қалампир сузиб юрган бу таом чимхўр, овқатга инжиқ ҳар қандай ланж одамнинг ҳам ишгаҳасини очиб юборар эди. Бу ноёб таомни ҳузур қилиб ичар эканмиз, кўли гул ошпазларга раҳматлар айтардик.

Унча-мунча овқатни кўнгли тортиб еявермайдиган Ўлмас косани ҳаммадан олдин бўшатиб, уялиб-нетиб ўтирмай, яна икки чўмичгина сўрасам айб қилмайсизларми, деди.

Бошига бирон мушкулот тушган хонадон эгалари оқ жўхорини келида туйиб кўча оши қилади. Уни пақири билан кўчага опчиқиб қўяди. Пақир ёнига беш-олпига сопол коса, кўзачада қатиқ, таҳсимчада кертилган кашнич қўяди. Ўтган-кетган тўхтаб, кўча ошини ўзи сузиб ичади. Хонадон эгаларини мушкулнингиз осон бўлсин, деб дуо қилиб, ўтиб кетади.

Кўча оши камбағаллар овқати, очарчилик замонларининг овқати, деб уни тақиқлаб қўйган эдилар. Бу тўкин, фаровон, дориломон замонамизда бунақа овқат қилиб халққа тарқатиш сиёсий хато деб қишлоқ фаоллари кўча ошини ариққа ё ахлатга тўкиб ташлар эдилар.

Шу ернинг ўзида маслаҳатни бир жойга қўйиб, тўпша-тўғри Бувайдага борадиган бўлдик. Анвар Муқимов ўша ерда мактаб директори. Адабиёт ўқитувчиларига келишимизни айтиб қўйган. Улар мактаб боғига дастурхон тузаб кутиб ўтиришибди.

Адабиёт муаллимлари билан суҳбат курсанг ҳузур қиласан.

Улар дарсликларда, программада айтилган ташларни ҳар йили такрорлайвериб зериккан муаллимлардир. Бутунги адабий ҳаёт уларни қизиқтиради. Адабий ижод соҳасида қандоқ жараёнлар кечаётганини билгилари келади. Кутубхонадаги дарсликлар уларга аллақачон ёд бўлиб кетган.

Ана шунақа ўқитувчилар билан суҳбат курсам яйраб кетаман. Ёзувчининг шахсига, қанақа асарлар ёзаётганига, қандай ёзишига, ҳатто кечаси ё кундузи ёзишигача — ҳамма-ҳаммасига қизиқадиладар. Бирпасда саволларга кўмиб ташлайдилар. Мактаб директори, китоблари чиққан ёзувчи Анвар Муқимов улар учун маҳаллий классик бўлиб қолган.

Бошқа соҳа одами суҳбатга аралашиб қолса, албатта, битта китобга қанча пул оласизлар деб сўрайди.

Китобингизнинг орқа муқовасидаги нархи бир сўм деган ёзувга кўзи тушади. Сўнги саҳифани очиб, олгмиш минг нусха босилди, деган ёзувни ўқиб, кўзи тиниб кетади. Бир сўмни олгмиш мингга зарб қилади. Эҳ-ҳе, бунга ўнга «Волга» олиш мумкин. Ҳукуматнинг пули ёзувчиларнинг чўнтагига тушиб кетибди-ку, деб ўйлаб қолади. Бунақада итининг туваги тилладан бўлиб кетмайдими?

Унга тушунтиришнинг фойдаси йўқ.

Унга қоғоз ҳақи, ҳарф терувчи ҳақи, бўёқ ҳақи, рассом ҳақи, корректор ҳақи, муқоваловчи ҳақи, китобни ротацияда босган уста ҳақи, электр қуввати ҳақи... Буларни унга гапириб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Бари бир у ёзувчилар бой, итининг туваги... вассалом, деявердилар.

Муаллимлар билан бўладиган мулоқот бутунлай бошқача. Уларни ёзувчининг иқтисодий ҳаёти эмас, маънавий ҳаёти қизиқтиради.

Муаллимлар топган-гутганларини дастурхонга тўкиб солганлар. Ўз қўлиари билан ош дамлаганлар.

Бир суҳбат бўлди-бир суҳбат бўлди, айтилмаган гап, сўралмаган масала қолмади. Саволларни қалашпириб ташлашди. Бошларимиз айланиб кетди. «Ўткан

кунлар» қолмади, «Қутлуғ қон» қолмади. «Саробни» титкилаб кўрдик. «Кўкан батрак»ни кавлашпирдик. Миртемирнинг «Қорақалпоқ дафтари», Шайхзоданинг «Мирзо Улутбек» асарларидаги ёш ёзувчи учун ибрат бўладиган томонларини, маҳорат сирларини эзиб-эзиб гапирдик. «Шум бола»нинг гўзал тили, унда тасвирланган Тошкент манзаралари, фавқулодда ўхшатишлар, ундаги бошқа бирон асарда учрамаган қиёфалар тўғрисида роса гапиришди. Айниқса «Кўшчинор чироқлари» тўғрисида баҳс қизиқ кетди. Йўқ, баҳс эмас, шу топда романда тасвирланган жойда турганимиз учун ҳам уларни ўз кўзимиз билан кўриб тургандек бўлаверамиз. Асарнинг ниҳоятда ростгўйлик билан, санъаткорона ёзилганига қойил қолганимизни яширолмасдик. «Асрор бобо» уруш даврида ёзилган ҳикоялар орасида энг яхшиси, деб тан олинган. Бу ҳикоя ва унинг қаҳрамони Асрор бобо ҳам биз учун ниҳоятда қадрли. Чунки у бизнинг ён қишлоғимизда яшаган. У туғилиб ўсган Кўштегирмон, Ултарма қишлоқлари шундоққина биқинимизда. Ҳозир сизлар билан гаплашиб ўтирган жойимиз Олчин қишлоғимизда томга чиқиб қарасак Асрор бобо юрган кўчалар, гузарлар кўриниб туради. Бу ҳикояни кўп мамлакатларнинг ёзувчилари, адабиётшунослари мумтоз ҳикоялар рўйхатига киритганлар.

Умуман, Абдулла Қаҳҳор бошқа ёзувчиларга ўхшамаган, ўзига хос услубга эга бўлган санъаткор сифатида қадрланади.

Ёзувчининг отаси Уста Абдуқаҳҳор шу жойларда устахона очган. Ёш Абдулла отаси билан ёнма-ён катталардек ишлайди. Тирикчилик кори билан устахонага келган деҳқонларнинг суҳбатлари қулоғига ўрнашиб қолган. Хилма-хил ташвиш билан келган одамларнинг қиёфалари кўзига сувратдек ўрнашган. Шунинг учун ҳам Асрор бобо образи ниҳоятда рост, ишонарли, санъаткорона яратилган. «Асрор бобо» мумтоз ҳикоялар сафидан жой олишга ҳақли, деб тан олинган.

Ёзувчи учун ҳам, китобхон учун ҳам худди шу бугундагидек жонли мулоқот ниҳоятда фойдали ҳамда мароқли эканига яна бир марта иқрор бўлдим.

Алҳамни бунақа суҳбатлар қизиқтирмайди. Даврага ўзи бош бўлса, латифалар айтиб ҳаммани ўзига қаратса, гурра-гурра кулдирса.

Суҳбатимиздан зериккан Алҳам соатига қараб, энди бас, кетдик, деди. Зарқониди бир уй одам бизни кутяпти. Ўша ерда тонготар маишат қиламиз, зўр аскиячилар ўша ерда. Қобилжонни булбул қилиб сайратамиз, айда, кетдик...

Ўлмас билан икковимиз боролмаслигимизни айтиб узр сўрадик. Бу ерга маишат учун эмас, бошқа иш билан келганмиз, мезбонга узримизни айтиб қўй, деб илтимос қилдик.

Зиёфатга борадиганларни Алҳам олиб кетди. Анваржон, энди меҳмонлар дам олишсин, деб мезбон муаллимларга жавоб бериб юборди. Ўзи пионер лагери учун олдириб қўйган йиғма каравотларни сува ёнига қўйиб, жой қилиш билан банд.

Ўлмас бир қиссанинг хомаки сюжети бошида айланаётганини айтди. Бўлуси қиссанинг икки ишпирокчиси бир қишлоқда яшайди. Иккови ҳам архитектура институтининг охири курсида ўқийди. Диплом ёқлаш ҳаракатида.

— Воқеа Янгиқўрғоннинг айланма гузари билан Фурқат станцияси оралиғидаги йўлларда ўтиши керак. Ҳозирча ўйлаганим шу, холос. Агар сизга малол келмаса, машинангизда шу йўлнинг тунги манзараларини бир кўрсам дегандим. Ўз кўзим билан кўрсам, фикрим тиниқлашармикан деб ўйлаяман.

Анваржон унинг гапларига қизиқиб қулоқ соляпти.

Анвар Муқимовни ёш ёзувчилар семинарида танигандим. Унинг яхшигина бир ҳикоясини ўқиб катта газеталардан бирида «Оқ йўл» тилаганман.

Абдулла Қаҳҳорнинг маслаҳати билан уни «Муштум»да ишлаш учун Тошкентга чақирадиган бўлдик. Лекин унинг бунга хоҳиши бўлмаётганими ёки келишга бирон тўсиқ борми, билиб бўлмайдиган ланж аҳволда эди. Таклифимизга на ҳа, деди, на йўқ.

У Олчин қишлоғидаги ўрта мактабда директор. Малакали ўқитувчилар кам бўлганидан ҳар икки сменада ҳам адабиёт дарсини ўзи олиб боради. Оталиғидаги иккита етти йиллик мактабда ҳам кунора дарс беради.

Район халқ маорифи бўлимида ўтказиладиган турли семинарлар, конференциялар, ветеран ўқитувчилар билан учрашувлар усиз ўтмайди. Бунақа талбирлар учун маориф пул аямайди. Узоқ қишлоқлардан келган ўқитувчилар

газеталарда доимо ҳикоялари босиладиган тирик ёзувчи билан ҳаяжонли учрашувда худди Ойбекни ёки Фафур Фуломни кўраётгандек кўзлари яшнаб ўтирардилар.

Анвар Муқимов бу учрашувлардан қуруқ қайтмасди.

Отасини нева-эваралари «Катта» деб аташарди. У, худди солиқ инспекторларига ўхшаб, қаердан ўғлининг қанча пул олганини аниқ билиб юради. Пулни ўғлининг қўлидан қоқиб олмагунча кўнгли тинчмайди.

— Анваржон укам, — дедим унга. — Сиз ўсишингиз керак. Тошкентда устозлардан сабоқ оласиз, пойтахтдаги адабий муҳит, ўз тенги ёш ёзувчилар билан бўладиган мулоқотлар фикр доиранингизни кенгайтиради. «Мушпум» эса сизни элга танитади. Келсангиз ёмон бўлмайди...

— Қани, эшикдагилар билан бир маслаҳатлашиб келай-чи, — деб Олчинга жўнаб кетди.

«Катта»дан рухсат тегди, шекилли, кўрпа-тўшагини орқалаб Тошкентга келди.

Анваржонга Тошкентда яшаш осон бўлмади. «Катта» ҳар ойда қишлоқда топадиган миқдорда пул юбориб туришни бўйнига қўйиб жўнатган эди. Вазирлар оладиган маошдан бир ярим баробар кўп пул топишнинг асло иложи йўқ эди.

«Мушпум»дан оладиган маоши, қалам ҳақи отаси талаб қилаётган пулга урвоқ ҳам бўлмасди. Ейиш-ичиш, квартира ҳақи, трамвай ҳақи олган маошини ямлаб қўярди.

Унга адабиёт жамғармасидан икки марта ёрдам пули, «яхши ишляпти» деб редакциядан мукофот пули ҳам олиб бердик. Кўча овқатига пул етказиб бўладими? Уй эгаси берадиган пулинг чироқ ҳақи ҳам етмайди, деб соат ўн бўлиши билан электрни ўчириб қўяди.

Анваржон озиб-тўзиб, ранг-рўйи бир ҳолатда бўлиб қолди. У эрталаб нонушта қилмай Кўкчадан пиёда оч-наҳор ишга келади. Шу аҳволда у отаси белгилаб қўйган пулни юборишга мажбур эди.

Охири, бўлмади. Бу аҳволда бирон дардга чалиниб қолмасин, деб қишлоққа қайтиб кетишига рози бўлдик.

У қадрдон кўрпа-тўшагини орқалаб, туғилган Олчин қишлоғига қайтиб кетди.

Ўлмас бирон асар ёзадиган бўлса «одамови» бўлиб қоларди. Бошқа ишларни унутар, фақат ёзаётган асарини ўйларди. Шу пайтларда у меҳмонга ҳам бормас, меҳмон ҳам чақирмасди. Унинг бу одатини билмай тасодифан келиб қолган танишларини, қачон кетаркин деб безовта бўлаверарди.

Унинг феълини билганимиз учун безовта қилмасдик. Иши биттандан кейин ўзи телефон қилиб, келаверинглар, «туғиб» бўлдим деб куларди.

«Севгим-севгим» қиссасини бошлаганига ҳали йигирма кун ҳам бўлмаганди. Ўзи телефон қилиб қолди.

— Бизникига келсангиз. Ош дамляпман. Нозик меҳмон келган. Сигаретни кўпроқ ола келинг. Меҳмонимиз кашанда чиқиб қолди.

Айтган вақтида бир блок «Родопи» сигарети билан етиб бордим. Дастурхон атрофида номдор ҳайкалгарош Яков Шапиро, «Ўзбекфильм» режиссори Мухтор Оғамирзаев билан... айтсам ишонмайсиз, росмона космонавт ўтирипти. Унча-мунча космонавт эмас, беш марта фазо кемасида учган, икки марта «Олтин юлдуз» олган Жонибеков ўтирипти. У аввал қўлимдаги сигаретга, кейин ўзимга қаради. Битта чектиринг, биродар, деди ялингандек.

Бир блок «Родопи»ни қўлига бердим. Шошиб блокнинг зар қоғозларини бирпасда шилиб олди. Битта пачкани очиб, ичидан сигарет чиқазди-ю, зажиталкада ўт олди. Ҳузур қилиб сўрди. Оғзидан паға-паға тутун чиқарар экан, менга миннатдор бир қараш қилди.

Шу билан танишлигимиз бошланди. Суҳбат орасида, фазо кемасида чекиш мумкин бўлмаса керак, унда қандоқ қилиб чидайсиз, деб сўрадим.

— Биласизми, чекиш мутлақо эсимга ҳам келмайди. Фазога учадиган куним ҳам эрталаб босиб-босиб чекканман, Космодромга келишим билан умрида чекмаган, ҳатто сигаретни ушлаб кўрмаган одамга айланаман. Ҳар гал шунақа

бўлади. Мураккаб ашпаратлар, вазнсизлик ҳолати, бажарилиши лозим ғоятда аниқ бўлган юмушлар, мисқол-мисқолигача ўлчанган буюмлар, илломинатор орқали фазо кенглигини синчковлик билан кузатишлар, ерга аниқ маълумот юборишлар бутун вужудимни эгаллаб олади.

Ерга кўнишим, оёғим ерга тегиши билан ҳушим ўзимга келади. Биринчи учраган одамдан сигарет сўрайман.

Ўлмас ҳам шунақа. Асар ёзишга ўтирдими, тамом. Бошқа нарсаларни унутди, ёзаётган асари тутагандан кейингина ҳуши ўзига келади.

Ўлмас билан энди йўлга тушмоқчи бўлиб турган эдик, кафтларини бир-бирига ишқаб Анвар келиб қолди.

— Бормасангиз бўлмас экан, кутиб ўтиришипти.

— Анваржон билан икковларинг айланиб кела қолинглар, бормасам бўлмайдиганга ўхшайди, — дедим унга машина калитини узатар эканман.

Борганимда зиёфатдан файз кетиб бўлган, район газетасининг муҳаррири Мирзаабдулла кайф устида одамгарчилик, меҳр-оқибат тўғрисида кўп «доно» гапларни айтаётган эди. У мени кўриб кўзлари яшнаб кетди. Гандираклар келиб бағрига босди.

— Бу менинг қадрдоним. Уйимда ётиб қолганда қоқ ярим кечаси машинка чиқиллатиб ҳикоя ёзган. Оти нима эди? Ҳа, топдим. Ҳикоянинг оти «Ялпиз ҳиди» эди. Зўр ҳикоя чиққан, аммо-лекин. Ўзининг машинасида уни Найманга оборганман, Эшонтўпига оборганман.

Мирзаабдулла хонадон соҳибини кўп баюлардан асраб юришини билардим. Бу хонадон ўзиники бўлиб қолганидан ҳам хабарим бор эди.

Бачқирлик ҳаваскор хонанда «Онам дерман»ни бошлади. Мирзаабдулла ашулани тўхтатиб уни турғизди. Судраб ташқарига опчиқиб кетди.

— Шу ерда туриб айтасан. Ҳамма эшитадиган қилиб қаттиқ-қаттиқ айт!

Бу таъсирли кўшиқни кўзингни юмиб эшитсанг маза қиласан, — деди кайфи ниҳоятда ошиб қолган йигит. У кўзини юмди-ю, ухлади-қолди.

Ҳофиз бола «Онам дерман»ни ниҳоятда берилиб айтарди. Кўшиқ авжига чиққанда хотинлар бирдан уввос солиб йиғи бошладилар. Йиғи орасида «Жаннатмаконим онам» деган сўзлар қулоққа элас-элас чалиниб қоларди. Гўё хотинлар бўғзида куч билан ушлаб турган фарёд, алам-ситам бирдан ташқарига отилиб чиқаётган эди.

Ўтиравериб пишиқиб қолган Анвар шошиб ташқарига чиқиб кетди.

Хонадон эгаси ҳофизни этагидан тортиб ичкарига олиб кирди. Учиб қолганлар алаҳсираб ҳар замонда бир «дў-ўст» деб юборишарди.

Уйқум келиб мудраямман. Бир кеча-кундуз кўз юммай машина ҳайдаб келишнинг ўзи бўладими! Адҳамга, кетмасам бўлмайди, жон дўстим, мента жавоб олиб бер, деб ёлвордим.

Адҳам ичида гап ётмайдиган одам. Унга бир гап айтсанг, эртасига бошқа шаҳарда эшитасан.

— Мен бунга Ёзёвонда теғирмонда туйилган икки кило аччиқ қалампирни қаттиққа қўшиб ичирганман. Ўлиб қолишига бир баҳя қолган. Майли, чарчаган экан, кетса кета қолсин, деди.

Ана шу гапдан кейин Адҳамнинг шофёри мени мактаб боғига ташлаб қўйди. Йўлда у «Домла, кетиб жуда тўғри қилдингиз. Бу ерда жуда хунук иш бўлган. Нима бўлганини эртага биласиз», деган эди.

Боғ жимжит. Ўлмас маза қилиб ухляпти. Мен мудраб судралгандек бориб жойимни топдим-у, ётиб ухладим-қолдим.

Шовқин-сурондан уйғониб кетдим. Кўзимни очиб қарасам, кеча зиёфатга борган йигитларимизнинг ҳаммаси шу ерда. Йўлдош Сулаймон ўзини қўярга жой тополмай у ёқдан-бу ёққа юрар, қўлини ҳавода силкитиб, вой аблаҳ-е, вой сволоч-е, деб тинмай сўкинарди.

Кеча рубоб чалиб «булбул» бўлиб сайраган Қобилжон тамоман ўзини йўқотган, бирон нима дейишга тили айланмасди.

Адҳам ҳамон ўша-ўша Адҳамлигича. Гўё ҳеч гап бўлмагандек юрипти.

— Мирзаабдулла аканинг гаплари ҳаммадан ҳам ошиб тушди... — дер эди Худойберди. — У хонадон эгасининг елкасига қоқиб, йигит киши ана шунақа ўғил бола бўлиши керак, деб уни чўпиллатиб ўпканига ўлайми. Устоз, сиз

авлиё одам экансиз. Худо қўнглингизга солганмиди, билмайман. Вақтида кетиб, бу маломатлардан, бу қарғишлардан қутулиб қолдингиз.

— Дурустроқ тушунтириб айтсанглар-чи. Ўзи нима гап, тинчликми? — деди ҳайрон бўлиб Улмас.

Узуқ-юлуқ гаплардан маълум бўлишича, кеча базм авжга чиққан пайтда хонадон эгасининг онаси бандаликни бажо келтирган. Буни меҳмонларга сездиришмаган.

Худойберди бошини кўтарди.

— Шарманда бўлдик, устоз. Биронтамиз шу пайтгача эл олдида бунақа мулзам бўлмаганмиз. Биз маишат қилиб маст-аласт бўлиб, қийқириб ўтирганимизда мезбоннинг онаси оламдан ўтган экан. Бу воқеани бизга билдирмаган. Марҳуманинг қизлари, келинлари, сингиллари кўзда ёш билан қозон бошида хизмат қилаётган эканлар. Ҳовлининг бир бурчида қийқирик, кули, қўшиқ, бир бурчида кўзёши, фарёд, изтироб.

Тонг отиб кетди. Мезбонга бу қувноқ, бу шодон базм учун раҳматлар айтиб чиқиб кетяпмиз. Шу пайт мезбон орқамиздан келиб, «волидамизни бериб кўйдик, қайтиб кириб фотиҳа ўқиб кетсангизлар», деб қолди. Ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадик. Меҳмонларнинг ҳаммаси маст. Оёқда туrolмайди. Жанозада маст бўлиб гандираклар юриш жуда хунук бўлар экан. Баъзилар ўзини эплотмай қолган.

Худойберди ер қизиб ўтирган Қобилжонга қаради.

— Қобилжон бечора нима қилишини билмайди. Бутун қишлоқ аҳли жанозага кириб келяпти. Қобилжон қўлидаги рубобини қаёққа яширишини билмайди. Орқага қайтиб «базм» бўлган меҳмонхонага қўйиб чиқай, деса у ер йиғиштирилиб, фотиҳачиларга жой қилиб қўйилган. Энг одобсиз отарчи ҳофиз ҳам жанозага рубоб кўтариб келмайди. Қаргадир ташлаб келади. Қобилжон рубобини қарга яширади? Шунча йил қадрдон бўлган, уни элга манзур ҳофиз қилган рубоб ҳозир қўлларини чаён бўлиб чақарди.

Мирзаабдулла ака мезбонни бағрига босиб:

— Ўғил боланинг ишини қилдингиз, дўстим. «Ота-онанг ўлса ўлсин, ёри дўстинг ўлмасин» деган доно гапга юз фоиз амал қилдингиз, қойил. — У шундай деб мезбонни чўпиллатиб ўпабонлади.

Шу пайтгача кафларини бир-бирига ишқаб жимгина турган Анвар Эшонов гапга аралашди:

— Утиравериб пишиқиб кетдим. Ташқарига чиқиб дарахт панасига ўтдим. Мендан беш-олти метр нарида, электр нури аранг ёритиб турган жойда мезбонимиз бир хотин билан қаттиқ-қаттиқ гаплашяпти.

— Ўзинг ўйласанг-чи, апа, қандоқ қилиб айтаман, қайси юз билан айтаман?

— Сенда ҳам юз борми, ноинсоф. Кириб шундоқ-шундоқ бўлди, де. Тамом. Ё шу гапни ҳам айтолмайсанми? Ахир уларни ҳам она тукқан-ку!

— Хотин кишилигинга борасан-да, апа.

— Агар сен айтмасанг, ҳозир ўзим кириб айтаман. Онагинамни тиригида хор қилганинг каммиди, энди...

Хотин бир силтаниб меҳмонхона томон интилди. Мезбонимиз унинг йўлини тўсди.

— Шунақами, бўпти. Меҳмонларинг билан қўшмозор бўл. Поччангни мошинаси билан онагинамни «Тағоб»га олиб кетаман. «Тағоб»лилар нега майитни баққа олиб келдинг, деса, уруғимиздан биттаси ҳез чиқиб қолди. Зарконида бош кўтаролмай қолдим, дейман. Жанозани ҳам, бошқа маросимларини ҳам шу ерда ўтқазаман, дейман.

— Оғзинга қараб гапир, апа! Уриб жағингни айириб ташлайман.

— Қўлингдан келадиган ишдан гапир, бу ишни эркак одам қилади.

Хотинлар келиб «Апа»ни судрагандек қилиб олиб кетишди.

(Бўлиб ўтган қўнғилсиз воқеадан эл олдида хижолат чекмасинлар, деб қишлоқ ҳамда уй эгасининг номини пича ўзгартириб қўйдим.)

Қайтиб ичкарига кирдим. Базм авжида. Орқама-орқа кирган мезбон қўлини кўксига қўйиб, «Хуш кўрдик, азиз меҳмонлар», деб илжайди.

Муаллимлар ҳам бирин-кетин кириб кела бошлашди.

— Яхши ётиб турдингларми, аммо биз роса маза қилдик. Таваккалжоннинг қўшиқларидан сел бўлиб оқдик.

Ухлаётганимда шамол қаердандир Таваккалнинг овозини элас-элас олиб келаётган эди.

Уша тўйга борган муаллим таассуротларини оқизмай-томизмай гапира бошлади.

— Эсингларда борми, «Янги матчо» тепасида самолёт тоққа урилиб қулаганди. Ушанда «Найман-бўстон»лик бир отахоннинг қизи билан кўеви ҳам ҳалок бўлганди. Уларнинг тоғ орасида музлаб қолган жасадини лўм билан кўчириб, вертолетда олиб келишганди. Улардан уч яшар ўғил бола етим қолган экан. Боланинг бўйи чўзилиб, овози дўриллаб қопти ҳамки чолнинг қўли қисқалик қилиб, ҳалигача суннат қилдирилмаган экан. Ижрокўм бобонинг ўзи бош бўлиб тўй бошлаб юборибди. Таваккал Қодировни тўйга чақиртирипти.

Бир тўй бўлди, бунақа тўйни хали кўрмаган эдим. Бозорқўмлар, бензинчилар, бош ошпазлар, қассоблар, кабобпазлар бир томонда — колхоз кассирлари, совхоз бухгалтерлари, омборчилари — бир томонда. Ана пул қистиришу мана пул қистириш. Ҳофизнинг олдида нонсават қўйдилар. Кетма-кет саватга пул ташлаб туришибди.

Таваккал ўн бешта ашулани кетма-кет тўхтамай айтиб, рубобини микрофончи шеригига берди-да, саватдаги пулларни тўй эгасининг этагига тўкди.

— Мана шу пуллар сизга менинг тўянам, отахон. Рози бўлсангиз, битта ўн сўмликни ният қилиб оламан. Мен ҳам сизнинг ёшингизга етай...

Чол йиғлаб юборди. Кўзи тўла ёш билан: «Бола-чақангнинг роҳатини кўр, мартабанг бундан ҳам улуғ бўлсин», деб дуо қилди.

Таваккалнинг бу одатини мен ҳам билардим. Бечораҳол одамларнинг амал-тақал қилиб ўтказаятган тўйларида хизмат қилиб, тушган пулларни олиб кетмай тўй эгасига ташлаб кетишидан хабарим бор эди.

Атиги йигирма тўрт соат, яъни бир кеча-кундузда ўзи ҳам, тақдири ҳам, қиёфаси ҳам бир-бирига ўхшамаган, «Дунёни боумид» деб чумолидек меҳнат қилса ҳам косаси оқармаган — омади келмай тақдирга тан бериб яшаётган ғарибларни, иккинчи томонда иши юришиб ўзини йўқотган, дунёни пул ушлаб турипти деб жиндек амали бор одам олдида эмаклаб юришга тайёр пасткашларни ҳам кўрдик.

Шу бир кеча-кундузда, яъни йигирма тўрт соат мобайнида бири шодликка тўла, бири ғам-андуҳга ботган воқеаларнинг шоҳиди бўлдик.

Қани энди уйда ўтириб, қаламни сўриб, воқеаларни ҳам, одамларни ҳам тўқиб чиқазадиган ёзувчиларимиз юрт кезса, хилма-хил тақдирли кишиларга рўбарў келса, деҳқоннинг далада хазон кезиб қайнатган тутун иси қумгон чойидан ҳўшлаб суҳбат курса, балки ўзи ҳам енгил тортармиди, ёзганлари ишонарли чиқармиди, деб ўйлайман.

Бир кеча-кундуз. Атиги йигирма тўрт соат.

Соф, ҳар қандай сунъийликни бағрига сиғдирмаган умримнинг унутилмас яхлит бир парчаси, бир кеча-кундуз, сенга таъзимлар қиламан!

Юрган дарё, ўтирган бўйра, дейдилар.

* * *

Анвар Эшонов «Колхозлар тарихи институти»дан Кува колхозининг раиси Шербўтаевга хат олиб келган экан. Раис билан учрашиш учун «Бекат»га кетар экан, «Бугун келолмасам хавотир олманлар, эрталаб етиб келаман», деди.

Мусажон Шербўтаев республикада таниқли одам. Унинг колхозии илғор хўжаликлар қатори қурулгойларда, пленумларда тилга олинарди. Ўзи ҳам жуда дилбар, суҳбати ширин инсон.

Эртасига эрталаб етиб келган Анвар қилпан ишларини, раис билан қурган суҳбатларини оқизмай-томизмай айта бошлади.

У икки соатдан ортиқ Шербўтаев билан гаплашиб, уч соат ўтириб ёзганларини раиснинг машинасида Фарғонага — вилоят газетасига олиб борган, редакция машинисткасига икки соатдан ортиқ диктовка қилиб ёздирган.

— Машинистка опа жуда тезкор экан. Мен айтиб турибман, у ёзиб

ташляяпти. Чумоли изига ўхшаган қўлёзмамни эплаб ўқигунимча, ҳа қани, буёғини айтинг, деб кутиб қолади. Икки соатга қолдирмай йигирма бет материални шатирлагиб босиб ташлади.

Куни билан хатта тикилган кўзларим жимирлаб кетяпти. Энди қандоқ қилиб Кувага бораман, раисга телефон қилиш қийин. Шаҳарлароро телефон станция орқалигина Кува билан гаплашиш мумкин, деб ўйлаб турганимда, сизни телефонга чақириняпти, деб қолишди. Бориб трубкани олсам раис. Машина қачон борсин, деб сўраяпти. Унга машинистка ҳақини ҳам бериб юборсангиз яхши бўларди, деб айтдим.

Кўчирилган саҳифаларни редакция котиби пешма-пеш ўқиб яхши, тиниқ чиқмаган ҳарфларни тузатиб бораётган эди. Ўзим ҳам синчиклаб ўқиб, қайтариқ сўзларни тузатдим.

Биринчи саҳифанинг энг тепасида шундай сўзлар бор:

«Колхозлар тарихи институти» йўлланмаси билан. «**Нурга интилганлар**»

Муҳаррир ҳам диққат билан ўқиб чиқди. «Бугунги сонга туширилсин», деб имзо чекди. Масъул котиб жиндек гашлик қилгандек бўлди.

— Газета деярли босишга тайёр бўлиб қолган эди-ку.

— Шу сонга берасан. Учинчи саҳифага. «Афанди латифалари»ни олиб ташла. «Лофлар»га бало борми? Бу бачкана миниатюраларни қайси аҳмоқ ёзган?

Шундай қилиб, мақоланинг ярми бугун «Давоми келгуси сонда» деб босиладиган бўлди. Босмаҳонада линотипчилар аллақачон теришни бошлаб юборган эдилар.

Муҳаррир, эртага Йўлдошали газета билан иккала саҳифа учун қалам ҳақини сизга обориб беради, деб менга раҳматлар айтиб кузатди.

«Бекат»га келиб ёзганларимни раисга ўқиб бердим. Жуда маъқул бўлди.

— Тошкентда раисларнинг икки ойлик малака ошириш курсида ўқиганимизда Отабой Эшонов деган академик бизга «Конституция ва фуқаролик ҳуқуқлари» деган мавзуда уч-тўрт марта маъруза қилган эди. Сиз шу одамнинг ўғиллари эмасмисиз, ўхшаб кетяпсиз, деб сўради.

Қаттиқ чарчаган эдим, нима деб жавоб берганимни билмайман. Шошиб овқат едим ухлаб қолдим. Уйғонсам, тонг отиб, офтоб чарақлаб турибди. Раис йўқ. Қаёққадир кетибди. Иш тигиз пайт, дала айлангани кетган бўлиши керак. Кўчага чиқиб эрталабки ҳавода айланиб юрган эдим, раис қўлида бир даста бугунги газета билан машинадан тушди. У хурсанд. Газетанинг бугун бир саҳифасини эгаллаган «Нурга интилганлар»ни кўрсатиб, тагига давоми «келгуси сонда» деб ёзиб қўйяпти. Қойил, чапдаст ёзувчи экансиз, деб елкамга қоқиб қўйди.

Девонафёъл Анвар ўзини гўлликка солиб, бирга келган дўстларини «кўйдириш» учун газетанинг мақола босилган саҳифасини очиб, устига йигирмата ўн сўмликни териб чиқди. Охирига, «Давоми Йўлдошалининг чўнтагида» деб ёзилган қоғозни қистириб қўйди.

* * *

Хорунбой Эрматов район котиби. Ўтган йили Қаҳрамондлик унвонига сазовор бўлиб, «Олтин юлдуз» таққан фарғоналикларнинг бири. Ўзи жуда шинаванда одам. Санъат-адабиёт аҳлларини бошига кўтаради. Келганимизни эшитиб Адҳамга, меҳнаткашларимиз билан бир учрашув қилсак, қандоқ бўларкин, деган экан. Эртага ўша ёққа борадиган бўлдик.

Ўлмас билан икковимиз Анваржон етовида қатта йўл ёқасидаги ҳовлилардан бир-иккитасини кўргани йўлга чиқдик. Ўлмас ёзмоқчи бўлган қисса иштирокчиларидан иккитасига ҳовли кўришимиз керак. Биз танлайдиган ҳовлилар ўта замонавий ҳам, жуда эскича ҳам бўлмаслиги керак. Худди шу кунларнинг одамлари яшайдиган оддий, лекин бир қараганда ҳовли эгасининг кимлигини «айтиб» турадиган покиза, файзли, рўзғор буюмлари ҳам ортиқча зийнатли бўлмаслиги керак. Тўғри, бунақасини дарров топиб бўлмайди. Кам-кўслари ҳам бўлади. Халқда «Қозончида ихтиёр — қайдин қулоқ чиқарса» деган нақл бор, қолган-қутганини ёзувчининг ўзи қўшиб-чатиб олади.

Биринчи кирган ҳовлимиз жуда ивирсиқ, ҳар ер-ҳар ерда гўнг уюлиб ётибди. Ўн бешгача товуқ уларни тинмай титкилаб, ҳаммаёққа сочиб ташлаган.

Иккинчи ҳовли аввалгисидан ҳам баттар. Икки азамат йигит ҳамма нарсани унутиб шахмат суришяпти. Шундоқ ёнгиналарида кир юваётган хотин ариққа мағзава тўкар экан:

— Камисиямисизлар? — деб сўради. — Газ йўқ, раисларникида бор, бизникида йўқ.

У липпа урилган этагини ҳам туширмай, «Шуни дафтарга ёзиб қўйинглар», деди.

Чиқиб кетдик. Хотин орқамиздан жаврагаңча қолди.

— Бошқалари ҳам шунақамикан? — деди Ўлмас Анваржонга қараб.

— Йўғ-е, — деди у, — жуда покиза, файзли ҳовлилар ҳам кўп. Қани, кўраверайлик-чи.

Кетма-кет саккизта ҳовли кўрдик, газчилар план қилгани келишган деб ўйлаб, хотин-халаж орқамиздан эргашиб юрибди.

Кўрганларимиздан иккитаси худди биз қидирган ҳовли эди. У саранжом-сарипта, файзлигина, озода ҳовли эди. Узум новдалари баланд валишга чиройли қилиб таралган. Гўра туғиб қолган «пошшойи» ўриги шоҳида иккита бедана қовоқ илиб қўйилган. Устига тўқ яшил мато ёпилган қафас худди тиграётгандек қимирлаб туришти. Ундан ҳар замонда бедана чўқиб ташлаган тариқ тўкилади. Шифер томда қўлбола антенна. Шифтига ҳафсала билан нақш чекилган айвонда, устига баҳмал ёпиб қўйилган, қўлда ҳам, оёқда ҳам, электр қувватида ҳам ишлатас бўладиган тивуч машинаси. Ҳовли ўртасидаги сўрида офтобда кўлчисин, деб оҳорли атлас кўрпанинг астар томони ёзиб қўйилган.

— Гулчехранинг ҳовлиси, — деди Ўлмас ўзидаң-ўзи.

Гулчехра ким, деб ҳеч ким сўрамади. Шу топда Ўлмас ўзи хаёлан яратаётган қисса иштирокчисини тасаввур қилаётганини сезиб турардик.

Ўлмаснинг чехраси ёришди. «Пошшойим» шоҳига илиб қўйилган тўрқовоқ тагига қўлини тутди. Кафтига бир-икки томчи сув тушди.

Иккита ҳовлидан кейин яна битта шунақа файзли, озода, саранжом-сарипта ҳовлига кирдик. Ошхона деворида қўённи қувлаб кетаётган бўри сувратига кўзимиз тушди. Суврат тагига «Ну, погоди!» деб ёзиб қўйилган, ҳовли этагида пуштасига саримсоқ пиёз қадалган кулупнай ариғига галифе шим кийган ўрта яшар бир киши сув очяпти.

Чилонжийда тагида дўнг пешонасидан осилиб тушган қуюқ, узун толалар кўзларига бутунлай тўсиб қўйган оппоқ бир кучук бола ёнига яқин келган мусичага гашик қилиб ақиллаяпти. Кичикроқ олхўри қоқисидек қоп-қора тумшуги бўлмаса уни бир ҳовуч пахта деб ўйлаш мумкин эди.

У олд оёқлари билан каттакон елим халгани босиб қўриқлаяпти. Халгада қўл насоси, тўрт-бешта ёнғоқ, юрмай қолган эски ёнсоат, велосипед кўнгироғи, милтиқдан чиқазиб ташланган гилзалар, шоколад зар қоғозлари, ичига нўхат солинган тунука ҳуштак ҳамда бир пой кўзойнак бор.

У ёнидан ким ўтса қўриқлаётган «хазина»сини қизганиб ириллайди. Бизни кўриб жон-жаҳди билан ақиллади. Ўз овозидан ўзи чўчиб елим халгани тишлаб судраганча уй орқасига ўтиб кетди. Гўё бир ҳовуч оппоқ жунни шамол учуриб кетгандек бўлди.

Кулупнайга сув очган киши лой бўлиб кетган калишини ечиб ариқда оёғини ювар экан, ҳовли ўртасида тўнгарилиб ётган бир пой шиппагига қаради.

— Ҳа, ярамас, — деди у ҳадиксираб турган кучукчага. — Шундан бошқа эрмагинг йўқми? Ҳали қараб тур...

— Бу Абдулланинг тоғаси, — деди Ўлмас пичирлаб.

Офтобрў томондаги кенг айвон шифтида худди бояги айвон шифтига чекилган нақш. Икковини ҳам битта наққош чеккан бўлса керак деб ўйладик. Айвон ўртасидаги каттакон стол устида орқа қопқоғи очилган «Рекорд» телевизори. Афтидан, уста керакли лампочка топиб келиш учун ҳозиргина чиқиб кетганга ўхшарди.

Абдулланинг «тоға»си ювилган оёғининг битгасида шиппак билан сакраб-сакраб, тўнгарилиб ётган бир пой шиппак тепасига келди. Энгашиб, қийналиб оёғига илар экан, муюлишда унга гуноҳқорона қараб турган кучукчага «сен» ярамасни лўлининг лайчасига ўйлаб қўйганим бўлсин, ана ўшанда «келин»нинг

орқасида хуржунини тишингда кўтариб, лўкиллаб юрганингни томоша қиламан, дея кулди.

Кучукча асабий, безовга бир алпозда югуриб бориб бир оёғини кўтарганча тизиллатиб девор тагини ҳўллаб, хотиржам, бўшашиб қайтиб келди.

Ҳовлидан чиқиб кетарканмиз, кучукча орқамиздан остонагача акиллаб келди. Анваржон унга таҳдид қилиб, икки марта депсиниб ер тепинган эди, вангилиаб қочиб қолди.

— Бўлди, — деди Ўлмас, — менинг ишим битди. Қолгани «қозончининг қўлида».

Эрталабдан бери ўзимни лоҳас сезяпман. Бугун вужудим қақшаб оғрияпти.

— Ўлмас, — дедим зорланиб. — Машинани минолмайдиғанга ўхшайман. Энди то Тошкентга етгунимизча машина сеники.

Ётоқ жойимизга келганимизда Анваржон медпункт навбатчиси, фельдшер чолни бошлаб келди. У ёқ-бу ёғимни текшириб, юрагим уришини эшитиб, ҳароратимни ўлчаб кўрди.

— Иситмангиз анча баланд, тинчроқ жойда ётиб, укол олиб, бир кунгина даволансангиз отдек бўлиб кетасиз, — деди кекса фельдшер, у айтган «тинчроқ жой» атлас комбинатининг сиҳаттоҳи эди.

Ўша ерда ётибман. Иситмам тушпан. Лекин кўзимни уйқу босиб, ўрнимдан турсам гандиракляб кетяпман.

— Чарчабсиз, қаттиқ чарчабсиз, оқсоқол. Тўйиб бир ухласангиз, дард кўрмағандек бўлиб кетасиз, — деди даволовчи шифокор.

Қанча ухлаганимни билмайман. Кўзимни очсам, тепамда Умарали турипти.

— Бунақа қилигингиз йўқ эди-ку, — деди Умарали юпатувчи қандайдир бир оҳангда.

Очиқ кўнгил, бировга тирноқча ҳам озор бермайдиган, оғздан бирон ноҳўя сўз чиқмаган, ўта одобли, маданиятли бу олим йигитни қаттиқ хурмат қилардим. Ёзганларимнинг биринчи ўқувчиси, биринчи баҳоловчиси ҳам шу эди. Агар бирон асарим китобхон оғзига тушса, илиқ-иссиқ гаплар бўлса мендан олдин у севиниб кетарди.

Уни кўриб чехрам ёришгандек бўлди. «Одам тафтини одам олади» деганлари шу бўлса керак-да.

Водий сафарларимизда у албатта бирга бўларди. Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, хизмат тақозоси билан бу гапга сафарга чиқолмадилар. Умарали эса университетнинг сиртқи талабаларидан имтиҳон оляпти.

— Сизлар кетдингизлару мен бечора етим боладек мунғайиб қолавердим. Сиртқи талабаларимга, ҳордиқ куни ҳам имтиҳон олмоқчиман деганимда севиниб кетишди. Тошкентда бир кун бекор юришдан қутулдилар. Водилик талабамнинг «Жигули»сига ўтириб баққа келавердим.

Умаралининг қизиқ одатлари бўларди. Ювуқсиз, ирkit одам билан кўришиб қолса, меҳмонхонага югириб бориб чўмилиб келарди. Упишиб кўришадиганлардан қочиб юарди. Тирноғи ўсиб кетган одам чой узатса олмасди. Пешоналари, бўйинлари терлаб, ҳадеб дастрўмолини шилта қилиб ўтирадиган одам ёнидан туриб ҳовлига чиқиб кетар, қайтишда бошқа одам ёнига келиб ўтирарди.

— Сизни менга худо етқазди. Эртага Кува марказида Ўлмаснинг «Севгим — севгилим» қиссаси муҳокамаси бўлади. Мен бу аҳволдаман. Муҳокамани ўзингиз ўтқазиб берасиз, — дедим унга ялингандек. Индинга Хорунбой ака ёзувчи меҳмонларни бедана овига олиб чиқмоқчи. Тоза ҳавода маза қилиб, бир айланиб келасиз.

Биламан. Умарали бедана овига бормади. Ўқ еб типирчилаб жон бераётган беданаларни кўришга юраги дош беролмайди.

У болалик пайтларида уйда қўй сўймоқчи бўлсалар уни қариндошлариникига жўнатиб юборардилар. Кўрса мутлақо гўшт емай қўяди, деб шундай қилардилар. То у келгунча терисию калла-почасигача кўз тушмайдиған жойга яшириб қўярдилар.

Шунақа инжиқ одамларнинг хотинига осон тутиб бўлмайди. Кунига неча маргалаб дастрўмолу кийим-бош алмаштирадиганларнинг хотини кир ювишдан бўшамайди. Унинг хотинидан, келин, тирикчилик қалай, деб сўрайман.

— Дорилфунунга қўшнилитимиз ҳам бошимизга бало бўлди. Ликка-ликка

кириб келаверадилар. Битта бефаҳм мен билан кучоқлашиб кўришди, деб чўмилиб кийим алмаштириб чиқиб кетадилар, сал вақт ўтмай, қўли терлайдиган биттаси кўришиб кафгимни жиққа шилта қилиб юборди, деб яна ювингани келадилар. Дорилфунундан оладиган маошлари фақат совунга етади. Газета-журналлардан, радиодан, телевизорлардан оладиган қалам ҳақларини нон пули қилиб ўтирибман.

Келин тагдор гапни тушунадиган бешариқликлардан эди.

Умарали билан анча гаплашиб ўтирдик. Руҳим енгил тортгандек бўлди. У эртага албатта «Севгим — севгилим» учрашувини ўзи ўтқозишга сўз бериб чиқиб кетди.

Бош шифокор ҳам гапни топиб-топиб гапирадиган серҳазил киши экан.

— Жуда эрка касал чиқиб қолдингиз. Серқалампир аччиқ шўрва ичиб, ўралиб ётса тузалиб кетадиган нарса-ку, бу. Бугун ётиб бир ухланг, эртага ҳайдаласиз. Кўряписизми, сиздан бошқа битта ҳам «бемор» йўқ. Бир ўзингизга қозон-чўмич, идиш-товоқ қилиб шунча одамни овора қилиб ўтирибмиз.

Дарҳақиқат бу шифохонада мендан бошқа битта ҳам даволанувчи йўқ эди. Билишимча, ҳамширалар, фелдшперлар, шифокорлар ёрдамчи хўжаликка у-бу экиш, экилганларининг тагини чопиш, суғориш учун боришлари керак. Мени ташлаб кетишолмаяпти. Инсоф ҳам керак, дедим ўзимга ўзим.

Эрталаб соат ўн бирларда бош шифокорнинг ўзи мени «тез ёрдам» машинасида учрашув бўлаётган жойга олиб борди. Машинага жавоб бериб юборди-да, ўзи қолди.

— Мана, эрка касалларингни олиб келдим. Отнинг белига мушт урса умуртқасини синдирадиган одам ўзини касалга солиб ўтирипти-я?

Учрашув энди бошланаман деб турган экан.

Ажаб, учрашув қатнашчилари асосан хотин-қизлар эди. Онда-сонда ўғил болалар ҳам кўриниб қоларди. Район ўқитувчиларининг деярли ҳаммаси шу ерда. Эркак муаллимлар кам эди.

Адабиёт муаллимларининг ҳаммаси шу ерда.

Умарали меҳмон ёзувчиларни бир-бир таништириб, учрашувни бошлади. Маслаҳат билан учрашув савол-жавоб йўсинида ўтадиган бўлди.

Кўринишидан шаддодлиги билиниб турган бир қиз ўрнидан турди. У оғзинидаги қошлама тилла тишни яқинда қўйдирган бўлса керак, бўлар-бўлмаста оғзини катта очиб куларди. Қулиб бўлгандан кейин ҳам оғзи очиклигича қоларди. Унинг офтоб уриб қорайган юзи, шамолда ёрилиб, қалинлашиб кетган лаблари орасида тилла тиши чакнаётганга ўхшарди.

— Ҳурматли Ўлмас акамиз битта саволимга жавоб берсалар... — У қўлидаги «Севгим — севгилим» китобини баланд кўтариб кўрсатди. — Бу китобни эшиқдаги аячамиз ўқиганларми?

Ўлмас, ҳа, ўқиган, деб жавоб қилди.

— Ҳеч нарса демадиларми?

— Китоб менга ёқди, табриклайман, деди.

Савол берган қиз ёқасини ушлади.

— Ё тавба! Индамадиларми, а?

— Бир нима дейиши керакмиди? — деди ҳайрон бўлиб Ўлмас.

— Тошкент аёлларининг ҳаммаси шунақами ё битта сизники шунақа чиқиб қолганми?

— Гапларингизга тушунмаяпман, синглим. Тушунадиган қилиб гапиринг.

— «Яккачинор»га келиб Ойпопук деган қизга ошиқи-беқарор бўлганини, шу қизни деб «Яккачинор»да бир умр қолиб кетишга аҳд қилганини китоб қилиб ёзиб, ўз хотинига ўқиб берса, янғачамиз уни ўпиб табрикласа, ия, бу қанақаси бўлди. Ё тошкентлик аёлларда рашк йўқми? Тушунмадим, сира тушунмадим.

Бу саволга жавоб бериш қийин эди. Кеча «Олчин»да ҳам шунга ўхшаган саволлар бўлганди. Бу ҳаммаси адабиётни тушунмасликдан.

Ўлмас нима деб жавоб қилишни ўйлаб анча жим туриб қолди. Бу ҳолатни қизлар ўзларича тушуниб ёзувчини жавоб тополмаганга йўйдилар.

Шундоқ катта, шундоқ машҳур ёзувчини «мот» қилган қиз тантана қиларди.

Қизлар елпиниб ўтирган «Севгим — севгилим» китобини қўлтиққа қисиб

қарсақ чала бошладилар. Ўлмас уларга қараб бир чиройли жилмайиб турибди. Қизлар қўлтиққа қисилган китобни олиб яна елпина бошладилар. Ҳаммаёқни иссиққина тароватли ҳид тутиб кетди. Китоб саҳифаларидан эсаётган Ойпопукнинг иси шу хушбўй ҳидларга омухта бўлгандек эди.

«Оқсоқол» кўлини кўтариб ғовурни босди. У колхоз раисининг маданий ишлар бўйича биринчи ўринбосари, шаддодлиги учун уни «оқсоқол» дердилар. Хамон оғзини очиб турган қизга қаради.

— Китобни дурустроқ ўқимабсан, каллаварам. Бошланишидаёқ кўрга ҳасса қилиб ёзиб қўйган-ку! Қариб қолган отаси болалигидаёқ онадан етим қолган ёлғиз ўлини қийинчилик кўрсин, мустақил яшашга ўргансин, ўзига фойда бўлади, деб институтни битириши биланоқ «Яккачинор»га жўнатиб юборган. Билдингми? Шундан маълумки, у ҳали уйланмаган, рўзғор қилмаган. Сен бўлсанг хотинингга ўқиб бердингми, у нима деди, тошкентликлар рашк қилишни биладиларми, деб валдираяпсан. Билиб қўйларинг, Умарбеков ака биравга ем бўладиган ёзувчилардан эмас, Абдулла Қаҳҳор ака айтганларидек, Умарбеков эртага қичишадиган жойини бутун қашла қўядиганлардан. Сен мамаданалик қилиб ҳар балони гапираверсанми? Эси йўқ.

— «Оқсоқол», мен сизга нима ёмонлик қилдим? Нега мунча ғазаблайверасиз?

— Бўлди, ўтир жойингга! — деди «оқсоқол» буйруқ оҳангида.

— Ҳали айтадиган гапларим кўп, — қизнинг оғзи яна очиқ қолди.

— Оббо, ҳеч гапинг тамом бўлмас экан-да. Ичинг саволга тўлиб кетган экан. Қани, вақтни олмай, тез-тез гапир.

— Ёзувчилар нима учун шафқатсиз, раҳмсиз, қаҳри қаттиқ бўладилар? — деди жиддий туриб...

Бу гапдан кейин ўтирганлар бирдан унга қизиқиб қарадилар.

— Китобларни охиритгача ўқимай қўя қолсам, дейман. Агар ўқисам, азага боргандек эзилиб кетаман. Қайси китобни ўқисам меҳрим тушган, қадрдон бўлиб қолган «қаҳрамон» ўлиб қолади. «Ўткан кунлар»даги Кумуш биби нима бўлди? Уни ким ўлдирди? Албатта, ёзувчи ўлдирган. Кечаси «Ўткан кунлар»ни ўқиб ётиб охирига келиб қолган эдим. Ўлган жойига келганда чидамай дод деб ҳовлига чиқиб кетибман. Уйғониб кетган бувим, болам китоб ўқийверса телба бўлиб қолади, деб уни топиб бўлмайдиган жойга беркитиб ташлади. Барибир китоб ёд бўлиб кетган... «Бой ила хизматчи»даги Жамилани, «Кутлуғ қон»даги Йўлчини роҳат кўрмай ўтиб кетганига сира чидамайман. Йиғлайвериб, қовоқларим ёнғоқ пўчоғидек бўлиб шишиб кетди. Манаву «Севгим — севгим»даги Ойпопукни ҳам ёзувчи ўлдирди. «Уфқ»даги Жаннат хола ёлғиз ўлининг гамида тўқайда, қамишлар орасида, ботқоқда фарёд уриб оламдан кўз юмади. «Кеча ва кундуз»да ўрисча билмайдиган Зебихон суд қилиниб Сибирга ҳайдаб кетилади. Телба бўлиб қолган онасини занжирга солиб Эшоннинг уйида калтаклайдилар. Унинг шеър тўқиб айтган фарёдига одам боласи чидаёлмайди.

Зеби, Зеби Зебона,
 Мен кўйингда девона,
 Заҳар қилиб ошингни,
 Пирим еди бошингни.
 Зеби, Зеби Зебарим,
 Қайда қолдинг, дилбарим...

— «Кеча ва кундуз»ни қаердан топиб ўқидинг? — деди оқсоқол.

— Тошкентда ўқийдиган кўшнимиз ёзда каникулга келганда мана бу китобни ўқиб кўр, — деб берган...

Ёзувчи китобни бошламасдан олдиноқ ким ўлади, ким қолади, белгилаб олади. «Олтин девор» билан «Келинлар кўзғолони»ни ўқинг. Уларда битта ҳам одам ўлмайди. Уларда ҳамма «Аршин мол олон»дагиларга ўхшаб мурод-мақсадларига етадилар. Шундай қилса бўлар экан-ку!

Умарали унинг бу гапларига қулоқ солиб ўтирар экан, китоблар тўғрисида болаларча чиқазган хулосаларини ўйларди. Қизгина ишлаб туриб кечки мактабни «олтин медаль» билан тутатибди. Адабиётнинг қонун-қоидаларини мутлақо билмайди. Бунинг унга тушунтирадиган одамнинг ўзи йўқ. Ўзича тўғри-нотўғри

хулосалар чиқариб юришти. У жон-жаҳди билан китобга ёпишиб олган. Қува тарафларда унчалик кўп китоб ўқийдиган китоб «жинниси» йўқ, деса бўлади. Қани энди унга бир раҳнамо топилса, Тошкентга ўқишга юборса. У дорилфунунда устозлардан сабоқ олса, яхшигина ўз сўзли адабиётшунос чиқармиди.

Ҳозиргина «Оқсоқол»дан эшитадиганини эшитиб дили вайрон бўлган Ғупра (қизнинг исми шунақа экан) қовоқ-димоғини осилтириб ўтирарди. Умарали ёнида ўтирган Қуванинг котиби Эрматовга шу фикрини айтган эди, у ўйланиб қолди. Юзларини офтоб қорайтириб сополга ўхшатиб қўйган, қир шамоли лабларини пўрсилдоқ қилиб ташлаган бу қишлоқ қизининг бир кун келиб катта олим бўлиб кетишини сира кўз олдига келтиролмасди.

— Аввал менга айтинг, шу қишлоқ қизидан олим чиқадими?

— Чиққанда қандоқ. Катта олимларнинг кўпчилиги қишлоқдан чиққан. Бу қиз «Ўн йилликда» олган сабоғи билан ўзини билагон санаб юрипти. Тошкентга борса ҳақиқий билим эгаси бўлади.

— Агар шундоқ бўлса, ҳар қанча харажат бўлса Қуванинг бўйнида.

— Ҳеч қанақа харажат бўлмайди. Дорилфунунга кирувчи қишлоқ болаларига имтиёз берилади. Ундан ташқари, бу қиз кечки ўнйилликни «олтин медаль» билан битирган. Битта имтиҳон билан ўтиб кетади. Қолаверса, Ўлмасбек билан икковимиз қараб турмасмиз.

Ғупра «Оқсоқол»га «нима, арпангизни хом ўриб қўйишпанми!» деб ҳурпайиб ўтирарди. Эрматов уни имлаб ёнига чақирди. «Оббо, энди райком бовадан ҳам гап эшитаман, шекилли», деб ҳадиксираб олдига борди.

— Ўтир, — деди Эрматов худди ўз қизига айтаётгандек. — Тошкентга ўқишга юборсак борасанми?

— Бораман, — деди Ғупра ҳеч иккиланмай.

Ғупранинг асли оти Ғафура. Ота-онаси Қашқадарёнинг Нишон районидан. Отаси трактор кетида пахтага дори сепиб юриб ўпкасини чатоқ қилиб қўйган экан. Бу оила водийга тоза ҳаво истаб келиб қолган эди. Ўша кезларда Марказий Фарғона чўлларини ўзлаштириш жадал кетаётган эди. Шу баҳона бўлиб улар Ёзёвон фуқароси бўлиб қолган эдилар. Ота бир этак болани етим қолдириб оламдан ўтиб кетди.

— Рўзгорга қарашадиган сендан бошқа яна ким бор?

— Иккита акам бор. Биртаси Кўқонга қатнайдиган автобусда ҳайдовчи. Биртаси маиший хизмат комбинатида райкомларга, ижроқўмларга зўр костюмлар тикади...

— Ия, Аликул «портной»нинг синглисимисан? У жуда кўп пул топадиган бойвачча йигит. Сенга ёрдам қилиб кундузги мактабда ўтқизмаган экан-да.

— Қўйинг, миннатли иш қурсин. Дадам ўлгандан кейин бундан бу ёқ ўз кунимни ўзим кўраман, деб аҳд қилиб қўйганман.

— Ундай дема, жигар, ахир, мен айтаман, сенга Тошкентда кийиб юришинг учун бош-оёқ кийим тикиб беради.

— Бу гапни унга айтишнинг фойдаси йўқ. Медалимни бувим дадам раҳматлининг орден-медаллари билан сандикда сақларди. Ноинсоф акам бувимни алдаб, медалимни олиб, хотинига тиш ясатиб берипти. Қилдим тўполонни, қилдим тўполонни. Бу медаль қийналиб ишлаб, қийналиб ўқиган пайтларимдан хотира бўлиб турсин, дегандим. Сиз, акамг сенга Тошкентда кийишингга бош-оёқ кийим тикиб беради, деяпсиз. Агар акам бировга текинга бирта тугма қадаб берса, ўша кунни жони чиқиб кетади.

Бувим келин бўлиб тушганда, катта ачам «юз очди» кунни «кўрмананага» тилла тўноғич берган экан. Шуни сандикдан олиб менга берди.

— Хафа бўлма, болам, бу сапсем тилла. Янгангнинг қошласига жез аралашган, — деб мени юпатмоқчи бўлди.

Тўноғични бирпас томоша қилиб, кейин уни бувимга қайтиб бердим. Бу тўноғич бувимга қайнонаасидан эсдалик. Қандоқ қилиб уни сира унутилмас бахтиёр кунини эслатадиган, эллик беш йиллик хотирасидан маҳрум қиламан.

Бу ишимдан бувим бечора андақ кўз ёши қилиб олди. Марғилонда зўр тиш техниги бор, деб эшитган эдим. Ўшанга уч кун қатнаб росмана тиллодан қошлама қўйдириб келдим.

Унинг ҳикоясини берилиб эшитган «Райком бова»:

— Медали бўлмаса ҳамма имтиҳонлардан ўтиши керак бўлади-ку, — деди афсусланиб.

— Медални обориш шарт эмас. Хужжати бўлса бас. Медал эсдалик учун уйда сақлашга берилган, — деб тушунтирди Умарали.

— Беш йилдан бери тошпан пулларимнинг ярмидан кўпини кассага қўярдим. Пул устига пул туғиб ётибди. Бирта апачам саргарошга шогирд тушиб юрган тожик бала билан Душанбегга қочиб кеткан. Бирта янғачам болалар боқчасида мураббий. Яна бирта янғачам яқинда «жижилаган», яъни бўшанган. Ҳозир эшикда жижи боқиб ўтирипти. Бувим парранда фермасида ишлаб ойлик ўрнига тухум билан пати юлинган товуқ олади. Лозимандаларини шунақа қилиб эллаб юришти. Райком бова, агар бувим ўқиш қочиб кетмайди, аввал уни эрга бераман, деса, айтиб қўйинг, апамга ўхшаб қочаман-кетаман.

Эрматов бу қиз «бало»га ўхшайди. Тегирмонга тушса бутун чиқадиганлардан экан. Болалигиданоқ мустақил яшашга, бировга қарам бўлмасликка ўрганган. Бунақалар интилган ниятига етмагунча тинчимайди, деб қатъий ишонди.

Гуфра бир дунё қувонч билан жойига бориб ўтирди. «Оқсоқол» яна гап бошлади:

— Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деб шуни айтадилар-да. Ойбегу Фафур Гуломларнинг биттаси Абдулла Қаҳҳор ака ўзимизга ҳамқишлоқ. У кишининг ҳамма китобларини мазза қилиб ўқиганман. Гуфра қизнинг гапида пича жон бор. Ҳамқишлоғимизнинг китобларини ўқиган одамнинг яшагиси келаверади. Бир кун келиб мен ҳам ўламан-ку, деган ўй калласига келмайди. «Минг бир жон» деган асарини ўқиганмисиз? Ўқимаган бўлсанлар, албатта, тошиб ўқинлар.

Ана ўлади, мана ўлади деб кутишадиган бемор эшикдан олиб кирилган ўз тобутини деразадан кўрган, айвонда унинг жони узилишини кутаётган гассолнинг овозини ҳам эшитган. У ўлимга тик боқиб у билан олишиб ётибди. Ёзувчи уни тирилтириб юборади. Ҳикоя охирида ўлимни енгган Мастура Алиеванинг от устида қарсиллатиб олма тишлаётган пайтини тасвирлайди.

«Севгим — севгилим»нинг ҳам ҳар бир сўзини синчиклаб ўқиш керак. Ёзувчи сўз тагига сўз яширади. Ўша сўзни топиб ўқиш керак. Ойпопуқ нега ўзини нобуд қилди? У бошига қора кун тушиб, ўзини қўярга жой тополмай, энг яқинларининг мададига муҳтож бўлган бир пайтда, ягона яқин кишидан эшитган бир оғиз ҳиссиз, бепарво сўз уни ўлдирди. Эй оғзи очик тилга тишли Гуфра қиз, китоб бошидаги сўзларни ўқимасанг, юрагим дош беролмайди деб охирини ўқимасанг,.. Шунинг учун ҳам ҳеч балога тушунмаган экансан-да. Ўтир, ўтир-е!

Гуфра паст келмаса бўлмайдиган. «Оқсоқол» уни буйдалаб ташлайдиган. Олишсам шармандамни чиқзади, деб жойига ўтирди. Оғзи ҳам юмилди. Тилга тиши ҳам кўринмай кетди.

Ўлмасдан кўз узолмай унинг қошларига маҳлиё бўлиб ўтирган қиз ўрнидан турди.

«Гапга суқилмаган битта сен қолувдинг, сузилмай ўлгир» деган овоз чиқди.

Қизлар қарсиллаб кулиб юборишди.

— Бу китобни кечалари болишимнинг тагига қўйиб ётаман. Ҳар уйғонганимда олиб силаб-силаб жойига қўяман. Шуни ёзган йигитни бир кўрармиканман, деб нолалар қилганман. Мана, нолишим худога етиб, у билан рўбарў қилиб қўйди.

Бир бақалоқ қиз ўрнидан турди.

— Энди уни кўлдан чиқазма. Маҳкам ушла! Тўянаннинг каттаси мендан. Битта қўй сендан айлансин.

Сузук кўз қиз нозланиб Ўлмасни «эритмоқчи» бўлди. Ўлмас Тошкентда не-не там-там қизларнинг «тузоғи»дан омон чиққан, бу масалада катта малака ордирган йигитлардан эди. Бу қизнинг ноз-карашмаларидан ичида кулибгина ўтирарди. Қиз унинг олдида китоб билан ручка қўйди.

— Шунга дастхат ёзиб беринг. Илтимос, синглим деманг...

Яна бояги қўй тўяна қилмоқчи бўлган қиз гап қотди.

— «Севгим — севгилим, кўзларимнинг оқу қораси» деб ёзсинми?

Яна кулги, яна чапак бўлди.

- Кўп ёзинг, — деди у, — яхшилаб ёзинг, менга қараб туриб ёзинг.
- Отингиз нима эди, синглим? — деди кўлига ручка олиб дастхат ёзишга чоғланар экан Ўлмас.
- Отимми? Отим Рўнў. Ҳайрон бўлманг, ҳали тилла тишимни кўйдирганим йўқ. Шунинг учун оғзимди катта очмаяшпан.
- Оилада битта қизмисиз, эркагина экансиз.
- Йў-йў, учга апачам бор. Ҳаммаси тилла тиш кўйдириб олган. Энди очирт менга келган. Худо хоҳласа, тилла тиш кўйдирганимдан кейин Тошкентга бораман, кўришиб қолармиз.
- «Тошкентлик бечоралар умрида тилла тиш кўрмаган. Кўлингдан судраб телестудияга опкириб кетади. Ўшақда диктор бўлиб қолиб кетишинг ҳам мумкин» қизларнинг калака қилиб айтган сўзларини ҳам «Рўнў» яхшиликка йўйди.
- Бўлиши мумкин. Ҳаётда нималар бўлмайди, — деб жавоб қилди уларга. «Рўнў» дастхат ёзилган китобни оларкан, биров эшитмайдиган қилиб секингина:
- Иккаламиз бирга сувратга тушайлик, — деди ҳар қандай эракни эритиб, «уйғотиб» юборадиган галати гамза билан.
- Кўпчилик — групповой бўлиб суратга тушамиз, — деди Ўлмас.
- «Групповойда» ёнингизда ўтирсам майлими?
- Ўлмас энсаси қотганидан индамади.
- «Рўнў» бир қўли билан икки ёқасининг учини бирлаштириб, номаҳрам кўзи тушмасин, дегандек «ибо» билан келинчақларнинг саломига ўхшатиб энгаши, сузилиб дастхат ёзилган китобни олди.
- У жойига кетаркан, дастхатга нималар деб ёзилганини билишга қизиққан бесабр қизлар унинг қўлидан китобни юлқиб олиб кўйдилар.
- Вуй қизлар. Яқиндан кўрмадинглар-да. Қоши қуууп-қуюқ, қоооп-қора экан. Соқол олганда бетига зўр одеколон сепаркан. Шундоқ гупиллаб ҳиди келиб турипти...

* * *

- Умарали «бедана ови»га бормади. Уни ёлғиз қолдириб кетолмай ўтирибман. Шунча одамни ўзим бошлаб келиб, ўзим бормасам қандоқ бўларкин? Умаралини ҳам боришга кўндиришим керак.
- Менга қаранг, беданага ўқ узганда тескари қараб ўтирақоларсиз, хўп денг, домла.
- У биз ўйлаганча таъсирчан эмаслигини билдириш учун, хўп, майли, борсам борақолай, деди ноилож.
- Эрталаб Йўлдошали Анварга газетадан «қалам ҳақи» олиб келганда Тошкентдан Эркин редакцияга телефон қилиб, кечга яқин Яйпанга етиб бораман, шерикларимизни хабардор қилиб кўйинлар деб тайинлаганини айтган эди. Демак, кечкурун Эркин Воҳидов ҳам етиб келади.
- Районга «азиз» меҳмонлар келадиган бўлса Хорунбой Эрматов албатта овга олиб чиқади. Бир кун олдин бедана кўп бўладиган жойга тарик септиради. Беданалар тайёр донни ташлаб бошқа ёққа учиб кетмайдилар. Ризқларини шу ердан териб юраверадилар.
- Райпо битта чоғроқ билан қуриб кўйган. Унда тахтадан ясалган «қўлбола» йиғма столлар, скамейкалар, идиш-товоқ, катта-кичик бир нечта қозон, темир ўчоқлар сақланади. Келгинди овчилар оёқости қилмасин, деб кўриқлашга махсус милтиқли қоровул кўйилган.
- Ноябрь бошланиши билан бу жой ҳувиллаб қолади. Беданалар қаёққадир қишловга учиб кетадилар. Фақат кўкси қизил саъвалар қор титиб, қолган-қутган хўрақларни териб сайраб юрадилар.
- Бадий ҳаваскорлар кўригида магнитофон соврин олган болани одам юбориб олдириб келадилар. У ҳайвонлар, паррандалар овозига тақлид қилади. Булбул бўлиб, бедана бўлиб сайрайди. Хўроз бўлиб, ўрдак бўлиб қичқиради.
- Жамоат жам бўлди. Энди овни бошласа ҳам бўлади. Тақлидчи «бедана бола» чап тарафдаги буталар орасига яшириниб «сайраш»га шай бўлиб турипти.

Ов бошланди. «Бедана бола» пит-пилиқ, пит-пилиқ, деб «сайрай» бошлади. Унинг орқа томонидан бир гала бедана патирлаб ҳавога кўтарилиб у томон учиб кела бошлади. Чап томон мергани қўшоғиз милтиқнинг битга тепкисини босди. Олтита бедана ўқ еб, тап-тап қилиб ерга тушди. «Сайроқи бола» энди ўнг томонга эмаклаб ўтиб хашаклар орасига яширинди. Хашак орасидан яна «пит-пилиқ» товуши келди. Содда, лақма, бўш-баёв беданалар ўша томонга гурра кўтарилди. Уқ узилганда уларнинг бештаси ҳавода питирлаб жон бериб ерга тўкилди. Бу бегуноҳ ювош жониворларнинг осмонда жон таслим қилиши ҳар қандай бағри тош одамнинг ҳам юрагини эзарди. Тескари қараб ўтирган Умарали ванглаб ўқ узилганда: «Одам боласи нақадар шафқатсиз», деб қўйди.

Энди бир томондаги мерган ўрнини Ўлмас эгаллади. Бола «сайраши» билан ҳавога кўтарилган беданалар Ўлмаснинг тепасидан париллаб ўтабошладилар. Ўлмас шошиб қолиб кўндоқни елкасига тирамай иккала тепкини баробар босиб юборди. Икки ўқнинг ниҳоятда кучли зарбаси кўндоқни фавқулодда бир куч билан силтаб юборди. Ўлмас орқасига чалқамча ағдарилиб тушди. Унинг алам билан инграгани қулоғимизга чалинди. Ҳаммамиз баробар ўша томонга югурдик. Биз милтиқнинг иккала ўқдони портлаб кетган-у, Ўлмас қонга беланиб ётибди, деб эс-хушимизни йўқотаёзган эдик. Хайрият, уни кўндоқ тешган экан. Икки ўқи баробар отилган милтиқ кўндоғининг зарбига унча-муңча полвон мерган ҳам дош беролмайди.

Ўлмас ўнг елкасини силаб тинимсиз инграр эди.

Адҳам бир шиша арақ олиб келди. Унинг галстугини, ёқаларини ечиб, елкасидаги тепки урган жойни очиб, кафтига қўйган арақ билан бор кучини ишга солиб эзиб-эзиб, босиб-босиб ишқалай бошлади. У шишадаги арақ яримлагунча кафтига қўйиб уқалайверди. Адҳам қўли толгунча ишқалади. Уқалайверди. Бу хил уқалаш тўрт-беш марта қайтарилгандан кейин Ўлмас инграмай қўйди. Ундан овоз чиқмагач, кимдир Адҳамга: «Юрагига қулоқ тутинг», деб юборди ҳаяжон билан. Адҳам Ўлмаснинг очиб қўйилган чап кўксига қулоғини қўйди. У қулоғини кўкракдан узмай ўнг қўлининг бош бармоғини кўрсатди. Ҳаммамиз енгил нафас олдик. Икки-уч дақиқадан кейин Ўлмас қўзини очди.

Унинг ранги пахтадек оқариб кетган, «Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ўтиб кетади» дегандек хижолатлик билан қийналиб жилмаймоқчи бўларди.

Адҳам шу пайтда ҳам ҳазилини қўймасди.

— Мени кўп ичасан, деб кўз очирмасдинглар. Мана, арақнинг ҳам фойдаси бор экан-ку! Сизлар ҳам тез-тез ичиб туринглар, — деди.

Ўлмасни кўтариб келиб тўшакка ётқиздик.

Унинг аҳволини кўрган Умаралига беданаларнинг потирлаб жон бериши ҳеч гап бўлмай қолди.

— Гап шу ерда қолсин, — дедим. — Гапни чувалатиб юрманглар. Ҳеч гап бўлмади деб ўйланглар. Хорунбой аканинг бу ишдан хали хабари йўқ. Қишлоқ хўжалиги вазири Уркинбоев келган экан, Қувадан одам келиб Эрматовни машинада олиб кетди. Бу воқеани у кишига ҳам билдирмай қўя қолайлик. Хижолат бўлиб юрмасин. Агар Ўлмаснинг хотини эшитса борми, қоқ ярим кечаси бўлса ҳам етиб келади. Уни зинғиллатиб Тошкентга олиб кетади.

— «Тир»да ўқ ўрнига пистон солинган «воздушка»ни отиб, мерганман, деб юрган экансиз-да, Бек ака, — дедим ҳазил қилиб. — Илгари шунақа катта милтиқдан сира отмаган эдингми?

— «Воздушка»да кўп отанман. Уларни елкага тирамасдан отса бўлаверарди. Елкага қаттиқ тираш туриш кераклигини мен қаёқдан билай, — деди Ўлмас қилиб қўйган ишидан ҳали ҳам ўзига келолмай.

— Сенинг дадил бориб милтиқни олишинг, худди мерганлардек милтиқнинг у ёқ-бу ёқларини кўришингдан, тажрибали овчиға ўхшайди, деб ўйлашган бўлсалар керак.

— Милтиқни олдим-у, кўзимни чирт юмиб бошим устидан ўтаётган беданаларга қарата кўш тепкини босиб юбордим. Кўндоқ елкамдан бир қаричми, ярим қаричми узоқликда эди, ҳозир эсимда йўқ, билмайман. Иккала тепкини баробар босганимни биламан.

— Сени худо асради, — дедим. — Кўндоқ иягинга тегса нима қилардинг?

Жағингни дабдала қилиб, оғзингдан учириб чиқариб юборарди. Умр бўйи ямапган жағ билан яшардинг.

Ўлмас қилмишининг оқибати бу даражага етишини ўйламаган эди. У радиода тўрт йил бирга ишлаган, фронтда жағини осколка майдалаб ташлаган дўстини эслади. У ниҳоятда хунук бўлиб кетган, оғзидан ҳамма вақт бадбўй ҳид келиб турарди. Ўлмас уни эслаб сесканиб кетди.

Ов тўхтади. Ўлжа беданаларни йиғиб келиб пақирда вақирлаб қайнаб турган сувга ботириб патларини юла бошладилар.

Водий йиғитлари диди баланд пазанда бўладилар. Улар яланғоч беданаларни бир пасда тозалаб, пешноб билан иликдек пўст думба қиймасига кўк кашнич, ариқ бўйларидан териб келинган яппиз, зира, зирк, иссиқхонада ўстирилган жамбил, булғор қаламширли масаллиқларни эрталабоқ уйда тайёрлаб тоғорада олиб келган эдилар. Шуларни беданалар ичига жойлаб, қоринларини ип билан чағиб, доғланган ёғда қизартириб олдилар. Кейин бошқа қозонга босиб, устига кўпгина серсув помидорни катта-катта бўлак қилиб териб чиқдилар. Қизил сабзи, саримсоқ пиёз, қизил лавлаги, жуда ҳам юпқа парракланган оқ пиёзни чиройли қилиб териб қўйдилар.

Ана шундан кейин дамговоқ зичлаб ёпиб қўйилди.

Фалокати ариган Ўлмас ўзига келди.

— Орият қилиб чидаб турдим. Елкамда жон қолмаган. Қўл тегизсам ўликнинг бадани каби муздек — карахт. Хаёлимга нималар келмади, дейсиз. Гангренага — қорасонга айланиб кетса нима бўлади? Албатта, қўлимни елкам аралаш кесадилар. Энди қўлсиз юришимни ўйлаб хафа бўлиб кетдим. Адҳам ака арақ билан ишқаб, кучларининг борича қаттиқ-қаттиқ уқалаганларидан кейин қони қочган пучак томирларимга жимир-жимир қилиб яна қон қайғиб келаётганини, ўлай агар, аниқ сезиб турдим. Сизга минг раҳмат, Адҳам ака! Энди сиздан умрбод миннатдорман.

— Бу гапни қўй, — деди Адҳам. — Арағимни тўлайсан. Тишимнинг қавагида асраб юрган арағим эди. Тўлайсан-а?

— Бўпти, беш баробар қилиб тўлаганим бўлсин, — деди кулиб Ўлмас.

Унинг кулгиси энди ўзига ярашди.

Бу кулги тани дардан фориг бўлган соғ одамнинг кулгиси эди.

Пазанда йиғит йиғма столга дастурхон ёзиб бир ликопчада анчагина «кўксомса» қўяр экан, бедана дўлма пишгунча эрмак қилиб турунлар, «кўк сомса» иштаҳани очади, — деди.

— Кўп еб қўйманглар, беданага ҳам жой қолсин, — деб огоҳлантирди.

Аввалги куни Бешариққа кираверишдаги чойхонада самоварчи Ўлмаста исириқ тутатганида:

— Кўз тегмасин, хушрўй йиғит экансиз, — деб исириқ тутаб турган хокандюзни Ўлмаснинг бошидан уч марта айлангирар экан, «Ёмон кўздан асрасин, бунақа хусни худойим ҳар кимга ҳам беравермайди, суйган бандасига беради. Бу заифона чирой эмас, мардона чирой», деган эди.

Бутун «ҳасадўй» тақдир шу мардона чиройни кемтик қилмоқчи бўлди. Аммо эплормади.

* * *

«Катта» Анваржондан бошқа яна тўрт фарзанд кўрган. Ўртанча ўғли Мухторали ювош, қўли гул дурадгор бўлди. Пойтеша чошганда тўсиннинг бегини ойна қилиб юборади. Атроф қишлоқлардаги иморат курдирадиганлар, албатта, Мухторалини танлайдилар. У иморатнинг пойдеворидан томигача ҳамма ёғоч ишларини ўзи бажаради. «Катта» чойхоналарда жўраларига ҳасрат қилиб қолади. Мухторалини уйлаганимга, мана, тўрт йил бўлай деяпти, энди учта болали бўлди. Боласи кўнайманига диққат бўляпман...

Жўралар кулишади.

— Мунча бесабрсиз, мулла Муқим? Одам боласи куён эмас-ку, йилига ўн-ўн бештадан тугса. Муслмончилик ҳам аста-аста-да. Ҳали қараб турунги, эшигингиз болага тўлиб кетади. Ҳазрат Муқимийнинг тупуқлари кучини кўрсатади.

«Катта»нинг юзлари буришиб сесканди.

— Ўша воқеани ўйласам, ичимда нимадир гимирлаётганга ўхшайверади. Бефарзанд одамнинг тупуги... Э, кўйинг-е! Чиллалаи бола гулдан нозик бўлади деб ўйлашмаганини қаранг. Бола кўпайтириш бунақа бўлмайди-да. Мана, тўнғичим Анваржонни олайлик. Тупук аралаштирмасдан етти болага ота бўлди. Бунақа кетишда ҳа-ҳу дегунча болани ўнтага етказиб қўяди. Кенжам Ҳамроали эрқароқ, субутсизроқ чиқди. Ўқишга ҳам, ишга ҳам бўйин бермади.

«Катта» фельда, қилар ишда отаси Нишон бобога торғди. Бир иш қиладиган бўлса, етти ўлчаб бир кесарди. Фойдаси қанча-ю, зиёни қанча, ақл тарозига солиб кўрарди. Фойда бермайдиган ишни иш демасди. «Катта» узоқ йиллар мактаб директори, колхоз бухгалтери, иқтисодчиси, колхоз раиси бўлди. У мана шу лавозимда ишлаган пайтларда колхозга юлғичларни йўлагмади. Жамоат «нони»ни ўзи ҳам емади, бировга ҳам едирмади. Уйига колхоздан ақалли битта пиёз кўтариб келмади.

Бумайрам эрига ҳасратини тўкиб солди.

— Отангиз қандоқ овқат чиқарсалар шуни ейишга мажбурмиз. Ўзингиз биласиз, ўғил бола кучли овқат ейиши керак. Бўлмаса катта бўлганда мижғов, нимжон бўлиб қолади. Ҳар куни бир хил овқат чиқаришади. Болалар бунақа бемаза овқатни емаймиз, деб кун ботмай оч-наҳор ётиб олишади. Уларга қараб ичим ачишиб кетаяпти. Ана, чиқарган овқатларини бир кўринг.

Анваржон устига лаган бостирилган тоғорани очиб қаради. Тўрттагина жазиб бор, нон билан картошка қориштириб димланган «нон палов».

— Болалар унга қайрилиб қарашмади ҳам. Тескари қараб ётиб олишди. Ўзимни айтмай қўя қолай. Хотин кишининг бировга айтиб бўлмайдиган харжлари бўлади. Тўрт тийинлик нарса. Шунинг ҳам аптекадан насияга оламан. Собесдан болалар учун бериладиган нафақани почтачи «Катта»нинг қўлларига бериб кетади. Ўзим тийинга зор бўлиб қолавераман. Тура қолинг, дадаси, гузарга чиқиб насияга бўлса ҳам гўшт топиб келинг. Йўлакай оқсини Тўхтаганисани айтиб юборинг, ҳарқалай, хотин киши, ёнимда бўлсин.

Анваржоннинг йўл пули харжланмай ёнида қолди. Олтириқлик таниши машинасида олиб келган, уни Яйпанга ташлаб ўзи Бағдод томонга ўтиб кетган эди. Анваржон халта кўтариб гузарга чиқиб кетаётганда офтоб ҳали ҳам ўчмаган, эндигина тераклар орқасига ўтиб қизариб-бўзариб ботмоқчи бўлиб турарди. Кўча тўла бола. Улар кечки овқатни тўйиб еб, «ҳазми таом»га бир-бирларини қувлаб, шовқин-сурон билан кўчани бошларига кўтариб югуришарди.

«Катта»нинг неварга-эваралари эса кўзларини очолмай бемажол ётишибди.

Чолни ваҳм босди. У эрталаб барвақт ўн-ўн бешта иссиқ нонни қийиққа тутиб, Мухторалининг хотини Тўхтагонни эртангириб кирди.

Кечаси билан тўлганиб чиққан «Катта» неча марта уйғониб, неча марта ётди. Худоё шу сабийларга ўзинг шифо бер, деб илғижолар қилди. У тагида ўт ловуллаб ёнаётган қозонни ўраб турган болаларни кўриб, хайрият-е, хайрият-е, деб уларга яқин борди.

Сахар пайти Анваржон томорқадан танлаб-танлаб жўхори қайириб чиққан эди. Болалар қозонда сўгаси билан вақирлаб қайнаётган жўхориларга қараб қачон пишади деб туришарди. «Катта» бири иштонли, бири иштонсиз болаларнинг биттасини қўлтиғидан олиб кўтарди. Осмонга ирғитиб, ҳа, чўчоғингдан, ҳа, дингиригдан, деб завқ билан қийқириб кулди.

Бола пардек енгил эди.

— Бумайрам, — деди у ҳамон қувноқ кайфидан тушмай. — Бунинг мунча енгил? — деди инқиллаб ўтирган келинига.

— Оғирлиги сизнинг чўнтагингизда-ку, — деди жони оғриб турган Бумайрам.

Ҳеч қачон гапни жавобсиз қолдирмайдиган сўзамол чолнинг тили танглайига ёпишиб, лом-мим деёлмай қолди.

У кеча кечқурун болалардан хабар олгани кирган эди. Улар айвонда «Тўйбола»лардек шифтга тикилиб қатор ётишпти. Белини шол рўмол билан сириб олган келини айвон даҳанида инқиллаб ўтиришпти.

Болалар «Катта»нинг кўзига озиб қолгандек, юзлари сўлғин бир алпозда кўринди. Уни ваҳм босди. Болалар илгари ҳам шунақамиди? Шу пайтгача эътибор бермагани учун ўзини ўзи койиди.

— Нима овқат едирган эдинг? Айниган овқат едириб қўймаганмидинг?

— Ҳеч нарса ейишгани йўқ. Оч-наҳор ётишибди. Сиз чиқазган овқатни кўриб «Бунақа бемаза овқатни емаймиз» деб ётиб олишган. Ўзингизни насияга бўлса ҳам гўшг топиб келинг, деб гузарга чиқариб юбордим.

«Катта»нинг жаҳли чиқиб кетди.

— Нариги эшикда гўшг борлигини билардинг-ку, нега менга бир оғиз айтмадинг?

Бу гапдан Бумайрамнинг энсаси қотди.

— Айтмай қўяқолдим. Айтганим билан бари бир бермасдингиз.

Чол ия, ия, эри келиб, тили чиқиб қопти-ку, деди ичида. Кейин ўзига келиб, «жонидан ўтгандан кейин тили чиқади-да», деб юборди.

«Катта»нинг бу гапни айтишга ундаган ичида бўғилиб ётган одиллик деб аталмиш қайсар бир кучнинг қалқиб юзага чиққанидан, садо берганидан эди.

У невараларининг анча сўлиб қолганини ҳам энди кўряпти. Шу пайтгача кўзинг қаёқда эди, деб ўзини сўроққа тутолмади. Ҳозир у ўзини ўзи жуда ҳам ёмон кўриб кетди.

Нораста болалар ҳисобига «тежамкорлик» қилганини, шуларнинг соғлигини емирадиган «иқтисодий сиёсат» юргизганини қанчалик аччиқ, қанчалик аламли бўлмасин, тан олишга мажбур эди.

«Воҳ!» деди пешонасига шапиллатиб ураркан. Шунча нева-эвараларининг қўлида ақалли битта қўғирчоқ, битта ўйинчоқ кўрмабман-а! Бошқаларнинг ҳовлиси ўйинчоқларга тўлиб кетган. Қайси эшикка кирсанг, катта-кичик велосипедлар, самокатлар, тепкили машиналар, ётқизсанг инга-инга қиладиган, ёнбошлатсанг кўзини юмадиган қўғирчоқлар, бураб-бураб қўйиб юборсанг, ҳовлининг одоғигача гувиллаб борадиган жажжи автомобиллар, ҳар ер-ҳар ерда сочилиб ётган шахмат, шашка, домино тошлари...

— Пул сарф бўлади, деб болаларимни шу қувончдан ҳам бенасиб қилибман-а!

«Катта» кейинги кунларда анча кучдан қолган, ҳар икки қадамда тўхтаб нафасини ростлаб олар эди. Мана, ҳозир у инқиллаб оғиргина тўрва кўтариб кирди. Болаларнинг ўрнини йиғиб, улар ивирситган полосни супураётган қизалоққа, бўлдингми, болам, тез-тез қимирла, нариги эшикка бор, бу ерда қиз бола қиладиган иш қолмади, деди.

Шу пайт қушдек енгил бир кампирни етаклаб олиб киришди. У «Катта»нинг хотини Ойниса биби эди. Уни каттаю кичик Эна деб атарди.

Эна ҳам айвонга чиқиб ўтирди. Ранг-рўйи ўчган, тинмай инқиллаётган келинига қаради. Унинг аҳволини кўриб ачиниб кетди.

Бумайрамнинг аҳволи оғир эди. Эркак одам хотин кишининг дардини билармиди. Унга атала қилиб ичириш керак. «Менга гапинлар бўлмаса аталага уринақолай», деди Эна.

У шундай деб ичкаридан бир пакет ун олиб чиқиб тапиллатиб супрага элай бошлади.

Эна ун элайтуриб келинига тез-тез қараб қўяр, шўргинанг курсин, Бумайрам, келин бўлиб бирон кун рўшнолик кўрмадинг-а. Шу аҳволда ўлиб-нетиб кетсанг шунча бола чирқилиб қолишини ўйламадингми? Янги бўшанган хотиннинг лоақал уч-тўрт кун ётмай ишга уриниб кетиши, оч-наҳор қолиши ўлим билан баробарлигини наҳот билмасдинг? Бунақада бепушг бўлиб қолишингни ҳам билмасмидинг, деб ич-ичидан унга ачинарди.

«Катта»нинг шу пайт янги бўшанган чиллала хотиннинг бошига одам тўплашига бало борми? Ўзи бу чолга нима бўлган? Уч-тўрт кундан бери ҳуши ўзида эмас. Саҳарлаб туриб олиб айвон даҳанида ҳақ, деб ўйўйлаб ўтириб олади. Қаёққадир чиқиб кетади. Кечгача санқиб, чарчаб қайтиб келади. Ичкари уйга кириб, чироқ ёқиб пул санайди. Яна чиқиб кетади. Рўзгорхонанинг калитини ташлаб кетмаганидан қозон осолмай кутиб ўтирамиз.

Охират кўзига кўриняптимикин?

— Бумайрам, Тўхтанисо, сен ҳам менга яқинроқ ўтир. Ҳой, Эна сен ҳам кел.

Эна ўтирган жойида: — Айтаверинг гапингизни, қулоғим қар эмас, ҳаммасини эшитиб ўтирибман, — деди.

Кейинги кунларда «Катта»нинг Эна олдида обрўси қолмагандек эди. У эрига шарт-шарт гапирар, баъзан унинг оғиз очишига ҳам қўймай, ситтаб ташларди.

Бунга сабаб, эшикда тўй қозонида ҳар куни «нон палов» дамланиши-ю, каттаю кичик шу «овқат»ни ейишга мажбур бўлиши эди. Эна етмишнинг нариёғига ўтган, тамсиз, жирсиз таомдан силласи қуриб, ўз тили билан айтганда, «ўлар ҳолатга» етган, куч-қувватдан қолган хотин эди.

— Баққа кел. Утир, сен ҳам эшит, — деди «Катта» зарда билан.

Эна, «майлис» ҳам ўлсин шу пайтда бўлмай, раислик отидан тушганингизга неча йил бўлди? Ҳали ҳам эгарда кўнқайиб ўтирибсиз, деб қўйди гудирсиниб.

У жаврай-жаврай Бумамайрамнинг ёнига келиб ўтирди.

— Қўп таъна қилаверма, хотин. Энди эгардан бутунлай тушдим.

У ҳар хил, катта-кичик тугунларга тўлган тўрвани титкилаб, кичикроқ бир тугунчани олди.

— Манаву сенинг пенсия пулларинг. Почтачи қандоқ олиб келган бўлса, ўшандоқ турипти. Тийинига ҳам тегмаганман.

У тугунчани Эна олдига зарда билан ташлади. Унга бошқа гап айтмади.

«Катта» титкилаб иккита катта тугунни тўрвадан чиқазди.

— Бу Мухторали болагинамнинг хашшайи-халол пули. Барака топкур, ётиб еса тамом бўлмайдиган пул топган. Ҳунар, ҳунардан унар, дейдилар. Ҳозир ҳам болагинам «Биби Убайда»да, заготзернонинг пажарниги Луқмонбекнинг эшигида ётиб ишляпти. Олиб қўй, Тўхтанисо!

У халтадан олган хом гишдек оғир, тўрт бурчак тугунни Бумамайрам томон суриб қўйди. Кейин яна тўрвани титиб, кичикроқ тугунчак олди.

— Анаву катта, оғир тугун Анваржоннинг ўн беш йилда топган пуллари. Кичиги болаларинг учун собес юборган нафақа пуллар...

«Катта» манаву сенга, манаву унга, деб охири халгани бўшатди.

— Шу пайтгача сизларни ўз пенсия пулимга боқдим. Кучдан қолган чолнинг топгани «нон палов»га зўрга етарди. Энди бундан буёқ қозон-товогингизни бўлак қилдим. Мени йиққан-терган пулим йўқ. Кўзим юмилганда ўраб-чирмаб, маконимга обориб қўйсанглар, бас. Фақат битта илтимосим бор. Шу илтимосим бажо бўлмаса, гўримда тинч ётолмайман. Тентаккинам Ҳамроалини топиб келиб, иссиқ-совуғидан хабар олиб туринглар. Ташлаб қўйманглар...

Анваржон гўшг олгани чиққанда қассоб бир гап айтганди:

— Отангга нима бўлган, ким кўринса сендан қарзимиз йўқми, қиёмат қарз бўйнимда кетмасин, деб рози-ризолик тилаб юрипти?

Анваржон ердан бош кўтариб ота юзига қаради. У бола бўлиб умрида биринчи марта ота юзига қараши эди. Ота кўзида ёш кўриб, ғалати бўлиб кетди. Ўрнидан туриб унинг бўйнига осилгиси келди.

— Болам, — деди «Катта», — гапларимга яхшилаб қулоқ сол. Биз бир хонадонда уч хил одам бўлиб яшадик. Отам раҳматли Нишон бобо ирим-сиримларга муккасиладан кетган гумроҳ, омий одам эди. Мен шафқатсиз, зolim ота бўлдим. Сен итоаткор, журъатсиз, забун бола бўлдинг. Сенинг шунақа бўлишингга мен, менинг шунақа бўлишимга отам Мулла Нишон сабабчи бўлган.

У ўлига таънали қараш қилди.

— Гапирсанг-чи, забонинг борми, гапир! Ичингда армонларинг бордир, ахир? Айт, дардингни тўкиб сол!

— Мен Тошкентга жуда катта ниятлар билан борган эдим. Устозлар, сендан катта ёзувчи чиқади, деб бағирларига олган эдилар. Сиз, ҳар ойда палон сўмдан юбориб турсанг Тошкентга борасан, йўқ десанг, Олчинда ёзувчилик қилиб юраверасан, деб шарт қўйган эдингиз. Сиз талаб қилган пулни Тошкентдек шаҳри азимда бир мусофир боланинг топиши мумкин эмасди. Шунга қарамай, ишдан бўш вақтларда вокзалга чиқиб ҳаммоллик қилдим. Мардикор бозорига ҳам бир-икки марта чиқдим. Мардикор ёлловчилар рангимни, жуссамни кўриб ёнимдан индамай ўтиб кетардилар. Идорада хушдан келиб қолган пайтларим ҳам бўлган. Шундай меҳрибон, буюк истиқбол ваъда қилган, устозларнинг юзига оёқ қўйиб Олчинга қайтиб келдим. Сизнинг пулга ўчлигингиз, пулга

тўймаслигингиз менинг келажагимга завола бўлди. Сиз учун «Олчин» бир мамлакат эди.

Мен ҳатто маҳаллий ҳам эмас, фақат маҳалла ёзувчиси бўлиб қолаётганимдан эзилиб кетаман. Бирга ишлаган, устозлардан бирга сабоқ олган ўртоқларим ҳозир номдор ёзувчи бўлиб кетишди. Бир-иккитаси «Халқ ёзувчиси» деган катта унвон эгаси бўлди. Сиз мени жувонмарг қилдингиз. Радиодами, телевизордами «Халқ ёзувчиси» Анвар Муқимов десалар севинмасмидингиз? Сиз мени мана шу бахтдан бенаиб қилган отамсиз...

Энди «Катта»нинг боши эгилди. Елкалари қаттиқ-қаттиқ силкинди. Ерга икки томчи кўзёши тушди.

— Мен аҳмоқ, ризқингизни қийиб пул йиғибман. Шундай қилсам ўлиб кетганимда болаларим кунига яратади, деб ўйлабман. Бумайрам, сен доно хотинсан, кеча айтган гапинг ўла-ўлпунимча қулоғимдан кетмайди.

Бумайрам, нима деган эканман, деб унга савол назари билан қаради.

— Гўдаклигида тўйиб овқат емаган ўғил болалар катта бўлганда нимжон, қилтирик, ланж, оғир ишга ярамайдиган бўлиб қолади, дегандинг.

У шундай деятуриб Анваржонга бир қараб қўйди.

Бу қарашнинг маъносини Энаси ҳам, Бумайрам ҳам, ҳатто Анваржоннинг ўзи ҳам тушунди. Ноқулай вазиятдан қутулиш учун пешонасини силади.

— Энди пул йиғишнинг ҳожати йўқ. Болалар катта бўлиб қолишди. Бирин-кетин ўз йўлларини ўзлари топиб кетишяпти. Катта эшигимиздаги томорқанинг кунботар томонига икки юзга терак қаламчасини қалаган эдим. Етти йилда йўғонлиги филнинг сонидек бўлди. Худо хоҳласа, бу тераклар сизларни камида йиғирма йил боқади. Ҳар кесганда тагидан яна чиқаверади. Ўшаларни парвариш қилинса, ёнидан чиққан бачки шохларини кертиб турилса, бас. Бумайрам, сен уйим-жойим дейдиган яхши келин чиқдинг. Шу бўш-баёв боламни сенга ишониб ташлаб кетаман. Сендан розиман, болам.

Бугун ҳамма невар-эвараларимни Қўқонга обориб, кабобга тўйдираман. Ўйинчоқлар, қўғирчоқлар, музқаймоқлар, уст-бошлар, ҳар хил ленталар, бураб қўйиб юборса гуриллаб югуриб кетадиган автомобиллар, велосипедлар, шахмат-шашкалар, доминолар, портфеллар, қизиқ-қизиқ китоблар, бўёқ қаламлар олиб бераман. Бу мен золимнинг шу пайтгача тўйиб-тўйиб, тўкиб-сочиб овқат емаган норасталардан кечирим сўраганим бўлади, — деди у айтаётган гапларидан ўзи ҳам қониқмай. Йўқ, бунақа гуноҳни кечирим сўраш билан ювиб бўлмайди. Мабодо шулардан биронтаси ногирон бўлиб қолса, гўримга ўт қўйиб юборинглар. Шунда кўнгилларинг зора таскин топса.

У ўрнидан туриб, бўшаб қолган тўрвани эҳтиёт шарт бир силкиб кўрди. Кейин уни оёғи тагига ташлади.

— Елкамдан босиб ётган юк, хайрият, ерга тушди. Энди қушдек енгил бўлдим.

«Катта» кўча эшиги томон кетаётганда босган қадами мўлжалга тушмай маст одамдек чайқала бошлади. У орқасига қарамай деди:

— Соат иккиларда катта эшикка автобус келади. Болаларни кийинтириб тайёр қилиб қўйинглар.

* * *

Эркин Воҳидов Олтиариқ марказидаги маҳаллада туғилган. Қариндошлари билан юз кўришсин, деб Аҳмад уруғларига хабар қилиб қўйган экан. Бир пасла уни уруғ-аймоқлари ҳақ олишди.

Эркин илгарилари ҳам Олтиариққа бир-икки марта келган, чет эл шоирлари делегациясини бошлаб келганидан фурсат тополмай улар билан кўришолмаган эди.

Бошига нимчами, рўмолми, лачакми елвагай ташлаб олган хотинлар қатор эшиклардан югуриб чиқиб, унинг елкасига иккала панжаларини тегизиб омонлик, дея юзларига сурта бошладилар.

Хотинлар бири олиб-бири қўйиб гапга тушиб кетишди.

— Домла Воҳидовнинг худди ўзлари бўпти-қўйипти. Бола деган отага шунчалик ўхшайдимми-я!

Хотинларнинг бири худди тоғамнинг ўзларини кўргандек бўлдим, деса яна бири акагинамни кўргандек бўлдим, деярди.

Раис Файзиматовнинг имоси билан бешта скамейка, учта стол олиб келишди. Хотинлар топган-туган пишириқларини дастурхонга тўкиб солдилар. Хотинларнинг ғала-ғовуридан ким нима деяётганини билиб бўлмасди.

— Оёғининг тагига манаву жонлиқни сўйинглар, — деди Олтиариқнинг пичоғи кескир валломат фуқароси Маматожи Иброҳимов.

У бир қора кўчқорни думбасидан итариб даврага киритиб юборди.

Кўчқорни судраб Эркиннинг оёғи тагига олиб келишди. Қассоб, қани, шоир тоға, бир нима деворинг, деди.

Хижолат бўлиб турган Эркин менга қаради.

— Домламиз шатта турганларида мен гапирсам шаккоклик бўлмасмикин, — деди бу иззат-икромлардан ҳаяжонга тушган Эркин.

Бу нима деяркин, деб ҳамма оғзимга қараб турипти.

— Эй, Кўчқорвой, — дедим насиҳатга ўхшағиб. — Шунча халқ ўртасида буюк бир шоирнинг оёғи тагида жон бераётганиндан суюнмайсанми? Раисми, ревизорми, ферма мудирими кўздан панада сўйиб кабоб қилиб еб юборса хурсанд бўлармидинг? Бахтинг бор экан, Кўчқорвой, сендан тарқатган авлодинг, отамиз Ўзбек адабиётининг ривожига жонини тиккан филойи Кўчқор эди, шоир Эркин Воҳидовнинг оёғи тагида жон берган, деб мақтаниб юришади...

Бу гапимдан кейин одамлар қарсиллаб кулиб юборишди. Фақат битта бўйни ёғ битиб, қават-қават бўлиб кетган киши, ҳазил ҳам эпи билан-да, деб тўнғиллаб даврадан чиқиб кетди. Кимдир, «Ферма мудирини ясаб ташладингиз! Аммо яшишгирдингиз, ака!» деб юборди. Анчагача кулги босилмай турди.

Адхам олиб-югуриб хизмат қиляпти. У турган-битгани фақат бурундан иборат бўлган бир кишини дастурхоннинг тўрига ўтқазиб қўйди. Ё алҳазар, бунақа бурунни умрим бино бўлиб кўрмаган эдим. Қўйлак ёқасидан юқорисининг ҳаммаси бурун эди. У ҳар акса урганда залворли бурни силкиниб оғзини суриб қоқ миясига чиқариб юборган экан. Одамларнинг айтишларига қараганда оғзи қимирлашини кўриш учун томга чиқиб қараш керак эмиш.

У кўп аскияларга нишон бўлавериб ҳазил-ҳузилларга кўникиб кетган бир беозор одам экан. Шундай давраларда унга ҳазил қилмасалар кўнгли ўқсиб, нима бўлди, назардан қоляпманми, деб хафа бўларкан.

Шу одам Олтиариқ имомига мени ҳам ҳажга борадиганлар рўйхатига қўшиб қўйинг, деб илтимос қилганда, у: «Сиз овора бўлиб бориб юрманг, шайтонга тош отаётганларида димоғингизга тегиб шикастлаб қўйиши мумкин, яхшиси сизни «Ҳожи бадал» қилайлик, депти. Имом гапида туриб ҳаж сафаридан қайтишда «Ҳожи бадал» бўлдингиз, деган хушxabар билан бирга ҳужжатини ҳам олиб келган экан.

Олтиариқликлар бурун сўзини оғзиларига ҳам олмасдилар. Улар бурунни «Димоғ», «Ўғил сумак», «Дамский каблук», «Паспорт» деб атардилар.

Маматожи Иброҳимовнинг ўғли Қодиржон аскияга чечан йигит эди. Шу топда тили қичиб-шумлиги тутди.

— Эркин ака, ўзимизнинг Олтиариқдан чиққан боласиз. Мунча димоқ-фироқ қиласиз. Димоғингиздан эшак курти тушади-я! — деб юборди.

Мен дарров жавоб қилдим:

— Қодиржон, эшак курти тушса нима бўпти. Айтишга арзимайдиган гап бу. Ана, устоз Ҳожи отага қаранг, димоғларидан эшак курти эмас, тайёр тирик эшакнинг ўзи ханграб тушиб келяпти, — дедим.

Қийқириқ кулги қарсақларга уланиб кетди.

Олтиариқликлар «Пучуқ» деб назарга илмаган Ўлмас Умарбеков, Умарали Норматов, Худойберди Тўхтабоев, Анвар Эшоновлар қаторида ўтирган Ўткир Ҳошимовга гаши келган мезбонлардан бири, ҳой, бу беодоб кимнинг боласи, деб уни пойпақда турган болалар қаторига обориб қўйган эди. Ўткир яна жойига келиб ўтирди. Жаҳли чиқиб кетган мезбон келиб унинг қўлидан тортмоқчи бўлиб турганда тўхатдим.

— Биласизми, бу ким? Бу Ўткир Ҳошимов деган зўр ёзувчимиз-ку, танимадингизми?

Мезбон гапимга ишониб-ишонмай довдираб қолди.

Бир хотин хокандозда туғуни буралиб-буралиб чиқаётган исириқ олиб келди. Ҳаммамизга бир бир тугатиб, Ўлмаста келганда хокандозни унинг бошидан уч марта айлангирди.

— Хушрўйгина йигит экансиз. Олтиариқ аёлларининг кўзига дуо кетган, тикиланини йиқитади. Уни фақат исириқ-испанд тугатиб даф қилиш мумкин, — деди кулиб.

Қатор тизилиб турган болалар орасида бурнини кўргазмага қўйиб кўз-кўз қилса арзийдиган, хунук деса хунуқлар ранжийдиган бир бола катта ёзувчиларга ҳавас билан қараб турарди.

Мен уни танирдим. У Тошкентга борганда менга ҳажвий шеърларини, ҳикояларини ўқиб берган эди. Ўшандаёқ бўладиган бола эканини сезгандим. Агар йўлдан тоймаса, жуда зўр шоир ҳамда дилли-фаросатли ёзувчи бўлиб кетиши билиниб турган эди. Фақат, фақат ҳусн масаласи порлоқ келажагига соя ташлаб турарди. Бундай талантлар хунук бўлиб туғиладилар ва чиройли бўлиб тарихда қоладилар, дедим.

Хотинлар Эркинни туғилган, она бағрида биринчи марта кўз очиб оламни кўрган хонага опкириб кетишди. Анча ҳаяллаб кетган Эркин кўзлари қизариб хомуш қайтиб чиқди.

Маслаҳат билан учрашувни темирийўл нарёғидаги тинчгина боеда ўтқазадиган бўлдик.

Ҳозир пилла қурти даҳага кирган, қанча барг берсанг кўрдим демайди. Олтиариқ бугун Ўзбекистондаги номдор туманлардан бири. Ҳамма вақт олдинда юришга одатланган. Қишлоқ ҳўжалиги вазири Уркинбоев от миниб тўтзорларни оралайди. Қурт боқаётган хонадонларга кириб, уни ундоқ қил, буни бундоқ қил, деб кўрсатма беради.

Бодринларнинг олди найчалаб қолган. Ўз ишига омил узумчилар валишларга «ингичка бел» новдаларини кўтаряптилар. Олд гўзалар яганга кирган, ола жойларга махсус қоғоз стаканда тайёрлаган кўчатларни қўйиб чиқишяпти.

Хуллас, туманда инқилаб қолган кампирлару ҳали йўлга кирмаган гўдакларгина «бекорчи» эдилар.

Шундоқ иш қизиган пайтда туман марказида одам йиғиб учрашув қилиш таънайи маломатларга сабаб бўлиши мумкин эди.

Темир йўлнинг у томонида битта дала шийпонидан бошқа биронта одамлар яшайдиган уй йўқ. Биз жимжит деб танлаган жойда ўтирган одамнинг қулоғи шовқиндан том битади.

Қари толлар қуршовидаги ҳовузда бири-бирига мингашган сон-саноксиз бақалар бугун далани бошларига кўтариб «сайрардилар». Ҳовуз худди қайнаётган қозонга ўхшарди. Бу чидаб бўлмас шовқиндан фақат қочибгина қутулиш мумкин эди. Мотоцикл миниб келган мухбир йигит, менда балиқ тутадиган тўр бор, бақаларни туғиб узоқроқ жойга обориб ташлайми, деб қолди. Шу пайт Адҳам ҳасип учун тозаланган уч қаричдан мўлроқ пуфлаб шиширилган ичак олиб келди. Уни чайқалиб турган сувга ташлаб кафти билан сувни суриб ўртага ҳайдай бошлади. Бақалар бирдан жимиб қолишди. Кимдир тинимсиз шанғилаб турган радиони ўчириб қўйгандек бўлди.

Ҳаммаёқ сув қўйгандек жимжит.

— Тамом, — деди Адҳам. — То ичакни олиб ташламагунимча миқ этмай ўтираверишади, бу муттахамлар.

Етмиш кишига мўлжаллаб жой қилинган. Адабиёт ўқитувчилари, ўнинчи, ўн биринчи синфларда ўқийдиган адабиётга қизиққан ўғил-қизлар, туман газетасида шеърлари, ҳикоячалари босилиб турадиган ёш ёзувчилар чақирилган экан.

Узоқ бригадаларга одам олиб борадиган усти ярим ёпиқ машина йигирма чоғли қизни худди консервадек қапиштириб олиб келди.

Эгарқош қилиб ўсма қўйган, майда ўрилган узун сочини бураб-бураб қилган турмақларини зар рўмол билан танғиб олган қизлар машинадан тап-тап қилиб ерга сакраб туша бошладилар.

Уларнинг пардоз учун ойна олдида анчагина овора бўлганлари билиниб турарди. Машинада қапишиб келганларидан баъзиларининг турмақлари тўзғиб, пардозлари чаглашиб кетган. Машина кетиши билан улар толзор орқасига ўтиб,

бошқатдан пардоз қила бошладилар. Ечилиб, тўзғиб кетган ўрим сочлар яна турмак бўлиб бошга кўнди.

Биров машинада, биров велосипедда, биров пиёда келяпти.

Туфлисини қўлига олиб яланг оёқ тупроқ кечиб келган бир қиз одамларга орқа ўтириб чўнқайганча ариқда оёғини ювяпти. У туфлисини кийиб биз томонга ўтирилди. Ўлмас уни кўриб «оббо!» деб юборди.

У Кувадаги учрашувда, бирга сувратга тушайлик, деб Ўлмасни жон-ҳолига қўймаган Раъно-Рўнў эди. Уни кўриб ҳаммамиз баробар кулиб юбордик. Бизга қўшилиб «Рўнў»нинг ўзи ҳам куларди.

Учрашувдан хабар тошган адабиёт ихлосмандлари Наманган, Андижон тарафлардан «Жигули»да, «Москвич»да етиб келган эдилар. Бир ашаддий китобхон Нориндан шу бугун эрталаб тутган олгмиш кило келадиган лаққани иккита ҳўл қанорга ўраб, «Москвич» юкхонасида олиб келган экан. У йўл-йўлакай қанор қопга сув сепиб келган бўлса керак, юкхонадан ҳали ҳам чакиллаб сув томяпти. Лаққани уч киши зўрга кўтариб ҳовузга ташлашди. Ҳолдан тойган лаққа сув бетига тўнтарилиб ўликдек ётарди. У сал фурсатдан кейин қимирлай бошлади. Кейин ўнглиниб думини ликиллатганича ҳовуз ўртасига сузиб кетди.

Учрашув қатнашчиларининг сони тўқсондан ошди. Яна олгига скамейка қўйиб уларни ҳам ўтказдик.

Йиғилишни вилоят вакили сифатида Адҳам Ҳамдам бошқарадиган бўлди. Мен эса келган меҳмонларни бир-бир таништира бошладим.

— Менинг ёнимда ўтирган Ўткир...

Шундай дейишимни биламан, қизлар чувиллашиб, вуй, вуй, Ўткир Ҳошимов, деб ўрниларидан туриб кетишди.

— «Баҳор қайтмайди»ни ёзган. Зўр ёзувчи. Алимардонни бошлаган... Ўзи кичкинагина экан. Вуй, ҳали уйланмаган бўлса керак, жуда ёш экан. Буларга Навоий бободан мерос, соқоли кўксига тушгунча ҳам хотин олмайди.

— Биласизларми, қизлар, «Урушнинг сўнгги қурбони» асарини ўқиб йиғлайвериб, бўладиганим бўлди. Жуда оғир, юраги ёмон одам ўқиса инфаркт бўлиши ҳеч гап эмас. Ўқимаган бўлсанглар, топиб ўқинглар. Ўткир Ҳошимов ниҳоятда аянчли воқеани қандоқ чидаб ёзганига ақлим етмайди. Бу ёзувчини «Атомний ёзувчи» деб аташ керак. Ўзи кичкина бўлса ҳам портлаши ниҳоятда кучли. Раҳмат, Ўткир ака! Кечирасиз, ака дейми, ука дейми?

Қиз уни таърифлашга сўз тополмай қийналарди. Жуда кўп гапларни айтгиси келяпти-ю, ҳаяжонда айтолмаяпти.

Кўйиб берса бу китобхон қиз гапдан тўхтамайдиган кўринарди.

— Чап тономимда ўтирган Худойберди Тўхтабоев, — дедим қизнинг гапини бўлиб.

Худойберди ҳам бу томонларда жуда машҳур экан.

Қизлар, ўгил болалар «Сеҳрли қалпоқча», «Беш болали йигит», «Номоз ботир» деб бири олиб, бири кўйиб, гапга тушиб кетишди.

— Қани эди, менда Ҳошимжоннинг қалпоғи бўлса, вой-бў, кўп ғалати ишларни қилиб юборардим.

Орқамга ўгирилиб, Анварга қарадим.

— Бу Анвар Эшонов деган ёзувчи. Танийсизларми, танимасанглар бир бошдан таништириб чиқай.

Бир қиз ўрнидан турди.

— Мен «Найман бўстон»даги ўрта мактабда адабиётдан дарс бераман. Уч кундан бери вилоят газетасида шу акамизнинг бир бет-бир бетдан ҳикоялари «Боши ўтган сонда, давоми келгуси сонда» деб босилляпти. Икки сонда қувалик машҳур колхоз раиси Мусажон Шербўтаев, унинг илғор хўжалиги тўғрисида жуда қизиқ, жуда ўқишли ҳикоялари босилган эди. Энди ўзимизнинг қахрамон раисимиз, ҳаммамизнинг меҳрибон отахонимиз Бозорбой Отакулов тўғрисидаги ҳикоялари давомли бўлиб босила бошлади. Ўқувчиларимиз у ёқда қолиб қишлоқликлар газета сўраб келаверишади, келаверишади. Шунча одамга қаёқдан газета топиб бераман. Одатда адабий асар ҳаётда бўлиши мумкин воқеаларни ҳикоя қиларди. Исм-фамилияси аниқ, иш жойи аниқ, қишлоғи аниқ одамлар тўғрисида биринчи марта ҳикоя ўқиятганимиз учун ҳам Анвар

акамининг бу асарларига қизиққанлар кўпайиб кетди. Директоримиз Фарғонага машина юбориб, йигирмата газета топшириб келди. Раҳмат, Анвар ака. Шунақа ҳикояларни кўп-кўп ёзинг. Сизга бу хайрли ишингизда муваффақиятлар тилаймиз.

Қизнинг ичи тўлиб турган экан, яйраб-ййраб гапириб олди.

Навбат Умарали Норматовга келди. Уни ўтирганларга жуда болохонадор қилиб таърифлай бошладим.

— Ўрта Осие Давлат университетининг профессори, филология фанлари доктори... Умарали Норматов, — дедим.

Умрида тирик профессорни яқиндан кўрмаган учрашув аҳли худди ҳозиргина фазодан тушиб, ерга кўнган космонавтга рўпара келиб қолгандек ҳайрону дол қараб турардилар.

Сочлари оқариб кетган, кўринишидан кўп савдолар бошига тушгани биллиниб турган кекса ўқитувчи Рискиев ўрнидан турди. У эллигинчи йилларнинг ўрталарида «Ўткан кунлар» романи ҳамда Абдулла Қодирий тўғрисида болаларга гапириб бергани учун етти йилга кесилиб, тўрт йилда қутулиб келган эди. Уни билимли, тажрибали ўқитувчи сифатида тан олишарди.

Бироқ, байрамларда, ўқитувчилар кунда, Галаба байрамида ҳамма ўқитувчиларга чиройли конфертларда зар билан битилган табрикномалар топширишарди. Уни эса оғзаки табриклаб қўяқолишарди.

Маориф вазирининг ўринбосари Туробов Олтиариққа келганда вақт топиб Рискиевга учрашарди. Иккови узоқ суҳбатлашар эдилар. Туробов бу келишида ҳам Рискиевни суришгирди.

— Юрипти, ойлигига яраша ишлаб, — дея жавоб қилди директор.

— Ҳозир топшириб келолмайсизми? Келишимни билардингиз-ку, нега унга бир оғиз айтиб қўймадингиз?

— Ўзи шу ерда. Спорт залида дафтар текшириб ўтирипти. Ҳозир чақираман.

Туробов у билан эски қадрдонлардек қучоқ очиб кўришди. Директор ичида: «Бу Туробов хўп юрак ютган одам-да, таржимаи ҳолига сиёсий доғ тушган одам билан кўпчилик ўртасида ҳеч кимдан ҳайиқмай гаплашишини қаранг» деб ўйларди.

— Дўстим, — деди у. — Энди бошингизни кўтариб юринг. Сизни чин дилдан табриклайман. Бугунги «Халқ сўзи»да профессор Умарали Норматовнинг Абдулла Қодирий ҳамда унинг асарлари тўғрисида жуда чиройли мақоласи босилган.

У папкасидан газета чиқариб унга узатди. Халқимизнинг ғурури бўлган Қодирий ва унинг асарлари доимо камситиларди. Аслида эса улар ўзбек адабиёти хазинасини бойитиб турган мумтоз асарлар эканини ёзди профессор.

Мақола охирида таҳририят бундан кейин ҳам Қодирий ижоди ва унинг ўлмас мероси тўғрисида туркум мақолалар режалаштирганини ёзган.

— Қодирийнинг тўла оқланиши, бу сизнинг ҳам оқланишингиз, таъна-маломатлардан қутулишингиз, деб тушунаман. Сизни табриклагани атайини келганман. Вилоятда мени кутишяпти, — деб, тик турганча бир пиёла чойни шошиб ичди-ю, хайрлашиб изига қайтди.

Ҳозир Рискиевнинг учрашувда пухта ўйлаб, лекин ҳаяжондан энтикиб-энтикиб айтаётган гаплари умрида тухматга учрамаган, камситилиш нималигини билмаган одамга унчалик таъсир қилмаслиги мумкин. Лекин, адабиёт булоғидан бир қултум бўлса ҳам сув ичган шоиру ёзувчилар учун бу ҳолат ғоят таъсирли эди.

— Қодирий ҳамда «Ўткан кунлар» романи тўғрисидаги ҳаққоний мақолаларингизда буюк адибнинг шаҳси ва ижоди тамоман оқланган. Бу менинг ҳам оқланишим эди. Ана шундан кейин менга муносабат бутунлай ўзгариб кетди.

У ҳаяжонланганидан гаплари оғзидан бир текис чиқмас, жумлалари ҳам қовушмаётганини сезмасди. Буни учрашув аҳли сезиб турарди.

— Туманда, маорифда, кишлоқда, мактабда бош кўтариб юришимга йўл очиб берганингиз учун қуллуқ, профессор! Мен бировга совга берадиган даражадаги одамлардан эмасман. Қизим ўз кўли билан тиккан марғилоннусаху шу дўшини ақл тўла бошингиз омон бўлсин, деб кийдирмоқчиман.

Умарали жавдираб менга қаради.

— Домла, — дедим дўшпи ушлаб турган Рискъевга қараб. — Профессоримиз умрида бирон одамдан совға олмаган. Лекин шу дўшпини олади. У кишининг уйларига туруп, ўрикқоқи, анор орқалаб бола эргаштириб келишади. «Эти сизники, суяги бизники, ҳозирча уйингизда хизматингизни қилиб юрсин», деб болани ташлаб кетмоқчи бўлишади. Профессор уларнинг боламни ўқишга ўзинг киритиб қўй, демоқчилигини дарров тушунади. Қолларни ўзларига орқалатиб, кўчага чиқариб қўяди. Қайтиб кирмасин, деб эшикни ичидан занжирлаб қўяди. Эшик кўнғироғи то кечгача жиринглаб, охири қоронғи тушганда тинчийди.

Кекса ўқитувчи ихлос билан унинг бошига дўшпи кийдирар экан, энтикиб-энтикиб шу гапларни айтди.

— Раҳмат, раҳмат, эл олдида юзимни ёруғ қилганингиз учун раҳмат.

У кўз милкларини дастрўмол билан артиб, жойига бориб ўтирди.

Ўрта ёшлардаги кўзойнакли бир аёл қўл кўтариб сўз сўради.

— Касбим кутубхоначилик. Ҳозир биз билан суҳбат ўтказгани келган ёзувчиларнинг китоблари қандай ўқиладганини аниқ рақамлар билан айтиб беришим мумкин. Ойбеғу, Фафур Фулому Абдулла Қаҳҳорлар туркираган Тошкентдек шаҳри азимда бу ёш таланти укаларимизнинг борлиги унча сезилмаётган, улар соясида қолиб кетаётган бўлишлари мумкин. Аммо биз адабиётимизга тўлқин уриб, пўртанадек ҳайқариб янги талантлар кириб келаётганини ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз.

Улмас Умарбековнинг китобларини болалар қўлига бердимми, тамом. Қайтиб ололмайман. Ота-оналари, қариндош-уруғлари, қўни-қўшнилари билан ўқиб, охири изини йўқотадилар. Шу билан китобдан умидимизни узиб қўяёлашимиз. Кутубхонамизда Умарбековнинг учта китоби бор эди. Ҳозир биттаси ҳам йўқ. Навбатда турган саксон бир одам бекорга кутиб ўтирипти. Ўткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди», «Дуңнинг ишлари» китоблари қўлимиздан бир чиқиб кетганча қайтиб келмади. Йўқолиб кетди. Китобни олган боланинг ота-оналарига жарима ҳам солдик. Тўлади, барибир китоб қайтиб келмади. Салкам саксон бола бекорга навбат кутиб ўтирипти. Худойберди Тўхтабоевнинг йўриғи бошқа. Нашриётлар унинг бозоргир китобларини пешма-пеш кўп нусхада босиб чиқарадилар. Биргина «Сехрли қалпоқча» китоби ўзбек ва рус тилларида йигирма марта босилиб чиқди. «Номоз ботир», «Беш болали йигитча» китоблари кети узилмай дўконга келиб туради. Қани эди, нашриётлар Умарбековнинг ҳам асарларини шунақа тез-тез, кўп нусхада чиқариб турсалар. Кутубхонамиз лимит бўйича атиги бир нусхадан китоб олади. Узимиз сотиб олайлик десак, маблағ йўқ. Тўғри, райижроқўм ҳиммат қилиб Ибн Синонинг уч томлиги билан «Декамерон» деган китобни олиб берган. «Декамерон»ни болалар тарбиясига тўғри келмайди, деб ўзига қайтиб берганман. Кейин эшитсам, шунақа китобларни ўқиб юрибсанми, тарбиясиз, деб хотини «Декамерон»ни шoferига берибди. Илтимос, лимитни кўпайтиришга ёрдам қилсангиз.

Улмас Умарбеков жавоб қилди:

— Биз ҳозир маслаҳатлашиб, кутубхонангизни оталиққа олишга қарор қилдик. Бундан буён янги китоблардан имкон борича юбориб тураимиз. Бундан ташқари, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасига июлдан бошлаб йилнинг қолган ярмига обуна ташкил қиламиз. Бунга редакция ўз зиммасига олади.

Кутубхоначи опа кўзойнагини сумкасига солиб гагини давом этдирди:

— Ҳампортимиз Эркин акадан гина қилишга ҳаққимиз бор. «Ёшлик девони» китоблари ҳамманинг қўлида. Уни дўконда пештахта тагидан хуфя сотишди. Биз ҳатто уни ушлаб кўрганамиз ҳам йўқ. Болалар ўқисин деб бирон нусхасини бизга бермадилар. «Буюк ҳаёт тонги» дostonларини уйимдан ошкелиб витринага қўйганман.

Эркин Воҳидов ноқулай аҳволга тушди.

— Опажон, шу бугуноқ, ҳозирнинг ўзида бу хатони тузатамиз, кутубхонангизга «Ёшлик девони»дан беш нусхасини бераман.

У шундай деб қалин муқовали папкасидан бир даста китоб олиб узатди.

— Мана, бешга китоб. Манави олгинчисига дастхат ёзиб бераман.

Опа сумкасидан яна кўзойнагини олиб тақди. Қўлидаги китобга меҳр билан қаради. Эркин то дастхат ёзгунча қимирламай қараб турди.

— Энди икки забардаст ижодкор қолди. Уларни яхши биласизлар. Қандай қилиб Эркин Воҳидов ундоқ шоир, Эркин Воҳидов бундоқ шоир, деб сизларга таништиришим мумкин? Ахир у Олтиариқ боласи, уни биз эмас, сиз бизга таништиришингиз керак. Мана, ёнимда Ўлмас Умарбеков ўтирипти. Уни яхши танийсизлар. Ёзган ҳамма асарларини ўқигансизлар. Бу ёзувчи тўғрисида айтмоқчи бўлган гапларингиз шундоққина тилингизнинг учуда туришти.

Эркин Воҳидов билан Ўлмас Умарбеков тўғрисида гапиришни ҳам олтиариқликларга ҳавола қиламиз. Учрашувни вилоят ёзувчилари бўлимнинг раҳбари Адҳам Ҳамдам олиб боради. Адҳам Ҳамдам жуда қувноқ, гапга уста одам. Ёзган ҳикояларидан кўра оғзаки ҳикоялари жуда машҳур. Учрашувни жуда қизиқ, файзли олиб боради деб ишонаман. Қани, Адҳам ака, энди ўз амалимни сизга топшираман.

— Бўпти, — деди у. — Аввал бир масалани ҳал қилиб олайлик. Орамизда Анвар учта бўлиб қолди. Анвар Эшонов, Анвар Муқимов ва Анвар Обиджон. Уларни адаштириб юбормаслик учун рақамлаб қўйишимиз керак. Анвар Эшоновни «Анвар рақам № 1», Анвар Муқимни «Анвар рақам № 2», деб атайдик. Ўзимизнинг олтиариқлик Анвар Обиджон деган бола ёзувчи сифатида тўла туғилиб бўлгани йўқ. Ҳозир ўғил боланинг сумагидеккина бўлиб бурни туғилган, холос. Шунинг учун уни «Анвар рақам № 0,5», яъни «Яримта Анвар» деб қўяқолсак. Нима дейсизлар?

Эркин Воҳидов тўғрисида олтиариқликлар гапирсин деган таклифлар бўлди. Ҳар бир юрт фуқароси ўзидан чиққан истеъдод эгалари билан фахрланади. Уни кўз-кўз қилгиси келади. Эркин юртдошлари фахрланса арзийдиган шоир бўлди. Ўзбекистонимизда унинг шеърлари кирмаган биронта хонадон қолмаган. Айниқса ҳампорт хонанда Қобилжон Юсупов унинг шеърларига ўзи куй басталаб, ўзи ижро этиб, шеър маънисини юрак-юракларга сингитиб юборган. «Ёшлик девони» китоби босилиб чиққандан кейин «ҳампорт»лари қўлайиб кетди. Биров «Эркин Воҳидов бизнинг Бухородан чиққан» деса яна бошқа бирови, «Эркин наманганлик» дейди. Тошкент эса уни аллақачон ўзиники қилиб олган.

Эркин Воҳидов «Ўзбегим» деган гоят гўзал, гоят фикрга бой достонини эълон қилиб, «бу сеники, бу меники»ларга нуқта қўйди.

Эртага Тошкентга қайтмоқчимиз. Раис Файзитов Олтиариқда бир пиёла чой ичмасдан кетсанлар яхши бўлмас, шунчаки ҳазил-хузил қилиб гаплашиб ўтираемиз, деб қолди.

Эркинжон бирон йиғинда кўнглини очиб гапирмади. Ҳаммамиз у тўғрида нимаики билсак, гапириб бўлдик. Бутун норасмий ўтириш бўлса ҳам, барибир гапирмаганига қўймаймиз.

Нўъмонжон аканикига жой қилдиришган экан. Бутун ҳовлига осмонни кўрсатмай қўядиган баланд ток сўри тагида ўтирибмиз.

Бу ҳовлига кўп келганман. Баргидан ҳосили кўп сап-сарик пилладек «Ингичка беллар»га қараган одамнинг кўзи қамашади. Еб тутатиб, сотиб адо қилиб бўлмайдиган бу узумлар Нўъмонжонга жуда катта даромад келтирарди. Бирон ойлдарга қолмай Термиз тарафлардан қора чиллаки Тошкент бозорларига келади. Ўтган йилнинг узуми билан бу йилнинг узуми Тошкентда юз кўришади.

Бу йилнинг хусайнилари чиққанда ҳам барибир Нўъмонжоннинг ўтган йилги «ингичка бели» бозорнинг олди бўлиб қолаверади.

Дастурхонга катта саватда «ингичка бел» уйиб қўйилган. Мен бошламасам бошқалар қўл уришга ботинмай туришипти.

— Бу ўтиришга Эркинжон ҳам мезбон, ҳам жўрабоши. Қани, ярми тошкентлик, ярми олтиариқлик Эркин Воҳидов, бошланг!

— Майли. Аввало бир нарсани айтиб қўяй. Тошкентдан келган олти кишининг ҳаммаси Олтиариққа боғланиб қолган одамлар. Гапни оқсоқолимиздан бошлай. Бу одам ўн беш йилдан бери Олтиариқ атрофида капалакдек айланади. Мен туғилган юртни ўраб турган Ёзёвон чўллари тўғрисида бир эмас, учта роман ёзган. Шу чўл одамлари тўғрисида етти китоб бостирган. Оқсоқолимизни ҳам олтиариқлик дейишга ҳаққимиз бор. Ҳозирги маъдан суви чиққан жойдаги санаторийдан ўн беш минут пиёда юрсангиз, Марказий Фарғона чегараси бошланадиган жойга «Оёқ кийимларингизни артиб, тозалаб

киринг, қондани бузганларга бир қоп бодринг, бир қоп туруп жарима солинади ва бурунларига уч марта зарб билан чертилади», деб ёзиб қўйгани ҳали ҳам ёдимда.

— Бу ҳам ўзимизнинг Олтиариқ қолипидан чиққан, — дея қитмирлик қилиб гап ташлади Қодиржон.

— Энди Ўлмас ака тўғрисида гапирмоқчиман. Лекин гапларим беҳазил, жиддий бўлади. Менинг юртга танилишимда Ўлмас аканинг хизматлари беқийс бўлган. Бу одам ҳеч ким танимайдиган бир ёш шоирни радиога чақириб, шеърларимни бастакорларга бериб қўшиқ ёздирган. Зўр-зўр ҳофизларга айтдириб, оҳанрабо тасмасига туширган. Мен буни асло унутмайман. Ўша кўшиқлар то ҳануз радиода тинимсиз эшитдирилади. «Буюк ҳаёт тонги» достонимни ўз овозимда ёзиб олиб, биринчи бўлиб радиога эшитдириган. «Ёз ёмғири» қиссасини ўқигансизлар. Асар қаҳрамони Раҳим Саидов Файзимат раис билан кўп учрашади. Шу колхозда илмий текшириш институтининг базасида жуда кўп тажрибалар ўтказди. Вильга қарши ноёб препарат яратади. Агар Ўлмасжон ака Олтиариққа келмаса, бу гапларни қаёқдан биларди? Демак, Ўлмас ака ҳам Олтиариққа боғланиб қолган одам.

Хизмат қилиб юрганлардан биттаси конверт қўйиб кетди.

Ичини очиб қарадим. Хат, «Ўлмас ака, мени кечиринг, кечаги ёзиб берган дастахтингизни, қизлар олиб қўйишди. Илтимос, бошқа ёзиб берсангиз. Синглим, деб ёзманг, сал бошқачароқ қилиб, сал анақароқ қилиб ёзиб беринг. Сизга ҳамиша содиқ РҮНҮ».

Хатни Раисимиз Эркинга бердим. Эркин Ўлмаснинг олдига қўйди. Ўқиб Ўлмас дод деб юборай деди. Бир пасда хат қўлма-қўл бўлиб кетди.

Эркин гапини давом этдирди.

«Анвар рақам № 1» деб номланган Эшонов Файзиматовнинг асранди ўғлидек гап. Бир келади-ю, қорнини тўйғизиб яна йўқ бўлиб кетади. Шундай пайтларда «отаси», қўяверинглар, қорни очганда қайтиб келади, деб кулибгина қўя қолади.

Худойберди акани таърифлаб ўтирмайман. Бу тарафнинг болалари уни яхши билишади. Ҳошимжоннинг сеҳрли қалпоқчасини орзу қилган болалар унинг орқасидан худди жевачка, пахта қанд, лой хуштак, ҳар хил шарлар бериб шиша оладиган лўлининг аравасига эргашгандек, чувиллашиб орқасидан югуришади.

Манави «Анвар рақам № 2» сизга таниш. Тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Битта айби: дадасидан сўраб овқат ёйишидан ташқари нафасни ҳам ундан сўраб ичига тортади.

Қодиржонни бир бола мен Ўткир Ҳошимовман деб лақиллатмоқчи бўпти. Бир кўринг, ростдан ўша бўлса шунга қараб муомала қилайлик, лақиллатаётган бўлса детдомга тошпирворайлик, деб қолди. Хужжатини текширмадингларми, десам, ҳали раста бўлмаган болада хужжат нима қилади, деди. Уни кўриб, ростдан шу Ўткир Ҳошимов, деганимда ёмонам мулзам бўлди Қодиржон бечора. У албатга Ўткирнинг кўнглини олади. Шу баҳона Ўткир ҳам бир нимали бўлиб қолади.

— Энди манави «Анвар рақам № 0,5», яъни яримга Анварни нима қиламиз? Уни бу аҳволда Тошкентга обориб бўлмайди. Келинлар, онасидан «Бошқатдан дурустроқ қилиб туғиб беринг» деб илтимос қилайлик.

— Э, бу гапни айтганмиз, — деди Қодиржон. — Куч-қувватдан қолдим. Бундан ортиқ қилиб туғолмайман. Энди гап дадасида қолган. Агар у киши астойдил ҳаракат қилсалар, зора дурустроқ туғилса. Бу ёғи эркакнинг иши, деди.

— Бўпти. Энди бу ёғини ўзимга қўйиб беринглар. Қўқонда бурун таъмирлайдиган устахона очилган. Бошлиғи тошкентлик қадрдонларимдан. Кеча унга телефон қилиб шундоқ, деб айтганимда ланжлик қилган эди. Қувалик Ҳожи ака бурунларини таъмирлашга опкелганлар, бор чармларни ишлатиб қўйдик. Келаси квартал лимитидан тўрт метр қарз олдик. Агар беш метрча чарм топиб келсанглар, бажонидил яхшилаб таъмирлаб берамиз, деди.

— Беш метр кўпшик қилмайдими? — дедим.

— Тепасига ҳам, ичига ҳам чарм қошлаймиз-да, ҳозир чарм топиш қийин. Яхшиси, сунъий чарм қошлаб берақолайлик. У ҳам ёмон бўлмайди.

— Э, кўйинг-а, сунъий чарм ёзда офтобда оқариб, қишда намдан шалвираб қолади.

Келажаги порлоқ биттагина бурунни таъмирлашга наҳотки Олтиариқда тўрт метр чарм топилмаса?

Олтиариқликлар чувиллашиб маслаҳатга тушишди. Чарм топадиган бўлишди.

— Энди навбат Умарали акага келди. Шу кишини яхшилаб таърифламоқчиман. Ўзлари қанилар?

Қодиржон жавоб қилди:

— Бизникида офтобда ўтириптилар. Боя ариқдан қўл юваман деб турганларида шогирдларидан бирининг дадасига учраб қоптилар. У ҳовдисидан ҳали қуримаган шилта гўнглари қонда томорқага ташиётган экан. Ўзингиз биласиз, ҳўл гўнг ниҳоятда оғир бўлади. Бечора терга пишиб кетган. Умаралижонни кўриптию, э, домла, сизни биз томонларга қайси шамол учирди, деб келасолиб уни бағрига босибди. Домланинг костюм-шимларига ҳўл гўнг ёпишиб, расво қилди. Табиати тирриқ бўлган домла бизникига чўмилгани келдилар. Жиянларим костюм-шимни латта ҳўллаб артиб, офтобга ёйиб кўйишди. Ўзлари душда ювиниб, тўнимга ўралиб офтобда ўтириптилар. У кишини энди қуритиб, кийинтириб олиб келаман деб турганимда келинингиз домла бир кеп қоптилар, боламни кўтариб табаррук қилиб берсинлар деб бир яшар ўғлимни қўлларига бериб қўйди. Боласи тушмагур кўп сув ичиб кўйган экан, шекилли, домланинг кийимларига чоғирди қўйди. Костюм яна тюзаланиб офтобга ёйилди. Ўзлари тўнимга ўралиб, яна офтобда ўтириптилар.

Водийнинг қаеридадир кал болалар шифохонаси бор экан. Анвар Эшонов шумлик қилиб бош Шифокорини бошлаб кепти. Умарали домлани учрашувга олиб кетармиш. Болалар ўз қўллари билан тиккан дўшларни кийдиришармиш. Ҳозир домланинг товлари қочган, тузалганларида Анваржон, албатта, оборади, дедик. Ҳеч бўлмаса кал болаларимиз тайёрлаб юборган дўшпини кийдириб кетай, деб туриб олди. Борганда кийдирарсиз, деб зўрга уни жўнатиб юбордик.

— Энди домлани ўзим қўриқлаб, олдига одам йўлатмай олиб келаман, — деди Қодиржон. Ҳу, эшик олдида домла келсалар кўришамиз, деб бурнини кавлаб турган мишиқи болаларни ҳам қувиб юборамиз.

Ош сузиш олдидан икки соқчи қуршовида Умарали Норматовни соғ-саломат олиб келишди.

Ўйин-кулги авжга чиқди. Қобилжон қўшиқларни эзиб-эзиб айтиб турибди. Йўлдошали мотори ўчиб ерга қўнолмай «қийналаётган» самолётдек лапанглаб рақсга тушди.

Эркин Воҳидовнинг жўрабошилиги ана шунақа воқеаларга бой, қувноқ, сира эсдан чиқмайдиган ҳангомалар, нутқлар билан ўтди. Аммо-лекин маза қилдик. Ҳеч қаерда бунақа шодон ўтириш бўлмаганди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Ўлмас яхши, яхши ҳикоялари, ихчам, ўқишли қиссалари билан танилиб қолган эди. Абдулла ака кўпинча, шу болани союз аъзолигига расмийлаштириб кўйиш керак, деб юрарди.

Эртага союзда секретариат бўлади. Бир нечта ёш ёзувчилар аъзоликка олинади деб бизга хабар қилган эдилар.

Ўлмасни 1962 йилнинг август ойи ўрталарида «Москвич» машинада Абдулла Қаҳҳорнинг боғига олиб бордим.

— Домла, Ўлмасни эртага бўладиган секретариатда союзга қабул қилинадиганлар рўйхатига киритиб кўйсангиз, деб келгандик, — дедим.

— Шунақа дардларинг бор экан, икки кунгина олдин келмайсизларми. Союзга қабул қилинадиганларнинг ҳужжати тайёр қилиниб, раисга топширилган.

Ҳар хил қаланғи-қасанғилар аъзоликка қабул қилинаверганидан қаттиққўл, талабчан, ҳеч бир томонга оғмайдиган Абдулла Қаҳҳорни шу комиссияга раис

қилган эдилар. Абдулла ака аъзоликка қабул қилинадиганлар билан эринмай гаплашар, билимини, дунёқарашини, нималар ўқиётганини обдон суриштирарди. Хуллас, уларни «майда тароқ»дан ўтқазарди.

— Бўлмайдими, — деди Абдулла ака. — Эртага союз аъзолигига мутлақо талантсиз, адабиётда бир ой ҳам умр кўролмайдиган ўткинчи одамлар қабул қилинади. Агар Ўлмас шунақа одамлар билан аъзоликка ўтишдан ор қилмаса, майли, қабул қиламиз. Менимча Ўлмаснинг орияти бунга йўл бермас. Бир ойдан кейин яна секретариат бўлади. Ушанда уни чиройлик қилиб аъзоликка ўтқазамиз, — деди.

Тарвувимиз қўлтигимиздан тушиб, қайтиб келяпмиз. Йўлда унга, хафа бўлдинг-а, дедим раҳмим келиб.

Ўлмас мулоҳазали, фикри тоза, сабр-қаноатли йигит эди. Сира хафа бўлмаганини айтди.

Йигирма биринчи сентябр куни навбатдаги секретариат бўлди.

Хайбат аъзолари жой-жойларида ўтиришибди. Эшик олдида москвалик «ёзувчилар» Борис Привалов, Юрий Карасевлар ичкарига чақиришларини кутиб туришигги.

Раисимиз Яшин ака бугун аъзоликка қабул қилинадиганларнинг номларини ўқиди. Абдулла ака тажанг бир алпозда эди:

— Шуларни союзга олишимиз шартми? — деди Абдулла ака худди нимадандир йирганаётган кайфиятда. — Булар адабиётга иш бермайдиган тўрт кунлик «меҳмонлар-ку».

Яшин ака Абдулла Қаҳҳорнинг қулогига жуда паст овозда рўйхатнинг юқорида тасдиқланганини айтди.

— Бўлмасам бундай қилайлик, — деди Абдулла ака баланд, ҳамма эшитадиган қилиб. — Сиз ўша юқори идорага беш-ўнта союз аъзоси деган хужжатдан бериб қўйинг. Бизни овора қилмай, ўзлари аъзо қилиб олаверишсин.

Марказқўм котиби Абдулла акага нимадир демоқчи бўлди. Афтидан, аччиқроқ гап айтмоқчилиги билиниб турарди. Аммо Абдулла Қаҳҳор билан олишиб бўлмаслигини билиб, юмшади.

«Ёш ёзувчилардан иккитасини нима бўлса бўлди, деб аъзоликка қабул қилдилар. Уларнинг «ижоди» тўғрисида Назир Сафаров, Раҳмат Файзийлар оғиз кўширтириб роса гапирдилар.

Котиба қиз эшик орқасида навбат кутиб турган Юрий Карасевни чақирди.

Унинг «ижоди» тўғрисида Шевердин билан Владимировлар гапиришди. Бу ажойиб, талантли таржимон ўзбек романларини маҳорат билан таржима қилаётганини, рус китобхонлари унинг таржимасида ўзбек романларини ўқиётганларини гапиришди. Энди ўз навбатини кутаётган Борис Приваловни чақирди.

Унинг «ижоди» тўғрисида Александр Удалов билан Дмитрий Ковалев деган бугунги номзодларнинг оёғини «ялаб» юрадиган союз дастёри гапирди.

Абдулла Қаҳҳор билиб туриб, қаерда яшайсизлар, деб сўради. Улар Яшин акадан мадад кутгандек илтижо билан унга қарашди.

— Нима учун Москвада эмас, бизда союзга ўтказмоқчисизлар? Москвада уларни ёзувчи сифатида танимайдилар. «Контрабанда» усули билан уларни биздан союзга ўтказмоқчисизлар, — деди ачитиб. Абдулла ака энди фаоллашди.

— Союзимиз низомида ўзи яшаб турган худудда аъзоликка қабул қилинади, деб аниқ ёзиб қўйилган. Уларни биз союзга ўтқизолмаймиз...

Марказқўм котиби, хўп деворинг, оқсоқол, юқорининг розилигини олганмиз, деди юмшоққина қилиб.

— Мумкин эмас. Низомни бузишга ҳаққимиз йўқ. Агар бошқа масалалар бўлмаса, мажлисни ёпиб қўя қолайлик, — деди Абдулла ака ўрнидан туриб.

Шундай деб, ўзи чиқиб кетди.

Союз аъзолигига номзод икки «ёзувчи» серрайганча қолди. Уларнинг ҳомийлари Абдулла ака орқасидан ўқрайганча қолдилар.

Келгуси секретариатга Абдулла ака қатнашолмайдиган бўлди. Зудлик билан чет эл сафарига жўнаб кетди.

Ўлмас Умарбеков йигирма биринчи сентябр куни, Абдулла ака айтгандек, бир чиройли бўлиб союз аъзолигига ҳеч қандай қаршиликсиз қабул қилинди.

Марказқўм котиби уни табриклар экан, секингина, шу жой сизники бўлади, деб қўйди.

Ўтган секретариатда рад жавоби олган номзодлар масаласи яна кўтарилди.

Яшин ака очикдан-очик ёлгон гапирди.

— Абдуллажон сафарга кетиш олдидан Карасев билан Приваловларнинг союзга аъзо бўлишига розилик бериб кетди, — деди.

Ўша кунни кечки пайт Шелковичная кўчасидаги махсус меҳмонхонада то ярим кечагача давлат ҳисобидан зиёфат берилди.

* * *

Қаттиқ ухлаган эканман, телефон жиринглаб уйғотиб юборди. Қарасам, соат олтидан беш минут ўтишти. Ҳали тонг ёришмаган. Шошиб трубкани кўтардим. Яшин аканинг қабулхонадаги котибаси Любанинг овози.

— Соат саккизда секретариат бўлади. Тезда етиб келинглار.

Нима бало бўлдийкан? Оқсоқол ёзувчилардан биронгаси... Йўғ-е, ҳаммалари соғ-саломат эдилар-ку! Яна ким билади дейсиз.

Саидахон билан етиб бордик. Союзнинг пленумлар ўтадиган катта залида одам кўп. Раиснинг кабинетида ҳам ҳамма секретариат аъзолари жамулжам бўлиб ўтиришипти.

Яшин ака секретариат мажлисини очди.

— Масала битта. Ёзувчи Гани Жаҳонгировни ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилиш, олдиларингиздаги конвертда бюллетен тайёрлаб қўйилган. Қани, Абдуллажон, сиз қабул комиссиясининг раиси сифатида ўз вазифангизни адо этинг.

Абдулла Қаҳҳор, мен бутун лавозимимдан воз кечаман. Умуман бу одамни союз аъзолигига нолайиқ деб биламан. Ана энди бу ёғини ўзингиз давом этдираверасиз, — деди.

Яшин ака қизиқ аҳволга тушиб қолди. Нима дейишини билмай, охири жуда паст овозда, биров эшיתיб, биров эшитмайдиган қилиб, ҳам қўрқув, ҳам ташвиш билан деди:

— Бу юқорининг тошшириги.

Гапининг оҳангидан, нима қилай, ҳамма дардим ичимда, деган маъно сезилиб турарди.

— Бўлмасам, мен Абдуллажоннинг розилиги билан аъзоликка номзод Жаҳонгировнинг ижодий биографияси билан таништираман. Қани, ўзини чақиринглар.

Ташқарида жонини ҳовучлаб кутиб турган номзод кўзлари аланг-жаланг кириб келди.

Яшин ака уни таништиришни давом этдирди.

— Жаҳонгиров Гани, асосан фольклор ҳамда болалар адабиёти билан шуғулланади. Унинг ёш теримчи тўғрисидаги эртақ-қиссаси ҳозир ёш китобхонларимизнинг сеvimли асари бўлиб қолган.

Абдулла ака заҳарханда қилиб савол ташлади.

— Муни қаранг-а, дуруст-ку. Ўзи ёзганми?

— Шериги ҳам бор. Шеригини ўчириб ташласа ҳам бўлаверади. Жуда ювош одам.

Қорақалпоқ ёзувчилари телеграммани олиб, союзда фавқулодда ҳодиса юз берганга ўхшайди, самолётни кутсак улгуриб боролмаймиз деб автобусда туни билан йўл юриб, ухламай, чарчаб келган эдилар. Жўлмирза Оймурзаевдан бошқа яна уч киши бемалол ухлаб ўтирардилар. Халқ шоири Жумамуротов бир-икки марта хуррак отиб юборди. Уни туртиб уйғотиб юбордилар. Бу хурракдан кўзлари очилиб кетган Ибройим Юсупов билан Қаипбергеновлар шоша-пиша биз бунақа одамни танитаймиз, деб бюллетендан номзодни ўчириб ташладилар.

Жўлмирзанинг ўғли безорилик қилиб қамалган эди. Катта раҳбаримиз Нукусга борганда унинг ўғлини бўшатиб юборишни ваъда қилган эди. Шунинг

учун ҳам бугунги тадбир каттанинг розилиги билан бўлаётганини билган Жўлмирза у кишига ёқиш учун номзодга биринчи бўлиб овоз берган эди.

Абдулла Қаҳҳор бу қайсар, ўз сўзли ёзувчилардан мамнун бўлиб ўтирарди. Яшин ака Абдулла Қаҳҳорни қўлтиқлаб, бошқа кабинетга олиб кирди.

— Абдуллажон, дўстим, қайсарлик қилманг. Бу иш билан шахсан каттамининг ўзлари шуғулланганлар. У кишининг топшириқларини бажаряймиз, холос...

Абдулла Қаҳҳорнинг қайсарлиги тутди.

— Бу гапни нега секретариат аъзолари олдида айтмай, панада айтяпсиз? Юринг, одамлар олдида гапиринг.

Яшин ака жуда ноқулай аҳволда қолди. Айтсам тилим, айтмасам дилим куяди, деган мақол шу топда жуда жойини топган эди.

Яшин ака қайтиб келиб, бўшаниб жойига ўтирди. Абдулла ака гапира кетди:

— Ҳар бири тўрт юз, беш юз саҳифалик бир неча қисса ва романлар ёзиб қўйган ёзувчилар, беш-олтитадан дoston ёзиб эл оғзига тушган шоирлар, асарлари саҳналарда ижро қилинаётган талантили драматурглар қолиб, бу чаламулла одамни ёзувчи деб союз аъзолигига олсак, одамлар нима дейди?

Ёши олтмиш-етмишлардан ошган оқсоқолларни тонг саҳарлаб уйғотиб шу гўр, эртага ўзи нима бўлишини билмайдиган одам учун безовта қилиш шартмиди?

Зўрники тегирмон юргизади, деб нима дейишса хўп деяверасизларми? Уюшмамиз адабий утилсирёнинг омборига айланиб кетди-ку!

Абдулла Қаҳҳор зарда билан ташқарига чиқиб кетар экан, Фатхуллин ушлаб турган конвертни юлиб олиб, чўнтагига солиб қўйди. Эшик тутқичига қўл узатар экан, орқасига ўтирилиб:

— Бугунги секретариатдан мутлақо норозиман. Бу масалани пленумга кўяман, — деди.

Фатхуллин секретариат аъзоси эмас. Лекин ҳаммадан олдин келиб олиб одамларга ақл ўргатиб ўтирарди. Ҳатто ёзувчиларнинг съездларида, пленумларида ҳеч ким сайламаса ҳам президиумга чиқиб ўтириб оларди.

Абдулла Қаҳҳорнинг чиқиб кетишидан фойдаланиб, Жаҳонгировни уюшма аъзолигига қабул қилишди.

Соат тўққизларда марказқўм котиби пленумни шундай сўзлар билан очди:

— Талантили ёзувчи, моҳир сўз устаси, болаларимизнинг сеvimли адиби Жаҳонгиров Ғанини пленум аъзолигига тавсия қиламиз. Номзодимизнинг ижоди ва фаолияти тўғрисида сўз айтиш учун Раҳмат Файзийни минбарга таклиф қиламиз.

Катта зал одамга тўлиб кетган, пленум аъзолари ҳам, бошқа ёзувчилар ҳам бир янгилик бўлади шекилли деб ўйлаб, пленум бошланишини сабрсизлик билан кутиб ўтирардилар.

Худди зилзила бўлаётгандек орқа томондагилар ўрниларидан туриб кетишди.

— Биз Жаҳонгиров деган ёзувчи борлигини билмаймиз.

Элликдан ортиқ одам ўрнидан туриб олган. Шовқинни босиб бўлмасди.

Иброҳим Раҳим пленум аъзоларига бюллетен тарқатиб чиқди.

Холид Расул залнинг қоқ ўртасида ерга ўтириб олиб бюллетенни полга қўйди, номзоднинг номини мутлақо ўқиб бўлмайдиган қилиб ўчириб ташлади. Унинг тепасига келган марказқўм котиби, уят бўлади, уят бўлади, деди.

Холид Расул унга жавоб бермай залнинг охирига қараб кетди.

Ҳисоб комиссиясининг раиси Насрулло Охундий сайлов натижасини дазмолдан чиққандек сип-силлиқ қилиб қўярди. Бу гал унинг найранглари иш бермади. Бюллетен олганларнинг ярмидан кўпи бюллетендан номзоднинг номини ўчириб ташлаган эдилар.

Барибир Охундий бюллетенларни бошқатдан санаган бўлиб, яна ҳисобни учма-уч чиқазди.

Жаҳонгиров Ғани иккита ортиқ овоз билан пленум аъзолигига «сайланди».

Марказқўм котиби йигирма минутлик танаффус эълон қиларкан, тарқаб кетмай сабр қилишларини ўғиниб сўради.

Секретариат ўз ишини давом этдирди.

Ҳар бир секретариат аъзосининг олдига конвертда бюллетен қўйилган.

Абдулла Қаҳҳор бу гал ҳам Фатхуллин олдидаги конвертни олиб, чўнтагига солиб қўйди.

— Кўриладиган масала битта. Жаҳонгиров Ганини ёзувчилар союзининг ташкилий ишлар бўйича секретари қилиб сайлаш. Кимда қандай таклиф бор? Марҳамат, Иброҳим Раҳим, сўз сизга.

Иброҳим Раҳим раҳбарларга хос бўйини ичига тортиб гап бошлади:

— Ҳозир пленумда ўз кўзларингиз билан кўрдингиз. Жаҳонгиров қанчалик обрўга, ҳурматга лойиқ эканини намойиш қилди. Барча ҳужумларга бардош бера олди. Ўзининг босиқлиги билан, бардоши билан рақибларини енга олди. Мен уюшмамизда ана шундай бир кишининг секретар бўлишини орзу қилардим. Бугун шу орзум рўёбга чиққанидан хурсандман. Ўйиборларингиз учун раҳмат.

Бошқа гапирадиган одам бўлмади. Абдулла Қаҳҳор шу чиқиб кетганича қайтиб кирмади. Яшин ака Жаҳонгиров Гани бир оғиздан уюшмамизнинг секретари қилиб сайлангани билан ҳаммамизни табриклади. Секретариат ўн беш минулардан кейин яна ўз ишини давом эттиришини айтди. Ҳаммамизни пленумга таклиф қилди.

Залга чиқдик. Ҳеч ким йўқ. Берилган бюллетенларни оёқ остига ташлаб, кетиб қолишипти. Залда тўртга бола ўтирипти. Улар Охундийнинг югурдаклари. Кўл кўтарган, кўл кўтармаганларни санайдиган, Охундий айтгандек қилиб ҳисобни учма-уч қиладиган болалар.

Секретариат яна ўз ишини тиклади.

Ҳисоб комиссиясининг раиси Охундий ахборот бера бошлади.

— Сизлар секретариат ўтқазётганингларда мен пленумни якунлаб бўлган эдим...

Ҳеч ким ундан, пленум ўтқазишга сенинг нима ҳаққинг бор, деб сўрамади.

— Мен ҳеч қачон бунақа демократик, очиқ-ошкора фикрлар айтилган пленумни кўрмаганман. Ҳамма бюллетенларни ташлаб, очиқдан-очиқ овоз берамиз деб Жаҳонгиров Гани номзодини дил-дилдан қувватлаб, ўз фикрларини баён қилдилар. Бу пленум союзимиз тарихида ёрқин саҳифа бўлиб қолади.

Секретариат ҳам худди ягана қилинган гўзадек сийраклашиб қолган эди. Ҳар мажлисда бировга сўз бермайдиган Уйғун уйқуни афзал билиб пленумга келмади. Асқад Мухтор гапга аралашмай «Оганёк»ни ўқиб ўтирди. Лазиз Қайюмов Кўқон пединститутига имтиҳон комиссиясига раис экан, келолмади. Рамз бошқа ишга тайинланган экан, бир кўринди-ю, кетиб қолди. Воҳид Зоҳидов касалхонада. Одил Ёқубов пленумга атайин келмади.

Мажлис деса еб турган овқатини туфлаб ташлаб югуриб келадиган Назир Сафаров мажлисининг гули бўлиб ўтирипти. У Жаҳонгировни бағрига босганича бир кун керак бўлиб қолар, деб бир неча дақиқа, кучаниб ўпкаси бўғзига тикилиб қолгунча кўтариб турди. Зўриққанидан бир қизариб, бир бўзарди.

То тушликкача уч пленум, тўрт секретариат ўтқазган союз раҳбарияти бугунги қизғин ўтган иш кунини якунлаб, янги секретар номидан пастдаги ошхонада тайёрланган зиёфатга йўл олди.

Ушбу сатрлар Гани Жаҳонгировдек бир беозор одамни мувозанатдан чиқариб ноқулай аҳволга солганларга, ҳаётда ўз жойини тополмайдиган қилиб қўйганларга ўпкаю гина тариқасида ёзилди.

Аслини олганда Жаҳонгиров беозор, кўй оғзидан чўп олмаган, бировни маломат қилмаган тоза одам эди. Турли лавозимларда ишлаган кезлари хизмат юзасидан келганларнинг ҳожатини чиқариб, боз устига қўли кўксига, уларга раҳмат айтиб, метро бекатигача кузатиб қўярди.

Бу гапларни Гани Жаҳонгиров баҳонасида ўз мавқеини кўтариб олиш ниятида елиб-югурганларга, ҳалол, беозор одамларни ноқулай аҳволга солган давр ўйинчиларига қарата отилган таъна тошлари деб билинг.

Кеча Ўлмасни уйига ташлаб ўтганимда бир зарур гапни айтиш эсимдан чиққан экан. Қувдаги бедана овида бир ўлимдан қолганингни Зухрога айтмай қўяқол демоқчи эдим. Уйига қўнғироқ қилдим. Трубкани Зухро кўтариб, «Лаббай, эшитаман» деди.

Трубка қўлимдан тушиб кетай деди. Шошиб жойига қўйдим.

Ўлмаснинг бу дунёдан кетганига беш йил бўлай деяпти-ку!

Ёш ёзувчи укаларим билан водийга қилган сафаримизни сўзма-сўз, қадам-

бақадам, соатма-соат хотирлаб чиққанман. Уни уйига ташлаб ўтганим ҳам ўша хотиранинг охири, хотимаси эди.

Бу воқеа хотирага айланмасдан олдин уйига олиб келганимда Зухро буни нима қилдинглар, сочларидан, кийимларидан бурқсиб исириқ ҳиди келяпти, кўйлаклари тутундан сарғайиб кетибди, деган эди.

Шунда ҳазил қилиб, эрингизни қаерга борсак исириқ тутатиб ёмон кўздан асрадик, дегандим.

Кўз тегиш, кўзикиш деган гапларга ишонмасдим. Унга тез-тез «кўз тегиб» турарди. У Тошкентда аварияга учраб, бир ўлимдан қолди. Миниб кетаётган машинаси трамвай йўлига чиқиб кетиб симёғочга урилиб тўнтарилиб қолди. Яхшиям трамвай сал узоқроқда келаётган экан. Тўхтатиб қолди.

Сирдарёда ҳам худди шунақа фалокат юз берган. Довондан ўтиб Кўқон томон кетаётганда ҳаёли қочиб машинани бошқаролмай қолган, машина бир неча марта думалаб кетган. Уни бошқа машинага судратиб устахонага олиб боришган.

Машина минишнинг гашти бошқача бўлади. Табиат қўйнига сингиб кетаётганга ўхшайсан. Ҳаёлингга кўп чиройли гаплар келади.

Ўлмас ана шундай пайтларда ёзаётган ёки ёзмоқчи бўлган қисса ё романини ўйлаб кетади. Йўлда учраши мумкин бўлган хавф-хатарларни унутади.

Фалокат оёқ остида, деб бежиз айтилмаган. Ана шу оёқ остидаги фалокат уч марта унга панд берди.

Қувалаги бедана ови пайтида содир бўлган фалокат Ўлмаснинг овга қизиқиб кетиб, ўзини унутгани туфайли юз берган эди.

Ўлмас кўзга яқин йигит эди. Уни кўрганлар орқасидан суқланиб қараб қолардилар.

Ана шундай пайтларда биз исириққа зўр берардик. Қўйинлар, керакмас, дейишига қарамай орқасидан қувиб исириқ тутатардик. Уни ниҳоятда эҳтиёт қилардик. Қўнглига қарардик. Сафарга бирга чиққан ёзувчи укаларимиз уни «Қоғозга ўралган қандек» авайлардилар.

Ўша сафаримиз хотирамга шу қадар ўрнашиб қолган эдики, бир нимани унутсам, ҳозир Ўлмаснинг ўзидан сўрайман, деб юборадиган бўлиб қолган эдим.

Аяган кўзга чўп тушар, деган гап бор. Ўлмас бизнинг аяган кўзимиз эди.

У оғир дардга чалинди. Ҳали Ҳиндистон, ҳали Москва касалхоналарида қилмаган муолажалари қолмади. Кундан-кунга ўлим хавфи бостириб келаверди.

Қодир худо элик олгинчи йилда уни Зухро деб аталган «фаришга»га рўбарў қилган эди. «Мен уни чинакам бахт, чинакам вафо, умрингнинг охиригача ажралмас ҳамроҳ қилиб яратдим» деди Аллоҳ.

Зухрони Ўлмас билан ажал ўртасидаги ўқ ўтмас қалқон қилиб яратган экан Худойим.

Ўлмас ҳолдан кетиб, умр чироғи сўна бошлаган дамларда Зухродан қувват оларди. Шунда умр чироғи яна парпираб кетарди. Зухро Ўлмас учун маҳсус қувват манбаи эди.

Бу сатрларни ўқиётган кишилар Зухрохон Ўлмас билан бирга яшаб бирон кун роҳат кўрмаган экан-да, деб ўйлашлари мумкин. Йўқ, ундай эмас. Эр-хотин иккови ёнма-ён туришининг ўзи Зухро учун туганмас роҳат, қувонч эди. У Ўлмаснинг дардига эм бўлаётганидан чексиз бахтиёр эди. Уларнинг жуфтлиги Тангри назари тушган жуфтлик эди.

Ўлмас ёзиши керак. Кўп нарсаларни ёзиши керак. Тўхтамай ёзиши керак.

Қани эди шифохонада бунга имкон бўлса?

Зухро шу тўғрида ўйларди. Кичкинагина тикилинч палатада стол-стулга жой йўқ. Фақат тиззага бирон нима қўйиб ёзиш мумкин. Магазиндан патнис олиб келсинми? Йўқ, бўлмайди. Патнис муздек совуқ, унга тўғри келмайди.

Шифохона подвалида синиб, яроқсиз бўлиб қолган стол, стуллар қалашиб ётарди. Зухро зора бирон нимага ярайдиган нарса топилиб қолса деб шу кераксиз бўлиб қолган буюмлар орасидан ёзув столининг эшигини топти. Чироққа солиб, буни нима қилса бўлади, деб орқа-ўнгига яхшилаб қаради. Оғир эмас, енгилгина, тиззага қўйиб хат ёзса бўлади.

Зухро эшикни юқорига олиб чиқди, артиб тозалади. Ҳар хил дори ҳиди ўрнашиб қолмаганми, деб ҳидлаб ҳам кўрди.

Зухро шу халоскор эшикни Ўлмасга кўрсатганда унинг кўзлари яшнаб кетди. Дарров тиззасига қўйиб, эшик устида худди хат ёзаётгандек қилиб бармоқларини юргизди.

Ўлмасга ёзиш имкони пайдо бўлганидан Зухро яйраб кетди. Ўлмас эса бу ноёб туҳфа учун миннатдор жилмаярди.

Ўлмаснинг жилмайиши Зухрога, Зухронинг меҳр билан боқиб туриши Ўлмасга мукофот эди.

Улар бир-бирларини самимий табассум билан мукофотлаган эдилар.

Бутун бизга етиб келган «Қизимга мактублар» шу эшикчага қоғоз қўйиб ёзилганини кўпчилик билмаса керак. Сарлавҳа тагидаги ёзувга кўзингиз тушгандир. Унга «Мангу дунё бўсағасида» деб ёзиб қўйилган. Бу унинг фоний дунёдан боқий дунёга кўчапман, дегани...

У шундай берилиб ёзардики, эртага жарроҳ бўғзига наштар уришини ҳам унутиб қўйган эди.

Ўлмаснинг ёзишга берилиб кетганидан Зухро хурсанд эди. У ўлимни унутиб, энди нималар ёзишини, қанақа китоблар чиқаришини Зухрога тўлиб-тошиб гапириб берарди:

— Учта китобни тайёрлаб қўйганман. Иккитаси келишиб ҳам қўйилган. Танланган қиссаларим Ф. Гулом номидаги нашриётда чиқиши керак. Янги романим «Фотима ва Зухра» «Шарқ Юлдузи»да босилади. Уни «Ёзувчи» нашриёти ҳам чоп этиши керак. Уйда ўн бешта янги ҳикояларим турибди. Яхши битта тўшлам бўлиши мумкин.

Зухро диққат билан қулоқ солиб, жилмайди:

— Худо хоҳласа, шу ишларнинг ҳаммасини ўзингиз уйга қайтиб бориб бажарасиз. Мен ёрдам бераман.

Мен ҳам жилмайдим. Қўлини олиб, кўзларимга суртдим... «Ёзишга тайёр турган режаларим бор... Ҳикоялар, пьесалар, яна битта роман ёки пьеса, ёмон бўлмайди, шулар қоғоз юзини кўрса. «Оқсоқол» деган пьесам машинкада. Ҳамза театрига бериш керак...»

Ўлмас бош вазирнинг маданий ишлар бўйича ўринбосари эди. Наманганда ўтадиган ҳосил байрамига унинг раҳбарлигида бир неча фан ва маданият арбоблари махсус «Тойото» микроавтобусида ҳангомалашиб йўлга чиқдик. Сафимизда машҳур раққоса Малика Аҳмедова, академик Турсун Рашидов, шоир Ҳамид Гулом, адабиётшунос олим Умарали Норматов, руссом Бахтиёр Бобоев ва бир неча санъаткорлар бор эди. Тошкентдан йўлга чиққанамизда офтоб чарақлаб турган эди. Ҳаммамиз енгил кийинганмиз. То етиб боргунимизча Наманганда ҳаво айниб, аччиқ шамол эсаётган экан. Совуқ шу даражада эдики, бирон пана жойга яширинмаса чидаб бўлмас эди. Беш-олтита брезент палата ичига гулхан ёқиб, меҳмонларга жой қилинган эди. Кирдигу гулханга қўлоқларимизни тутиб исина бошладик.

Ўлмаснинг бунақа совуқда ўранмай ташқарида туриши қийин эди. Дадажонова бошидан жун рўмолини ечиб, Ўлмасни оғиз-бурун аралаш томоғига ўраб қўйди.

Кенг саҳннинг ҳар ер-ҳар ерида иссиқ кийиниб олган кишилар гулхан ёнида маза қилиб қийқиришиб ўгиришарди.

Юк машинасининг кузовига «минбар» қилинган. Ўлмас республика ҳукуматининг «Ҳосил байрами» қатнашчиларига йўллаган табрик хатини ўқиб бериши керак. У минбарга рўмолга ўраниб чиқишни лозим топмай, микрофонни қўлига олиб ўқий бошлади. Совуқ ҳаво бирдан бўғзига урилиб энтиктирди, табрик охирига еткунча овози хириллаб қолди. Бора-бора нималар деётгани билиб бўлмайдиган ҳолга келди.

Минбардан тушиши билан уни печкаси аввалроқ ёқиб қўйилган енгил машинага ўтқазиб, ҳукумат дачасига олиб кетишди.

Иссиқ, ҳамма қулайликлари бор дачага махсус малакали шифокор қақирилган.

Уйин-кулги давом этарди. Камолиддин Раҳимов шўх бир қўшиқни бошлаб Маликани рақсга тортди. Бу нозик раққоса совуқда шамоллаб қолмасин деб иссиқ тўн кийдириб, белига қийиқ боғлаб қўйишган. Бошидаги телпак унга

ниҳоятда ярашган эди. Камолиддин ашулани ашулага улаб, уни даврадан чиқиб кетишига имкон бермасди.

Бу байрам томошаларини бошқариш шоир Ҳабиб Саъдуллога топширилган. Ҳабиб мунақа ишларни ўрнига қўярди. Тошкентда ўтадиган тўйларимизда, юбилей зиёфатларимизда Ҳабиб даврани жуда чиройли олиб борарди.

Бундан ўттиз-қирқ йиллар олдин Андижонда яхши обрў билан ишлаётган, таги чушлик Дадажон Соҳибий шоир Ҳамид Фуломни меҳмонга чақиради. Ўша куни у қиз кўрган, бу зиёфат шу хурсандчилик сабабли бўлаётган экан. Соҳибий Ҳамид Фуломдан чақалоққа чиройли бир исм қўйиб беришни сўрайди. Шоир кўп ўйлаб ўтирмай, оти Дилшода бўлсин, дейди. Шундай қилиб, Ҳамид Фулом Дилшоданинг вакил отаси, яъни маънавий отаси бўлиб қолади.

Ҳабиб: «Ҳозир сўз область ижроқўми раисининг ўринбосари Дилшода Соҳибовна Дадажонованинг вакил отаси машҳур шоир Ҳамид Фуломга» деб эълон қилди.

Эргалабдан бери гулхан атрофида кайфчоғлик қилаётганлар бирдан жимиб қолишди.

Ҳамид Фулом ёши бир жойга бориб қолганига қарамай қадди тик, ўзига бино қўйган, гапга чечан, тингловчиларни гап билан «сеҳрлаб» қўядиган, ҳар бир сўзига жуда усталик билан ўзини улуғлайдиган нимадир қистириб ўтишга уста нотик эди.

У минбарга чиқиб одамларга таъзим қилди.

— Мен дунёнинг саксондан ортиқ мамлакатини кезиб келган Машрабдек жаҳонгашга шоирингизман. Осиё ҳамда Африка мамлакатларида, Оврўпода мен бормаган жой қолмаган. Ёзувчилар, давлат арбоблари, машҳур рассомлар, бастакорлар билан дўстлашдим. Мен бу юртларда жонажон Ўзбекистонимиз манфаатини кўзлаб, улар билан таллашиб-тортишиб, қанчадан-қанча шартномаларга, дўстона борди-келдиларни ривожлантиришга алоқадор келишувларга имзо чекдим.

Амирлар, президентлар ҳузурида бўлиб, конференциямизга келадиган арбобларнинг моддий таъминотини ўз зиммаларига олишларини илтимос қилдим. Кўп қийинчиликлардан кейин уларни маблағ ажратишга кўндирдим.

У томонларда халқнинг ночор аҳволини кўриб, Ўзбекистон деб аталган жаннатоса юртда туғилганим ва шу юртда вояга етганимга минг-минг шукроналар айтдим. Намангандек гўзал шаҳар ҳуснига ҳусни вобаста Дилшодахон қизимнинг меҳри мени бу галги узоқ сафардан олиб қолди. Биз Дадажон Соҳибий билан қизимизга гўзал хулқ, одоб бердик. Ва ниҳоят, уни интернационализм руҳида тарбия қилдик.

Азиз ва муҳтарам наманганлик жигарларим, мен шу кичкинагина нутқимни шеър билан якунламоқчиман:

Кимки Ўзбекистон деса тилда бол,
Кўксини тоғ қалар кўтарар иқбол.
Минг фазилат берган Аллоҳ инсонга
Ҳам одлий фуқаро ва ҳам султонга...

* * *

Куйганёрдаги боғимда шийпонга чиқиб, Қораларёнинг айқириб оқишини томоша қиламан.

Кейинги кунларда дарё қирғоғини чумчуқ босиб кетди.

Канал мироблари суви чекиниб-очиқиб қолган оролчаларга шоли экишпан. Ҳозир улар ўриб олган боғ-боғ шопиларни шундоққина шийпон тагидан орқалаб олиб ўтадилар.

Чумчуқлар тўкилган шоли донларини таллашиб-тортишиб чўқиб юрадилар.

Уларга локдек қоп-қора бир чумчуқ араллашиб қолган. Бошқа чумчуқлар уни ётсираб чўқиб ҳайдайдилар. Охири уни ташлаб, бошқа ёққа учиб кетадилар. Қора чумчуқ эса улардан қолмайди. Қанчалик чўқиб ҳайдамасинлар, барибир ўзини улар тўдасига ураверади. Ажаб! Бу қандоқ сир-синоат бўлди?

Уруш арафаси эди. Бозордан карнайгул кўчатларини олиб келиб, ҳовлимга эккандим. Шу гулнинг ҳидини ниҳоятда яхши кўраман. Кўпчилик уни назарга илмай кўйган. Ҳар хил атиргуллар ўшанда жуда обрў тошган пайтлар эди. Маҳаллада ҳам, районда ҳам ҳеч ким карнайгул экмасди. Оқ, қизил, зангори, сариқ, тарғил гуллар орасида биттаси амиркон ковундек қоп-қора бўлиб очилди. Ҳиди ҳам бошқача. Айниқса, офтоб тушганда ажиб бир ҳид ҳовлини тутиб кетади. Кўшнилари бу ҳид қайдин келяпти, деб ҳовлимизга бош суқадилар.

Уруғини чумчуқ чўқиб кетмасин деб кечгача кўриқлаб ўтираман.

Демак, бундан кўп йиллар олдин қаердадир шунақа гул бўлган. Ўзига мос иқлимни кутиб ётган. Шундай бир шароит бўлгану уйғониб кетган.

Қирқинчи йиллар бўлса керак, «Огонёк» журналида негр бола туққан оқ танли бир ёш аёлнинг қопқора бола кўтариб турган суврати босилган эди.

Вашингтонда машҳур «насли тоза» миллионер оиласида бунақа бола туғилиши кўп шов-шувларга сабаб бўлади. Ёш аёлни бузуқликда айблайдилар. Авлод шажарасининг сўнгги бўғинига доғ туширган, деб ундан юз ўгирадилар.

Эл олдида бош кўтаролмай қолган миллионер ота шажара китобини варақлайди.

Бундан уч юз ўттиз бир йил аввал боболарининг қора танли бўлгани тўғрисидаги ёзувга кўзи тушади...

Қаранг, қора чумчуқ, қора карнайгул, қора танли чақалоқ. Тасодифми, нима?

«Қазисан, қартасан, асли наслинга тортасан» деб бечиз айтмаган эканларда, деб ўйлаб қоламан.

Эрталаб Дадажоновна Ҳамид ака билан икковимизни Ўлмасни кўргани дачага олиб кетди.

Дачанинг хоналари ҳам, кенг узун йўлаклари ҳам бирдек иссиқ. Аллақачон соқолини олиб галстук тақиб олган Ўлмас ниманидир ўйлаб, айланиб юрипти. Шифокор ёнига келиб томоғини ушлаб кўради, кўйлаги устидан кўкрагига кулоқ тутиб, хириллаш томоғининг қаеридан чиқаётганини билмоқчи бўлади.

Назаримда томоғининг хириллаши бир қадар камайгандек эди.

— Тошкентга кетмасам бўлмайди. Зухро хавотир олаётган бўлса керак.

Водийга самолёт учмаяпти. Махсус самолётимизга ҳам рухсат йўқ. Агар Ўлмас бир амаллаб Ўшга бориб олса, Тошкентга учиб кетиши мумкин эди. Лекин бунинг асло иложи йўқ. Ҳар қандай уста, тажрибали, таваккалчи шофер ҳам Ўшга боришга журъат қилолмасди. Ўлмасни бир нарса ташвишга соларди. Ўшга йўл очиқ экан деб Зухро самолётда йўлга чиқиб қолса нима бўлади? У телефон қилмасдан олдин ўзим кўнгироқ қилиб тинчитиб кўйишим керак. Биламан, у ҳозир дачага кўнгироқ қилади, деб ишонарди.

Шифокор унга қайноқ сут ичирди. Туршакдек сарёғ солинган қайноқ сутни дарров ютмасдан, томоғида узоқроқ ушлаб туришини тайинлади. Шу пайт телефон зарб билан жаранглади. Навбатчи қиз трубкани олди, ким биландир гаплашиб, трубка микрофонини кафти билан босиб Ўлмага деди:

— Келин аям сизни сўраяптилар.

Ўлмас трубкани олар экан, шифокор унга қўл ҳаракатлари билан ҳаяжонланманг, ўзингизни босиб гаплашинг, ишорасини қиларди.

— Зухро, сизмисиз? Мен Ўлмасман, тинчмисизлар? Умида нима қияпти...

Сарёғли қайноқ сутнинг таъсирими, Ўлмаснинг овози ниҳоятда тиниқ чиқарди. Зухро нималардир деяпти. Ўлмас бошини қимирлатиб, кулоқ соляпти.

— Ўзим телефон қилмоқчи эдим. Ўшга уча кўрманг. Андижон — Ўш йўлини қуюқ туман босган. Аҳволим ёмон эмас. Ёнимда Шифокор, ҳамшира бор. Ташқарига деярли чиқмайман. Дилшода опа пуховой рўмолларини берганлар. Ҳозир ёнимдалар. Сизга салом айтяптилар. Мана, ўзларига бераман.

Ўлмас трубкани Дадажоновнага берди.

Икки хотин бири Тошкентда, бири Наманганда роса ўрисча-ўзбекча аралаштириб гаплашишарди.

— Не надо, не надо благодарить. Кўйсанг-чи, это просто человеческие отношения и всё! Ўзинг қалайсан? Как Умида? Передай ей привет от меня,

деяпман. Наверно ты соскучилась по мужу. Яхши, жуда яхши аҳволи. Здрав как бык. Мана гаплаш. Ҳозир трубкани ўзига бераман. Телефон қилиб тур, хўпми?

Зухро Ўлмасни кўп гапга тугмади. Томоғи хириллаб қийналмасин, деб аяди.

— Бўпти, Зухро, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Бугун Ҳабиб Саъдулло уйига чақиряпти. Биласиз, бир марта уйига борганимизда фариштадек онаси сизни узоқ дуо қилган эди. Дилшода опа ҳам биз билан бирга борадилар. Келганимдан кейин яна телефон қиламан. Кўп ўтирмаймиз. Агар самолётда учишнинг иложи бўлмаса, балки поездда обориб қўйишар.

Ана шу гапдан кейин Тошкентда Зухронинг, Наманганда Ўлмаснинг кўнгли таскин топгандек бўлди.

Деразани очиб ташқарига қарайман. Бино шаҳарнинг энг баланд жойига қурилганидан туман унинг сатҳигача чиққану бу ёғига қурби етмай, ҳолдан тойган.

Дача худди туман денгизи устида қалқиб турган кемага ўхшарди.

Ҳабибнинг ниҳоятда вафодор дўстлари кўп эди. Меҳмон келадиган бўлса, албатта, уларнинг ҳаммасини чақирарди. Ҳавонинг бунақа кескин айнигани, меҳмонларнинг келиш-келмасликлари аниқ бўлмагани, келса ҳам узоқ ўтирмасликлари сабабли уларни чақирмаганди.

Ўлмас йўлга чиқишимиз олдида Ҳабибни огоҳлантирди.

— Анаву хотин уйингизда бўлса бормаيمان.

У Ҳабибнинг маъшуқасини назарда тутган эди.

Меҳмонларни ҳовлида кутиб олган кампир рўмонга ўраниб турган Ўлмасни дуо қила бошлади. Ўлмас икки кафтини очганча дуо тугашини кутарди.

Ҳабиб дуодан кейин Ўлмас билан меҳмонларни ичкарига олиб кирди. Хонани атир ҳиди тутиб кетган эди. Ўлмас ўша хотиннинг ҳозиргина шу ерда бўлганини сизди, қулоғимга, секингина, юринг, кета қолайлик, деди.

— Сабр қил. Агайин биз учун ош дамлашган. Бир чўқимдан сймизу турамиз, деб уни тинчитмоқчи бўлдим.

Академик Турсунбой Рашидов суҳбати ширин, айниқса жиндек «отиб» олгандан кейин ўзини қўйиб юборади.

— Андижоннинг «Боғишамоли»ни ўрмонга айлантириш зарур. Унга илдизи бақувват дарахтларни кўп экиш керак. Одамлар адир ёнбағирларига иморатлар қуриб олишган, пастликда маҳаллалар пайдо бўлган. Мабодо ер сурилса — кўчки босса уйлар ҳам, одамлар ҳам тупроқ тагида қолади. Кучли насослар юқорига тинмай сув тортяпти. Одамлар тез ҳосилга киради деб шафтоли билан бодом экиб ташлаганлар. Бу дарахтларнинг илдизи юза, ёнбошидан оёғинг билан боссанг илдизи юқорига чиқиб қолади. Чинорни кўп экиш керак. Илдизи илонга ўхшаб ер тагига ўрмалаб кириб кетади. Буралиб-буралиб ерни маҳкам кучоқлаб олади. Кўчки бўлишига йўл бермайди. Мен ўзим сейсмолог олимман, биламан. Ўлмасжон, катталаримизга айтинг, Андижон актив сейсмик зона. Шу жойга битта кичкина сейсмик станцияча қуришга рухсат берсинлар. Фалокат юз бергандан кейинги «аттанг»дан фойда йўқ.

Ҳамид Фулом бунақа жойларда ниҳоятда улфатнинг гули бўларди. Олимнинг интиҳосиз гаплари унинг оғиз очишига имкон бермасди.

— Турсунбой ака, бир маслаҳат. Академиянинг илмий кенгашини бу ичкилик бор жойда эмас, Тошкентда, олимлар даврасида ўтқазсак, дуруст бўлармиди дейман-да...

Рашидов эзмалик қилиб, одамларни зериктириб қўйганини сизди. Қўлини кўксига қўйиб, узр сўради.

Барибир Ҳамид Фуломга сўз навбати келмади. Дастурхонга ош тортилди. Ўлмас ошга қўл урмади.

Биламан, Ўлмаснинг шу топда Зухро билан гаплашгиси келяпти. Унинг овозини бундан бир ярим соат олдин эшитган бўлса ҳам тўймай қолган, яна гаплашишга ошиқарди.

Ўлмасга қўшилиб, мен ҳам ош еёлмадим.

Бахтиёр Бобоев жуда талантили рассом. Ўзбек урф-одатларини билиб-билиб

тасвирга туширади. У шеърят нонини еб ўсган бола. Отаси дўстимиз Мамарасул Бобоев ўзбек шеърят ривожига катта ҳисса қўшган шоир эди.

Кўпчилик рассомлар каби Бахтиёр ҳам ичкиликка ружу қўйган. Бу ҳол рассомлар оламида у қадар нуқсон саналмайди.

Ҳозир у то ўртага ош келгунча битта шишани бўшатиб, ошга фотиҳа ўқилгунча иккинчи шишани яримлатиб бўлганди.

У ичса ҳам гапидан адашмасди. Ҳатто ичгани сезилмасди ҳам. Гайратий домла айтганларидек, ювошгина, ширингина, беозор маст бўларди.

Ташқарига чиққанимизда Ҳабиб Ўлмасга тўн кийдирмоқчи бўлди. Ўлмас уни қайтарди. Юким кўп, олиб кетолмайман, насиб қилса юбилейингизга келганимда кийдирасиз, деб баҳона қилди.

Дачага келганимизда Ўлмас:

— Менга қўшилиб сиз ҳам ош емадингиз. Зухрога телефон қилиб олай, кейин енгилроқ бир овқат ташкил қиламиз, — деди.

Туман шу қадар қуюқлашган эдики, дачани оппоқ пахтага ўраб қўйганга ўхшарди.

Ўлмас маданият вазири пайтида ниҳоятда одобли, маданиятли, пок мутахассис одамларни ишга жалб қилган эди. Кейинчалик бош вазир ўринбосари лавозимида ишлаётганида ҳам меҳнаги синган вазирлик ишларидан хабар олиб турарди. Мана шу хотин вазирликда кутубхоналарни бошқариш бўлимида ишларди. У вазирликдагилар сумкамдан пулимни ўғирладилар деб прокурорга арз қилганди. Ўғирликда гумон қилинган вазирлик ходимлари бирма-бир теровга тортиладилар. Пок, белуноҳ ходимлар тўғрисида миш-мишлар тарқаб кетади.

Бу воқеадан хабар топган Умарбеков туҳматчи хотинни ишдан ҳайданлар, деб топшириқ беради.

Ҳовлига киришим билан эски қадронини учратгандек, бу жиним суймаган хотин илжайиб ёнимга келди. Ўктам кўринишидан менга қандайдир таънали гап айтмоқчи. «Кўлингдан нима келди? Бизни бир-биримиздан жудо қилолмайсан» демоқчига ўхшарди.

— Танияпсизми? — деди у мени мазах қилаётгандек.

— Йўқ, — дедим энсам қотиб.

— Йўғе, наҳотки танимасангиз? — деди бир зумда ўктамлиги сўниб.

— Мутлақо танимамайман, — дедим атайин жигига тегиш учун.

Шу хотиннинг эри эргалаб юрак операциясига ётиши керак эди. Операция олдиан ҳар эҳтимолга қарши хотинин билан рози-ризолик қилиб қолай, деб чақиртирганда ҳам билиб туриб келмаган, болаларини ҳам юбормаган эди.

Бугун ўтаётган юбилейдан бир ярим йил олдин уни машинада кавшаниб ўтирганини кўриб, индамай ўтиб кетмоқчи бўлдим. Кўпинча у мени кўрганда ўзини кўрмаганга солиб, тескари қараб ўтирарди. Бугун у негадир машинадан тушиб, шодон кайфиятда олдимга келди. У бахтиёр эди. Бир гапириб, ўн куларди.

— Биласизми, эрим ўлди. Ишонмаяпсиз-а, ахири ўлди. Энди ўз эрким ўз кўлимда. Бошим очик.

— Дуруст, дуруст. Биронта ёпиқ жойингиз қолмапти, — дедим.

— Бугун дўстлар билан бу воқеани «ювдик», — деди у жуда муҳим иш қилгандек.

— Нимани ювдинглар? Ўликними? — дедим кесатиб.

Унинг гапларидан юрагим муз бўлиб кетди. Ҳатто энг яқин кишисининг ўлимидан ҳам қувонадиган одамни биринчи кўришим эди.

* * *

Роҳиланинг келинлари, овсин-ажинлари, жиянлари, неваралари, қудандалари ҳовлини тўлдириб лапар айтиб, рақсга тушардилар. Бегона хотин улар орасига кириб рақс тушиши билан уни ташлаб, тарқаб кетишарди. Бир ўзи сўппайиб қолган бу хотин ноилож жойига бориб ўтирарди. У кетиши

билан яна рақс бошлардилар. У яна улар орасига суқиларди. Яна ташлаб кетишарди. У келарди, кетарди. Гўё автобуста чиқармай, атайин ташлаб кетилган йўловчига ўхшарди.

Бу хира хотиннинг суқилиб кираверишидан зериккан келин-куёвлар уйнинг эшигини ичидан бекитиб ўйин-кулгини давом эттирадилар, икки табақаси ланг очиб қўйилган деразадан лапарлар эшитилиб туради. Рақслар бемалол кўринади. Бироқ ундан ҳатлаб ичкарига кириб бўлмайди. Деразанинг бериги томонида полга ювуқли-ювуқсиз идиш-товоқлар, шамаси тўкилмаган чойнаклар, ичкиликдан бўшаган шишалар, лозиматда келган тоғоралар қалашгириб ташланган эди.

Ана шундан кейингина бу хотин рақсга аралашолмай қолди. Гапидан учқўрғонлик экани билиниб турган келинчак андижонча, наманганча аралаш гапирарди.

— Бу мегажин ақушқадан ахлаб ўтолмаъди деб аттим-ку, — дея ташқарида нима қилишини билмай серрайиб турган хотинга қараб бурнини қийшайтирди.

Беихтиёр Куйганёрда кўрганим қора чумчуқни эсладим. Айтганча, ўша қора чумчуқни андижонлик олим тўр ташлаб тутиб кетган экан. Чумчуқ саъваю булбул сингари қафасда яшаёлмайди. Буни билган олим уни уйнинг ичига қўйиб юборди. Қора чумчуқ чиқиб кетишга жой излаб, ўзини деразага ураверади.

Кўни билан деразага урилар, ҳолдан кетиб дераза рафида ҳансираб ётиб қоларди. Тасодифан бир шамол эсади-ю, деразаларни зарб билан очиб юборди. Тоза ҳаводан яйраган қора чумчуқ жонланиб ўзини ташқарига уради. Олим қора чумчуқнинг нега қоралигини, бошқа чумчуқларга ўхшаган-ўхшамаган томонларини ўрганолмай доғда қолади.

Бегона хотин ҳозир худди ўша қора чумчуқ ҳолига тушганди.

Учқўрғонлик сўзамол шаддод келинчак: «Тўрва халтаънада бир кафт ун қолмагги-ку, почча, қўш тандирга нимани йўлтирасиз? Энди биттасига қаноат қилиб, бошқасининг оғзини шуваб ташласангиз ҳам бўларди», деб ҳаммани кулдирганди.

Ўшанда Роҳила, хап туринае, деб унинг юмшоққина думбасидан чимчилаб олган эди.

Шаҳар ГАИсининг бошлиғи Абдуқаҳҳор Гаппорий кўп дилбар, кўнгли очик йигит. У республикада таниқли кўшиқчи шоирларнинг бири. Тошкентда ишлаган пайтларида Ўлмас билан борди-келди қилиб турган.

Шаҳарни туман босгандан бери Гаппорийнинг тинчи бузилган. Машина тўқнашувлари кўп. Болалар боғчаларига махсус милиция ходими қўйилган. Шўх болалар чиқиб кетиб, туманда адашиб кўп ташвиш ортирган пайтлари ҳам бўлган.

Жамики йўл ҳаракати хавфсизлиги ходимлари оёққа турган. Гаппорий шу ишлардан ортиниб, икки-уч марта Ўлмаснинг ҳолидан хабар олиб кетди.

— Қанақа юмуш бўлса, тортинмай буюраверинглар, — деб қайта-қайта тайинлаган.

Маслаҳат билан Ўлмасни поездда жўнатадиган бўлдик. Шаҳар опшоқ туманга бурканган, дачадан икки қадамгина наридаги вокзалга етиб бориш бир муаммо бўлиб турарди.

Дадажонова Гаппорийга телефон қилди. Хайрият, ишхонасида экан.

— Хизматингиз керак бўлиб қолди, шоир. Шефни Тошкентга жўнатишимиз керак. Туманда вокзалга қандай борамиз, деб бошимиз қотиб туришти.

— Бу ишни менга қўйиб беринглар. Ҳозир дачага етиб бораман.

У ўн беш минутларга қолмай етиб келди. Қанча одам кетади, кимлар билан кетади, суриштириб, кейин вокзал бошлиғига кўнғироқ қилди.

— Оқсоқол, иккита купени яхшилаб тозалатинг. Дизенфекция қилдирунг. Янги, ҳали печати бузилмаган кўрпа-тўшакларни тайёрлаб, иккита электр печи топиб қўйинг. «Ёз ёмғири»ни ўқигансиз. Ҳа, балли. Сиз билан мен тўғримизда ёзилган. «Севгим — севгим»ни-чи? Агтанг, ўқимабсиз-да. Депутатлар хонасидаги қизлар йиғлаб-йиғлаб ўқишяпти, дейсизми? Сиз ҳам ўқинг. Мана шу китобларни ёзган акахонимизни кузатамиз. У кишининг тоблари йўқ.

Биласиз, милиция ўқи ўзган халқ. Бу ҳам камлик қилгандек, у милиция майори бўлса. Боз устига шаҳар йўл ҳаракати хавфсизлигининг бошлиғи бўлса, темир йўл станциясининг тинчлиги унга боелик бўлса ва яна каттакон шоир бўлса. Унинг ўқи ўзмай, кимнинг ўқи ўзсин?

— То Тошкентга етгунча купедан қайноқ чой узилмасин. Яхши, покиза, хушмуомала проводниклардан кўйинг. Беморни Тошкентда катта профессорлар кутишяпти.

Ўлмас ҳадди сиғиб яна бир илтимос қилди:

— Ортиқча эркалик қилаётганим учун узр сўрайман. Бизни Андижонда кутишяпти. Шерикларимизнинг Андижонга етиб олишларига ҳам ёрдам қилсангиз.

Ғашпориёй папағини бир томонга суриб чаккасини қашиди.

— Бир уриниб кўрамиз. «Балиқчи»дан ўтиш оғир. У ердан иккита дарё ўтади. Бири Қорадарё, бири Норин. Водийда туман энг қуюқ бўладиган жой. «Чинобод»га ўтиб олгандан кейин то «Олтинкўл»гача туман сийраклашади. Ўн беш-йигирма қадам йўл бемалол кўриниб туради. У ёғига туман яна қуюқлашади. «Мингбулоқ» газ фонтанини тўхтатган, уни муттасил кузатиб турадиган мутахассиснинг юраги хуруж қилиб қолди. Жуда опитний шофларимиз уни шу туманда зудлик билан Андижон клиникасига обориб кўйишди. Бу ишни ҳам шуларга топширамыз.

Ўлмас менга қаради. Унинг айтмоқчи бўлган гапидан хижолат бўлаётгани билиниб турарди.

— Сиздек ёши улуг одамга иш буюраётганимдан хижолатман. Уйга телефон қилсам трубкани ҳеч ким олмади. Зухро Наманганга йўлга чиқмадимикин, деб хавотирдаман. Илтимос, хафа бўлманг, сиз шу ерда қолинг. Зухро телефон қилса, Наманган—Тошкент поездида кетди, денг. Эрталаб депутатлар хонасида кутсин. Агар у телефон қилолмаса, ўзингиз кўнгироқ қилиб, шу гапларни айтиб кўйинг.

Йўлга чиққанимиздан бери уйимга бирон марта кўнгироқ қилмаган эдим, энди телефон қилияпман. Нодира трубкани олди.

— Нега телефон қилмайсиз? Енгил кийиниб кетган эдингиз. У томонларда совуқ қаттиқ, деб эшитдим. Андижон поездининг бошлиғи Солиев деган ўртоғингиз телефон қилиб, иссиқ кийимларини опчиқинглар, олиб кетаман, деди. Нашида опам ҳам шу поездда кетадиган бўлди. Ақром тоғам ўртоқлари билан чиқиб, кутиб олади. Иссиқ кийимларингизни опамга тутиб бердим. Тошкентдами? Ҳар куни чарақлаб офтоб чиқяпти.

— Ҳозир биз Намангандамыз. Эртага Андижонга ўтамиз. Ҳаммаёқ туман, ҳеч нарса кўринмайди. Ҳаво совуқ. Шерикларимиз куёвларга ўхшаб тўн кийиб юришяпти. Айтганча, Дилшода опа сени, Камолани кўп сўради. Андижонга борганимиздан кейин албатта яна телефон қиламан. Ҳаммани сўраб кўй. Айниқса Камолани. Хайр.

Телефон жаҳл қилгандек, зарб билан жиринглади.

Трубкани олиб, — лаббай, эшитаман, — дедим.

— Илтимос, Умарбековни чақириб берсангиз.

Бу Зухронинг овози эди. Мен телефонни сал кўпроқ банд қилдим шекилли, ўшанда бир-икки марта чақирган бўлса керак. Овозимдан таниб қолди. «Мени кечиринг. Ўлмас акамнинг аҳволи қалай? Ўзлари билан бир гаплашай», — деди.

— Зухрохон, ташвишланманг, аҳволи яхши. Уни ҳозир Наманган—Тошкент поездида опчиқиб кетишди. Кўнчилик бўлиб Тошкентгача кузатиб боришади. Доктор, ҳамшира, яна тўрт одам алоҳида иккита иссиқ, покиза купеда эҳтиётлаб кузатиб боришади. Эрталаб Зухро депутатлар хонасида мени кутсин, деб менга тайинлаб кетди. Ўлмас бир кун профессорларга кўриниб, эртасигаёқ Андижонга келмоқчи. Илтимос, юборманг. Ҳосил байрамини ўзимиз ўтқазаверамиз. Келса, совуқда касали авж олиб кетиши аниқ. Соғ одамни ҳам касал қиладиган ҳаво бўляпти. Тушундингизми? Ўғиниб сўрайман, юборманг. Хайр.

Дачада олги киши қолдик. Бемор одамнинг кўнгли нозик бўлади, деб ҳаммамиз Ўлмасни эҳтиёт қилиш билан овора эдик. У шу топда поездга чиқяпти.

Ҳозир Тошкентга жўнаб кетади. Ўзи билан ташвишларимизни ҳам олиб кетяпти.

Энди ҳеч қандай ташвишим қолмади. Фикр-ўйларимдан ва яна нималардандир ажралиб қолганга ўхшайман. Кўнглим бўм-бўш.

Шунда ҳаёлимга ғалати бир фикр келди.

«Агар ҳамма ишинг битиб, ташвишинг қолмаган бўлса, энди ўзинга бошқа бир ташвиш ўйлаб топ. Ёхуд кимнингдир ташвишига шерик бўл. Инсон ташвишсиз яшаёлмайди. Уни оёққа турғизадиган ҳам, ҳаракатта соладиган ҳам шу ташвишдир».

Шерикаларим жимгина ўтиришипти. Улар ҳам менга ўхшаб ташвишини йўқотган. Бу дунёга ғанимат, уч-тўрт кунлик «меҳмон» Ўлмаснинг кўнглини олиш билан яшадилар. Энди У Тошкентга ҳаммамизнинг ташвишларимизни олиб кетяпти.

Қаранг! Бу дунёда ташвишсиз яшамоқ нақадар зерикарли!

Ҳамид Гулом икки тиззасига шапиллатиб уриб, ўрнидан турди.

— Энди нима қиламиз? Бу ерга биров келолмаса, ўзимиз бирон жойга боролмасак, зерикиб ўламиз-ку, Битта йўл бор. Бу Бахтиёрнинг йўли.

— Э, яшаворинг-е, — деди Бахтиёр. — Қандоқ яшашни расомлардан ўрганиш керак.

Ҳар галгидек Умарали бу маслаҳатга ҳам қўнмади.

— Қўйинглар, шу пайтда кўнглингизга ичкилик сиғадими? Яхшиси, шахматми, доминоми ўйнанглар.

Умаралининг гапи ўтмади. Бахтиёр шипшанинг кўрғошин қопқоғини тиши билан аллақачон очиб бўлган эди.

У ёққа ағанадим, бу ёққа ағанадим, охири ухлаб қолибман.

Тушимга Сталин кирипти. Ели чиқиб кетган велосипедни етаклаб келаётган эмиш. Мендан, камера ямайдиган устахона қаерда бор, деб сўради.

Шу пайт қайдандир Анвар Эшонов пайдо бўлди. Ҳозир яматиб келаман, деб велосипедни гилдирашиб кетди.

— Мен ўлганимдан кейин Никита рўзғорга хизмат қилиб турсин, деб битта машина бериб қўйган экан. Шуни ҳам Брежнев олиб қўйишти. Қизимнинг велосипедини вақтинча миниб турибман. Бугун Тошкент телевизорда Пирматов деган биттаси озгига нима келса қайтармай, роса жавради. Гўё Гитлер бир ўзбек шоирини «Қизил майдон»да дорга осмоқчи бўлганлар рўйхатига киритган эмиш. Бу рўйхатдан хабарим бор. Разведка бир нусхасини топиб келган эди. Унда бир нечта давлат арбоблари, саркардалар, ихтирочилар қаторида Илья Эренбург билан Иттифоқ радиосининг машҳур диктори Левитан ҳам бор. Агар тирик бўлганимда ўша Пирматов деганни шаҳарнинг овлоқроқ жойига обориб, биронта қарағайга тилидан осиб келардим. Афсуски, ўлиб кетганман-да, иложим йўқ.

Анвар камерани яматиб келди. Сталин «Велосипед миниб соғлиққа фойда», деб қизининг дамский велосипедига миниб жўнаб кетди.

Умарали мен билан домино ўйнамоқчи бўлиб кирган экан, қўлидан тушиб кетиб уйғотиб юборди. Кўрган тушимдан гарангсиб турардим. Шунда Пушкиннинг «Нелар келмас мудроқ хаёлга» деган сўзларини эсладим.

Эргалаб Ўлмас Тошкент вокзалининг депутатлар хонасидан телефон қилди.

— Домла, кеча бир ишни хом қилибмиз-да! Поезд Андижонда ярим соатдан ортиқ тўхтаб ўтишини айтиш ҳеч кимнинг эсига келмапти. Сизлар ҳам мен билан поездга чиқаверсанглар бўлар экан. Гаппорий қайси поезд, қайси стансияда қанча туришини яхши биларди. Минг хил ташвиш билан бўлиб шу гапни айтиш эсидан чиқиб қолган бўлса керак.

Лекин менинг эсимда бор эди. Умарбеков хотиним туманда йўлга чиқиб сарсон бўлиб қолмасин, сиз шу ерда қолиб унга поездда кетаётганимни, албатта, хабар қилиб қўйинг, деб қайта-қайта илтимос қилганидан, демак, бирга кетмас эканмиз-да, деб тушуниб бу гапни айтмаган эдим.

— Бугунги поездда Андижонга келиб олинглар. Телефон қилиб айтаман. Кутиб олишади, — деди.

Унга бугун поездда боришнинг иложи йўқлигини, Чуст орқали келадиган поезд Наманганга кирмай, Чортоқдан Учқўрғонга бурилиб, кейин Андижонга

етмай туриб «Харқўб»га, яъни «эшак тепди» қишлоғидаги «Иккинчи Андижон» станциясига келишини, қаршисидан келадиган ҳар бир «қаланғи-қасанғи» составга қўл қовуштириб, йўл берадиган, жуда ношуд, жуда эпсиз поезд эканини тушунтирдим.

— Бир кун минг кун бўлмас. Эртага сен кетган поездга чиқамиз, — дедим.

Саксонинчи йилларнинг бошларида бўлса керак, ёзувчиларнинг ижод уйида берилиб ишлаётган пайтларим. Кўп қора кунлардан кейин энди тинчгина яшайман, деганимда Саидахон оламдан ўтиб, биттагина қизим билан икковимиз мунғайиб қолдик.

Иш билан, ёзув-чизув билан овунаман. Тирикчиликдан нолимайман. Меҳнатимга яраша қалам ҳақи олиб турибман.

Қизимни узатганман. Невара ҳам кўрганман. Ижод боғида тинчгина убуларни ёзиб, беташвиш юрган пайтларим эди.

Уюшмамизнинг раиси Яшин ака мен билан гаплашиш учун атайин келпти. У гапни узоқ айлантириб, охири Абдулла Қаҳҳорнинг боғини сиз сотиб олинг, деб қолди.

Уни академиянинг президенти Салоҳиддинов сотиб олган эди. Икки-уч кундан бери кўринмай қолганди.

— Юқоридаги энг катта ака, бу боғда фақат ёзувчи яшаши керак, Салоҳиддиновга ётиғи билан айтинглар, кўчиб кетсин, дедилар.

— Нима учун мен бу боғни олишим керак? Мендан бошқа ёзувчи йўқми? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Уларнинг пули йўқ. Ҳар қалай, сизнинг белингиз бакуват.

— Чўнтагимдаги пулларни санаб юрган экансизлар-да?

Яшин ака нима дейишини билмай, ўнғайсиз бир ҳолга тушди.

— Бекорга овора бўлибсиз, оқсоқол. Кибриё опа боққа аллақачон харидор топиб қўйган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонларининг диний назорати раиси муфтий Зиёвуддинхон Бобохонов одамлари билан келиб, қаерга азон айтадиган минора, қаерга ёзлик минбар қилишни мўлжаллаб кетишди.

Яшин аканинг бу гапдан хабари йўқ экан, бўшашиб қолди. Ижод уйи директорининг кабинетига кириб, қаергадир телефон қилмоқчи бўлди, бўшашиб қайтиб чиқди.

— Каттамиз банд эканлар, гаплашолмадим. Бугун, албатта, гаплашиб, бу савдо-сотиқни тўхтатираман...

Гапимиз чала қолиб, Яшин ака шаҳарга жўнаб кетди. Эртасига у яна келди.

— Катта раҳбаримизга боғни сиз олаётганингизни айтдим. Маъқул, дедилар.

— Мен сизга боғни оламан, деб айтганим йўқ эди-ку.

Яшин аканинг жаҳли чиққандек бўлди.

— Хўп дейсизми, йўқ дейсизми, энди фойдаси йўқ. Фишг қолипдан кўчман.

— Олмаيمان. Менга кичкинагина боғча бўлса етади. Бу катта боғни эшполмайман. Олма сотиб, шафтоли сотиб тирикчилик қилиш қўлимдан келмайди. Мен ёзувчиман, боғбон эмасман. Бола-чақам кўп бўлса, бошқа гап эди... Уйғун ака анчадан бери боққа қўз тикиб юрипти. Ушанга сотинглар.

— Абдуллажон Уйғунни хуш кўрмаслигини биласиз-ку. Кибриёхоним ўлақолса унга боғни сотмайди. Сиз гапдан қайтманг, Катта ака бир гапини икки қиладиганларни ёқтирмайди.

Ана шундан бери тинчим бузилган. Кибриёхоним тезроқ олди-соттини расмийлаштириб қўяйлик, деб тиқилинч қила бошлади.

Хужжат қўлимга теккандан йигирма кун ўтар-ўтмас боғ ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Шундоққина айвон тўғрисида ижод уйи учун янги кўп қаватли бино қуриш ишларини бошлаб юборишди. Мендан ўн метрча нарида тоғ-тоғ тупроқ уюмлари пайдо бўлди. Янги бинонинг подвали учун йиқилиб тушган одам соғ чиқиши гумон хандақлар қазилди. Ишни канализациядан бошлаш керак экан. Боғимнинг қоқ белидан икки тегирмон сув юрадиган траншеялар қазиб, қувурлар ётқизишди. Қанча мевали дарахтлар қўпориб ташланди. Дарахтларнинг илдизлари очилиб қолди. Траншея қазиган трактор бетон деворни парчалаб чиқиб кетганча қайтиб келмади. Қурувчилар тушликни боғимга опкириб, гуллар орасида ёнбошлаб овқат қиладилар. Улар ўзлари билан олма олиб кетиш учун халта, узум олиб кетиш учун пақир кўтариб келишган.

Трактор кавлаб, қўммай ташлаб кетган траншеялар сувга тўлди.

Яшин акани қидириб уюшмага бордим.

— Бошимга бу кулфатларни сиз солдингиз. Боғ вайронага айланди, — дедим.

— Ташвиш қилманг. Ҳаммасини тўғрилаймиз. Қурилиш вазирига айтаман. Ҳамма иш ораста бўлади.

Қурувчилар боғни «ўзиники» қилиб олганлар. Анорларни хом-хатала узиб оляптилар. Шигил мева қилган тўрт туп беҳининг шоҳлари яланғоч бўлиб қолди.

Ижод уйига ҳеч кимнинг машинаси киритилмасин, Абдулла Қаҳҳорнинг боғини машина турадиган автостоянка қиламиз, деган топшириқ берилибди.

Яшин ака ваъда қилган қурилиш вазири одамлари кеч кузда ёмғир авжга чиққан, ҳаммаёқ пилч-пилч лой бўлиб кетган пайтда келди. Траншеяни кўмишга келган тракторнинг ўзи лойга тиқилиб қолди. Уни бошқа трактор шатакка олиб опчиқиб кетди.

Бу ҳали холва экан. Энг ташвишли, энг қийин савдо қор ёққанда бошланди. Эрталабгача айвонни тизза бўйи қор босади. Дарров кураб ташламасанг, устига яна қор ёғиб белинггача чиқади. Тахта полга музлаб ёпишиб қолган қорни кураб бўлмайди. Гаражнинг томи ҳам шу аҳволда. Гаражга машина қўйиб бўлмайди. Тахта орасидан оқиб тушадиган қор суви лойқаланиб, машинани таниб бўлмайдиган қилиб юборади.

Айвон панжараларини олиб ташлаб, бир стол бўйи фишт девор қилдик. Тепасига то шифтгача ром ўрнатиб, ойна солдирдик. Бўяб, бир чиройли қилиб қўйганимиз Кибриё опага ёқмади.

— Абдулла акангизни эслатадиган ҳеч нарса қолмапти. Ҳатто шифтдаги фанерни ҳам бошқатдан ясагисиз.

Жаҳлим чиққанини кўриб, Кибриёхоним сал-пал тушунгандек, беш-ўн кун индамай, ишларимдан хато топмай юргандек бўлди.

Тўқсон учинчи йили Абдулла акани хотирлаб жонлиқ сўйиб, у кишини қадрлайдиган етмишдан ортиқ одамни чақириб, дастурхон ёздим.

Кибриё опа дастурхонингиз қуруқ бўлмасин, деб газ плитада элликтача патир-қатлама ёпиб берди. Қариндош-уруғларимдан аёллар хилма-хил пишириқлар кўтариб келишди. Дастурхонда пиёла қўйишга ҳам жой қолмади. Шу бугун сўйилган қўйнинг ичагидан ҳасип солинган.

Кибриё опа ўтирганлар олдига борар, патир қандоқ бўпти, қатлама қандоқ бўпти, ёқдим, деб бирма-бир сўрарди.

Ўлмас кулибгина опанинг ҳаракатларини кузатиб ўтиришти.

Кибриё опа ижод уйининг эски биносига дам олишга келган. Болохонага чиқиб ё бўлмаса липа (жўка) тагида боққа қараб нималарнидир ўйлаб ўтиради.

Биламан, бу боғда, уйда, айвонда унинг ёшлиги, энг бахтли осуда, беозор кунлари ўтган. Шу дарахтларни, шу гулларни ўз қўли билан эккан. Уларни кўрганда Абдулла ака билан бирга кечган масъуд кунлар жонлангандек бўлади. Шунинг учун бу жойда ҳамма нарса ўша пайтдагидек бўлишини истайди.

Опа дарахтлар ҳам одамга ўхшаб қаришини, қуриб ўтинга айланишини тасаввур қилолмайди. Кўп дарахтлар қариб, умрини тугатган. Қурувчилар қанчадан-қанчасини кўпориб ташлаганлар. Уч туп қарағайдан бошқа у эккан дарахт қолмаган.

Фақат гараж биқинидаги Абдулла ака яхши кўрадиган, негадир чумчуқ чўқимайдиган, ҳозир қариб ҳосилдан қола бошлаган гилосдан куртак олиб, олчага пайванд қилганман. Уни меҳмонлар ўтирадиган жой ёнига экиб, бемалол қўл чўзиб узиб олса бўладиган, шоҳлари дастурхон устига эгилиб турадиган қилиб ўстирганман.

Уйгун оламдан ўтгандан кейин у яшаган дачани Ўлмаста беришган эди. У билан ҳар куни кўришиб турадим. Бугун Ўлмас, бир ош қилмаймизми, деб қолди.

— Янги сўйилган қўй гўшти соламиз.

— Бўпти. Қибрайга чиқиб, кўчқор гўшти топиб келамиз, — дедим. — Совлиқнинг ёғи ошни бузади.

Икковимиз Қибрайга бозор қилгани чиқиб кетдик. Қибрайдан то Қизил кўприккача бешта гўшт дўконида фақат совлиқ гўшти бор экан. Қизил кўприк самоварчиси жуда шинаванда одам. Уйда доим кўчқор сўйиб чойхонага олиб чиқади. У бизни кўрибоқ, битта чойни эрмак қилиб турунлар, ҳозир болалар олиб чиқишади, деб олдимизга чой билан патнисда у-бу келтириб қўйди.

Каттакон дастурхонда икки киши ҳали суягига болта тегмаган яланғоч кўчқорни кўтариб келишди.

— Ёғидан беш кило, гўшtidан икки кило, тўшининг ҳаммасини шилиб берасиз, агар тозаланган пўстдумба топилса, ундан ҳам бирон икки кило...

У чаккасини қашлаб бир оз туриб қолди.

— Тозаланган пўстдумба бор-у, аммо бировнинг буюртмаси эди-да. Майли, сизларга буюрган экан. — Бозордан тўғралган сабзи олманглар. Ичи пўк бўлиб қолган сабзиларни тўғрашади. Абдужаббор оғайнингизни олдиға кириг. Тоғдан зўр сабзилар олдириб келган. Сувнинг нариги бети сабзавот базаси. Бошлиғи Абдужаббор оғайнингиз-ку. Сўрасангиз йўқ демайди.

Базага кирдик. Абдужаббор Абдулла акани хотирлаш куни Ўлмас билан танишиб қолган эди. Бизни кўриб севишиб кетди. Унга мақсадимизни айтдик.

— Бизда килолаб мол сотилмайди, неча қоп сабзи керак? — деди кулиб.

— Ризқи улуг одамсизлар-да, қор тагига босгирилган сабзилардан ўтган куни беш-олти қоп олдириб келган эдим. Бир қоп етадимми? Э, унақа майдакаш бўлманг-да, ҳеч бўлмаса ярим қоп олиб кетинглар. Уратепаликлар қорға аралаштириб кўмиб қўйган сабзиларни божхонадан ўтказолмай, ўтган куздан то шу кунгача сақлаб ўтиришипти.

Абдужаббор машина юкхонасини ўзи очиб, ярим қоп сабзини қўйди. Картон кутига яна нималарнидир жойлади.

— Ўлмасжон селитрли нарса емасин. Алоҳида буюртма қилиб эктирган бодринг, помидорлардан қўйдим. Сижжак ариқларининг бўйида ҳали ҳам ялпизлар кўкариб турипти. Айтинглар, нима овқат қилишсин?.. Қозоғистондан вагон кутяпман-да, бўлмасам ўзим бориб ош қилиб берардим.

Бир бола икки бойлам жамбил олиб келди.

Абдужабборга раҳматлар айтиб, орқага қайтдик.

Ишимиз ўнг келганидан суюниб, қайтиб келдик. Жўка тагида ижод уйининг директори Сергей бизни кутиб ўтирган экан.

— Кибриё опа боққа кириб кетганига бир соатдан ошди. Ҳалигача чиқмади. Хавотир олягман. Орқасидан киргани хижолат бўлиб ўтирибман.

Кибриё опа арча тагида ўтирарди. Икки кўзи жиққа ёш. Бизни кўриб, кўзларини артиб ўрнидан турди.

— Шу арчаларнинг уругини Қримдан опкелиб эккандим. Олтита уругдан тўрттаси униб чиқди. Қаранг, қандоқ катта дарахт бўлиб кетган.

Кибриё опа сабзи тўғраб берди. У бунақа серсув сабзини қайдан топганимизга ҳайрон. Унга бир ишқибоз ошпазнинг паловга берган таърифини айтиб бердим. «Девзиранинг гуручи, қора кўчқорнинг гўшт-ёғи, қурбақа минмаган сабзи, чумчүк сиймаган ўтин топсанг, ош опдек бўлади». Бугун шу одам айтган ош бўлади-ёв!

Ўлмас билан икковимиз тунука ўчоққа қозон қўйиб, ошга уришиб кетдик. Бундан бирон ой олдин ёғли кўчқор гўштини зиралаб, музлатгичда сақлаб юрардим. Ушандан тўрт бўлагини олиб чиқдим. Доғланган ёғда қизартириб олиб қўйдим. Вақирлаб қайнаётган зирвакда то шўри чиқиб кетгунча қайнатиб, яна олиб қўйдик.

— Ошни ўзим дамлай, майлими, — деди Ўлмас. — Анчадан бери кашпир ушламагандим.

Дамлашга етилган гуруч устига сур гўштларни қўйиб, ноёб қашқар зирасидан бир чимдим сепди. Ҳаммаёқни хушбўй зира ҳиди тутиб кетди.

Ана шундан кейин дам товоқни ош устига босгирди.

Ўлмас кўк қалампирни яхши кўрарди. Лекин унинг қалампир ейиши мутлақо мумкин эмасди. Зуҳро ҳеч бўлмаса мазаси ўхшайди-ку, деб битта кўк булғор қалампирини аввал бир тишлаб кўриб, кейин майда қилиб тўғраб шакаробга солди.

Энди ярим соатлардан кейин ошни сузамиз...

Телефон жириглади. Трубкани олдим. Тилидан кавказлик экани билиниб турган бир киши, илтимос, Зухро Умарбековани чақириб берсангиз, деди.

У Зухро билан узоқ гаплашмади. Трубкани қўйди.

— Ўлмас ака, эртага Москвада сизни даволаётган мутахассисларнинг охириги маслаҳат йиғини бўлар экан. Левон Рубенович Погосов билан етиб боришимиз керак эмиш. Соат тўққиз яримдаги самолётга жой олишибди.

Ўлмас ўрнидан турди.

— Қани, кетдик, Зухро, — деди.

— Э, шошма, ошни еб кейин кетасан. Атиги ярим соат кутгин.

— Ўлмас, бир чўқим ош еб кетинг, — деб ялинди Зухро. — Шошилманг, ҳамма ишларингизни ўзим тахт қиламан.

— Дачага кириб китобларимни, қўлёзмаларимни олишим керак. Уйга қараб турадиган одам топишимиз зарур. Иш кўп. Улгурмаймиз.

— Боғда укангиз Акмалжон қоляпти-ку. Уйда синглингиз Мавжудахон қолади.

Барибир Ўлмасни гапимизга кўндиролмадик.

Дам товоқни очиб, ҳил-ҳил бўлиб кетган сур гўшларни иккита нон орасига қўйиб, қоғоз пакетга солдим. Абдужаббор бериб юборган нарсаларни қайтадан коробкага жойлаб қўйдим. Зухро «Виноградный сок» шишачасини олчиқиб, сикқанча шакароб солиб олди.

Ўлмасга ош ейиш насиб қилмади.

«Насиб қилса келар Шому Ироқдин, насиб қилмаса кетар қошу қобокдин» деган ҳикматни эсладим.

Уларни Кибриё опа билан жўка тагигача кузатиб чиқдик.

— Ризқинглар уйларингдан узилмасин, — деб орқаларидан қараб қолдик.

* * *

Ўлмасни Ёзувчилар боғидаги жўка тагида Кибриё опа билан икковимиз кузатиб қолган ўша кун тўқсон учинчи йилнинг иккинчи сентябри эди.

Ана шундан кейин уни бир марта кўрдим, холос. Унинг жуда ҳам оз қолган умри ҳали Москва, ҳали Тошкент касалхоналарида чидаб бўлмас укубатларда ўтаётган эди.

Ўша куни Ўлмас менинг ёрдамимсиз ўзи ош дамлаётганди. Унинг энг қадрдон дўстларидан бири Турғун Азизов «Жигули»сини чўғи тортиб ерга туширилган ўчоқ олдиғача ҳайдаб келди. У ўриндикдан катталиги патнисдек қўшқават фанера олиб Ўлмасга узатди. Ўлмас капширни менга бериб, фанерани олди. Бу Ўлмаснинг тиззага қўйиб хат ёзиши учун, қаёққа борса чемоданда олиб юрса бўладиган қилиб тайёрланган махсус «ёзув столи» эди.

Ўлмас Москва касалхонасида қолган, унга қанчадан-қанча қувонч берган, қўлингиздаги «Қизимга мактублар»ни ҳади қилган ёзув столининг эшигини хизматчилар энди ахлатта қўшиб қайгадир обориб ташлаган бўлсалар керак деган гумонда эди.

Турғуннинг бу совғаси Ўлмасга нажот «фариштаси» бўлиб туюлган эди.

Зухро шамолни раво кўрмай, совқотганда нафаси билан иситиб, Умидани ялаб-юлқаб ўн етти ёшга етқизиб келди.

Умида орзу-армонлардан бино бўлган бир сабий. Ўлмаснинг руҳи уни ҳамон гойибдан туриб парвариш қилади.

Бугун у тенглошлари қатори буюк даргоҳ — Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети остонасига қадам босади. Бу Ўлмаснинг орзуси эди. Ота орзуси, ота нияти, ота тилаги, албатта, ижобат бўлади.

Ҳозир уни дадасининг руҳи кузатиб келяпти.

Умида энди катта қиз бўлиб қолгани учун Зухро унинг университетга қандоқ кийиниб боришини ўзига қўйиб берди.

Зухро унга, ишқилиб, боламга кўз тегмасин-да, деб бирдан улғайиб қолган қизига меҳр билан қараб турарди.

Университет ҳовлиси узоқ-яқиндан келган йигит-қизлар билан гавжум.

Зухрони ҳам, Умидани ҳам ҳеч ким танимайди. Лекин негадир ҳамманинг кўзи уларда эди.

Шивир-шивир бошланди.

— Ўлмас Умарбековнинг қизи.

— Худди дадасининг ўзи-я!

— Дадасига жудаям ўхшар экан.

Умидага, дадасига ўхшар экан, деган сўз ёқарди. Шу гапни айтган қизга қараб жилмайиб қўйди.

Бир қиз улар олдига келди. Бу бизга таниш Гупра. Ҳозир эса «Севгим — севгим» тўғрисида диплом иши ёзаётган Гапура Санакулова эди.

Энди уни таниб бўлмасди. Шаҳар ҳаёти бошқача қилиб юборган. Қирда бугдой ўриб юрганда қорайиб, сополга ўхшаб қалинлашиб кетган юзлари, пиёздек қават-қават лаблари асли ҳолига қайтган. Бўгилиб чиқадиган овози ҳам майинлашган. Бунақа бачканалик намунали студентга ярашмайди деб тилга тишини олдириб қўйган. Оғир меҳнат ҳамда шафқатсиз муносабатлар қолдирган изларни пойтахт ҳаёти ювиб ташлаган эди.

Қаранг-а, у жуда чиройли қиз экан. Ўтдек чақнаб турган кўзлари, қорамағиз юзлари йигитларнинг эсини оғдирарди.

Онаси хотинларнинг чирманда чалиб «Ёр-ёр, ёрона»лар айтиб, йигитлар карнай-сурнайлар, қийқириқлар остида Санакул полвонга узатишган эди. Улар қовушган куннинг эртаси «юз очди»да қайнотаси «бахтли бўлинг, ували-жували бўлинг» деб совға қилган тилла тўғноғични онаси энг ноёб эсдалик деб сақларди. Ҳар гал кўлига олиб қараганда ўша унутилмас тонг худди кўзни қамаштирадиган нур орасига кўрингандек бўларди.

Гупра онаси ўлганда Ёзёвонга елдек учиб борди. Барча маросимларни тоғаси билан кам-кўстсиз ўтқазди. Акаси Аликул портной сарф-харажатларга аралашмай, «без» бўлиб тураверди.

Онаси ер-кўкка ишонмайдиган ўша тўғноғични жаноза куни Ялпиза келин аясининг ёқасида кўриб, Гупра ич-ичидан йиғлаган эди.

Акаси Аликул портной, онасининг ҳай-ҳайлашига қарамай, унинг қийналиб ишлаб, қийналиб ўқиган пайтларининг ёдгори «Олтин медал»ини сандиқдан опчиқиб кетиб, хотини Ялпизага қоплама тиш қўйдириб берганда Гупра вужуд-вужудини муз қоплаб, телбага ўхшаб қолганди.

Энди уни Ёзёвонга боғлаб турган ҳамма ишлар узилиб бўлган эди.

У Ёзёвонга ким учун боради? Хасис акасини, онасидан қолган ягона ёдгор тўғноғични аза куни тақиб юрган юзсиз Ялпиза янгасини соғиниб борадими?

Акасининг “Ўзимнинг ялпиздеккинам”, деб эркалашларини кўмсаб борадими?

Тоғаси Тошкентга келганда «Опагинамдан ёдгорим» деб ўзи ўстирган ниҳоятда ҳиди ўткир ҳандалаклар, «шакарпалак» қовунлар, қоғоз қутига «ингичка бел» узумлар, ёғли пагирлар олиб келади.

Мусофир юртда пулсиз юрма, жиян, деб сумкасига сиққанча пул тикиштиради.

Гапура Санакулова кўли очиқ қиз эди. У тоғаси келиб кетган куни диплом ёзаётган қизларга, ўғил болаларга дастурхон тузаб, «базми жамшид» қилиб берарди. Унинг дугоналари, ўртоқлари ҳам «Тоғамиз қачон келаркинлар» деб йўл пойлайдиган бўлиб қолгандилар.

Дипломант Гапура Санакулова университет газетасида ўқишга халақит бермайдиган кечки пайтларда муҳаррир ёрдамчиси бўлиб ишларди. Стипендия ҳамда газетадан оладиган тузуккина маоши бемалол етиб ортарди. Кўпинча у дугоналарини кафега опкириб яйратарди.

Тоға Сурхондарёнинг қайсидир қишлоғида томорқага бозоргир ҳандалаклар, чилги қовун-тарвузлар экиб, яхшигина даромад олади. «Далнобойшик» шоферларга, самолёти кўпинча юксиз қайтадиган учувчиларга кўтарасига сотади.

У янтоққа тарвуз пайванд қилиш сирини мукамал эгаллаган миришкор деҳқон. Ҳеч қандай сарф-харажатсиз, ўзидан-ўзи ҳосил тугадиган бу беминнат янтоқ-тарвуздан мўмайгина даромад олади. Сибирь томонларда ичи анор донасидек қип-қизил, пирожнийнинг кремига ўхшаш ажаб галати таъмли бу тарвузларга «Райский арбуз» деб ном қўйиб олганлар.

* * *

Ичкаридан билагига «навбатчи» деб ёзилган боғич таққан киши чиқиб, соат ўн иккида университетга кирувчи абитуриентларни тест синовига чақирамиз, биринчи, иккинчи ҳамда учинчи гуруҳлар ичкарига бир вақтда киритилади, қўлларингизда битта гунафшаранг ручкадан бошқа ҳеч нарса бўлмаслиги керак, — деб огоҳлантириб кириб кетди.

Кўпчилик йигит-қизлар шошиб қаҳвахона томон кетдилар. Овқатни ўзлари билан олиб келганлар скамейкаларга ўтириб, баъзилари тик турганча овқатлана бошладилар.

Зуҳро сумкасида олиб келган котлетларни қизи олдига қўйди. Умида семириб кетишдан қўрқиб, овқатни кам ерди, онаси зўрлаб учта котлетни зўра едирди.

— Биладан, тест имтиҳони жуда узоқ давом этиши мумкин. Яхшилаб қорнингни тўйғизиб ол.

Зуҳро жимжилоғи билан енг учини кўтариб соатига қаради. Уч минути кам ўн икки.

— Энди сиз кетаверинг, опа, — деди Гапура, — синов тугаши билан Умидани ўзим уйга олиб кўяман...

— Ичкарига кирсин, кейин кетаман, — деди Зуҳро.

Умида кириб кетаётганда Зуҳро уни бағрига босиб: дадангнинг арвоғи қўлласин, болам, деб кўзида ёш билан орқасидан қараб қолди.

Гапура, Зуҳрони таксига ўтқазиб жўнатиб юборгандан кейин, ётоққа қайтиб келди.

Ётоқни ҳандалак ҳиди тутиб кетган эди. У ётоқдаги қизлар ҳандалак ҳидига чидаб туролмай еб қўйишлари мумкин, деб хавотир оларди. Ҳатто қизларга, агар ҳандалакни еб қўйсанглр, ҳамманглрни ёшпасига мункиллаган чолга эрга бериб юбораман, деб ҳазил қилган эди.

У қоғоз қоғпа иккита қовун, иккита «райский арбуз» ҳамда шу охириги бир дона қолган ҳандалакни жойлаб, қоп оғзини яхшилаб бойлаб қўйди.

Бу нарсаларни Гапура Зуҳро опамнинг ҳам оғзи тегсин деб асраб юрган эди.

Тест имтиҳони бошланганига ҳам икки соатдан ошай даяпти. Иккита қиз йиғлаб чиқиб кетди. Шпаргалка билан ушланиб қолган бўлса керак. Бир абитуриент бола ҳам қовоқ-димоғи осилиб чиқаркан, орқасига қараб: Шу университетда ўқимасам куним ўтмайдами, бошқа институтга ҳужжат тошширганим бўлсин-е, деб дўнғиллаб, троллейбус бекати томон кетди.

Боятдан бери жевачка чайнаб ўтирган гирвонлик бола мени Сойиб Хўжаев юборди, деб келти. Тайинлаб қўйганман. Борсанг, ўзлари имтиҳондан ўтқазиб студентлик билетини қўлингга беришади, икки ойлик стипендияни олиш эсингдан чиқмасин, деб қайта-қайта тайинлаб юборипти. Навбатчи бу соддагина, лақмагина болага ўзига яраша муомала қилади.

— Тошболта ошиқ эрталаб воҳли¹ келиб, студентлик билетингиз билан стипендиянгни олиб кетганлар, — деб уни қайтариб юборади.

Тест имтиҳонлари соат тўртгача давом этди. Абитуриентлар толиқиб, сувсаб, тинкалари қуриб қайтиб чиқишди. Умида ҳам ҳеч қачон бу даражада чарчамаган, қийналмаган эди. У тест саволларига шошилмай, пухта ўйлаб, фикрини бир ерга жамлаб, бланкаларига билиб-билиб белги қўйди. Тахминан икки жойда хато қилган бўлишим мумкин, деган гумондан кўнгли гашланди.

Бухоро республикасининг молиявий ҳаёти Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» асарида қандай акс этган, уни қайси олим батафсил таҳлил қилган, деган саволга Умида иккиланиброқ дилида жавоб тайёрлади. Академик Отабой Эшонов, профессор Ҳикмат Собиров...

Отабой Эшонов республиканинг ижтимоий ҳаёти, давлат тузуми тўғрисида илмий иш ёзган. Унинг докторлик диссертацияси ҳам шу ҳақда. Демак, у молия ишларини ёритмаган. Профессор Ҳикмат Собиров ҳатто «Судхўрнинг ўлими» тўғрисида қатор-қатор тақризлар эълон қилган. Умида саволга «Ҳикмат Собиров» деган белги қўйган эди.

¹ Барвақт демоқчи.

Ўзи қониқмаган иккинчи жавоби Элеонора Войничнинг «Сўна» романи тўғрисида.

Артур исми никоҳсиз туғилган, отасининг кимлигини билса ҳам ошкор қилмаган йигит «Сўна» тахаллуси билан фаол инқилобий яширин кураш олиб боради. Унинг отаси ким эди? Исми қанақа эди? деган саволга «Кардинал Монтанелла» деган белги қўйиши керак. Аммо шу пайтгача аниқ билган Монтанелла номи шу топда сира тилига келмасди. Ўйлади, ўйлади, тили учиди турган бу ном қайсарлик билан мен, деб айтмади. Умида ноилож «Отаси Кардинал эди», деб белги қўйди. Шундай ёзди-ю, кўздан ёш оқиб кетди.

Ғапура автоматдан Зухрога қўнғироқ қилди.

— Кетяпмиз. Ҳозир чиқди, — деди.

У томондан, тез келинлар, ошга гурунч солавераман, деган овоз келди.

Қоғоз қопдаги қовун-тарвузларни кўтариб, такси тўхтайдиган жойга келишди.

Такси шофери ҳар нарсага қизиқадиган йигит экан. Машина салонини туғиб кетган ҳандалак ҳидини искаб:

— Нимани ҳиди келяпти, жуда ёқимли ҳид... — деб сўради.

— Менинг ҳидим, — деди Ғапура, кулиб.

Шофер, ҳидингиз ўзингизга, ўзингиз ҳидингизга ўхшар экансизлар, деди.

Шу пайтгача чехраси очилмай келаётган Умида хахолаб кулиб юборди.

* * *

Бугун Муқимий номидаги театрда «Фотима ва Зухролар» томошосининг тақдимот маросими бўлади. Унга барча театршунослар, ёзувчилар, деярли ҳамма театрларнинг режиссёрлари, атоқли артистлар ҳамда Ўлмаснинг қариндош-уруғлари, ёр-биродарлари таклиф қилинган.

«Шарқ Юлдузи» журналида яқингинада эълон қилинган Ўлмас Умарбековнинг «Қизимга мактублар»и режиссёр Рустам Маъдиевга ёқиб қолди. Бу «Хат» унинг юрагига ўт ташлади. Уни саҳна асари яратишга ундади ва ниҳоят пьесани ёзиб театр жамоасига ўқиб берди. Жамоа ишгиёқ билан репетицияга киришиб кетди.

Тақдимотга келган Ўлмаснинг рафиқаси Зухро, сингиллари Мавжуда билан Ҳамида, укаси Акмалжон ҳамда қизи Умидахонлар «Фотима ва Зухролар»ни ниҳоятда қизиқиб томоша қилдилар.

Умида саҳнада юз бераётган воқеаларга қизиқиб кетиб, қимирламай ўтирарди.

У дадам ўзи ёзган асарини ўзи кўрмади, деб ўқиниб ўтирарди. Дадажонимни хурсанд қилолмай қолдим, деган бир армон юрагини тимдаларди.

Ёнида жимгина томоша кўраётган онасига бурилиб секингина деди:

— Дадам тирик бўлганларида чет эл машинаси олиб берардим...

Бу Умиданинг дадасига юрак-юракдан чиққан, сиз менинг жонимдан азиз дадамсиз, сизга пероси тилладан ручкалар, зўр галстуклар, яхши сигареталар олиб бераман, сизни ҳеч кимга бермайман, деган маънодаги эътирофи эди.

Ҳаяжондан Зухронинг мижжаларига ёш тўшланди. Бир киприк қоқса юзларини ювиб кетади. Зухро эса бу ёшларни киприкда куч билан ушлаб турипти.

Саҳнада кечаётган оғир, юракларни ларзага соладиган воқеалардан ҳаяжонланиб йиғлаб юбормасин, деб Мавжуда аммаси уни бағрига босиб ўтирарди. Умида ўзини тутди. У эси кириб қолган, ўн саккиз ёшга кириб ўзини босиб олган балоғат ёшидаги қиз эди.

Спектакль тутагандан кейин муҳокама бошланди. Ҳамманинг, ёзувчиларнинг ҳам, театршунослару режиссёрлар ҳамда артистларнинг, ҳатто оддий томошабинларнинг ҳам фикри деярли бир хил. Бири-бирини тўлдирадиган самимий, ҳалол гаплар бўлди. Модомики, тақдимотга келдингми, «билафонлигинг»ни кўрсатиб қол, деб гапни чўзадиганлар ҳам бўлди.

Машинада уйга қайтишар экан, Умида Ўлмаснинг укаси Акмалжоннинг қўлларидан маҳкам ушлаб олди. Қўлларининг томир уришиданми,

нимасидандир дадасининг қўлига ўхшатди. Бу қўл, бу томир уришлар унга дунё-дунё қувонч бағишлаган беозор кунларни қайтариб келгандек эди.

Унинг нафаси, сигарет тутунининг иси ҳатто Ўлмас баъзи-баъзида сувга томизиб ичадиган аллақандай дори ҳиди димоғига урилаётганга ўхшарди.

Умида опасининг бўйнидан маҳкам қучоқлади.

— Опажон, энди сизни ҳеч хафа қилмайман. Жудаям яхши нарсалар олиб бераман. Мунданам чиройли бўлиб кетасиз.

Бу гапларга Зуҳро чидаб туrolмади, йиғлаб юборди.

— Йиғламанг, сиз менинг битгайи-битта опажонимсиз, ойижонимсиз. Дадамнинг ўрнига қолган дадажонимсиз. Кўрасиз, сизни кўғирчоқдек кийинтириб қўяман. Айтинг, Акмал амаким бугун кетмасинлар. Бизникида қолсинлар...

Эрталаб нонушта олдиан бир вақтлар Зуҳро туғилган кунда Ўлмас совға қилган бриллиант кўзли зиракни Умиданинг қулоғига тақиб қўйди.

Умида икки қулоғини ушлаганча трюмо ойнасига ўзини солиб кўра бошлади. Наҳорлик ширгуручдан бир қошиқ оғзига солиб яна югуриб бориб ўзини ойнага солади. Ҳамиданинг олдига келиб, аммажон, ярашибдими, деб сўрайди. Ҳамида, жудаям, деб унинг елкаларини силаб қўяди.

— Ҳамманларни яхши кўраман, — деди Умида.

У ширгуручни еб бўлгач, қулоғидан зиракларни чиқазиб, Зуҳронинг қўлига берди.

— Опажон, мени кечиринг. Мен бунақа нарсаларни унчалик яхши кўрмайман. Ҳозир сиз хурсанд бўлинг, деб тақиб кўрдим. Киностудиянинг фотографи кичкинагина қилиб ишлаб берган дадамнинг сурати бор. Шуни медальонга ўрнатиб, бўйнимга осиб юрмоқчиман. Хафа бўлмаяпсизми, опажон.

Умида Лондон университети қошидаги лицейнинг энг қобилиятли талабаларидан бири. Ахлоқи, ўзини туттиши, дарсларни ўзлаштириши университет раҳбариятига маъқул эди. Бутун диққат-эътиборини ўқишга бағишлаган Умида тўрт йиллик ўқишни уч йилда тутатиб, бакалавр унвони олиш ҳуқуқини қўлга киритди.

Зуҳро қизини муборақбод қилгани Лондонга борди. Бакалавр либосини кийган Умидани ҳам дадаси, ҳам ўз номидан табриклаб, бағрига босди.

Университет ҳамда лицей профессорлари, ўқитувчилари шундай қобилиятли, одобли қиз ўстиргани учун унга раҳматлар айтишди.

Буюк Британиянинг бу сершовқин, гавжум пойтахтида Зуҳро илгари ҳам бир бўлган. Ўлмас билан беозор, беташвиш, бахтиёр кунларида буюк зотлар қадамнинг изи тушган жойларни бирма-бир зиёрат қилган эдилар.

Умида Республика «Умид» жамғармаси орқали ўқишга келганди. У тўрт йиллик ўқишни уч йилда яқунлаб, бакалавр унвонига эришди.

Бир кунни ойга тенг уч йил ҳам ўтиб кетди. Умида бўйи чўзилиб, катталардек ўзини тутадиган, мулоҳазали, андишали, балоғат ёшидан ҳатлаб ўтган катта қиз бўлиб қолганди. Зуҳро энди у билан тенгдош дугонасидек гаплашарди.

Она-бола бу тиним билмас кўчаларни кезар эканлар, Умида унга:

— Эсингизда борми, опа, «Фотима Зуҳролар» тақдимотида агар дадам тирик бўлганларида чет эл машинаси олиб берардим, деб айтган эдим. Энди сиз дадам ўрнига дадамсиз. Аммо сиз машина минолмайсиз. Дадамнинг руҳини шод қилиш учун сизни кўп мамлакатларга олиб бораман. Шундай қилсам, дадамнинг арвоҳи шод бўлади, — деди. — Эртага сизни Манчестерга олиб бораман.

Англияда катта имтиёзга эга бўлган, асилзодалар, баланд даражали мартаба эгаларининг аёлларини, қизларини леда деб атайдилар. Умиданинг дадаси аввал вазир, ундан кейин Ўзбекистон мамлакати бош вазирининг ўринбосари лавозимини эгаллаган, кўп мамлакатларда китоблари босилган машҳур ёзувчи.

Шунинг учун ҳам уни леда Умида деб атардилар.

Улар саёҳатни Манчестердан бошлашди. Англияга келиб, Манчестерни кўрмай кетган одам, умуман Англияга келмаган деб ҳисобланади. Бу юрт дунёга кўп буюк зотларни берган, ўзида Англиянинг ҳамма урф-одатлари, фақат англияликларга хос билимли эканликлари билан ҳам ажралиб турардилар. Жаҳонга машҳур шоирлари Роберт Саути, У.Вордсворт, С.Колриди каби ўн саккизинчи аср билан ўн тўққизинчи аср ораллигида ижод қилган романтик шоирлари билан машҳур. Тарихда «Кўл бўйи шоирлари» деб ном олган адабий гуруҳ ҳақида Пушкин бу тендошларига тўлқинланиб шеър бағишлаган эди. Манчестер бугун бир Англияни бағрига жо қилган юрт эди.

Энди йўл Италияга, Португалияга, сафар охири Испаниянинг Гренада вилоятига бориб яқун топади.

Жаҳон аҳли фақат фотосувратларда ёхуд видеоленталардангина билган мўъжизалар юртини ўз кўзи билан кўриш, минг йиллар бағридан юлиб олинган шаҳарларда кезиш ҳар кимга ҳам насиб қилмасди.

Рим минг-минг йиллар нарёғида қолган ўтмишини туш кўриб ҳали-ҳануз ўз ўтмиши ҳавосидан нафас олиб ётган, ўтмишини яна минг-минг йилларга олиб ўтадиган мўъжизалар шаҳри.

Зухро ҳам, Умида ҳам Помпейни фақат рассом Карл Брюлловнинг «Помпейнинг сўнги куни» деб аталган машҳур асаридангина билардилар. Бугун улар неча минг йиллар аввал уммон остида қолган, яна минг йиллар заргардек меҳнат қилиб уни босган лава кулларини мисқоллаб, худди чой қошиғида миллион тонналаб (балки миллиард тоннадир) кулларни авайлаб, ҳар кафгини назардан ўтқазиб, бошқа шаҳарга обориб ташлаш машаққати туфайлигина Помпей ҳақиқий юзини очганди.

Шаҳарни лава яшин тезлигида, балки ундан-да тезлик билан босган эди. Юриб турган одамлар, бир-бирига роз айтаётган ошиқ-маъшуклар, келин-куёвлар қовушган пайтларида қандоқ ҳолатда бўлсалар, ўша ҳолатда қотиб қолганлар. Ҳатто қошиқдаги овқатини оғзига энди оборганда қотиб, қошиқдаги овқат ҳам ўшандоқлигича қолган.

Бир-икки соат кезиш билан Помпейни кўрганман, деб бўлмайди, уни кўриш, бўлиб ўтган фожени, лава кулидан тозалашдаги машаққатли меҳнатни тасаввур қилиш, ҳис этиш учун кунлар эмас, ойлар ҳам кифоя қилмасди.

Она-бола, насиб қилса, яна келиб бирон ҳафта шошилмай, ҳамма-ҳаммасини кўришни ният қилиб, Помпейни тарк этдилар.

Бу юртнинг қаерига бормангиз, ақлингизни шоширадиган, ҳайратдан ёқа ушлатадиган бир мўъжизага юзма-юз келасиз.

Римдан Венециягача автобусда бир кунлик йўл. Сув устига қурилган бу машҳур шаҳарни бир кўрсам, деб орзу қилган одамлар ҳар қанча сарф-харажатларга чидаб, кўргани келардилар.

Одамлар уйлариининг остонасигача машинада келадилар. Автобус ҳам шундоққина эшиклари олдида тўхтаб ўтади.

Венецияликлар учун гандола деб аталган қайиқ ҳам такси, ҳам автобус вазифасини ўтайди.

Венецияликлар шу уйларда туғилиб, яшаб, тўйлар қилиб, келин-куёв бўлиб, фарзанд кўриб, қариб оламдан ўтадилар. Неча юз йиллардан буён, балки минг йиллардан буён неча-неча авлод шундай яшаб келган.

Зухро билан Умида Адриатика денгизи ёқасидаги бу машҳур шаҳарни яйраб томоша қилиш, одамлар яшаётган хоналарга кириб, шундоқ захкаш жойда шикаст етмай, қурилганда қандоқ бўлса ўшандоқ, бирон шувоғи кўчмаган, деворларини сув ивигмаган шаҳарни кўриш орзусида эдилар. Афсус, бу бир хаёл, орзу экан.

Венеция иморатлари бирин-кетин нурай бошлаган, одамлар энди яшаб бўлмайдиган ҳолга келган уйларни ташлаб, кўчиб кетганларини, ҳатто томларигача тешилиб, осмон кўриниб қолган уйларни кўриб ҳайрон бўлиб қолдилар.

Венеция сувга чўкиш хавфи остида қолганди.

Италия ҳукумати молиявий қийинчиликка учраган пайтлар бўлса керак, ҳатто миллиард-миллиард доллар даромад оладиган туризм ҳам Венецияни сақлаб қолишга ожизлик қиларди. Бу сув шаҳри жуда кенг қуруқликка уланиб

кетган. Унда минглаб хонадонлар, маҳаллалар ҳувиллаб қолган. Бошқа шаҳарга кетиб тирикчилик қилишга қурби етмаган қари-қартагилар, ночор одамларгина кетолмай қолганлар.

Буюк Венеция аста-секин умрини тугатаётганга ўхшарди.

Энди сафар Римдан сал наридаги Пиза шаҳрига. Зухро билан Умида автобусда кетарканлар, Умиданинг болалиги тутди. Эркаланиб, Зухронинг тиззасига бош қўйиб, қўлларини силай бошлади. Автобусдаги йўловчи хонимлар инглиз тилида: Кичкина Леди эрка экан, деб кулишди. Бу гап Зухрога малол келгандек бўлди.

— Уч йилда энди кўришдик. Леди Лондонда ўқийди. Мен Тошкентда яшайман, бир-биримизни ҳаддан ташқари соғинганмиз, — деб жавоб қилди Зухро.

Хонимлардан бири «Вери вел, сенкю» деб Умиданинг елкасини силаб қўйди.

Бир томонга оғиб қолган жаҳонга машҳур «Пиза минораси» олдида узоқ туриб қолдилар. Кети узилмай келиб турган машиналардан тушган сайёҳлар оғиб қолган минора атрофида кино, фотокамераларида уни сувратга туширадилар.

Шу оғиб қолган минорани ҳозирги замон техникаси билан қаддини ростлаб қўйиш мумкин эмасмикин, деган савол кўнглимдан ўтди.

Мумкин, албатта. Ойга одам чиқариб, уни ашпарат ёрдамида яна ерга қайтариб олиб тушган ҳозирги замон илмига, техникасига битта қийшиқ миноранинг қаддини ростлаб қўйиш нима деган гап?

Аммо Пиза минораси шу бир томонга оғиб қолгани билан машҳурдир. Агар уни тик қилиб қўйсалар, у ҳеч кимнинг назарига тушмайдиган оддий бир минора бўлиб қолмайдими? Уни кўргани одамлар келмай қўядилар. Италия туризми нақд «луқмайи ҳалол» даромадини йўқотади.

Мопассаннинг «Майиблар онаси» деган ҳикояси бор. Бир хотин пул топиш ниятида ҳомилалигида қорнининг бир неча жойидан рўмол билан, тасмалар билан сириб боғлаб ташлайди. Ой-кун икелганда у қинғир-қийшиқ бола туғади. Бундан хабар топган шов-шув ишқибозлари болани қатта пулга сотиб олиб, жонли гаройиботлар очик кўргазмасига обориб намоён қиладилар. Хотин шунақа қинғир-қийшиқ болаларни кетма-кет туғаверади. Бу «иш»ни бизнесга айлантиради. Шу орқали бойиб кетади.

Бу гапларнинг Пиза минорасига қанчалик алоқаси бор, билмайман. Қадди тик минорадан кўра ночор миноранинг кўп даромад келтираётгани шундай ўйлашимга сабаб бўлгандир.

Энди навбат ҳаробага айлана бошлаган, лекин қолган қисми кўз қорачигидек асраб-авайлаб сақланаётган машҳур Рим колизейини кўриш, томоша қилишга. Шу ниятда буюк ҳурмат ва эътиқод билан колизей остонасига қадам босдик.

Қирғоқдан топган чиганоққа қулоқ тутсангиз, денгиз тўлқинларининг, довулларининг гувиллашини эшитасиз.

Агар кўпни кўрган колизей гиштларидан бир бўлагини олиб қулоққа тусангиз, бу ерда бўлиб ўтган тантаналар, гладиаторларнинг буқа билан олишув пайтидаги шовқин-суронларни, одамларнинг ҳайқириқларини эшитармикансиз?

Бу ерда бўлиб ўтган ҳодисалар тасаввурга, ҳатто хаёлга ҳам сиғмасди.

Зилзила ёхуд момақалди роқ кудратига тенг бир туртки мудраган колизейини минг йиллар уйқусидан уйғотиши керак. Шунда сиз ҳам уйғоқ колизейининг галереяларидан жой оласиз.

Ана, Марк Антонийни гиламга ўтқазиб, ўнта қул кўтариб келяпти. Дур, гавҳарлар билан безанган беқиёс гўзал малика Клеопатра унинг истиқболига чиқди.

Колізей қозондек қайнаяпти. Римликларнинг олқиш овозлари колізейдан тошиб, шаҳар устида айланиб юрипти.

Яна бир гишт бўлагини олиб қулоққа тутасиз. У гунг, у соқов. Лекин сизнинг тасаввурингиз унга тил-забон ато қилади. Аста гапира бошлайди.

Зухро билан Умида колізейдан худди минг йилликлар ичидан бутунги кунга чиқиб келаётганга ўхшардилар. Дунёнинг бошланишидан то шу кунгача бўлиб ўтган воқеаларнинг «шоҳиди» бўлиб энди бутунлай янги бир оламга етиб келгандек эдилар.

Энди сафар Испания пойтахти Мадрид шаҳрига. Унда бир кун бўлиб, Гибралтар бўғозига ўтадилар. Гренада вилоятида араблар қурган бениҳоя салобатли масжидларнинг кўкка бўй чўзган нақшинкор минораларига қараб бу ерларда бўлиб ўтган жангу жадалларда шикастланмаганига ҳайрон қоладилар.

Дунё кенг, одоғига етиб бўлмас экан.

Шаҳарлардаги мўъжизаларни юрган кўради. Ўтирган нимани кўрарди?

Умида муштдек боши билан дунёнинг деярли ярмини кўриб кўйди. У Гибралтар бўғозининг соҳилида туриб машҳур «Гренада» кўшиғини куйлай бошлади:

Гренада, Гренада
Гренада моя...

* * *

Телефон жиринглади. Трубкани олиб, лаббай, дедим. Зухронинг таниш овозини эшитдим.

— Стационарга келсангиз. Ўлмас акам сизни сўраяптилар. Айтадиган гаплари бор экан.

Бирон ойлардан бери Зухронинг овозини энди эшитяпман.

Ўлмас билан иккови тайёр ошни ташлаб кетганларидан буён қаердаликларини билолмай диққат бўлиб юрган эдим. Шошиб кийиндиму машина билан йўлга чиқдим.

Касалхона олдида Зухро мени кутиб турарди. У анча озиб қолган, ҳорғин. Соцларида бир-иккита оқ тола кўриниб қопти.

Ўлмасни Москвадан оғир аҳволда олиб келган бўлсалар керак, деб ўйладим.

Зухро мени кўп қаватли касалхона биноси орқасидаги зинадан пастдаги палаталар томон бошлади.

Томоғи бойланган Ўлмас Турғун Азизов олиб келган фанерани тиззасига қўйиб, нималарнидир ёзаяпти.

Маълум бўлишича, Москвада ўтган сўнги маслаҳат йиғилиши Ўлмаснинг томоғидаги овоз ўтказадиган жойини бошқа органларига ўтиб кетмаслиги учун қатрон қилиб олиб ташлашга қарор қилганлар. Бунга Ўлмаснинг розилигини олганлар.

Операциядан ўн беш кунлар ўтиб, Тошкент медицина институтининг жарроҳлик клиникасига олиб келганлар, бир ҳафта кузатувдан кейин стационарга келган. Бу орада онкология институтида кўриқдан ўтиб турган.

Мана, бир ҳафтадирки, стационарда оғир аҳволда ётибди. У ҳамон тиззасига фанера қўйиб, ҳамма нарсени, бугун-эрта бостириб келаётган ўлим шарпасини ҳам унутиб ёзаяпти.

У деразадан ташқарига қаради. Эрталабдан бери осмонда булут айланиб қолганди. Энди шаррос ёмғир қуйаяпти.

Ўлмас орқа-ўнгига хат битилган қоғозни менга узатар экан, жилмайди.

Ё қудратингдан ўргилай, худо, бу болага дунёни тарк этар чоғи жилмайишига қайдан куч ато этдинг!

То келгунимча у менга айтадиган гапларини хатга ёзиб қўйган экан. Ўқияпман:

«Домла, Сиздек бир кекса, отамдек меҳрибон одамни ўз дардим, бошимга тушган азобли кунларим билан ташвишга солишни истамагандим. Бўлган мураккаб операцияларни билдиргим келмаганди.

Энди тонг отиши билан ҳаммасини, азобларни, чидаб бўлмас оғриқларни ташлаб, ҳеч ким тўймаган бу дунёдан кўз юмиб кетаман.

Мен торпган азоблар бошқа ҳеч кимнинг бошига тушмасин.

Сизга яна бир, охирги илтимосим бор. Собир Мирвалиев ўз ташаббуси билан томликларимни чиқазаяпти. Мен тўғримда илмий иш ҳам бошлаганга ўхшайди. Нашриётларда сизни ҳурмат қилишади. Собиржонга далда бўлиб турсангиз яхши бўларди. Ўзи йўқнинг кўзи йўқ, деб баъзи нарсаларимни муҳаррирлар чиқазиб ташлашлари мумкин. Илтимос, Умарбеков энди ҳеч нарса

ёзолмайдиган жойга кетган, касалхоналарнинг тикилинч палатасида қийналиб ёзган нарсалари қолиб кетмасин, деб уларни инсофга чақиринг.

Собиржонни ўзингиздан узоқлаштирманг. У яхши йигит экан. Афсус, бунақа содиқ дўстни умримнинг охирида топган эканман. Унга биронта яхшилик қилолмай кетяпман.

Илгаригидек уйимга келиб туринг, кўзи тўла ёш билан қолган Зухро ҳамда жовдираб қолган жондан азиз, дунёда тошган ягона бахтим Умидага мадад бўлинг.

Хайр. Дийдор кўришмоқ энди қиёматга қолди».

Ўлмас ўша, ичидаги дарди-аламини сездирмайдиган жилмайиш билан орқамдан қараб қолди. Ҳовлига чиқаётганимда Зухро, шу хат менда турсин, кейин қайтиб бераман, деб олиб қолди.

Ёмғир кўз очиргани қўймайди. Зухронинг ёмғирда дарвоза олдиғача кузатиб чиқишига кўнмадим. Ўзим то машинага етиб борганимча шалаббо бўлиб кетдим.

Боққа келиб ётиб ётолмадим, ўтириб ўтиролмадим. Кўзимга умрининг энг сўнги дамларини кечираётган Ўлмас кўринаверди. Наҳотки, у йўқликка кетади? У эски «қадрдони»ни кутаётгандек, ўз ўлимига наҳотки сесканмасдан пешвоз чиқади? Бу кичкинагина, нозиккина вужудда наҳотки шунчалар жасорат, шунчалар қудрат бўлса!

Томоғига тиг қадалиб турган, умри соатма-соат қисқариб бораётганини сезган бу одамда бунчалар ирода, бунчалар бардош қайдан пайдо бўлди деб ўзимдан ўзим сўрайман. «Қизимга мактублар»ни аста варақлайман.

Ундаги «Мангу дунё бўсағасида» деган ёзувни ўқиб, сесканиб кетдим. Бу гапни мен ўқиб шунчалик изтиробга тушяпман, билмадим бу гапни айтишга қандай тили борди? Наҳотки, шуларни ёзаётган қўли тиграмади, наҳотки фарёд уриб йиғлаб юбормади...

Ўлмас шу тоқда ўша айтган «Мангу дунё бўсағаси»да турипти. Бир неча дақиқадан кейин бу фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилади.

Кўзим илинган экан, телефон жиринглашидан уйғониб кетдим. Гўшакни олиб, лаббай дедим. Бундай бемаҳалда ҳеч ким хушxabар етказмайди. Соатимга қарадим. Иккидан йигирма минут ўтибди. Акмалнинг таниш овози эшитилди. У «акам оламдан ўтди», деди-ю, йиғлаб юборди.

Шошиб кийиниб, машина билан йўлга чиқдим.

Ёмғир худди тепангдан пақирлаб куяётгандек. Машинанинг олд ойнасини ёмғир сувларидан тозалаётган фаррош-чўтга ҳам ожизлик қилиб қолди. Дўрмон чинорларининг қуриган шохчалари, барглари ёпишиб қолган ойнадан ҳеч нарса кўринмайди. Уни тозалаш учун ташқарига чиқиш керак. Чиқишнинг эса иложи йўқ. Ноилож чиқиб баргларни, шохчаларни сидириб ташладим. Ивиб, шалаббо бўлиб кетдим. Мендан икки қатор орқадagi акация асфалтга ағдарилиб, йўлни тўсиб қўйди.

Қалпоқли брезент плаш кийган гаичилар машина ҳайдовчиларни секин юришга даъват қилардилар. Қишлоқ йўлларида ўзи хоҳлаганча тезликни оширадиган учар шофёрлар шаҳарга тушганда ювош тортиб қоладилар.

Ҳарқалай, шаҳарда интизом қаттиқ эди. Шунинг учун ҳам йўлнинг бу ёғида қийналмай, Ўлмаснинг уйига омон-эсон етиб келдим.

Жанозага келганлар кўп эди. Бировнинг қўлида соябон, биров бошига плёнка ёпиб олган, бировлар эса ёмғирда дўппи билан турардилар.

Ўлмаснинг ҳовлисида деярли пана жой йўқ. Одамлар машина опчиқиб қўйилган гараж ичида, шу гараж олдидаги айвончада ёмғирдан қочиб туришарди.

Тобутни олиб чиқиб, шу айвонга қўйишди. Ёмғирдан қочиб кирганлар яна ёмғирга чиқиб қолишди. Вазирлар маҳкамасининг диний ишларни тартибга солиш бўлимининг раиси йиғилганларга мурожаат қилди:

— Жамоат, биз марҳумни олиб борадиган «Минор» қабристонига ёмғирдан пана бўладиган жой йўқ. Ҳамма расм-русумларни шу ерда адо этиб, кейин олиб борамиз, жаноза ўқиш олдидан марҳумнинг энг яқин кишиси ёнимга келишини сўрайман.

Ўлмаснинг укаси Акмал муфтий ҳазратлари олдига келиб бош эгиб турди.

— Марҳум хаётлигида кимдандир қарздор бўлиб, вақтида тўлаёлмаган бўлса,

ўша одам даъво қилиб келса, шу қарзни тўлашни гарданингизга оласизми? — деб сўради.

— Гарданимга оламан, — деди Акмал.

— Қабристонда ҳеч қандай митинг, ҳеч қандай нутқ бўлмайди. Ким гап айтмоқчи бўлса, илтимос, шу ерда айтсин. Мен марҳум Умарбековнинг устози, муҳтарам акамизга сўз бераман.

Менга сўз бериб қолишларини тахминан билардим. Шунинг учун айтадиган гапларимни унча-мунча ўйлаб қўйгандим. Ёмғирда туриб қолганларни қийнамаслик учун мумкин қадар қисқа гапиришга ҳаракат қилдим.

— Азиз биродарлар, биз бутун ҳар жиҳатдан мукамал бир инсонни энг охириги йўлга, Аллоҳ ҳузурига кузатаяпмиз.

Марҳум бу дунёга фақат меҳнат қилиш учун, одамларга яхшилик қилиш учун келган, одам боласини йўлдан урадиган, ҳар қандай нопок, ношаръий ишлардан ҳазар қилган, ўзини тия олган, бировнинг луқмаи ҳалоллига ёмон назар солмаган, юзида Нури Муҳаммад Ҳувайдо бир покиза инсон эди.

Марҳум билан ота-боладек эдик. Кўп йиллардан бери бир-биримизни авайлаб, бир-биримизга дилни оғритадиган бирон сўз айтмай, бир-биримизни соғиниб, бир-биримизни эҳтиёт қилиб яшадик.

Марҳум ҳеч кимнинг дилини оғритмаган, ҳеч кимга маломат қилмаган, бу дунёга пок келиб, пок кетган нурдек тоза, чеҳрасидан жаннат нури ёғилиб турган фаришгадек инсон эди.

Уни бутун Ўзбекистон аҳли яхши кўрарди. Болам шунга ўхшасин деб, укам шунга ўхшасин деб, куёвим шунга ўхшасин деб болаларига Ўлмасбек деб ном қўярдилар.

Мана, бутун бағрим хувиллаб қолди.

Ҳазрат, сиз амри маъруфларда ибратли умр кечирган, ўзидан яхши ном қолдирган инсонлар тўғрисида ҳаяжон билан, буюк муҳаббат билан гапириб берасиз.

Шу ажойиб инсонлар қаторига Ўлмасбекнинг номини ҳам қўшиб айтишингизни истардим...

...Машинани шу ерда қолдириб, «Минор»га кўпчилик билан автобусда кетдим.

Ёмғир ҳали ҳам савалаб турипти.

Қабр бошига бориш қийин эди. Ернинг мағз-мағзига сингиб кетган ёмғирдан тўпиққача лой кечиб, қабр олдига боришяпти. Мен ҳам шимимнинг почасини тиззамгача ҳимариб, қабр бошига бордим.

Гўрков бунақа фавқулодда воқеаларни кўп кўрган одам. Гўр тепасига тахта териб устидан плёнка бостириб қўйипти.

Йигитлар гўр устида катта бир чодирни тутиб турардилар.

Акмал билан гўрков икковлари Ўлмаснинг жасадини лаҳадга қўйдилар. Ҳаммамиз қабрга бир-икки кетмондан лой аралаш тупроқ ташладик.

Қори одамларни ёмғирда қийнамаслик учун қисқароқ сурани тиловат қиларди. Тўпиқ бўйи лой илашиб оғирлашган оёғимизни аранг кўтариб, асфалт йўлкага чиқиб олдик.

«Минор»дан қайтишда яна автобуста чиқдим. Ҳайдовчи, одамлар исиниб олсин, деб автобус печкасини ёқиб қўйган экан. Салонни тўлдириб бир-бирига қапишиб ўтирган одамларнинг оғзидан чиқаётган, кийимларидан кўтарилаётган ҳовурдан автобус ойналари терлаб, салон туман ичида қолгандек бўлди.

Жуда хумор тутди. Чўнтагимдан сигарет олиб чекмоқчи бўлдим. Уст кийимимдан ўтган ёмғир қўйин чўнтагимдаги сигаретларни ҳам ивитиб юборган экан.

Ёмғирда ивиб, тўпиғигача лойга ботганлар, эртага фотиҳа ўқигани борамиз, деб йўл-йўлакай тушиб қолишди.

Гараж айвонида ёшгина қори келди-кетдига қуръон тиловат қилиб ўтирарди.

Боя жаноза пайтида бошига плёнка ёпиб, резина этикда юрган Гапурага кўзим тушганди. У менга яқин келиб, туфлимни ечиб беришимни сўради. Гаражда қолган машинамга кириб туфлимни ечиб бердим. Уни шариллаб сув оқаётган қранда ювиб, тозалаб олиб келди-да, Зухро опамнинг олдида кирар эмишсиз, деди.

Бир уй бўлиб ўтирган аёлларнинг ҳаммаси ёш, айтиб йиғлашни билмас эдилар. Зухро ҳамма қийинчиликларни Ўлмас билан бирга тортиб бардошли, чидамли бўлиб қолганди. Аммо Умида ўзини кўярга жой тополмай гоҳ Акмалнинг, гоҳ аммаларининг бўйнига осилиб дод соларди.

— Бирпас исиниб, қайноқ чой ичиб олинг, деб чақирдим, — Кийимларингиз ҳам ивиб кетибди, шамоллаб қолманг, — деди Зухро.

— Зухрохон, энди менга жавоб беринглар, уйга бориб кийиниб олай. Эртага азонда етиб келаман, — дедим.

Тик турганимча икки пиёла қайноқ чой ичиб, улар билан хайрлашдим.

ЎЛМАС УМАРБЕКОВГА

БОҚИЙ ДУНЁ САФАРИ ОЛДИДАН ДУО

Осмон юзини тўсган булутлар аро қўл узатиб, тортиб олган ўз улушинг-кичкинагина биллурий тонг парчасини кўтариб, қайтмас бўлиб зимистон томонларга кетяпсан.

Илоё, сахар пайғи узиб олинган шу бир парча нур то охиратгача йўлингни ёритиб борсин! Омин!

Шу қисқагина яшаб ўтказган умрингда сен кўрмаган жабру жафолар қолмади. Барига чидаб бердинг. Бўғзингни пора-пора қилиб, жонгинангни оғритиб кесаётган тигга қандоқ туриб берганинг биргина, биргина яратган эгамга аён.

Эй, тангрим! Шу умри азобларда ўтган, барига “Сенинг менга атаган буюк неъматинг” деб чидаган бандангни ўз ҳимоянгда ол.

Беҳишт дарвозасини унга очиб қўй. Энди даргоҳингда абад ором топсин!

Эй Аллоҳим, унга ўзинг паноҳтоҳ бўл.

Омин!

...Ёмғир шовуллайди. Ёмғир гувиллайди. Ёмғир сен учун кўз ёшларини селоба қилиб фарёд уради.

Ёмғир шовуллайди...

2003 йил, 24 апрел.

Қиссанавис адиб

Ўрта Осиё халқлари орасида илму фан, адабиёт ва санъатнинг кўплаб порлоқ намояндалари етишиб чиққан. Шундай сиймолардан бири 1485 йили Ҳиротда дунёга келган зукко олим, адиб ва шоир Зайниддин Маҳмуд ибн Абдужалил Восифий бўлиб, у ўз замонасидаёқ темурийлар салтанатининг пойтахти, Алишер Навоийдек буюк мутафаккир бошчилик қилган Ҳирот адабий муҳитида оғизга тушиб шуҳрат тошган эди.

Биз Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида унинг ягона улкан асари бўлмиш “Бадоеул-вақоеъ” (“Нодир воқеалар”) орқалигина фикр юрита оламиз. Восифий бу асарини асосан эсдалик сифатида ёзган. У султон Ҳусайн Бойқаронинг набираси Мўмин Мирзонинг ўлдирилиши ҳақида ёзар экан, ўшанда ҳижрий 903 (мелодий 1497-98) йили ўзининг ўн икки, ўн уч ёшларда бўлганлигини гапирди. 1511 йили Ҳирот шоҳ Исмоил Сафавий томонидан ишғол этилганда Восифий 26 ёшда бўлган экан. Шунга кўра, унинг таваллудини тахминан 1485-86 йилларга тўғри келишлигини билиш мумкин. Унинг отаси — Абдужалил Ҳиротнинг олим ва фозил кишиларидан бўлиб, Зайниддин Маҳмуд ёшлигидан шеъриятга ҳавас кўйиб, 12—13 ёшдан шоир сифатида танила бошлаган эди.

Восифий эсдаликларидан шу нарсалар ҳам маълумки, у араб, форс тилларини ва замонасидаги диний-дунёвий илмларни пухта эгаллаган, ғоятда тиришқоқ, ўта заҳматкаш, қатъиятли, ростгўй, кучли хотира, ўткир зеҳн, истеъдод ҳамда жамики эзгуликларга йўғрилган олижаноб инсоний фазилатлардаги улкан қалб эгаси бўлган. У Ҳиротдаги мадрасани хатмлаб, Мирзо Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Фаридун Ҳусайн Мирзога котиблик, унинг ўғилларига эса муаллимлик қилган.

XVI аср бошларида Ўрта Осиё ва Хуросонда яна суронли алғов-далғовлар бошланиб кетди, кучайган ўзаро феодал урушлар бошқа илм-фан, санъат аҳллари сингари Восифий бошига ҳам бирдай оғир мусибатларни келтирган. Бу ҳолни биз унинг Машҳадга қилган сафар кечинмаларида ва 1507 йили Ҳирот Шайбонийхон томонидан ишғол этилганидан кейин содир бўлган воқеалар жараёнида рўйи-рост кўришимиз мумкин. Шарқий Хуросонни Эрон подшоҳи Исмоил Сафавий истило этган вақтларда эса, ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баравар ёнгандай, бутун-бутун мамлакатларни бу балою офатлар ўз домига тортган ҳолда омонсиз қиргинлар талайгина истеъдод соҳиблари, илм-фан, адабиёт ва санъат дарғаларининг ёстигини қуритган бўлса, уларнинг бир қисмини жаҳолат-разолат қурбонларига айлантирди. Тарихнинг заррин саҳифалари Мирзо Ҳайдар Дўёлотий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Камолиддин Биноий, Султон Али Машҳадий, ўша замоннинг машҳур мусаввири Камолиддин Беҳзод сингари кўплаб ажойиб сиймоларнинг ҳаётлари нақадар аянчли, фожиали кечганидан ҳикоя қилади.

Албатта, Восифий ҳам ана шундай аччиқ тақдир “марҳаматларидан” четда қолмаган. Кажрафтор фалак уни ҳаддан зиёд ҳаёт синовларига дучор этган. Хусусан, унинг “Бадоеул-вақоеъ” асарида бу нарсаларга атрофлича кенг ўрин берилган.

Юқорида биз Зайниддин Восифий умрининг айни навқиронлик йиллари ҳар иккала мамлакатда бесаранжомлик авж олган даврларга тўғри келгани ҳақида қайд қилиб ўтган эдик. Булардан бири адибнинг она ватани бўлмиш

Ҳиротнинг даставвал 1507 йили Муҳаммад (Шоҳбахтхон) Шайбонийхон томонидан таланиши эди. Қиссанавис адиб бу ваҳшиёна талон-тарож ва қирғинликларнинг бевосита ҳам билвосита жонли гувоҳи бўлди, халқ бошига тушган даҳшатли фожиаларни ўз кўзи билан кўрди.

“Бадоеул-вақоеъ”да тарихан баён қилинишига кўра, темурийлар ўртасидаги ҳукм сурган ноаҳдлик, доимий равишда бўлиб турадиган адоват, низо ва зиддиятли можаролар, табиийки, инқирозни, муқаррар ҳалокатни пайдо қилади, холос. Худди шундай ҳалокатни тезлаштирган ташқи ғанимлардан биринчиси Дашти Қипчоқ томондан қўшин суриб келган кўчманчи ўзбеклар бўлса, иккинчиси Исмоил Сафавий бошчилигидаги Эрон қўшинлари бўлган.

Кўчманчи ўзбеклар хони — Жўжжихон авлодидан бўлмиш Муҳаммад Шайбонийхон нафақат Мовароуннаҳрни, балки отни қамчилаб, бутун Шарқий Хуросонни ҳам босиб олишга муваффақ бўлган. Маълумки, бу пайтларга келиб, шарти кетиб парти қолган темурийзода Мирзо Ҳусайн Бойқаронинг (1439–1507 йил) кўлидан энди ҳеч нарса келмасди, бунинг устига бу султон орадан кўп ўтмай Аллоҳга омонатини топшириб ёруғ дунё билан видолашди ҳам. Бу ҳол эса ҳалокатли вазиятларни тезлаштирган ҳолда, ишни баттар чуқурлаштириб юборди. Уруш алангаси авжга олиб кетган эди. Тож-тахт учун давом этган беҳуда қон тўкишлар, курашлар, ўзаро феодал тўқнашувлар авжига минди. Натижада Шарқий Хуросон ҳам душман қўлига ўтди. Шундай қилиб, “бўлинганни бўри, айрилганни айиқ ер” деганларидай, темурийлар салтанати йўқлик сари равона бўлди.

Восифий Хуросоннинг иккинчи марта Эрон қўшинлари томонидан ишғол қилингани ҳақида ҳикоя қилар экан, ўзининг шиापарастрлар кўлида қарийб шаҳид бўлаёзганини, фақатгина бир бахтли тасодиф туфайли зўрға омон қолганини ҳис-ҳаяжон билан баён этади. Шундан кейин қиссанависнинг машаққатли йўли бошланган.

У дастлаб Мовароуннаҳрга қочади, Самарқандга келиб у ерда бир ой чамаси яшагандан кейин Бухорога ўтади. Бу ерда ҳам аҳвол яхши эмаслигини кўрди ва шундай бўлса-да, бир оз вақт тургач, Сабронга (бу шаҳар Туркистон шаҳридан 40—50 чақиримча масофада жойлашган) йўналиб, у ерда ҳам озроқ давр турган. Сўнг Фанокент, Тошкент, Шаҳрисабз шаҳарларига ҳам сафар қилди. Шундай қилиб, у қаерга бормасин, бирдай ўша замонда юз берган хонавайронлик келтирувчи тинимсиз давом этган қирғинбарот жангу жадалларнинг оқибатида барча оғиргарчиликнинг залворли юки оддий меҳнаткаш халқ зиммасига тушганлиги боис, турмуш ниҳоятда ёмонлашганлигини ўз кўзи билан кўради. Кажрафтор фалак гардиши адиб Восифийни шундай сарсон-саргардонлик гирдобига улоқтирдикки, бундай ҳол уни анча ғам-ғусса, чорасиз ташвишларга солган. “Бадоеул-вақоеъ”да муаллиф Восифий бундай ҳолларни бадиий тарзда беками-кўст ёритганини ҳам кўрар эканмиз, унинг қаерларда, қай бир шаҳарларда, овулларда бўлмасин, у ерларга ўзининг ноқулай ташрифлари ихтиёрий бўлмаганини мусофирона гариб ҳаёти тасдиқлаб туради. Адиб шаҳарларда бўлганда уни гоҳ мадрасалардаги талабалар хужрасида, гоҳида эса олиму фузалолар, шоирлар анжуманларида, гоҳида оддий халқ орасида кўрамиз. У маҳаллий ҳокимлар саройида хизмат қилиб юрган чоғларида турли-туман соҳаларнинг соҳиблари, илм-фан эгалари билан бевосита мулоқотда бўлган. Маърифат, маданият ва давлат йўлида жонкуярлик билан жуда кўп иш қилгани унинг асари саҳифаларидан яққол кўриниб туради. Бу улкан оташқалб эгаси узоқ вақт ҳижронликда бўлиб, ҳаётнинг аччиқ қисматларини, машаққатларини торта-торта “ойнинг ўн беши қоронғи, ўн беши ёруғ” ва яна “ўлмаган жондан умид” деганларидай ниҳоят ёруғ умидли кунларга ҳам эришади. Дастлаб у шайбонийлардан Келдимухаммадхон ноиблик қилган Сирдарё бўйидаги Шоҳруҳия шаҳрида яшаган. Сўнгра Тошкент ҳокими Севинчхожахон вафот этгач, унинг ўрнига ўтирган ўгли Келдимухаммадхон туфайли Тошкентда катта эътиборга сазоворли иззат-ҳурмат топди ва шу шаҳарда бир умрга турғун бўлиб қолган. 1529 йили Келдимухаммадхон Мовароуннаҳр султони бўлган Убайдуллохон бошчилигида Сафавийга қарши Шарқий Хуросонга қараб қўшин торганида Восифий ҳам унга бевосита ҳамроҳ бўлганлигини яна унинг ўзининг қимматли асари бўлмиш “Бадоеул-вақоеъ” орқали биламиз.

“Бадоеъул-вақоеъ” асари 1532 йилгача тарихан кечган барча воқеаларни ўз ичига олади. Зайниддин Восифий Хуросон ва Мовароуннаҳрда кечирган ҳаёти, ўз кўзи билан кўрган воқеаларни беҳад юксак бадиий маҳорат билан гоётада жонли тарзда тасвирлаган.

Мазкур асар ниҳоятда қимматли бўлиб, XV асрнинг иккинчи чораги, теурийлардан Мирзо Шоҳруҳ ҳукмронлиги даврита ҳамда ундан кейинги ва сўнгги теурийзодалар, Мовароуннаҳрда Султон Али Мирзо ва Заҳириддин Муҳаммад Мирзо Бобур, Хуросонда Мирзо Ҳусайн Бойқаро замонидаги муҳим аҳамият касб этувчи тарихий воқеалар ҳақидаги маълумотлар унда етарлича салмоқли ўрин эгаллаган. Жумладан, энг қалтис пайтларда ҳам бу фоний дунёнинг ўткинчилигини унутиб, бир ёқадан бош чиқара олмаган теурий ҳукмдорлар ўртасидаги жанжаллар, айниқса, Ҳусайн Бойқаро фармонбардорлик қилган Хуросон пойтахти Ҳиротда ўша даврдаги низо, беғуноҳ қон тўкишлар ўқувчи эътиборини ўзига тортади. Масалан, китобда “Султон Ҳусайн Мирзонинг Хуросон вилоятдаги вазири аъзами Низомулмулк Ҳавофий ҳикояти” деган қисмида келтирилган ҳикоятидаги жоҳил амалдорларнинг билимсизларча олий мартаба — лавозимларга тайинланиши, шусиз ҳам куни битиб бораётган давлатни баттар ҳалокат сари етаклаган. Ушбу бобда баён қилинишича, шоҳ саройидаги фитна, фиску фужур, шаҳзодаларнинг тож-тахт учун қонли курашлари кескин авж олади. Жумладан, “Султон Ҳусайн Мирзо: “Менинг салтанатим дуржида шундай бир лаъл борки, бирор бонқа подшоҳ хазинасида бўлмаган... — Хуросон тоши билан тахминан олтмиш ман келади... Шу аснода Хожа Низомулмулк пайдо бўлди. Подшоҳ: Мен сизга таъриф қилган лаъл мана шу”, деди.

Дунёнинг ҳақсизлиги ва подшоҳлар вафосизлигини кўрингки, шунда йил лаълни қахрабога айлантирди!”¹ Яъни, 1498 йил сентябрида Мурғоб дарёси ёқасида турган Ҳусайн Бойқаро мастлигида ўз хотини Ҳадичабегим ва вазири аъзам Низомулмулкнинг фитнасига учиб, суюкли набираси Муҳаммад Мўмин Мирзони ўлдириш ҳақидаги буйруққа имзо чекиб юборади. Эртаси кун подшоҳ кайфи тарқаб ўзига келгач, қилиб қўйган ишидан қаттиқ пушаймон бўлиб, азият чекади, аммо энди вақт ўтгандаги пушаймондан не наф дегандек, бу машъум воқеадан кейин кўп ўтмай, Ҳусайн Бойқаро Низомулмулкни икки ўғли ва барча яқинлари билан қўлга олади. Низомулмулкнинг кўз ўнгида аввал унинг икки ўғлини қатл эттириб, пўстига сомон тиктиради, сўнг Низомулмулкнинг ўзини тириклайин пўсти шилдирилади ва унинг барча яқинлари ҳам қатл эттириб, сомон тикилган пўстларини дорга остиради. Ана шундай қилиб лаъл қахрабога айланганлигини кўрамыз.

Қиссанавис муаллиф Зайниддин Восифий ўша вақтларда ўсмир бола бўлиб, отаси билан воқеа рўй берган қалъада (Ихтиёриддин қалъаси) бўлганлигини ва буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўрганлигини ҳам ана шу мазкур асарида қайд этиб ўтади.

Ниҳоят, юқорида айтиб ўтганимиздек, теурийлар салтанатининг қўлдан кетиши кўпгина зиёбахш қалб эгаларининг, жумладан, асар муаллифининг ҳам дарбадарлик, сарсон-саргардонлигига сабаб бўлди. Зайниддин Восифийнинг Самарқандга келгандан кейинги бошидан кечирганлари, 1511—1512 йиллардаги воқеалар, Бобурнинг сўнгги бор Нажмий соний бошлиқ кучли Эрон қўшинлари ёрдамида Мовароуннаҳр пойтахти Самарқанд тахтини эгаллаши ва яна кўп ўтмай Хожа Убайдуллоҳон бошлиқ шайбонийлар томонидан қувилиши, шаҳар аҳолисининг ўша вақтларда “бало келса устма-уст” дегандай, бир томондан ҳаддан ташқари қаттиқ келган қиш даҳшатларидан, иккинчи томондан эса аёвсиз очлик, муҳтожликдан қирилиб кетиши каби ҳақиқатлар асарда рўйи-рост ўз аксини топган. Масалан, китобнинг “Самарқанд совуғи ва қиш шилдати, қаҳатчилик ва очарчилик туфайли...” деб номланадиган бобида муаллиф “Самарқандда вазминчилик ва қаҳатчилик шу даражага етдики, халқ фалак дастурхонидаги ою куёш патиридан ўзга юмалоқ нон кўрмасди” (“Бадоеъул-вақоеъ”, 28-б.) деб тасвирлар экан, мадраса талабаларининг оғир, аянчли аҳволини ҳикоя қилади, чеккан азоб-уқубатларини бирма-бир ҳаққоний тарзда

¹ Зайниддин Восифий. “Бадоеъул-вақоеъ”, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1979 йил, 193-бет.

кўрсатади ва айна вақтда шу мушкул аҳволдан халос бўлиш учун ўзи томонидан амалга оширилган бир қатор нажотли талбирларни баён этади, ўша даҳшатли воқеаларни китобхон кўз олдига тавдалантиради.

Зайниддин Восифий Тошкентда яшаган вақтида китобдаги “Ҳазрати Убайдуллохоннинг вазири тавсифида” бобида бу ўлканинг беқиёс гўзаллигини илҳом билан тасвирлаган. Қиссанавис адиб ўз асарига шаҳардаги боғ-роғларга таъриф берар экан, турфа хил нозу неъматлардан ҳайратланади. Ун икки дарвозали Тошкент шаҳри қалъасининг метиндай мустаҳкамлигини таъкидлайди. Шунингдек, у Феруза, темир қонлари ҳақида ҳам маълумотлар беради. Восифий қаламга олган жойларда дегрезлар яшаганлигини бошқа кўпгина манбалар ҳам тасдиқлайди. Восифийнинг ушбу ўлка ҳаётини жуда яхши билишини, Тошкент шаҳри ва вилоятининг таъриф-тавсифларга сиғмайдиган гўзал бир диёр эканлигини, ҳар томонлама тараққий этган жуда фаровон маданий марказлардан саналишлигини кўрсатишидан ҳам кўрса бўлади. Бу ўлкани Восифий айниқса, гул фаслларида бамисоли сепини ёйиб, оламга кўз-кўз қилган соҳибжамол келинчакка ўхшатса, тупроғини зарга, зилол сувларини гавҳари замзамга ўхшатади. Кўкка буй чўзган ҳашаматли жимжимадор биноларидан эса, само юлдузлари ҳам рашиқ қилади, боғ-роғларининг васфини баён этмоққа қалам ожиз қолувчи жаннатдан айнан нишона, деб таърифлайди.

Маълумки, Амир Низомиддин Алишер Навоий ҳазратлари Ҳирот осмонининг чарақлаган ёрқин юлдузи, Хуросон халқининг бирдан-бир таянчи, тинчлик қалқони — нажоткори бўлганидек, ўша пайтларда Тошкент хонининг улуғ вазири аъзами (бош вазири), аср нодири бўлган фуқаропарвар Жалолиддин Юсуф Қошғарий ҳам ана шундай Тошкент шаҳри осмонининг порлоқ куёши, шу ўлка аҳлининг меҳрибон ғамхўри, нажоткори бўлганлигини, юрт ободончилиги, илм-фан, маданият, маърифат ва санъат йўлида фидойий инсонлиги, жамики илм-ижод аҳлига бош-қош, раҳнамо бўлиб, уларга ҳар томонлама кўмак ила рағбат кўрсатганлигини ҳам худди шу Зайниддин Восифийнинг асаридан биламиз. Яна бу улкан қалб эгаси бўлган сиймойи азизуллоҳ Жалолиддин Юсуф Қошғарий айна бир вақтда нафақат давлат арбоби, балки замонасининг беқиёс истеъдодли хунарпарвар мусаввири ҳам бўлганлиги тўғрисида Зайниддин Восифий маълумот беради.

Биз Зайниддин Восифийнинг табаррук қаламжой бўлган Тошкентда кечган ҳаёти давомидаги фаолияти, яъни, қандай хизматларда бўлганлигини бўлак манбаларда кўрсатилмагани учун билмасдик, унинг мазкур китобида адибнинг ўзи маълумот беради. Жумладан, у: “Бир куни олижаноб... вазир хожа Жалолиддин Юсуф Қошғарий хонасида эдик. Мазкур хожа улуғ хон ҳазрати мулозиматидан келиб, бу каминани ҳузурларига чорлаётганлари ҳақида хушхабар келтириб, дедилар: “Бугун ҳазрати хон мажлисида Тошкентнинг ақобиру улуғлари, уламою фузалоси жам бўлган эди. Илму уламо фазилатлари борасида сўз борарди... Аълоҳазрат хон дедиларки, “илло алҳамду валминнату” ки мунаввар замиримизда лавҳи ва кўнглимиз саҳифасига илм соҳиблари иззату икромии битиклидир... Шундай экан, энди биз суюкли саодатманд фарзандимиз, салтанатимизнинг кўраб кўзи ва қудрати... Наврўз Аҳмадхонга муаллимлик ва сабоқ бериш мансабига... илмий ва адабий фазилатлари... билан маъруф бўлган мавлоно Камолиддин¹ Восифийни тайинлаймиз. Чунончи, маъқул хислатлари ва ёқимли шайхонали бу саодатманд фарзандимизга камолот асбобидан таҳсил беришда ва одобу адолат расм-русмларини камолга етказишда жидду жаҳди етарлидир...”

Иттифоқо шу куни саодатли соатда ихтиёр қилиб, улуғ хожа тегишли тайёргарликни кўриб, девонхонада бу каминани мажлисга таклиф қилди. Ҳазрати Султон Наврўз Аҳмад мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг назмий сарфини ўқишдан бошлади. Унинг жидду жаҳди шу қадар эдики, эрта тонгдан намозгаргача, кечкурундан шомгача мутолаа ва баҳс зикри билан машғул бўларди. Бир лаҳза ҳам унинг хаёли сабоқдан ташқари чиқмасди. Баъзида тезрафтор қалам жиловини сахий бармоқлар ихтиёрига бериб, руҳият хандасаси бўлмиш хат қоидаларига машғул бўларди. Андоқ фурсатда “илм қаламдандир” сўзи ёрдамида сулс тавқеъики, насх ғуборини замон хушнавислари риқоъсига сепарди; гўзаллар хатти райҳонидек диллар таълиқини таҳрир қиларди. Хат ва

¹ Бу ерда “Зайниддин” ўрнига “Камолиддин” деб қўлланилиши Восифийнинг илму камолда тенгсиз олим эканлигига ишора қилинади — Ҳ.З.

қалам сурмоқ фанларида, иншо турлари ва фасоҳатли жумлалар тузишда замонасининг илғорларидан бўлиб қолди...” — деб ёзадики, бундан унинг ҳукмдор саройида мударрислик хизматида муқим бўлиб қолганлигини кўрамиз. Адибнинг бу китоби барча асрларда ҳам ўз қадр-қимматини заррача йўқотмай маънавий озуқа бўлган ҳолда мутлоқ қўлдан тушмай келганлиги ҳам шубҳасиздир. Мазкур китобнинг таржимаси масаласига келсак, уни XIX асрнинг бошларида асли хоразмлик бўлган замонасининг забардаст олими, маърифатпарвар шоир ва муаррих мавлоно Диловорхўжа форс-тожик тилидан туркий — эски ўзбек тилига тўла таржима қилиб, китоб ихлосмандларига тухфа этган эди. Бу ҳақда олим ва мутаржим Диловорхўжанинг ўзи китобнинг муқаддимасида: “...Жумладан, Муҳаммадризо Қушбеги бу камина фақирга хитоб айлаб дедиларки, “Адиб Зайниддин Восифийнинг “Бадоеул-вақоеъ” китоби форсий тили бирлан битилмишдир, магар они туркий тилига таржима қилинса, ўйлайдурменким, туркий халқинга бешак ажойиб тухфа бўлгон бўлур эрди ҳамда китобнинг марғуб хосиятлариндин бисёр баҳра олгайлар эрди”, фақирга ҳам бул иш маъқул ва мақбул бўлгониндин сўнгра, тарих санаи ҳижрий 1241 (мелодий 1825 йили) эрдиким, хайирли ишга қўл уриб, Восифийнинг китоби туркий тилинга таржима бўлди. Бул китобнинг сўзсиз назири йўқ эрди”¹ — деб ёзади. Бир оз вақтлар ўтиб, 1875 йилга келганда бу китоб номаълум хаттот томонидан рус қоғозида 360 варақ, яъни 720 бетдан иборат этиб кўчирилган. Ҳозирда мавлоно Диловорхўжанинг ушбу таржимаси ҳам Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик илмий тадқиқот институтининг қўлёзмалар фондида сақланади. Тарихчи олим, мутаржим Наим Норқулов эса мазкур “Бадоеул-вақоеъ” асарининг форсий тилидаги нусхасидан фақат озгина бир қисминигина танлаб олиб, уни сўзбоши, қисқача луғат ва изоҳлар билан ўзбек тилига қайта муваффақиятли ўтирган.

Зайниддин Восифий ўзининг мазкур китобини 1532 йили ёзиб тугаллаганлиги ҳақида ҳам унинг шу асарида қайд этилган. Адибнинг ундан кейинги ижоди борасида бу асарда ҳам бошқа ўша даврларга оид асарларида — манбаларда кўрсатилмаган. Аммо унинг 1566 йили 81 ёшларида Тошкент шаҳрида оламдан ўтганлиги тўғрисида гапирилади. Қадимий қўлёзмалар илмининг зукко билимдон сардори, Шарқшунослик илмий тадқиқот институтининг солиқ катта илмий ходими бўлган, қарийб тўқсон йил умр кечирган (у кишининг таваллуд топган йили 1899 йил, риҳлатлари 1988 йилдир) Абдулла ота Насировнинг ҳаётлик вақтларидаги бир суҳбатда айтганларига қараганда биз қаламга олган қиссанавис Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг қабри Шайх Зайниддин мақбараси яқинида дафн этилган экан.

“Бадоеул-вақоеъ” муаллифи XV аср ўрталаридан XVI асрнинг қарийб ўрталаригача кечган Ўрта Осиё, хуеусан, Мовароуннаҳр ҳамда Шарқий Хуросонда бўлиб ўтган тарихий ҳаётни чуқур эҳтирос билан ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам ўз вақтида бу нодир асардан шарқшуносликнинг кўп етук ва машҳур олимлари: В.В.Бартольд, В.Э.Бертельс, А.О.Якубовский, С.П.Толстов, Я.Ф.Фуломов, Т.Н.Қориниёзий, А.Н.Болдирев, атоқли ўзбек адибларидан Ойбек, Уйғун, Иззат Сулгон, Шайхзода ва бошқалар ўз илмий ижодий ишларида кенг фойдаланганлар. Атоқли адиб Садриддин Айний ўзининг “Намунаҳои адабиёти тожик” китобида бу асарни юксак бадиий кўтаринки руҳда амалга оширилган “Ўрта Осиё ва Хуросон халқлари тарихининг узвий равишдаги ёрқин кўзгусидир” деб атаган эди. Шунга кўра, Зайниддин Восифийнинг мозийдан садо берувчи бу асари ўзбек тилига тўлиқ нашр этилар деган умиддамиз. Зеро, шундай қилинганда сўнмас сиймолар бўлмиш барча улуг аждодларимизнинг руҳи поклари иллю шод этилган бўлур эди.

Ҳабибулла ЗАЙНИДДИН.

¹ Шарқ мутафаккирлари. Рисола, “Ўзбекистон” нашриёти, 1984 йил.

Ҳерман ҲЕССЕ

Жаҳон адабиёти кутубхонаси

Бирор мақсад йўлида таҳсил кўриш ҳали ҳақиқий таълим бўлмайди. Камолот йўлидаги ҳар қандай интилиш сингари ҳақиқий таълим ўз-ўзича ҳам теран мазмунга эга. Жисмонан бақувват, эгчил ва келишган бўлишга интилишдан мақсад — бадавлат бўлмоқ, шон-шухрат нурларига бурканиб яшамоқ, чексиз қудрат соҳиби бўлмоқ эмас. Бироқ бу интилиш туфайли бизнинг ҳаётга муҳаббатимиз янада ортади, биз янада шодмонроқ ва масрурроқ бўлиб қоламиз, ўзимизни соғломроқ ҳис қилиб, турли хил тажовузлардан яхшироқ ҳимояланган деб биламиз. Худи шунга ўхшаш “таълим”га, яъни маънавий ва руҳий баркамолликка интилиш — аллақандай маҳдуд бир аъмолга олиб борадиган изтиробли йўл эмас, балки онгимизнинг кенгайишини мустаҳкамлайдиган қувончли ҳодисадир. Шунингдек, у бизнинг ҳаётий имкониятларимизни ҳам мустаҳкамлайди. Шу ваздан чинакам таълим ҳам чинакам маънавий маданият каби бир вақтнинг ўзида ҳам истақларнинг рўёбга чиқиши, ҳам янги интилишларга тўрткидир. Бу интилишлар ҳамма жойда муайян мақсадга эга бўлади. Шу билан баробар ҳеч қасрда эришилган маррада тўхтаб қолмайди. У чексизлик сари саёҳатдир, коинот сари уйғунликдир, вақтдан ташқарида бўлиш иштиёқидир. Таълимнинг мақсади айрим қобилиятлар ва самараларни ривожлантириш эмас, балки ҳаётимизга маъно бахш этишга кўмаклашидир, ўтмишни идрок этиш-у келажакни қарши олишга мардона тайёрланишга ёрдам беришдир.

Ана шундай таълимга олиб борадиган йўллар ичида энг муҳими — жаҳон адабиётини ўрганишдир, кўпгина халқларнинг ёзувчилари ва мутафаккирлари асарлари ичида бизга ўтмишдан тўхфа бўлиб қолган фикрлар, ҳикматлар, тажриба, рамзлар, ҳаёллар ва аъмолларнинг ҳудудсиз хазинасини изчилик билан бобма-боб ўзлаштиришдир. Бу йўл ниҳоясиздир, ҳеч ким ҳеч қачон унинг поёнига етолмайди, ҳеч ким ҳеч қачон бутун инсоният яратган адабиётни қўйтурайлигу, лоақал юксак маданиятли биргина халқ яратган адабиётни ҳам ўрганиб тагига етолмайди. Лекин биринчи даражали бирон мутафаккир ёки адиб ижодининг мағзини чақиш — бу инсоннинг ўзлигини намоён этишдир, қалашиб ётган ўлик маълумотларга даҳлдор бўлишдан эмас, балки жонли онг ва тирик руҳга ҳамнафас бўлишдан туғиладиган масрурлик туйғусидир. Биз учун имкон бор қадар кўпроқ ўқиш ва уқиш муҳим бўлмаслиги керак, балки дурдона асарларни бемалол, эркин ва ўзимизга маъқул тарзда танлай олишимиз ҳамда бўш вақтларимизда бутун вужудимиз билан уларга берилиб, улардан ҳақиқатни идрок этишда инсон нақадар буюк қўламлар ва теранликка эришганини тасаввур қилиш муҳимдир. Ўқишдан мақсад ҳаётнинг жамики ранглари ва жилолари қалбингда акс-садо бермоғига эришмоқ, инсоният юрагининг тегишига ҳамоҳанг бўлмоқдир. Зотан, ҳайвоний эҳтиёжларни қондириш масаласини қўйиб турсак, ҳар қандай ҳаётнинг маъноси ҳам охир-пировардида ана шундадир. Китоб ўқиш бизни аталадай суюлтириб юбормаслиги, балки сафарбар қилмоғи лозим, бизнинг калламизни ҳаёт тўғрисидаги бўлар-бўлмас иқир-чикирларга, маъносиз гапларга тўлдириб ташламоғи, бизни сохта таскинлар билан овутмоғи керак эмас, балки аксинча, ҳаётимизга янада юксакроқ, янада тўлароқ маъно бахш этмоғи лозим.

Бироқ ҳар ким асарларни ўзича танлайди, ҳар бир инсоннинг жаҳон адабиёти билан танишув йўли ўзига хос. Бу фақат китобхоннинг ана шу олижаноб эҳтиёжга қанча вақт ва қанча маблағ ажрата олишига боғлиқ, балки яна бошқа кўпгина турфа хил шарт-шароитларга ҳам боғлиқдир. Масалан, бир одам файласуфлар ичида энг донишманди деб Афлотунни, энг сеvimли шоир деб Ҳомерни билади ва шу икки сиймо бу одам учун ўзида бутун адабиётни тажассум этган бўлади, у нималар ҳақида мулоҳаза юритса ҳам шу сиймоларга таянади ва ҳамма масалаларни олиб келиб уларга боғлайди. Бошқа одамлар учун эса уларнинг ўрнини бошқа номлар эгаллаши мумкин. Кимдир олижаноб поэтик образлардан лаззатланиш иқтидорини касб этади, унга ҳаёлот оламининг анвойи ўйинлари кўпроқ хуш ёқади, тил мусиқасидаги дилрабо оҳанглар қалбини қитиқлайди, бошқа одам эса ақбиётга мансуб асарларни кўпроқ ёқтиради. Яна кимдир эса она тилида ёзилган асарларни бошқа ҳамма асарлардан юқори қўяди ва бошқа ҳеч қандай асарни ўқимайди, бошқа бир одам эса, айтишлик, француз, юнон ёхуд рус тилида яратилган асарларни бошқа ҳеч қайсисига алмашгирмайди. Бироқ шуни инобатга олиш керакки, энг ўқимишли одам ҳам бор-йўғи бир неча тилни билади, холос, бошқа замонлар ва бошқа халқларнинг ҳамма муҳим асарлари ҳам немис тилига ағдарилган эмас ва умуман, кўпгина асарлар борки, уларни бошқа тилларга таржима қилиб бўлмайди. Масалан, поэтикани олайлик. Шьерият сарбаланд мисраларда ифодаланадиган гўзал ҳаётий мазмунга эга. Лекин шу билан бир қаторда унда ижодий тилнинг мусиқаси ҳам тажассум топади — бу бошқа олам билан ҳаётий жараёнлар ўртасидаги уйғунлик рамзидир. Бундай шьерият ҳаминша шоирнинг ноёб тили билан боғлиқ. Бу тил нафақат шоирнинг она тилидир, балки шоирнинг шахсий тили ҳамдир. Бундай поэтик тил фақат шу шоирники бўлмоғи мумкин, бинобарин, уни бошқа тилга ағдариб бўлмайди. Бағоят олижаноб ва қимматли поэтик асарларнинг баъзи бирларига, масалан, провансал трубадурлар шьериятига камдан-кам одамнинг тиши ўтади, кўплар учун унинг маъноси ҳам қоронғи. Негаки, уларнинг тили шу шьериятни барпо этган маданий муҳит билан бирга йўқ бўлиб кетган. Эндиликда уларни олимларгина кўп йиллар мобайнида катта машаққат билан ўрганмоқлари мумкин. Бироқ биз — немисларнинг омадимиз бор экан — бизда тирик ва ўлик тиллардан қилинган кўндан-кўн чинакамига яхши, ҳақиқатан бебаҳо таржималар мавжуд.

Жаҳон адабиётига жонли бир нарса янглиғ муносабатда бўла билмоқ учун китобхон ўзига кучли таъсир кўрсатган асарларни аллақандай қолишлар ёхуд таълимий дастурлар асосида эмас, балки ўзлитини таниш орқали ўрганмоғи муҳимдир. У бурч йўлидан эмас, ишқ йўлидан юрмоғи лозим. Бирон-бир дурдона асар машҳур бўлгани учун ва уни билмаслик уят саналгани учунгина бу асарни ўқиб чиқишга ўзини мажбур қилмоқ хатодир. Аксинча, мутолаа, танишув ва муҳаббат ҳар бир кимса учун табиий бўлмоғи лозим. Кимдир гўдаклик чоғида — мактабга қадам қўйган кезлариданоқ ўзида гўзал шьерларга муҳаббатни кашф этади, бошқаси ватанининг тарихи ёхуд ривоятларини севиб қолади, учинчиси, эҳтимол, халқ қўшиқларидан лаззатланар, тўртинчи одам эса адиб туйғуларини синчиклаб тадқиқ қилиб, улар бағоят юксак ақл-идрок билан ифодалаб берилганига ишончи комил бўлганидан кейингина мутолаадан масрур бўлмоғи мумкин. Йўллар мингта. Мактабдаги ўқиш китобидан ёхуд календардан бошлаб, Шекспир, Гёте ва Данте билан тугамоқ мумкин. Бизга мақташган бирор китобни ўқимоқчи бўлсаг-у, гўёки у бизнинг китоб сийратига кирмоғимизни хоҳлагандек қаршилиқ кўрсатса, китоб бизга маъқул бўлмаса, тоқатимизни тоқ қилиб, продамизни сафарбар этиб, уни бўйсундирмоғимиз шарт эмас. Бундай ҳолларда уни вақтинча бирор ёнга олиб қўйса ҳам бўлаверади. Шунинг учун болаларни ва ўспиринларни бирон муайян китобни ўқиб чиқишга ҳеч қачон мажбур қилиш керак эмас, чунки бу йўл билан унинг назарида энг гўзал асарларни қадрсизлантириб қўямиз ва умуман, ундаги мутолаага бўлган иштиёқни йўққа чиқариб қўйиш ҳам мумкин. Ҳар бир одам ўзига маъқул бўлган адабий асарлар, қўшиқлар, очерклар, эсселардан келиб чиқиб, уларга таяниб, бу борадаги изланишларини давом эттиради. Майли, муқаддимани бас қилайлик! Жаҳон адабиётининг муҳташам галереяси ҳар бир одамнинг нигоҳи қаршисида очиқ ва ҳеч ким унинг бойлигидан чўчмаслиги керак, чунки бу ўринда миқдорнинг аҳамияти йўқ. Шундай китобхонлар борки, улар бутун умрлари ўн-ўн бешта китоб билан кифояланадилар. Шунга қарамай, улар ҳақиқий китобхонлардир. Бошқа тоифа китобхонлар ҳам бор — улар ҳамма нарсани ўқиганлар ва истаган нарса ҳақида

гапира оладилар, лекин, барибир, уларнинг меҳнатини зое кетган деб ҳисобласа ҳам бўлаверади. Негаки, таълим дегани шундай нарсадирки, у таълим оладиган ёки таълим берадиган кимсани, яъни характерни, шахсни ҳам таъло қилади. Қардаки улар бўлмаса, таълим берилса-ю, таълим оладиган одам бўлмаса, таълим гўёки ҳавога кетаётгандай бўлса, худо ёрлақанганда фақат билим майдонга келади, лекин муҳаббат туғилмайди, ҳаёт юзага келмайди. Муҳаббатсиз мутолаа ҳайратсиз билим, қалбсиз таълим — руҳ қаршисидаги энг оғир гуноҳлардир.

Ўз вазифамизни адо этишга киришайлик, олимона мақомни даъво қилмай, масалани тугал ёритишга интилмай, моҳиятан олганда, фақат ўзимнинг шахсий ҳаётимда ва шахсий қироатхонлигимда орттирган тажрибамга таяниб, мен бу ўринда жаҳон адабиётининг хаёлан мўъжазроқ бир кутубхонасини тасвирлашга уриниб кўраман. Аммо аввал китобларга қандай муомала қилиш тўғрисида баъзи бир амалий маслаҳатларим билан ўртоқлашмоқни хоҳлар эдим.

Кимки дастлабки босқичдан ўтган бўлса ва кимки китобнинг мангу оламида жиндай бўлса-да, ўзини ўз уйдагидек бемалол ҳис қила бошлаган бўлса, кўп ўтмай, у китобларга янгича муносабатда бўла бошлайди. Энди унинг учун китобнинг мазмунийлигини эмас, балки ўзи ҳам бу буюм сифатида қадрли бўлиб қолади. Китобни ўқишгина эмас, харид қилиш ҳам кераклиги ҳақидаги гап унинг учун борган сари ҳақиқат сифатида аён бўлаоради. Кекса китобсевар ва каттагина кутубхонанинг эгаси сифатида ўз тажрибамдан келиб чиқиб айтмоғим мумкинки, китоб олди-сотдиси нафақат муаллимлар ва китобфурушнинг рўзғор тебратиши учун керак. Китоб мутолаа қилишгина эмас, уларга эғалик қилиш ҳам одамга мутлақо ўзига хос қувонч бахш этади ва мутлақо ўзига хос алоҳида бир дунёни ташкил қилади. Моддий аҳволнингиз мушкулроқ бўлса, камхаржроқ бўлсангиз, бунақа қусурларни писанд қилмаган ҳолда аста-секин, изчил, донолик ва топқирлик билан, арзон халқ нашрларига таяниб, турфа хил китобларни мунтазам титкилай-титкилай ўз кутубхонангизни жамғаришга киришсангиз, бу сизга бир олам завқ-шавқ ва туганмас қувонч бахш этади. Яхши таҳсил кўрган ва бунинг устига бели бақувват одамлар эса жуда яхши, жуда чиройли нашр қилинган севимли китобларни қидириб топсалар, ноёб қадимий китобларни йиғсалар, ўзларида борларининг муқоваларини янгилаб, уларни ноёб, чиройли, меҳр билан ўйлаб топилган либосларга буркасалар, буларнинг баридан лаззат топишлари мумкинки, оламда унга тенг келадиган бошқа лаззатни ўйлаб топишнинг ўзи қийин. Бунда ҳам тежаб қолинган чақаларни режа билан харжлашдан тортиб, орқа-олдига қарамай, бемалол совуришгача йўллари кўп, қувончлари ҳам кўп.

Ўз кутубхонасини жамғаришга киришган одам, аввало, фақат яхши нашрларни харид қилиш йўлларини ўйламоғи лозим. “Яхши нашрлар” деганда мен нафақат қиммат китобларни назарда тутаяман. Синчиклаб тайёрланган ва олижаноб руҳият одамларига ярашғилик эҳтиром билан нашр этилган асарлар ҳам “яхши нашрлар” сирасига киради. Жуда қимматбаҳо, муқоваси яхши теридан ишланган, зарҳал нақшлар билан безатилган, ичида яхши расмлари бор нашрлар бўлади. Лекин баъзан бундай нашрлар дидсиз ва ғариб бўлади, бильакс шундай халқ нашрлари борки, улар устида виждонан меҳнат қилинган ва нашр намунали чиққан. Бир бемаза ҳодиса анча кенг илдиз отган — жуда кўп ҳолларда ноширлар виждонларига ҳилоф равишда муаллифларнинг шунчаки танланган асарларини куллиёт деб нашр қилишади. Бундан ташқари турли ноширлар битта муаллифнинг бир хил китобини турфа хил номлар билан чоп этишади. Албатта, бир ёзувчининг пурмаъно танланган асарларини шу муаллиф асарларини кўп йиллар мобайнида қайта-қайта мутолаа қилиб келган одам теран бир ҳўрмат ва муҳаббат билан тартиблайдими ёки тасодифан рўпара келган бирор адабиётчи шундай буюртма олиб, мутлақо лоқайдлик билан шопашпиша тартиблайдими — бари бир эмас-да! Бундан ташқари масаланинг яна бир муҳим томони бор: ҳар қандай дуруст деб ҳисобланадиган нашрда матн жуда синчиклаб текшириб чиқилган бўлмоғи керак. Ҳамиша шундай нашрлар учраб турган ва ҳозир ҳам учраб туради — уларда ҳамма яхши кўрадиган машҳур асарлар олдинги нашрлардан кўчириб босилаверилади-ю, биринчи манбаа билан солиштириб чиқилмайди, натижада матнларда иллатлар кўпайиб кетади, ғализликлар ва хатолар учраб туради. Мен кишини лол қолдирадиган кўплаб мисоллар келтирмоғим мумкин эди. Лекин таассуфки, бу масалада китобхон қўлига бирон-бир тугал йўриқнома тутқазиб бўлмайди, бирон-бир ношир чиқарган китобларини яхши ёки ёмон намуна

сифатида кўрсатишининг иложи йўқ. Деярли ҳамма немис ноширларининг классикларни нашр этиш ишида бир нечта яхши нашрлари бўлса, бир неча муваффақиятсизроқ чиққан нашрлари бор. Масалан, баъзи бир ноширлар Гейне асарларини тўла нашр этишади-да, уларни биринчи манбалар билан юксак савияда солиштириб чиққан бўлишади, лекин шу ноширнинг ўзи бошқа ёзувчиларнинг асарларини қониқарсиз тарзда нашр этади. Аммо бу ҳол ҳам доимо рўй беравермайди. Бир донгдор нашриёт классиклар асарларини нашр этар экан, ўнлаб йиллар мобайнида Новалис асарларини яққол сезилиб турадиган бепарволик билан нашр қилиб келди. Фақат яқиндагина у Новалис асарларининг янги нашрларини ҳамма талабларга жавоб берадиган даражада босиб чиқарди. Бироқ сиз ўзингиз учун бирон нашрни танлар экансиз, қоғозининг созлигигаю, муқовасининг тўқислигига учманг, балки матннинг пишиқлигига қаранг. Фақат ташқи безакларнинг тўқислигига маҳлиё бўлиб, ҳамма классиклар асарларини бир хил тарзда нашр қилинган нусхаларнигина харид қилишга интилиш керак эмас. Бундай нашрларнинг энг яхшисини танимай излаш керак. Аммо шундай китобхонлар ҳам борки, улар қайси ёзувчининг асарларини тўлароқ ҳажмда харид қилишни, қайси бир ёзувчининг эса айрим асарлари билан қизиқиш мумкинлигини мустақил ҳал қила оладиган иқтидорга эга. Баъзи бир муаллифларнинг куллиёти ёхуд қаноатланарли тарздаги танланган асарлари ҳозир мавжуд эмас ёки уларнинг куллиёти йиллар мобайнида нашр қилиниб келинмоқда ва бу иш қачон поёнига етиши ёлғиз худонинг ўзигагина маълум. Бундай ҳолларда унча тўла бўлмаса-да, бироқ бир замонавий асарлар тўплами билан қаноатланиш керак бўлади ёхуд аввал чиққан нашрларни букинистлардан харид қилган яхшироқ. Баъзи бир немис ёзувчиларининг сайланмалари уч ва ҳатто тўрт мартадан жуда яхши нашр қилинган, баъзи муаллифларнинг асарлари эса фақат бир марта нашр қилинган, айрим ёзувчиларнинг асарлари эса афсуски, бирон марта ҳам чоп этилган эмас. Ҳамон Жан Полнинг куллиёти йўқ, Брентагоннинг биронта маъқулроқ тўплами нашр этилмаган. Фридрих Шлегелнинг ёшликда яратган асарлари гоётда муҳим, лекин Шлегелнинг ўзи уларни кейинчалик биронта ҳам тўпламга киритган эмас. Бу асарлар бундан бир неча йил муқалдамгина намунали тарзда нашр қилинган эди. Бироқ ўшандан бери анча вақт ўтиб кетган бўлса-да, улар тўлдирилиб қайтадан нашр қилингани йўқ. Баъзи бир ёзувчилар кўп йиллар мобайнида унутилиб келинди (масалан, Хейнзе, Гелдерлин, Дросте) ва фақат бизнинг кунлардагина янгидан нашр этилди. Бизда арзон халқ нашрлари мавжуд — уларнинг ичида ҳамма замонлар ва ҳамма халқларнинг асарларини топиш мумкин. Шақ-шубҳа йўқки, ана шу нашрда “Универсал кутубхона” нашри аввалгидек биринчи ўринни эгаллаб келмоқда. Баъзи бир ёзувчилар борки, мен уларни яхши кўраман ва уларнинг энг майда, энг арзимас асарларини ҳам харид қилишга ҳаракат қиламан. Менда бу ёзувчиларнинг турли йилларда чиққан китобларидан иккита ва ҳатто учтадан бор, негаки, ҳар бир нашрдаги китобга бошқаларига кирмай қолган бирор асари киритилган бўлади. Ўзимизнинг мулкимиз масаласида, яъни энг яхши ёзувчиларимиз асарлари масалаларидаги аҳвол шу тарзда экан, бошқа тиллардан қилинадиган таржима асари масаласидаги аҳвол янада нозикроқдир. Негаки, немис тилига қилинган классик таржималарнинг сони чиндан-да унчалик кўп эмас. Булар Мартин Лютер томонидан қилинган “Инжил”нинг немисча таржимаси, Шлегель-Тилк томонидан қилинган Шекспир асарларининг таржимасидир. Зўр маҳорат билан қилинган бу ажойиб таржималарда хорижий асарлар бизнинг тилимизда кўп йиллик узоқ умр касб этди, лекин боқий умр касб этгани йўқ. Вақти-соати келиб “узоқ умр” дегани тамом бўлади. Лютер таржима қилган “Инжил”ни ҳам аллақачон замондошларимизнинг кўпчилиги тушунмай қолган бўлур эди. Бироқ унинг тили мунтазам равишда қайта ишланиб, янги даврга мослаштириб турилди. Эндиликда эса биз “Инжил”нинг немис тилига буткул янги таржимасининг босилиши арафасида турибмиз. Бу таржима Мартин Бубер раҳбарлигида амалга оширилган. Бу китоб тубдан ўзгариб кетган — ундан биз болалигимиздан яхши таниш бўлган китобни топиб олишимиз амри маҳол бўлади. Лютер таржима қилган Инжилнинг тили 1500 йиллар атрофидаги даврга мос келади. У пайтларда ҳозирги замон немис тилининг шаклланиши эндигина бошланган эди. Ўшандан бери анча вақт ўтди. Бу масалада Оврупода истисно қилиш мумкин бўлган бирдан-бир шахс Дантедир. Унинг дostonидан катта-катта парчаларни итальянлар бугун ҳам ёддан билади. Оврупонинг бошқа биронта ёзувчиси матнга махсус ишлов берилмасдан ва таржима қилинмасдан

туриб бу қадар узоқ умр кўришга эришган эмас. Аммо Дантени немис тилига қилинган қайси таржималари орқали ўқимоғимиз керак деган масала биз — немислар учун ҳал қилиб бўлмайдиган муаммоларга айланган. Негаки, ҳар қайси таржима Дантега озми-кўми яқин келади ҳолос. Аммо ҳар гал таржиманинг бирор жойи бизга қаттиқ таъсир қилганида биз ҳовлиқиб асл нусхани оламир-да, эски итальян шеърини уммонига шўнғиб, унинг ўзидан ҳузурланишни маъқул кўраемиз.

Жаҳон адабиётидан кичикроқ бирон кутубхонани тузишга киришар эканмиз, даставвал, ҳар қандай руҳият тарихининг битта қондасини ўзлаштириб билмоғимиз керак. Бу қондага биноан энг қадимий асарлар бошқаларига қараганда энг кам даражада эскирган бўлади. Бугун тилларда дoston бўлиб юрган ва ҳамманинг диққат-эътиборини жалб қилаётган нарса эртага ҳамманинг назаридан қолмоғи мумкин, бугун янги бўлиб кўринган ва ҳамманинг қизиқишини тудирган асар индинга бундай бўлмай қолиши мумкин. Аммо аллақачон бир неча аср умр кўриб қўйган ва ҳали ҳам унут бўлмаган, вақт қаърига сингиб йўқ бўлиб кетмаган асарга берилган баҳо афтидан, бизнинг давримизда ҳам айтарлик ўзгаришларга учрамаса керак. Биз инсон руҳининг муқаддас шаҳодатномалари бўлмиш энг қадимий асарлардан — диний китоблар ва мифлардан бошлаймиз. Мен кутубхонамизни ҳаммамизга маълум бўлган “Инжил” билан бир қаторда қадимий ҳинд донишмандлигининг бир парчаси билан, яъни “Веданга” билан очар эдим. “Веданга” дегани “ведаларнинг сўнги” деган маънони билдиради ва ушанишандларнинг сайланмаси шаклига эга. “Будданинг деганлари”дан териб олинган жойларни ҳам уларнинг ёнига қўямиз. Худди шу жойга муҳимлиги жиҳатидан улардан қолишмайдиган “Гильгамеш”ни ҳам жо қиламиз. “Гильгамеш” қадимги Бобилда туғилган эпосдир.

У ўғли билан яккама-якка жангга киришган қудратли паҳлавон ҳақидаги қўшиқдир. Қадимги Хитойдан биз Конфуций сўхбатларини, Лаоцзининг “Даодэцзин”ларини ҳамда Чжуан-цзининг маталларини оламиз. Шу билан биз булун инсоният адабиётининг энг авж пардаларида янграган асосий куйини олган бўламиз. Бу куй ўзида меъёр ва қонунга интилишни ифодалайди. Бу интилиш эса жуда аломат тарзда эски Аҳдларда ва Конфуцийда тажассум топган унинг моҳияти — бу дунёнинг ёвузликларидан халос бўлиш йўллари пайғамбарона излашдирки, уни ҳиндилар ва Янги Аҳдлар тарғиб қилади, бу минг қиёфали фоний дунёнинг нариги томонидаги, яъни боқий дунёдаги сир-асрорларнинг мангу уйғунлигини идрок этишга интилишдир, бу худолар тимсолида тажассум топган табиат ва руҳият кучларига эҳтиромдир ва деярли шу билан бир вақтнинг ўзида худоларнинг моҳияти — уларнинг бор-йўғи рамзлар эканини билмоқдан ёки тусмолаб пайқамоқдан, соҳиби қудрат бўлмоқ ёхуд ожизлик, музаффарлик ёхуд ғам-ғуссага ғарқ бўлмоқ фақат ва фақат инсоннинг ўзига боғлиқ эканини англамоқдан иборатдир. Бу китобларнинг миқдори кўп бўлмаса ҳам, уларда мавҳум тафаккурнинг ҳамма кўринишлари, нафосатнинг жамки мусиқаси, бу фоний дунёдаги мавжудликнинг барча омонатлиги ва шу ҳолнинг нечоғлик қулғили эканини англаш ўз ифодасини топган. Классик хитой шеъринидан танлаб олинган саҳифаларни ҳам ана шу асарлар ёнига қўймоқ керак.

Шарқда кейинги даврларда яратилган асарлардан “Минг бир кеча”ни кутубхонамизга қўшмасак у жуда ғариб бўлиб қолади. Негаки, бу асар поёнсиз лаззат манбаидир, дунё китоблари ичида тимсолларга энг бойидир. Гарчанд курраи заминдаги ҳамма халқлар бири-бирдан гўзалроқ ва ажойиброқ эртақлар яратишган бўлишса-да, шу сеҳрли мумтоз китобнинг ёнига ака-ука Гриммлар томонидан қайта ишланган ўзимизнинг немис халқ эртақларимизни қўшиб қўйсақ, дастлабки пайтларда кутубхонамиз учун шунинг ўзи кифоя қилади. Форс лирикасида ҳам бир дастасини яхшилаб саралаб олсак, бу ҳам кутубхонамиз учун жуда-жуда маъқул бўлар эди, лекин афеуслар бўлғайким, ҳали немис тилида бунақа китобга эга эмасмиз, немисчага фақат Ҳофиз билан Умар Хайёмгина ағдарилган, ҳолос.

Оврупо адабиётига ўтайлик. Бениҳоя бой ва ранго-ранг дунёни ташкил қилувчи антик адабиётдан ҳаммадан аввал биз Ҳомернинг икки улуг дostonини танлаб оламиз. Бу дostonлар қадимги Юнонистоннинг жамки нафаси ва руҳини бизга етказиб бера олади. Бироқ Эсхил, Софокл ва Еврипидлардек учта буюк фожеанависларни ҳам эсдан чиқармаслигимиз керак. Уларнинг ёнига мумтоз лирик шоирларнинг асарларини ўз ичига олган “Антология”ни ҳам қўшамиз. Юнон донишмандлиги хазинасига мурожаат қилар эканмиз, биз яна бир кемтикликка рўпара келиб озурда бўламиз!

Юнонистоннинг энг таъсирчан ва эҳтимолки, энг муҳим бўлмиш файласуфи Сукротнинг асарларини биз парча-парча ҳолида бошқа файласуфларнинг ва биринчи навбатда Афлотун ва Ксенофонт асарларини излаб тошишга мажбурмиз. Сукротнинг ҳаёти ва таълимотидан қимматли парчалар бир бутун китобга жам қилинса, бундай китоб биз учун энг улугъ неъмат бўлур эди. Филологлар бу ишга қўл уришга журъат қилишмаяпти, негаки, бу ишнинг чиндан ҳам анча-мунча нозик томонлари бор. Соф файласуфларнинг ўзини мен кутубхонамизга киритмайман. Биз учун Аристофан ҳам бениҳоя зарурдир — унинг комедиялари кўздан-кўп Оврупо юмористлари сафида муносиб равишда биринчи ўринда туради. Биз Плутархнинг ҳам кам деганда битта ёки иккита китобини олмоғимиз керак бўлади, чунки у кўпгина қаҳрамонларнинг ҳаёт йўлини маҳорат билан тасвирлаб берган. Кутубхонамизда Лукиан бўлмаса, яна бўлмайди, чунки у ҳам истеҳзоли бадийий тўқиманинг устасидир. Шундан кейин биз этиборимизни қаратмоғимиз лозим бўлган яна битта жуда муҳим китоб қолади — бу юнон худолари ва қаҳрамонларининг бошидан кечган воқеалар тасвирланган китобдир. Юнон асогирларини оммабоп қилиб баён қилиб берган асарлар кўп эмас. Шу сабабдан Густав Шаабнинг “Мумтоз қадимият қиссалари” китобига мурожаат қиламиз. У анча-мунча гўзал мифларни ёқимли шаклларда баён қилиб берган. Айтганча, ҳозирги пайтда Шаабнинг иқтидорли издошлари ҳам пайдо бўлиб қолди. Альбрехт Шеффер юнон қиссаларини баён қилувчи китоб ёза бошлади, унинг дастлабки қисмлари нашрдан чиқа бошлади.

Римликлар ҳақида гапирсак, мен уларнинг ёзувчиларига қараганда ҳаминша тарихнависларини афзал кўриб келганмиш. Лекин шундай бўлса-да Вергилий, Гораций ва Овидийларни кутубхонамизга киритамиз. Шунингдек уларнинг ёнига Тацитни ҳам тиркаб қўямиз, у билан ёнма-ён яна Светонийни, Петрониянинг “Сатирикони”ни ҳамда Апулейнинг “Олтин эшаг”ини жо қиламиз. “Сатирикон”да нерон замонасидаги хулқ-атворлар гоёт закийлик билан тасвирланган. Сўнгги икки асарда биз Римда цезарлик даврида антик мумтозлик ичидан эмирила бошлаганини кўрамиз. Бирмунча шумлик билан ёзилган ана шу китобларга қарама-қарши турадиган яна бир улугъ китоб бор — у ҳам Рим куёши ботишига юз туган даврларда лотин тилида ёзилган бўлиб, бошқа дунё ҳақида — илк христианлар дунёси тўғрисида ҳикоя қилади. Бу — авлиё Августиннинг “Иқрорнома”сидир. Бу асарда қадимги Римнинг бирмунча салқин тортган ҳарорати бошқа ҳарорат билан — янги бошланиб келаётган ўрта асрларнинг иссиқроқ ҳарорати билан алмашади.

Ўрта асрларнинг руҳият дунёсини бизнинг ота-боболаримиз яқин-яқинларгача “зулматли” деб атаб келишган ва унга анча беписанд қарашган. Шу сабабдан ўша асарлардаги лотин адабиётининг таржималари ва нашрлари бизда анча кам. Бундан Паул фон Винтерфельднинг “Лотин ўрта асрларидаги немис ёзувчилари” деган китобигина мустасно. Бу китоб учун кутубхонамиз эшиклари ҳаминша очикдир. Ўрта асрларнинг ажойиб руҳининг ифодаси ва гултожи сифатида адабиётда Дантенинг “Илоҳий комедияси” яшашда давом этмоқда. Италиядан ташқарида илмий доираларни айтмаганда бу китоб камдан-кам ҳолларда жиддий ўқилади. Ҳолбуки, бу китоб инсониятнинг минг йилларда бир марта яратиладиган ноёб китоблари сирасига киради ва жуда катта таъсир кучига эга.

Италян адабиётининг бизга яқин замонларда яратилган асари сифатида Боккаччонинг “Декамерон” асарини оламиз. Бу машҳур ҳикоялар тўпламини ўзининг “шаккоклиги” важдан баъзи одамлар унча хуш кўрмайди. Ҳолбуки, бу асар Овруподаги ҳикоячилик санъатининг улугъ дурдонасидир — у ҳайрон қоладиган даражада жонли ёски италян тилида ёзилган ва жаҳоннинг ҳамма маданий тилларига кўп марталаб таржима қилинган. Аммо унинг ёмон нашрлари ҳам ҳалдан ташқари кўпки, улардан эҳтиёт бўлмоқ керак. Боккаччонинг немисча нашрлари орасидан мен “Инзельфорлаг” нашриётида чоп этилган китобни тавсия қилган бўлардим. Гап шундаки, Боккаччонинг тақлидчилари жуда кўп бўлган, улар уч аср мобайнида беҳисоб миқдорда унга тақлид қилиб асарлар яратган, уларнинг орасида машҳур асарлар ҳам бор, лекин уларнинг ҳеч қайсиси Боккаччодан ўтиб кета олган эмас. Шундай бўлишига қарамай, ўша асарлардан сарасини кутубхонангизга киритсак, чакки бўлмасди. (Масалан, Паул Эрнет томонидан “Инзельфорлаг” нашриётида чоп қилинган китоб ва яқинда Ланберт Шнайдер нашриётида чоп этилган уч жилдлик залварли сайланмалар мавжуд.) Уйғониш давридаги ҳикоянавис италян шоирларидан Ариостани назардан қочирмаслик керак. Унинг Роланд ҳақидаги

достони мўъжизавий сеҳркор саҳифаларга тўлиқ романтик асардир, унда кишини лол қолдирадиган ажойиб манзаралар ҳам, маҳорат билан тасвирланган топилмалар ҳам сероб. Бу шоир ҳам кўндан-кўн издошларини вужудга келтирди, уларнинг орасида энг кейингиси ва афтидан энг яхшиси Виланд бўлса, ажаб эмас. Шу асарнинг ёни-берига биз Петрарканинг сонетларини жойлаштирамиз ва шунингдек, ўз даврининг ўртасида қоядай мағрур қад кўтариб турувчи Микеланджелонинг мўъжазгина шеърый китобини ҳам унутмаслигимиз керак. Италия Ренессансининг томир уриши қандай бўлганидан гувоҳлик берадиган Бенвенуто Челлинининг таржимаи ҳолига ҳам кутубхонамиздан ўрин берамиз. Ундан кейинги итальян адабиёти намуналарига кутубхонадан унчалик кенг ўрин бермасак ҳам бўлаверади. Кейинги ёзувчилардан Гольдонининг иккита-учта комедиясини ва Гопцининг романтик йўналишдаги эртақ пьесаларини олсак бўлади. Ўн тўққизинчи асрдан эса — ажойиб лирик шоирлар Леопарди ва Кардуччиларга ўрин берамиз.

Ўрта асрларнинг ғоятда гўзал асарлари сирасига француз, инглиз ва немис христиан қахрамонлик қиссалари ҳам киради. Булар орасида ҳаммадан аввал қирол Артурнинг Давра столи теграсидаги ришарлар ҳақидаги асарларни айтмоқ керак. Оврупо бўйлаб кенг тарқалган бу сюжетларнинг бир қисми немис халқ китобларида ҳам сақланиб қолган. Улар бизнинг кутубхонамизда фахрли ўрин эгаллашга муносибдир. Ҳозирги пайтда унинг энг яхши наشري Рихард Бенц томонидан тайёрланган. Гарчи бу асар оригинал бўлмаса-да ва кенг тарқалмаган материалларни қайта ишлаб, ҳар хил тиллардан қилинган таржимаси бўлса-да, “Нибелунглар ҳақида кўшиқ” ва “Кудруна” каби асарлар билан бир қаторда турмоғи керак. Провансал трубадурларининг шеърлари тўғрисида юқорида гашириб ўтдик. Энди навбат Вальтер фон дер Фогельвайдега, Готфрид Страсбургскийга, Вольфран фон Эшенбахга, уларнинг асарларига (Вальтернинг шеърлари, Готфриднинг “Тристан”и ва Вольфраннинг “Парсифал”ига) келди. Биз уларни ҳам худди миннезингерларнинг яхши танланган ришарлик кўшиқларидай бажону дил кутубхонамизга қабул қиламиз. Шу тариқа биз ўрта асрларнинг ниҳоясига ҳам етиб келдик. Христиан лотин адабиётининг сўна бориши ва ривоятларни озиқлантирадиган йирик манбаларнинг заифлашиши билан ўша пайтда Оврупо ҳаётида ва адабиётида алланечук бир янгилик рўй берди; аста-секин логичадан бир қатор миллий тиллар ажралиб чиқди ва ортиқ монастырларга мансуб бўлмаган исмсиз адабиёт эмас, балки муайян муаллифга эга бўлган шаҳар дунёвий адабиёти шаклланди. (Италияда бу жараён Боккаччодан бошланган эди.)

Ўша кезларда Францияда ўзига хос, яккаю ягона туғма шоир Вийоннинг истеълоди гулгунчадай очилди. Унинг ҳеч қанақа қолишларга сирмайдиган безовта шеърлари беқиссдир. Француз адабиётига чуқурроқ кирар эканмиз, биз унда ўзимизга зарур бўлган кўшгина асарларга рўпара келамиз: Монтеннинг лоақал битта бўлса-да, эсселар китобига эга бўлмоқ керак, иккиюзламачи мунофиқларнинг ашаддий душмани бўлган, қувноқ юмор устаси Франсуа Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюэл” асари ҳам зарур китоблардан, сўққабош мутафаккир, художўй, бу дунё неъматларидан қўл ювган Паскалнинг “фирқлар”ию ва яна “Авлоқда яшовчи одамга мактублар”и ҳам зарур. Булардан ташқари кутубхонада Корнелнинг “Сид” ва “Федра”си, “Гофолия” ва “Береника”си ҳам ғоятда зарур — улар бизга француз театрининг оталари ва классиклари тўғрисида тасаввур беради, аммо бу ўринда истехзо ва пичинглар устаси, “Тартюф”нинг муаллифи комедиянавис Мольер ҳам бор — унинг танланган асарларини биз тез-тез қўлга олиб туришни истаймиз. Лафонтеннинг “Масаллари” билан нозик дидли Фенелоннинг “Телемах”и ҳам назардан соқит бўлмаслиги лозим. Менимча Вольтер драмаларини олмасак ҳам бўлаверади, шекилли; шунингдек, унинг достонлари ҳам шарт эмас, бироқ унинг ғоятда гўзал насрий асарларидан бир-иккитасига ва биринчи навбатда, “Кандид” билан “Задига”га эга бўлмоқ зарур. Унинг истехзоси ва яхши ниятлилиги узоқ вақтларгача жаҳонга француз руҳи деб аталган нарсанинг намунаси сифатида хизмат қилиб келган. Аммо худди инқилобий Франция каби Франция турфа хил қиёфага эга. Шу вайдан Вольтердан ташқари Бомаршеннинг “Фигаро”си ҳам, Руссонинг “Иқрорнома”си ҳам бизга керак. Аммо — бу не ҳол? “Жиль Блаз”ни паққос унутиб қўйибман-ку! Лесаажнинг бу романи ғоятда ажойиб. Аббат Превонинг таъсирчан севги қиссаси бўлмиш “Манон Лесконинг тарихи”ни ҳам бутунлай унутибман. Улардан кейин бу икки ёзувчининг меросхўри сифатида француз романтизми келадик, унда

ҳам қўлаб донгдор романнависларни тилга олиш, юзлаб асарларнинг исмини эслаш мумкин. Лекин, келинлар, чиндан-да энг ноёб ва энг беқиёс асарларни танлаб олаверайлик. Булар — даставвал Стендал (Анри Бейл)нинг “Қизил ва қора” ҳамда “Парм ибодатхонаси” романлари. Бу романлар мутлақо янги тоифага мансуб адабиёт намуналаридир. Бу адабиёт қайноқ қалб билан ундан устун турадиган, ҳеч нарсага ишонмайдиган ҳушёр ақл ўртасидаги курашдан туғилган адабиётдир. Бодлернинг “Ёвузлик гуллари” деган шеърлар китоби ҳам ноёбликда улардан қолишмайди. Бу муаллифларнинг ёнида Мюссе яратган қалбимизга яқин образлар ва Готье билан Мюрже сингари мафтункор романтик ҳикоянавислар анча майда кўриниб қолади. Бундан кейин Бальзакка навбат келади — унинг романларидан бизнинг кутубхонамизда ҳеч бўлмаганда “Горио ота”, “Гранде”, “Сағри тери” ва “Ўттиз яшар аёл” деган асарлар бўлмоғи керак. Ана шу эҳтиросли, материалга бой, ҳаёт барқ уриб турган асарлар қаторида Мерименинг маҳорат билан ёзилган новеллаларини ва наздик дидли француз адиби Флобернинг асосий асарлари бўлмиш “Бовари хоним” билан “Туйғулар тарбияси” романларини териб қўямиз. Шундан кейин бир неча пиллаоя пасга тушамиз — Золяга мурожаат қиламиз. У ҳам ўзининг “Аббат Мюреннинг қилмишлари” деган романи билан бизга керак. Шунингдек, Мопассанни ҳам бир қанча мажруҳ, лекин чиройли новеллалари билан қаторга қўшиб оламиз. Шу тарзда биз янги замонлар ҳудудига етиб келамиз, лекин яна кўпгина олижаноб асарлар билан тўқнаш келмаслик учун унинг чегарасидан ҳатлаб ўтмаймиз. Бироқ Поль Верленнинг шеърларини ҳам эсимиздан чиқармаймиз. Бу шеърлар, сирасини айтганда, француз поэзиясидаги энг кўтаринки ва энг нафис шеърлардир.

Инглиз адабиётини Чосернинг “Кентербери ҳикоялари”дан бошлаймиз. XIV аср сўнгида ёзилган бу ҳикояларнинг сюжети қисман Боккаччодан олинган, бироқ Чосерда улар жанрлаши жиҳатидан анча янғидир. Бу китобнинг ёнига Шекспир асарларини қўямиз, лекин танланган асарларини эмас, ёзган асарларининг ҳаммасини қўямиз. Бизнинг устозларимиз Мильтоннинг “Бой берилган жаннат” асари тўғрисида катта эҳтиром билан гапирар эдилар, аммо орамизда уни ўқиган бирорта кимса бормикин? Йўқ. Шундай бўлгач, ундан воз кечамиз. Тўғри, эҳтимол, бундай қилишимиз адолатдан бўлмас, аммо на илож? Честерфильднинг ўз ўғлига ёзган мактублари соғлом ахлоққа унчалик тўғри келмайди, лекин шундай бўлса-да, биз уни оламиз. “Гулливвер”нинг муаллифи бўлмиш Свифтдан биз нимани олиш мумкин бўлса, ҳаммасини оламиз. Унинг улкан қалби, унинг ачқик ва аёвсиз юмори, унинг яқкаликдаги даҳолиги унинг ҳамма инжиқликлари ва эркаликларидан юқори туради. Даниэль Дефонинг кўндан-кўп асарлари ичида биз учун энг муҳимлари “Робинзон Крузо” ва “Молль Флендерс”дир. Классик инглиз романларининг салмоқли қатори шу асарлардан бошланади. Имкони бор қадар Филдингнинг “Том Жонс”и ва Смоллетнинг “Перогрин Пикль” романини қўлга киритмоқ лозим. Бироқ Стернинг “Тристан Шенди” ва “Сентиментал саёҳат” романлари кутубхонамиздан, албатта, ўрин олмоғи зарур. Бу икки китоб характериға кўра мутлақо инглизча китоблардир, уларда ҳисчанлик кўз очиб юмгунча гаройиб юморга айланиб кетади. Романтик қўшиқчи Оссиан масаласига келадиган бўлсак, Гётеннинг “Вертер”идан топадиган қаноатимиз унинг ўрнини боса олади деб ўйлайман. Шелли ва Китонинг шеърларини эсдан чиқармаслик керак. Улар жаҳонда мавжуд бўлиши мумкин бўлган энг яхши лирик шеъриятнинг сара намуналаридир. Байрон эса — мен бу ажойиб романтик шоирни ҳар қанча ҳурмат қилмай, унинг битта катта достони, масалан, “Чайльд Гарольд”и бизга кифоя қилади. Вальтер Скоттнинг романларидан ҳам фақат биттасини — масалан, “Айвенго”ни олсак етади. Гарчи жуда мажруҳона китоб бўлса-да, шўрпешона Куинсининг “Банги инглизнинг иқрорномаси”ни олиш керак. Маколей ва Карлейль эсселари тўпламини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Ўта инглизча закийлиги учун Карлейлнинг “Сартор Ресартус”ини олсак ҳам чакки бўлмайди. Шундан кейин Теккерей ва Диккенс каби йирик юлдузларнинг китобларига мурожаат қиламиз. Теккерейнинг “Шуҳратпарастлик бозори”ни оламиз. Диккенс асарларида ўқтин-ўқтин ортиқча ҳиссиётларга берилиб турса-да, инглиз адиблари ичида энг улуғворидир. Унинг меҳрга тўла қалби бор, ғоят мароқли гаройиблиги мавжуд. Бу муаллифнинг “Пиквик клуби мактублари” билан “Кошперфильд”и, албатта, кутубхонамиздан ўрин олмоғи жоиз. Унинг издошлари ўртасида менинг назаримда энг эътиборга лойиғи Мередит ва унинг “Худбин”

романидир. Ўрни келиб қолса, “Ричард Феверель”ни харид қилсак ҳам зарар қилмайди. Гарчи мутлақо таржима қилишга бўй бермаса ҳам Суинбернинг гўзал шеърларини ва Оскар Уайльдининг бир-иккита асарини, даставвал “Дориан Грей”ни ҳамда бир нечта эссесини олмоқ зарур. Америка адабиётидан, майли, Понинг бир жилд новеллаларини ола қолайлик. Шунингдек, Уолт Уитменнинг чинакам дадиллик билан ёзилган кўтаринки шеърларини ҳам оламиз.

Испан адабиётидан даставвал, албатта, Сервантеснинг “Дон Кихот”ига эътиборни қаратамиз. Бу асар ҳамма даврларда яратилган асарлар ичида энг улкани ва айни чоғда, кишини лол қолдирадиган даражада маҳорат билан ёзилган. Бу роман икки ўлмас қахрамоннинг тарихидан иборат бўлиб, уларнинг бири ҳаёлида тўқиб чиқарган ёвуз кучлар билан жанг қиладиган дарбадар ришар, иккинчиси эса унинг семиз бақалоқ журолбардори Санчодир. Айни чоғда, бу ёзувчининг новеллаларидан ҳам юз ўғирмаймиз. Улар ривоят санъатининг чинакам хазиначисидир. Биз машҳур испан саргузашт романларидан бирини — шоввоз Жильд Блаз салафларидан бири ҳақидаги асарни ҳам кутубхонамизга қўшиб қўямиз. Танлаб олиш ҳар қанча мушкул бўлмасин, мен Кеведо-и-Вильегаснинг “Дон Паблос исмиги бир шарлатан ҳаётининг тарихи” китобини маъқул кўрадим. Бу ширадор асар ғаройиб саргузаштларга ва ёрқин закийликка тўла. Испан драматургларининг мағрур ва олижаноб қаторидан биз Кальдеронни ажратиб олишни маъқул кўраемиз. У — буюк шоир, у ҳам дунёвий, ҳам руҳий саҳналарнинг сеҳргар устасидир.

Биз яна анча-мунча адабиётларга синчиклаб назар солмоғимиз керак. Масалан, нидерланд ва фламанд адабиётларини олайлик. Биз улардан Шарль де Костернинг “Тиль Улелшпигел”ини ва Мультидулининг “Макс хавелаар”ини танлаб оламиз. Костернинг романини “Дон Кихот”нинг укаси деса ҳам бўлади. Бу — фламанд халқининг эпосидир. “Хавелаар” бўлса Мультидулининг асосий асари. Бундан бир неча ўн йиллар аввал у ўз ҳаётини ёзилган малайя халқининг ҳақ-ҳуқуқлари учун курашга бағишлаган эди.

Яҳудийлар бутун дунёга тарқалиб кетган халқдир. Улар жуда кўп жойларда ва жуда кўп тилларда ўзларининг асарларини қолдиришган. Биз ҳам бу ўринда улардан баъзи бирларини эсимиздан чиқармаслигимиз керак. Жумладан, испан яҳудийси Иегуда Халевининг ирвит тилида ёзган шеърлари ва мадҳиялари шундай асарлардандир. Хасидлар¹ афсоналари ҳам гоётда диққатга сазовордир. Биз уларнинг баёнини Мартин Бубернинг “Ваалшен” ва “Улуғ Магид” деган китобларидан топмоғимиз мумкин.

Скандинав дунёсидан биз кутубхонамизга ака-ука Гриммлар таржима қилган “Катта эдда ҳақида кўшиқ”ни оламиз, шунингдек, Эгил нашр этган исланд сагалари ҳам ёхуд Бонуснинг “Исланд китоби”дагига ўхшаш қайта ишланган сагалар сайланмаси ҳам кутубхонамиздан ўрин олишга лойиқдир. Янги даврдаги скандинав адабиётидан биз Андерсен эртақларини, Якобсен насрини, Ибсеннинг асосий асарларини, Стриндбергнинг бир нечта китобини ҳам оламиз. Тўғри, бу икки муаллифнинг асарлари келажак китобхонларини унчалик қизиқтира олмаслиги ҳам мумкин. Айниқса, ўтган асрдаги рус адабиёти гоётда бойдир. Рус тилининг буюк классиги Пушкин таржима қилиб бўлмайдиган шоирлар сирасига киргани учун Гоголдан бошлаб қўя қолайлик. Биз кутубхонамизга унинг “Ўлик жонлар”ини оламиз. Шунингдек, унинг қиссаларини ҳам оламиз. Тургеневнинг ҳозирда бир қадар унутилаётган дурдона асари “Оталар ва болалар” ҳам кутубхонамиздан ўрин олади. Гончаровнинг “Обломов”и ҳам шунақа. Гончаров улуғ санъат яратган адибдир, бироқ унинг ваъзхонлиги ва ислоҳот бобидаги интилишлари таъсирида баъзан унинг санъатига соя тушмоқда. Биз, албатта, “Уруш ва тинчлик” романини ҳам олмоғимиз зарур (афтидан, бу асар энг яхши рус романи бўлса керак). “Анна Каренина”ни ҳам оламиз, аммо айни чоғда унинг халқона эртақларини ҳам эсдан чиқармаймиз. “Ака-ука Карамазовлар”, “Жиноят ва жазо” романлари билан, шунингдек, зўр илҳом билан ёзилган “Телба” романи билан Достоевский ҳам кутубхонамизда ўз ўрнини эгалламоғи керак. Шундай қилиб биз Хитойдан бошлаб Россиягача кўпгина

¹ Х а с и д л а р (ирвит тилида — батафиқ) — иудаизм динида XVIII асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлган диний-мистик оқим вакиллари. У расмий иудаизмга муҳолиф оқим бўлган. Хасидлар мўъжизаларга ишонган, улар назаркарда шахсларни ҳурмат қилишган, уларни ҳаминша Худо билан мулоқотда бўлиб туради деб ҳисоблаганлар. Буларнинг бари кўп сонли фольклор асарларидан ўз ифодасини топган.

халқларнинг адабиётларини кўриб чиқдик, илк антик даврлардан бошлаб бизнинг кунларимизгача етиб келдик. Бу жараёнда кўпгина ажойиб ва муносиб асарлар кўз ўнгимизда намоён бўлди, бироқ ҳали ҳам ўзимизнинг немис адабиёти хазинасига етиб келганимизга йўқ. Бу масалада биз “Нибелунглар ҳақида кўшиқ”ни тилга олдиғу, ўрта аср сўнглариға мансуб баъзи бир асарларни эслаб ўтдик, холос. Энди эса биз бажону дил ана шу немис адабиёти дунёсига шўнғиймиз ва гапни 1500 йилга мансуб асарлардан бошлаб, назаримизда, ундан бошқаларидан кўра яхши кўришга ва ўзлаштиришга кўпроқ арзийдиган асарларни танлаб оламиз.

Мақоламизнинг бошида Лютернинг асосий асарини тилга олиб ўтдик. Бу немис тилидаги “Инжил” эди. Бироқ биз унинг кичик асарларидан таркиб тошган бирон бир сайланмасини ёки унинг халқ рисоаларини ёки “Алёрлар”идан сайлаб олинган қисмини ёки бўлмаса, 1871 йилда антология тарзида нашр қилинган “Лютер — немис адабиётининг классиги” деганга ўхшаш бирон китобни ҳам кутубхонага оламиз. Аксил ислоҳот даврида Бреслауда ғалати бир одам пайдо бўлди. У ёзувчи эди. Ундан бизга юпқагина битта шеърлар китоби етиб келди, бироқ шу юпқа китоб немис диний адабиётининг гоьтда нафис бир гули бўлиб қолди. Бу шоирнинг исми Ангелус Силезиус эди. Шунга ҳам айтиб қўймоқ керакки, Гётегача бўлган давр лирикаси ҳақида тасаввур ҳосил қилмоқ учун кўпдан-кўп сайланмалардан биттасигина кифоя қилади. Лютер замонидан эса бизнинг кутубхонамиз учун Нюренберг шаҳридан чиққан халқ шоири Ганг Сакс энг муносиби бўлиб кўринди. У билан ёнма-ён Гриммельсхаузеннинг “Симплициссимус” асарини қўямиз. Бу дурдона асар оригинал прозанинг ёрқин ва янги намунаси бўлиб, унда ўттиз йиллик урушнинг муддати ва кулфатлари акс-садо бериб туради. Гриммельсхаузеннинг қаватига кирадиган моҳир юморист Кррейтер ҳам ўзининг “Шельнуфский” асари билан бизнинг муҳаббатимизга сазовор бўладиган адибдир. Кутубхонамизнинг бу бўлимига XVIII асрда яратилган “Барон Мюнхаузеннинг саргузаштлари”ни ҳам киритамиз. Шу тариқа биз немис адабиётининг буюк асри остоналарига етиб келамиз. Қувонч билан кутубхона тоқчаларига Лессинг асарларини териб қўямиз. Унинг сайланмаларини қўйиш шарт эмас, лекин мактубларини, албатта, қўймоқ зарур. Клопшток-чи? Унинг қасидаларини аллақачон кутубхонамизга қўйиб қўйганмиз — шунинг ўзи кифоя. Гердер масаласига келсак, бу ўринда анчагина мушкуллик бор. У аллақачон паққос унутиб юборилган ёзувчилар сирасига киради, лекин шундай бўлса-да, бу адиб ҳали ўз ролини бутунлай ўтаб бўлган деб айта олмаймиз. Ҳали-ҳануз унинг йирик асарлари тўла нашр этилмаган бўлса-да, ўқтин-ўқтин уларни varaқлаб, ўқиб турса арзийди. Реклан ва Кренер томонидан чоп этилган дурустгина сайланмалари бор.

Виланднинг тўла асарлар тўпламини ҳам кутубхонага киритиш жуда зарур. Лекин ҳозирча унинг “Оберон”ини олиш билан чекланамиз, шунингдек, имкони бўлса, “Адабиёт тарихи”ни ҳам оламиз. Виланд топқир, закий, ёқимли, шакл бобида моҳир хаттот, антик адабиёт ва француз адабиёти мактабида таҳсил кўрган. Маърифатпарварлик даври гоьларининг тарафдори, лекин буни хаёлоти ҳисобидан қилмайдиган адибдир. У жуда ўзига хос сиймодир ва унинг унутилиши адолатдан эмас.

Ҳамёнимиз кўтарадиган бўлса, кутубхонамизга Гёте асарларининг энг яхши ва энг мукамал нашрини киритамиз. Унда шоирнинг баъзи бир тасодифий кўшиқлари ва айрим мақоалари ҳамда тақризлари бўлмаслиги ҳам мумкин, аммо унинг адабий асарлари, шунингдек, лирик шеърлари ҳеч қандай қисқартиришсиз тўла киритилмоғи керак. Гётеннинг китобларида бизнинг учун қалбимизнинг қисмати бўлиб ҳисобланган нарсалар ўз овозини касб этади ва кўп нарсалар узил-кесил ва тугал шаклга эга бўлади. “Вертер”дан “Новелла”гача, илк шеърлардан “Фауст”нинг иккинчи қисмигача Гёте қандай йўлни босиб ўтган-а! Гёте асарлари билан бир қаторда қўлимизда унинг биографиясига доир ҳужжатлар билан бирга Эккерманнинг “Гёте билан гурунглр” китоби ҳам, ёзишмаларидан баъзи бир парчалар ва айниқса, Шиллер билан ҳамда фон Штайн хоним билан ёзишмалари бўлмоғи керак. Ёш Гётеннинг дўстона даврасига мансуб бўлган ижодкорлар томонидан ҳам кўпгина салмоқли асарлар яратилган. Афтидан, буларнинг орасида энг гўзали — “Генрих Штидлиннинг ёшлиги” деган асар бўлса ажаб эмас. Бу жозибадор китобни Гёте асарлари ёнига тиркаб қўямиз, шунингдек, Маттиас Клаудиснинг асарларини ҳам шу ерга қўямиз.

Шиллер масаласида мен бир қатор ён босишларга тайёрман. Гарчи мен унинг асарларининг кўпчилигини қўлимга олмай қўйган бўлсам-да, унинг ўзи яхлит

олганда инсон сифатида, унинг руҳи ва ҳаёти мен учун ғоятда ардоқли ва улуғ нарсадир. Унинг насрий асарларига (тарихий ва эстетикага доир) эътибор берайлик, шунингдек, унинг 1800 йил теварагида ёзилган йирик поэмаларини ҳам назардан соқит қилмайлик. Буларнинг ёнига Петерсоннинг “Шиллер билан гурунглар” китобини ҳам тиркаб қўяйлик. Ҳақиқатда яратилган асарлардан мен бажону дил кўшига нарсаларни олган бўлардим. Булар Музеус, Хиппель Тюммель, Мориц, Зойменинг китобларидир. Аммо биз бебурд бўлмаслигимиз керак ва Мюссе билан Виктор Гюго асарларига ўрин берилмаган кутубхонамизга қўламага қўра улардан бўшроқ бўлган асарларни олиб кирмаслигимиз лозим. 1800 йил теварагидаги давр ғоят ноёб, маънавий жиҳатдан Германиянинг энг бой, биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган давридир. Юқоридаги адибларни олмаганда ҳам, биз бу даврдан бошқа бир қатор биринчи даражали муаллифларни олмоғимиз керак. Уларнинг айримларини яқин-яқинларгача баъзи бир замонавий оқимлар тўсиб қўйган эди, адабиёт тарихини ёритувчи айрим мутахассислар уларни бир томонлама тасифлаганлар ёхуд умуман унутиб юборилган, ё ўзининг тўғри баҳосини ололмаган. Жумладан, Жан Поль деган ёзувчи бор. У энг истеъдодли немис ёзувчиларидан биридир. Минглаб талабаларга дарслик ўрнида хизмат қилиб келаётган оммабоп адабиёт тарихларида бу адиб тўғрисида шундай мулоҳазалар учрайдики, улар аллақачон унутилиб кетган танқидий мулоҳазалардан кўчириб олинган. Бу мулоҳазалар бизнинг адибимизнинг шакл-шамойилини бутунлай бузиб кўрсатади. Бунинг учун Жан Полянинг топиш мумкин бўлган энг тўла наشريни кутубхонамизга қўшиш билан аламдан чиқайлик. Бу ишимизни ҳаддан зиёд даражада чегарадан чиқиб деб ҳисоблайдиган одамларни мен унинг лоақал асосий асарларини — “Шўхлик йиллари”, “Зибенкез” ва “Титан”ни қўлга олишга даъват этардим. Шунингдек, биз латифанамо воқеаларни зўр маҳорат билан ҳикоя қилиб берадиган И.П.Хебельнинг “Қутича”сини ва лирик шеърларини ҳам унутмаслигимиз керак.

Сўнгги пайтларда Гельдерлиннинг бир нечта яхши ва тўла наشري пайдо бўлди. Биз улардан бирини мамнуният билан мажмуамизга қўшиб оламиз. Биз бу олижаноб инсоннинг руҳига тез-тез мурожаат қилиб тураемиз, унинг овозига қулоқ тутамиз. Унинг бир ёнида Новалиснинг асарлари, иккинчи томонида эса Клеменс Брентаноннинг асарлари турмоғи лозим. Афсуски, ҳали-ҳануз Брентаноннинг тузуқроқ наشري йўқ. Гарчи унинг ҳикоялари ва эртаклари ҳам унутилиб кетмаган бўлса-да, унинг шеърларидаги теран музика камдан-кам одамнинг қулоғига етиб борган. Унинг “Клеменс Брентаноннинг баҳорий гултожи” деган китоби унинг ўзига ва синглиси Беттина шарафига қўйилган муштарак ҳайкал бўлди. Ва, албатта, немис китоблари орасида энг ўзига хосларидан ва энг гўзалларидан бири бўлмиш Брентано ва Арнин томонидан нашрга тайёрланган, “Боланинг сеҳрли хазиnasi” деган немис халқ қўшиқлари тўплами ҳам кутубхонамиздан ўрин олмоғи мумкин. Арним ҳикоялари тўпламининг бирон-бир дурустроқ наشري ҳам бизда бўлмоғи керак. “Уруғнинг катталари” ёки “Мисрлик Изабелла” каби ажойиб асарларнинг кутубхонамизда бўлмоғи зарурдир. Арним асарлари ёнига Тикнинг новелла жанрига мансуб бир қанча асарини ёнма-ён қўямиз. Улар орасида биринчи навбатда “Малла Эқберт”, “Ҳаёт жўш урмоқда” ва “Севеннадаги исён” асарлари турмоғи керак. Шунингдек, немис романтизмнинг энг инжиқ намунаси бўлмиш “Этик кийган мушук” пьесасини ҳам унутмаслигимиз керак. Таассуфлар бўлмайким, Гёрреснинг биронта ҳам яроқли наشري йўқ. Фридрих Шлегельнинг “Мерлиннинг тарихи” каби дурдона асари ҳам кўп йиллардан бери чоп этилгани йўқ.

Фукенинг бизнинг диққатимизни жалб қилиши мумкин бўлган бирдан-бир асари “Ундина” деган ғоятда ёқимли асардир.

Генрих фон Клейстнинг ҳамма асарлари — драмалари ҳам, новеллалари ҳам, мақолалари ва латифалари ҳам бизда бўлмоғи керак. Уни ҳам ўз халқи анча кейин кашф қилган эди. Шамиссодан биргина “Петер Шлемили”ни олсак етади. Бу асар ҳажман кичкина бўлса-да, кутубхонамизда фахрли ўрин эгаллаши мумкин бўлган асарлардан. Эйхендорфнинг иложи борича мукамалроқ асарлари тўпламини оламиз — унда ижодкор шеърларидан ва ҳаммага маъқул бўлган “Бекорчи” қиссасидан бошқа қиссалари ҳам бўлмоғи керак, лекин унинг драмалари ва назарий асарларидан воз кечиш ҳам мумкин. Э.Т.А.Гофман асарларидан бир қанчаси кутубхонадан жой олишга муносибдир. Гофман романтизмнинг моҳир насрnavиси, шунинг учун биз унинг нафақат қисқа асарларидан воз кечмаймиз, балки “Шайтоннинг элексири” деган романини ҳам оламиз.

Гауфнинг эртаклари билан Уланднинг шеърларидан биронтасини танлаб олиш мумкин, лекин Лена билан Дроетенинг шеърлари муҳимроқдир. Уларнинг иккови ҳам шеърининг, тилининг оҳангдорлиги жиҳатидан бетакрордир. Бизда Фридрих Хейбель драмаларининг битта-иккита жилди, албатта бўлиши керак. Унинг “Кундаликлар”идан ҳам кўз юмиб бўлмайди, тўлиқ бўлмаса ҳамки, улар кутубхонада бўлиши керак. Шунингдек, Гейне асарларининг хасислик қилмай амалга оширилган тузукроқ нашрини ҳам олиш керак. Бу нашр, албатта, унинг насрий асарларини ҳам ўз ичига олган бўлмоғи шарт. Бундан сўнг бизга Мерикенинг тузукроқ босиб чиқарилган наشري керак. Унда, биринчи навбатда, шеърлари, сўнгра “Мопарт” бўлиши керак. Имкони бўлса, “Рассом Мальтен”ни ҳам эслан чиқариш керак эмас.

Буларнинг ёнига немис прозасининг сўнги классиги Адальберт Штифтерни қўшиш керак, айниқса, унинг “Эпюдлар”ини, “Кеч қуз”ини, “Витико” ва “Ола-чипор тошлар” асарини ҳам назарда тутмоқ жоиз. Ўтган асрда швейцарияликдан немис адабиётига урта адиб кириб келди. Булар — бернлик Иеремий Готхельф, деҳқонлар ҳаётидан олинган қишлоқ ҳаётининг манзараларини маҳорат билан тасвирлайдиган шюрихли Готфрид Келлер ва К.Ф.Майердир. Ули Готхельф ҳақидаги иккала романни ҳам “Яшил Генрих” ва “Зелдвиллик одамлар”ни, Келлернинг “Ҳикматлар”ини, Майернинг “Юрг Енач”ини ҳам оламиз. Майер билан Келлер шеърлар ҳам ёзишган, уларни ҳам қидириб кўрамиз ва яна бошқа кўпгина муаллифларни қидириб кўрамиз. Уларнинг ҳаммасини номма-ном айтиб чиқиш қийин. Шунингдек, янги шеърининг бирор-бир тузукроқ мажмуасини ҳам излаймиз. Бундай мажмуалар анчагина. Истаган одам яна Шеффольднинг “Эккхард”ини қидириб кўрсин. Мен Вильгельм Раабенинг ҳимоясига ҳам икки-уч оғиз айтган бўлардим. Унинг “Абу Тельфан”и ва “Вабо аравачаси” кутубхонамизда бўлса чакки бўлмасди. Шу нуқтада биз ишни тугатсак ҳам бўлади, аммо бундан мақсад, албатта, ҳозирги китоб дунёсидан иҳоталаниб олиш эмас, йўқ, ҳозирги асарлар учун калламизда ҳам, кутубхонамизда ҳам жой топилиши керак. Бироқ гап шундаки, ҳозирги адабиёт бизнинг мавзумизга унчалик дахлдор эмас. Қайси асарлар олтин хазинадан ўрин олиб, бир нечта авлод ҳаёти мобайнида амал қилишини бизнинг давримиз ҳал қилиб беролмайди. Обзоримизнинг сўнгида ўтирилиб қилинган ишга назар ташлар эканман, унда анча нарса қолиб кетганини ва кўпгина кемтиклар борлигини айтмасдан туролмайман. Жаҳон адабиёти кутубхонасига “Барон Мюнхаузеннинг саргузаштлари”ни киритсагу, ҳиндиларнинг “Бхавадгита”сини киритмасак, тўғри бўлармикин? Мен адолатли бўлишга ҳаракат қилиб, эски испанларнинг сержило комедияларини, сербларнинг халқ кўшиқларини, шотланд эртакларини, ирландларнинг парилар ҳақидаги афсоналарини ва яна кўпдан-кўп бошқа асарларни кутубхонага киритмай тўғри қилдиммикин? Келлернинг ҳикоялар тўплами чиндан ҳам Фукидиддан устун келадими ёки “Рассом Нольтон” ҳиндиларнинг “Панчатантра”сини ёхуд хитойларнинг туш таъбирларига бағишланган “Ицзин” китобини орқала қолдириб кетадими? Йўқ, албатта, бундай бўлмайди. Шундоқ бўлгандан кейин жаҳон адабиётидан мен тартиблаган кутубхонани осонгина бирёқламаликда айблаш мумкин. Аммо унинг ўрнига мутлақо адолатли тарзда, мутлақо ҳолисанилло тарзда бошқа кутубхона билан алмаштириш мушкул, қолаверса, бунинг сира иложи йўқ. Ундай бўладиган бўлса, бундай кутубхонага биз болалигимиздан кўникиб қолган муаллифлар ва китобларнинг ҳаммасини киритмоқ керак бўларди; улар ҳамма адабиёт тарихларида бор, уларнинг мазмунини ҳар гал аввалгисидан кўчириб олишади; уларнинг ҳаммасини чиндан ҳам ўқиб чиқмоқлик учун умр қисқалик қилади. Тўғриси айтганда немис шоирининг гўзал ва яхши шеъри мен учун қуруқ ва бемаза таржимада ўқийдиган санскрит адабиётининг намунасидан кўра эъзозли ва ардоқлидир. Немис шоирининг шеърининг ҳар бир сатридан ва ҳатто ҳар бир товушидан олам-олам завқ-шавқ оламан. Бундан ташқари, ёзувчиларни билиш ва уларнинг асарларини баҳолаш кўпинча тақдирнинг турли-туман ўйинларига боғлиқ бўлади. Биз бугун шундай ёзувчиларни ҳурмат қиламизки, йигирма йил аввал уларни, умуман, адабиёт тарихидан топиб бўлмас эди. Ё парвардигор, мен жуда кагга хато қилиб қўйибман-ку — шоир Георг Бюхнерни бутунлай унутиб қўйибман. “Войпек”, “Дантон”, “Леоне ва Лена” каби асарларнинг муаллифи бўлмиш бу шоир 1837 йилда оламдан кўз юмган эди. Албатта, унинг асарлари бизнинг кутубхонамизда бўлмоғи керак. Биз замондошларга немис классик адабиётда муҳим ва долзарб бўлиб кўринадиган асар бирон-бир адабиёт билимдони чорак аср муқаддам бу асарни “мангу сўлмас асар” деган бўлса, бу ҳаминша ҳам

тўғри бўлавермайди. Немис халқи И.В.Шеффелнинг “Зекингенлик карнайчи” деган (1834 йил) лироэтик достонини ўқиб юрган кезларда ва олимлар ўз асарларида Теодор Кёрпнерни бизга классик ёзувчи деб тақдим қилиб юрган пайтларда Бюхнер маълум эмас эди, Брентано тўлалигича унутилиб кетган эди, Жан Поль эса ўз истеъдодини исроф қилиб бўлган даҳоларнинг қора рўйхатида тилга олиниб юарди.

Ўз навбатида бизнинг ўғилларимиз ва невараларимиз ҳам бизнинг қарашларимиз ва баҳоларимизни ўтакетган даражада қолоқ деб ҳисоблашлари турган гап. Бу қисматдан бизни ҳатто илмий даражаларимиз ҳам сақлаб қололмайди. Аммо баҳоларнинг мудом ўзгариб туриши, даҳоларнинг унутилиб юборилиши, бир неча ўн йилликлар ўтгач янгидан кашф этилишлари ва ўқиларга кўтариб мақталишлари — одамларнинг заифлиги сабабли ёхуд уларнинг беқарорлиги важидан рўй бермайди, балки бу ҳол муайян қонунларга бўйсунди. Бу қонунларни аниқ шаклларга солиб айтиб бериш мумкин бўлмаса-да, уларни ҳис қилиш мумкин ва тусмоллаб билса бўлади. Халққа таъсир кўрсатган ва муайян вақт худудларидан ташқарида ҳам ўзининг қадр-қимматини намойиш эта олган ҳар қандай маънавий бойлик инсоният хазинасига кириб қолади ва янги оқимларга боғлиқ равишда, навбатдаги ҳар бир авлоднинг янги маънавий эҳтиёжларига кўра истаган вақтда хазинадан олиб чиқилиши, текшириб кўрилиши ва янгидан ҳаётга қайтарилмоғи мумкин. Бизнинг боболаримиз нафақат Гётени бутунлай бошқача тарзда мутолаа қилганлар, нафақат Брентанони унутиб юборганлар, нафақат бир замонлар жуда машҳур бўлган Тидге, Редвиц ва бошқа шоирларни қайта баҳолаганлар, балки улар шунингдек, инсониятнинг энг буюк асарларидан бири бўлмиш Лао-цзининг “Даодэцзин” асаридан буткул беҳабар ҳам бўлишган, негаки қадимги Хитойнинг ва унинг доноликларининг кашф этилиши боболаримиз замонасида эмас, фақат бизнинг давримиздагина рўй берди. Шак-шубҳа йўқки, бунинг эвазига биз авлод-ажлодларимизга яхши маълум бўлган маънавият дунёсининг кўпгина улғ ва гоётда ажиб соҳаларини назардан соқит қилиб қўйдик. Невара-чевараларимиз бу бойликларни қайтадан кашф этмоқлари лозим бўлади.

Албатта, биз фараз қилинаётган кутубхонамизни тартиблар эканмиз, анча-мунча кўпол тарзда ҳаракат қилдик, чунки баъзи чинакам хазиналарга эътибор бермадик, йирик-йирик маданий соҳаларни эътиборимиздан соқит қилдик. Масалан, мисрликларни биз қайси гўрга гумдон қилдик? Ахир, уларнинг салкам икки минг йиллик маданияти бор-а! Бу маданият энг юксак даражада тараққий этган ва ички яхлитликка эга бўлган маданият. Мисрликларнинг жуда ажойиб сулозалари бор эди, уларнинг диний тизимлари бениҳоя ривож топганди, уларда марҳумларга сифиниб, уларни юксак қадрлаш маданияти мавжуд эди. Наҳотки, буларнинг бари бизнинг кутубхонамиздан ўрин олишга ҳақли бўлмаса? Йўқ, ҳар нима деганингизда ҳам бундай қилиб бўлмайди. Менинг назаримда Миср тарихи муайян тоифага мансуб китобларда — альбомларда акс этганки, мен уларни мутлақо назардан соқит қилганман. Миср санъати бўйича бир неча асар бор. Булар орасида биринчи навбатда Штайндорфдорфф ва Феххаймернинг жуда яхши безатилган альбомларини таъкидлаш лозим. Улар менинг қўлимга тушган ҳам эди. Агар мен Миср ҳақида бирон нарсани биламан деб ўйласам, шу китоблар туфайли билганман. Аммо бизни Миср адабиёти билан таништириши мумкин бўлган китобни мен билмайман. Кўп йиллар муқаддам мен жуда катта эътибор билан Миср дини ҳақидаги бир асарни ўқиб чиққан эдим. Унда Миср матнларидан парчалар, қонунлар, қабр тошларидаги ёзувлар, мадҳиялар ва ибодатлар матнларидан намуналар берилган эди. Аммо мен буларнинг барига ҳаддан ташқари катта қизиқиш билан қараганимга қарамай, хотирамда жуда кам нарса қолган. Негаки, у китоб классик асарлар сирасига кирмас эди. Шу ваздан бизнинг кутубхонамизга Мисрдан ҳеч нарса киргани йўқ. Лекин, барибир, хотирам заиф ва кўп нарсалар эътиборимдан четда қолиб кетаверади. Менинг Миср ҳақидаги тасаввурим — фақат дин тарихига бағишланган ўша альбомлар-у, ўша китоб асосида шаклланган эмас. Мен уни энди англаб турибман. Ундан кўпроқ даражада мен Миср ҳақида Геродот асарларидан маълумот олганман. Геродот юнон адиблари орасида менинг энг сеvimли ёзувчиларимдан биридир. У Мисрга зўр қизиқиш билан қараган ва сирасини айтганда, у мисрликларни ўз ватандошларидан ортиқроқ ҳурмат қилган. Мен бўлсам буларнинг барини эсимдан чиқариб ўтирибман. Бу хатоимни тўғрилаш керак ва уни юнонлар орасида энг фахрли ўринга қўйиш керак.

Мен таклиф қилаётган хаёлий кутубхонанинг таркибини қайта-қайта хаёлдан ўтказар эканман, унинг анчагина тўлиқ эмаслигини, кемтиклари кўп эканини

кўраман. Лекин мени ҳар нарсадан ортиқ хижолатга солаётган нарса — унинг шакл-шамойилини бекаму кўст кўриш истаги эмас. Мен кутубхонамизни яхлит бир бутун нарса сифатида тасаввур қилишга ҳарчанд уринмай, гарчи у субъектив тарзда тартибланган бўлса-да, у қандайдир билимларга ва тажрибага таяниб танлаб олинди деб ўйламай, менинг назаримда унинг асосий қусури китоблар танланишининг субъективлигида ва тасодифийлигида эмас, балки аксинча деган хулосага келаман. Бизнинг хаёлан барпо этаётган кутубхонамиз ҳар қанча қусурларига қарамай, ҳаддан зиёд даражада идеал кўринади. У назаримда ҳаддан ташқари тўғри танлангандек, ҳаддан зиёд даражада тақинчоқлар солиб қўйиладиган кутучига ўхшайди. Ҳар қанча яхши асарларни унутиб қолдирган бўлмайлик, ҳарҳолда, бу кутубхонага адабиётда ҳамма замонларда яратилган энг дурдона асарлар кирган: пишиқлиги ва объективлиги жиҳатидан қараганда бизнинг кутубхонамиздан мукамалроқ жамғармани тасаввур қилиш қийин. Аммо мен хаёлимда барпо қилаётган кутубхона тўғрисида ўйлар эканман, мен унинг истемолчиси ва эгаси ким бўлиши мумкинлигини ҳар қанча уринмай, тузукроқ кўз олдимга келтиролмайман. Бу — илмга муқкасидан кетган, кексайиб қолган, кўзлари ичига ботган, кечалари китоб устида кўп ўтиргани сабабли ранги заъфарон тус олган қадрига эришмади. Бу — ўзининг ҳашаматли кулбасида дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан баҳраманд бўлиб умргузаронлик қилаётган олифта йигит ҳам эмас, у қишлоқ ҳокими ҳам, роҳиб ҳам, бирор муҳтарам хоним ҳам эмас. Бизнинг кутубхонамиз жуда чиройли ва мукамал кўринса-да, у унчалик ўзининг бетакрор шаклу шамойилига эга эмас: ҳатто ҳар қандай кекса китобпараст одам ҳам унинг каталогини ўзи учун асос қилиб олса бўлаверди. Мен шу кутубхонамизни реал ҳаётда кўрсам, “ҳа, бу кутубхона унча чакки эмас экан”, деган фикр ҳаёлимга келади. Унда биронта ҳам вақт синовдидан ўтмаган, текшириб кўрилмаган асар йўқ. Бироқ наҳотки унинг эгасида ўзи қизиқадиган бирор нарса бўлмаса? Наҳотки, унинг ҳаммасидан афзал кўрадиган бирор шоири ёхуд адиби бўлмаса? Наҳотки, унинг қалбида иккита-учта адабиёт тарихидан бўлак теран ўрин олган асарлар бўлмаса? Агар борди-ю, унинг кутубхонасида, масалан Диккенснинг ёки Бальзакнинг иккитадангина ва мен жаҳон адабиётидан бу китобларни донолик билан бенуқсон танлашга ҳаракат қилиб, ўзимни ўзим менга бегона бўлган нарсаларни ҳам, албатта, билишга ва тушунишга мажбурлаб, турли йўللари синаб кўрдим. Аммо фақат маърифатли бўлиш мақсадида ва ҳамма нарсадан хабардор бўлиб қўйиш ниятида китоб ўқиш, хорижий адабиётларни ўрганишга менинг қурбим етмас экан. Китоб дунёсида менинг қалбимда ўқтин-ўқтин бирор муҳаббат алангаси лов этиб ёниб қолар, мен бирон-бир янги кашф этилган асар ёхуд муаллифдан завқланар эдим, янги эҳтирос оловида қоврилар эдим. Қалбимда бунақа эҳтиросларнинг анча-мунчаси бир-бирини алмаштириб турган, уларнинг баъзи бирлари баъзан қайтадан қалбимда жўш уради, баъзилари эса фақат бир бора лов этиб ёниб, кейин мангуга сўнади. Шунинг учун юқорида зикр этилган китобларнинг деярли ҳаммаси менинг кутубхонамда мавжуд бўлса-да, у мен таклиф қилаётган кутубхонага унча ўхшашмайди. Унинг қай бир бўлимлари шахсий эҳтиёжлар таъсирида анча кенгайиб кетган, баъзи бир қисмларидаги китоблар эса зарурат юзасидан олинган ва улар унча кўп эмас, бошқа баъзи бир китоблар эса баайни арзанда фарзандларимдек, ювиб-таралган, яхшилаб парвариш қилинган, авайлаб-асралган тусга эга роман бўлса, демак, бу китобларни унга биров мажбурлаб олдирган экан-да? Агар борди-ю, у кутубхонасидаги китобларни шахсан ўзи мутлақо эркин танлаган бўлса ё у иккала ёзувчини ҳам яхши кўрарди ва уларнинг китобларини кутубхонасига кўпроқ қўйган бўларди, ёки улардан биттасини беқиёс даражада ортиқ кўрган бўларди. Масалан, у дағалроқ Бальзакка қараганда латофатли, ёқимтой, меҳр-мурувватга тўла, ҳаддан зиёд силлиқ Диккенснинг китобларини кутубхонасидан чиқариб ташлаган бўларди. Менга ёқадиган кутубхоналарнинг ҳаммаси ана шунақа алланечук шахсийроқ сифатларга эга.

Шундоқ бўлгандан кейин мен ҳаддан зиёд тўғри, ҳаддан зиёд ўртача рўйхатни қайта бошдан бетартиб ҳолатга келтирмоқчиман ва бу кутубхонамни жам қилишда ўзимнинг китобхонлик майлларимни издор ва иқдор қилиш йўлидан бошқа йўл топа олмадим. Одатда китобларга муносабатда шахсий сифатлар, шахсий дидлар, шахсий қизиқиш майллари устун турса шунақа бўлади. Менинг ҳаётимда жуда эрта ёшимдан китоблар менга жуда яқин бўлган.

Бунга ўхшаш афзал кўрилган ва айрича муҳаббат билан парвариш қилинган қисмлар менинг кутубхонамда ҳам бўлган, бу ўринда уларнинг ҳаммасини санаб

чиқишнинг имкони йўқ, лекин энг муҳимларини санаб ўтмасам бўлмайди. Бундан ташқари, айрича олинган ҳар бир одамда жаҳон адабиёти қанақа акс этиши тўғрисида, бу адабиёт уни гоҳ бир томондан, гоҳ иккинчи томондан қандай қилиб ўзига тортиб туриши тўғрисида, унинг феъли атворини шакллантиришда қандай таъсир кўрсатиши ва баъзан инсон қандай қилиб унга фармонбардорлик қилиб, уни мажбурлаши, унинг устидан зўравонлик қилиши тўғрисида бир оз гапириб бермоқчиман.

Китобга муҳаббат ва китобхонлик иштиёқи менда жуда эрта туғилган. Болалигимда илк бор билганим ва китобларидан фойдаланишим мумкин бўлган бирдан-бир кутубхона бобомнинг кутубхонаси эди. Кутубхона жуда катта эди. Ундаги мавжуд минглаб китоблар билан менинг ишим йўқ эди. Тарихий ва жўрофий йилномалар. Инглиз ва француз тилларидаги диний асарлар, инглиз тилида ёшлар учун чиқарилган календарлар, зарҳаллашган ибратномалар, муқовалари ҳафсала билан картондан ишланган, даста-даста тахланиб, тизимчалар билан маҳкам қилиб бойлаб қўйилган илмий асарлар бунақа катта миқдорда бу кутубхонага қаердан келиб қолганини сира ақлим этмасди. Уларнинг бари чанг босиб ётар ва назаримда, уларга эътибор беришга ҳам арзимайдигандай кўринарди. Бироқ мен бу кутубхонани камдан-кам кашф қила бордим ва кўрдимки, унда бошқа қисмлар ҳам бор экан. Уларда мен бир қанча китоблар топдим ва айни шу китоблар мени бу қадар зерикарли бўлиб кўринган улкан кутубхонани бошдан-оёқ титкилаб чиқишга ундади ва унинг ичидан бир қатор бениҳоя мароқли китоблар топдим.

Айниқса, “Робинзон Крузо” билан бирга “Минг бир кеча” жуда ҳам қизиқарли китоблар эди. “Робинзон Крузо”да Гранвильнинг жуда чиройлик расмлари бор эди. 30-йилларда немис тилида нашр қилинган иккита залварли “Минг бир кеча”да ҳам яхши расмлар кўп эди. Бу икки китоб туфайли билдимки, бу тубсиз уммонда дурдоналар ҳам бор экан. Мен баланд-баланд токчаларга зич қаторларда турган китоблар орасидан дурдона асарларни қидиришни давом эттирдим. Мен кўпинча соатлаб баланд нарвонлар устида ўтирардим ёки полда уюлиб ётган китоблар ёнига ётиб олиб, уларни титкилардим.

Ана шу сирли ва чанг босган китоб залларида мен сўз санъати бобидаги биринчи қимматли кашфиётимни қилдим: ўзим учун XVIII аср немис адабиётини инкишоф этдим. Бу фаройиб кутубхонада XVIII аср немис адабиёти анча мукамал ва тўқис ҳолда мавжуд эди. Унда нафақат “Вергер”, Клопштокнинг достони “Мессиада” ва Ходовецкийнинг расмлари ишланган бир нечта мажмуалар бор эди, балки Гаманнинг тўққиз жилдаги куллиёти, Юнг-Шитллинг куллиёти, Лессингнинг куллиёти, Вайс, Рабонер, Рамлер, Геллертларнинг шеърлари, олти жилдли “Софиянинг Мемельдан Саксонияга саёҳати” бир қанча адабиёт газеталари ва Жан-Польжинг турли китоблари ҳам кутубхонадан жой олган эди. Бундан ташқари, яна шуниси эсимдаки, мен ўшанда биринчи марта Бальзакнинг номини ўқидим — кутубхонада унинг немис тилида ҳаётлигида нашр этилган, картон муқовали бир нечта китоби бор экан. Мен бу ёзувчининг китобини ўшанда қандай қилиб биринчи марта қўлга олганим ва ўқиб ҳеч нарсани тушуна олмаганимни эсимдан чиқарганим йўқ. Унинг китобларидан бирини ўқишга киришим билан қаҳрамоннинг бошидаги моддий муаммолар жуда батафсил тасвирланганига рўпара келдим: унинг сармоясига ҳар ойда қанча даромад келтириши, онасидан қолган мероснинг миқдори қанча экани, навбатдаги меросларга қандай умид боғлаётгани, қарзларни қанча экани ва ҳоказолар муфассал баён қилинган эди. Буларни ўқиб, роса ҳафсалам пир бўлганди. Мен эҳтирослар ва низолар тўғрисида, ваҳший мамлакатларга саёҳатлар ва ишқий саргузаштлар тўғрисида ўқимоқни хоҳлаган эдим, бунинг ўрнига эса менинг тумшугимга бир йигитнинг ҳамёнини тиқиштиришди, у пайтларда мен, албатта, ҳамён-памён деган нарсалардан жуда узоқ эдим. Мен мовий китобчани ижирганиб жойига қўйиб қўйдим ва ўшандан кейин анча вақтгача Бальзакнинг биронта ҳам асарини ўқимадим, фақат орадан кўп йиллар ўтгандан кейингина Бальзакни ўзим учун кашф этдим, лекин бу галли кашфиётим жиддий ва бир умрга етадиган кашфиёт бўлди.

Аммо мен учун энг асосий воқеа — бобомнинг кутубхонасида XVIII аср немис адабиётини кашф қилишим бўлди. Мен танишган нарсаларнинг кўпчилиги унутилиб кетган эди. Булар Бодлернинг “Ноем”и, Гессмернинг “Идиллиялар”и, Форстернинг “Саёҳатлар”и, Маттиас Клаудуснинг ҳамма асарлари, сарой маслаҳатчиси Закартехауэзеннинг “Бенгал йўлбарси”и, М.Миллернинг монастыр ҳаётига

бағишланган “Зигварт” деган романи, Хипшелнинг “Рицар ҳаётининг қинғир-қийшиқ йўллари” асари ва яна бошқа беҳисоб асарлар эди. Бу эски китоблар орасида бемазалари ҳам кўп эди. Кейинчалик мен ҳақли равишда уларни унутиб юбордим, баъзи бир асарларни эса кейинчалик вақт-соати билан рад этдим.

Аммо бу асарлар ичида бениҳоя ажойиблари ҳам бор эди. Булар Улеопштокнинг беназир қасидалари, Гесснер ва Виланд асарларининг латофатли сержило саҳифалари, Гамам даҳосининг хаёлини ларзага солувчи чақинлари ва бошқа асарлар эди. Бироқ мен номуносиб асарларни ўқиб чиққанимдан ҳам ўкинмайман, негаки муайян тарихий давр билан атрофлича ва батафсил танишиш ҳам фойдали нарса. Хулласи калом, мен бутун бир асарлик немис адабиёти билан шу қадар батафсил танишиб чиқдимки, ҳатто мутахассислар ҳам у билан менчалик кенг танишмаган бўлсалар керак. Бир қисми аллақачон эскириб кетган бу китоблардан мен учун бениҳоя қадрдон бўлган жонажон она тилимнинг — немис тилининг муаттар бўйи уфуриб турарди. Бу тил айни XVIII асрда ўзининг гуллаб-яшнаш даврига қадам қўйиш арафасида турган эди. Мен немис тилини айни шу кутубхонада ана шу мажмуалардан, ана шу чанг босиб ётган романлару қаҳрамонлик дostonларидан ўрганганман. Шундан кейин кетма-кет Гёте асарлари билан танишганимда ва янги даврдаги немис адабиётининг энг олий нави гуллари билан танишганимда менинг немис тилини ҳис қилишим, унинг нозик жилоларини сезишим шу даражага етган эдики, Гётени ва немис классик адабиётини вужудга келтирган алоҳида маънавият дунёси менга жуда яқин ва гоят табиий бўлиб туюлди. Ҳозир ҳам ўша адабиётга муҳаббатим сўнгани йўқ ва ҳозиргача ҳам китоб тоқчаларимда ўша унутилиб кетган асарлардан анча-мунчаси савлат тўкиб туришги.

Орадан бир неча йил ўтди. Бу йиллар мобайнида мен кўп нарса ўқидим ва кўп нарсани билиб олдим. Энди мени руҳият тарихининг бошқа соҳалари ўзига жалб қила бошлади. Бу — Қадимги Ҳиндистон эди. Қадимги Ҳиндистонга олиб борадиган йўл тўғри ва текис йўл бўлгани йўқ. Турли одамларнинг воситачилиги ёрдамида мен бир қатор машҳур асарлар билан танишдим. Ўша кезларда бундай асарларни теософияга мансуб деб ҳисоблашарди ва улар гўёки диний фикрларни ўзида мужассам этган деб ҳисобланарди. Бу асарларнинг баъзи бирлари ёстиқдай катта-катта эди, баъзилари эса шапалоқдай рисолачалардан ўзга нарса эмас эдилар, лекин шакл-шамойиллари қандай эканидан қатъи назар, уларнинг бари кишини диққинафас қилиб юборадиган, ошқора насиҳаттўйлик билан суғорилган асарлар эди. Руҳоният масалаларига бағишланган бу асарлар алланечук таркидунёчилик руҳи билан суғорилган эди. Тўғри, бу асарлар кишини ўздан итармас эди, лекин уларнинг насиҳаттўйлиги жинимга ўтиришмасди. Бироқ шунга қарамай, бирмунча вақт давомидан улар менинг диққат марказида бўлди ва орадан кўп ўтмай, мен уларнинг жозибадорлик сирини билиб олдим. Бу китобларнинг муаллифлари гўё кўзга кўринмайдиган дин пешволари эди, лекин улар тарғиб қилган қарашларнинг манбаи битта эди. Бу — ҳинд манбаи эди. Мен изланишларимни давом эттирдим ва кўп ўтмай бир нарсани кашф қилдим. Бу манба — “Бхагавадгита” асари эди. Мен юрагимни ҳовучлаб уни ўқишга киришдим. Таржима жуда ёмон эди. Ўшандан бери бу асарнинг уч-тўртта таржимасини ўқиб чиқдим, лекин ҳозирга қадар тузукроқ таржимани учратганим йўқ, лекин шундай бўлса-да, мен биринчи марта тадқиқотларимда излаган ёмбининг зарраларини ҳис қилган эдим — мен жамики мавжудотларнинг яхлитлиги ҳақида осие ғоясини кашф этдим. Бу қараш ҳиндча қиёфага эга эди. Мен улардаги арзимас таълимотлардан юз ўгирдим. Масалан, жонларнинг бошқа шаклларда ёхуд махлуқларда яшашни давом эттиришлари ҳақидаги назариялари менга фақат биринчи қарашдагина муҳим кўринди. Кейинчалик мен уларнинг жўнлиги ва торлиги учун аччиқланишни йиғиштириб қўйиб, биринчи манбалардаги ақлим етадиган маъноларни ўзлаштиришга ҳаракат қилдим. Мен Ольденберг ва Дейсеннинг асарлари билан, шунингдек, улар санскритдан қилган таржималари билан, Леопольд Шрёдернинг “Ҳиндистоннинг маданияти ва адабиёти” деган китоби ва ҳинд адабиётидан қилинган бир қанча эски таржималар билан танишиб чиқдим. Ўша йилларда мен Шопенгауэр ғояларига қизиқиб қолган эдим. Улар билан бирга қадимги ҳинд фалсафаси ва донишмандлиги бир неча йил мобайнида муттасил мени тарқ этмади ва менинг ҳаётимга ҳам, тафаккуримга ҳам жуда кучли таъсир кўрсатди. Лекин шундай бўлса-да, менинг қалбимдаги қониқмаслик туйғуси йўқ бўлиб кетгани йўқ. Нима сабабандир, улардан кўнглим тўлмаётганини ҳис қилардим. Биринчидан, менинг қўлимга тушган ҳиндча асарларнинг ҳамма таржималари анча-мунча ғариб

эди. Фақат Дойсепнинг “Олтмишга уланишда” деган китоби билан Нейман немис тилига ағдарган “Будданинг ваъзалари” гина ҳинд дунёсини танишимда менга тиниқ тасаввур берди ва кўпдан-кўп лаззат бағишлади. Аммо гап фақат таржимадигина эмас. Ҳинд дунёсидан мен ниманидир излаган эдим, аммо мен излаган нарса унда йўқ эди. Мен ҳинд дунёсида алланечук ўзига хос донишмандлик борлигини, бўлиши мумкинлигини ва ҳатто бўлмоғи муқаррар эканини сезиб турардим-у, лекин ҳеч қаерда уни сўзда тажассум топган ҳолда тополмас эдим.

Агар китобларни ўқиш жараёнида туғиладиган истакларнинг рўёбга чиқиши тўғрисида гапириш мумкин бўлса, орадан кўп йиллар ўтгандан кейингина янги китоблар билан танишганимдан сўнг орзуларим ушалди. Ундан аввал эса отамнинг маслаҳати билан Гриль таржимасида Лао-цзи билан танишдим. Ўшандан кейин бирин-кетин қўлимга хитой китоблари туша бошлади. Улар Рихард Вильгельм таржимасида нашр қилинган хитой классикларининг бир туркум асарлари эди. Мен бу асарларни немисларнинг ҳозирги маънавий ҳаётидаги энг муҳим ҳодисалардан бири деб ҳисоблайман. Биз инсоният маданиятининг энг олижаноб, энг тараққий этган самараларидан бирини қўлга киритдик. Ҳозирга қадар бу буюк бойликдан немислар бебаҳра қолиб келмоқда эди, бундай ноноликни кўрганга мийғимизда кулиб қўйишдан ўзга иложимиз йўқ эди. Шунини ҳам таъкидламоқ керакки, биз бу асарга одатдаги йўл билан, яъни лотинча ва инглизча таржималар орқали эришганимиз йўқ, уни учинчи ёхуд тўртинчи қўлдан олганимиз йўқ, балки бевосита хитой тилидан қилинган таржима туфайли эришдик. Бу таржимани умрининг ярмини Хитойда ўтказган, Хитойнинг маънавий ҳаётида ўзини ўз уйидагидек ҳис қиладиган немис амалга оширган. У хитой тилинигина эмас, немис тилини ҳам яхши билади ва ўз тимсолида хитой маънавиятининг ҳозирги Оврўпо учун аҳамиятини чуқур идрок этган. Бу туркум китоблар Йенда Дидерихс нашрида “Конфуций гурунглари” билан очилади. Мен бу китобни буюк бир ҳайрат билан, худди эртак ўқитгандай завқ-шавқ билан ўқиганимни ҳеч қачон эсимдан чиқармайман. У менда ғоятда янги ва айни чоғда бениҳоя аниқ, таниш, ардоқли ва ширин акс-садолар берган эди. Ўшандан бери бу туркум катта салмоқ касб этди: Конфуцийдан кейин Лао-цзи, Чжуан-цзи, Мэн-цзи, Люй Бувэй чикди, хитой халқ эртаклари нашр этилди. Бир вақтнинг ўзида бир нечта таржимон хитой шеърляти ва халқ китобларининг таржимаси устида муваффақият билан иш олиб боришди: бу соҳада Мартин Бубер, Х. Рудельсбергер, Пауль Кюнел, Лео Грайнер ва бошқалар кўпгина гўзал асарлар яратишиб, Рихард Вильгельм бошлаб берган ишни тўлдиришди.

Мана, бир неча ўн йилдирки, мен бу хитой китобларидан битмас-туганмас лаззат олиб келмоқдаман, бу лаззат тобора кенгайиб, чуқурлашиб борапти, бу китоблардан бири доимо каравотимнинг ёнида турадиган бўлиб қолган. Ҳиндиларда етишмайдиган нарсаларнинг ҳаммаси бу китобларда қўпал микдорда мавжуд: булар ҳаётга яқинликлар, энг юксак маънавият талабларига мос келишга интилиш билан ҳиссиётнинг мафтункорлиги ўртасидаги уйғунлик, юксак илҳомкорлик билан кундалик оддий, жўн ҳаёт ўртасидаги қатламларнинг кенлигидир. Агар Ҳиндистон руҳият ва ҳиссиёт чўққиларини роҳибона тарзда бу дунё ташвишларидан этак силташ йўли билан забт этган бўлса, Қадимги Хитой маънавиятга сифиниш йўли билан бундан ҳам ортиқроқ мўъжизаларга эришган. Бу маънавиятда табиат ва руҳият, дин ва кундалик ҳаёт бир-бирига душманлик руҳи билан суғорилган зиддиятлар эмас, балки дўстона муносабатда турувчи соҳалардир. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар қайсисига муносиб эҳтиром кўрсатилади. Агар ҳиндиларнинг дунё ташвишларидан этак силташи ўз талабларининг кескинлигига кўра ёшларга хос бўлган мурасасизликка эга бўлса, Хитойнинг донишмандлиги кўпни кўрган тажрибали, аҳли комил, ҳазил-мутуйбага ҳам бегона бўлмаган одамнинг донолигидир. Умр йўлларида ортирилган тажриба бу одамнинг ҳаётдан ҳафсаласини пир қилмаган, ақлининг ўткирлиги эса уни бадхулқ одамга айлантириб қўймаган.

Сўнгги йигирма йил мобайнида немис забонлиларнинг энг яхши вакиллари бу табаррук шарбатдан тўйиб ичишди ва Рихард Вильгельмнинг хитойшунослик фаолияти баъзи бир бақироқ, бир ёниб сўнадиган оқимлар ёнида борган сари салмоқлироқ ва таъсирчанроқ бўла борди.

Ҳозирги дунё китобларга менсимай қараш дардига йўлиққан. Бугун шундай ёшлар кўпайиб қолдики, улар жонли ҳаётни эмас, китобни яхши кўришни кулгили ва номуносиб бир иш деб билишади. Улар бизнинг ҳаётимизни ҳаддан зиёд қисқа ва ҳаддан зиёд қимматли деб ҳисоблашади, шунинг учун уни китоб ўқишга

сарфламаслик керак деб билишади. Бундай ёшлар ҳафтасига олти марталаб кўплаб соатларини ресторанда ўтириб, музыка эшитишга ва рақс тушишга сарфлашни афзал кўрадилар. Дорилфунунлардаги, фабрикалардаги, биржалардаги ва кўнгилушлик қиладиган жойлардаги “реал” ҳаёт ҳар қанча тўлқинли бўлмасин, биз ҳар куни икки соат вақтимизни ўтган замонларнинг фалсафасига ва адабий асарларини мутолаа қилиш билан ўтказмасак, ҳақиқий ҳаётга яқинроқ бўла олмаемиз. Албатта, кўп китоб ўқиш зарарли ҳам бўлиши мумкин. Китобни ҳаёт билан рақобатда биринчи ўринга қўйиш унча жоиз ҳам бўлмаслиги мумкин. Лекин шунга қарамай, мен ҳеч кимни китобдан эҳтиёт қилмоқчи эмасман. Яна кўп гапларни айтиб, кўпгина мулоҳазалар билдириш мумкин эди. Юқорида зикр қилинган эҳтиросларим ва қизиқишларимга кейинчалик яна биттаси қўшилди: менда ўрта асрлардаги христианларнинг асл ҳаётини билишга иштиёқ пайдо бўлди. Мени христиан динининг сиёсий тарихининг тафсилотлари қизиқтиргани йўқ. Бу тафсилотларга мен лоқайд эдим. Мени иккита йирик куч ўртасидаги — черков билан императорлик ҳокимияти ўртасидаги зиддиятлар кўпроқ қизиқтирарди. Мени айниқса, монастирлар ўзига тортарди, бироқ мен уларнинг аскетизми туфайли монастирларга қизиққанам йўқ. Мен уларнинг санъати ва адабиётида жуда ажойиб ҳазиналарни топдим. Шунинг учун монастирлар мени ўзига мафтун қилдики, мен ана шу маданият ва олимлик марказида, бутун вужуди билан художўй одамларга паноҳ бўлган бу масканларда мазҳаблар ҳаёти гоёйда ибратли, ҳавас қилса арзигулик тарзда кечадиган бўлиб кўринди. Ўрта аср монастирларига қилган сайрларим оқибатида менга жуда маъқул тушган бир қанча китоб топдим. Лекин ростини айтганда, улар бизнинг ҳаёлий кутубхонамизга тўғри келмас эди. Бироқ уларнинг орасида бир нечта шунақалари ҳам борки, мен уларни рўйхатимизга қўшиб қўйсақ арзийди деб ўйлайман. Масалан, Таулернинг ваъзалари, Зузонинг “Ҳаёт”и, Эххартнинг ваъзалари шулар жумласидандир.

Бугун менга жаҳон адабиётининг идеали бўлиб, менинг ўғилларимнинг назарида бир томонлама, кемтик, кулгили бўлиб кўриниши мумкин. Худди шунга ўхшаб, эҳтимол, бир замонлар менинг отамга ёхуд бобомга ҳам улар шундай туюлгандир. Аммо шундай бўлиши муқаррар эканига тан бермоғимиз лозим ва ўзимизни бобокалонларимиздан донороқ деб ҳисобламаслигимиз зарур.

Холисликка ва адолатга интилиш ҳар қанча гўзал бўлмасин, биз бу идеалларга эришиш мумкин эмаслигини эсда тутмоғимиз жоиз. Ахир, муҳташам жаҳон кутубхонасидан кўзланган мақсад илмийлик чўққиларини забт этиш эмас ёки оламдаги ҳамма нарса тўғрисида мулоҳаза юритиш ҳуқуқини ўзлаштириб олиш эмас, бизга очилиши мумкин бўлган дарвозалар орқали руҳиятнинг муқаддас ҳазиналарига кирмоқдир. Майли, ҳар бир одам ўзи нимани англашга ва севиб қолишга қодир бўлса, шундан бошласин. Энг юксак маънодаги қироатхонликка газета ўқиб ёки тасодифий олди-қочди асарларни ўқиб эришиб бўлмайди, бунга фақат дурдона асарларни мутолаа қилиш орқалигина эришмоқ мумкин. Тўғри, баъзан дурдона асарлар қўлма-қўл юрадиган олди-қочди асарлардек кишини аллаловчи бўлмаслиги мумкин. Улар ўзларига жиддий муносабатда бўлишни талаб қилишади, улар ўзларининг фатҳ этилишларини истайдилар. Расиннинг бирор драмасидаги бир маромдаги, пўлат каби куйиб қўйилган шаклларни ёхуд Стернинг ё Жан Польнинг турфа хил ранглар билан товланиб турадиган нозик юморини ўзлаштиришдан кўра бирон америкача рақсни ўрганиб олиш анча-мунча осон-да!

Дурдоналар бизга муносиб эканларини намоён этишларидан олдин биз ўзимизнинг уларга муносиб эканимизни намоён этмоғимиз зарур.

Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.

Буюк хотира

З.М.Бобур “Бобурнома”. НМАК, Т., 2002 йил

Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудига 520 йил тўлди. Беш асрдан ошибдики, бу ном тилдан тушмай келади. Гоҳ сиёсий давраларда, гоҳ адабий анжуманларда, гоҳ илмий мубоҳасаларда бу номга мурожаат қилиб келинади. Тўғри, даврон тақозоси билан у муайян замонларда, муайян давраларда эътибордан четда бўлган ёхуд бошқачароқ талқин қилиниб, бир томонлама баҳоланган вақтлари бўлди. У ҳам бўлса, кейинги юз йилда ва ўз она диёрида ва муайян шарт-шароитларда. Лекин тарих гувоҳи, ўтган беш аср давомида у мутафаккир сифатида дунё назар-эътиборидан четда қолган эмас. У ҳақда ёзилган китоблар тўпланса, росмана кутубхона бўлади. Уни Шарқда қанчалар севсалар, Ғарбда ҳам бундан кам севмайдилар.

Бундай машҳурликнинг, бу қадар ялпи эътирофнинг сабаби нимада? Бу ерда қандай сир бор? Қандай синоат бор?

Тўғри, у тожу тахт, салтанат аталган сеҳрли дунёга қадам босганида 12 ёшда эди. Ёшлигиданоқ тожу-тахтни идора қила бошлади. Ва бунинг уддасидан чиқа олди. Лекин дунёда бундайлар камми? Шоҳлик мерос келган замонларда ёш-ёш гўдакларнинг тахт эгаси деб эълон қилиниши, ҳокимиятни узоқ йиллар унинг номидан “отабек” ёхуд “бек атка” бошқаргани ҳам-мамизга маълум. Бу ҳол Европа учун ҳам бегона эмас.

Тўғри, у шижоатли эди. Номига муносиб эди. Самарқандни 240 киши билан Шайбонийдек дунё кўрган тажрибадор подшоҳнинг қўлидан тортиб олди. Ушанда у 15 ёшда эди. Бор-ўғи юз киши билан Аҳмад Танбалдек ғанимининг 3000 кишилик қўшинига бас кела олди. Эдуард Холден айтганидек, “инсонлар ичида энг ботири” эди. Н.И.Веселовский таъкидлаганидек, “фақат Бобургина икки

юз кишилик қўшини билан ўн беш минглик Шайбонийхон қўшинидан Самарқандни тортиб олишга журъат қила олар” эди. У қатъий, иродали эди. Аскарларини руҳлантирди, матонат, жасоратга ундади. Қаҳратон қишда анҳор музини синдириб, ўн олти марта сувга шўнғийди: совуқни, демакки, душманни енгиш мумкинлигига ишонтиради; галабага даъват этади. Лекин ўйлайманки, дунёда бундай мардлар ҳам кўп бўлган.

Вильям Эрскин “саховатли ва мардлиги, истеъдоди, илм-фан, санъатга муҳаббати, улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан Осиёдаги подшоҳлар орасида Бобурга тенг келадиган бирорта подшоҳ топилмади” деб ёзади. Француз таржимони Паве де Куртейл Бобур шахсига шундай таъриф беради: “Ҳар қандай синовга бардош бера олувчи, ирода ва матонатни ўзида мужассамлантирган бу зот ҳарбий ҳийла ва жасоратни уйғунлаштира олар, зарур бўлганда жазолашга ҳам, афв этишга ҳам қодир эди. Бу шоҳ фақат фотиҳ бўлибгина қолмай, яратувчи-бунёдкор ҳам эди”. Эдуард Холден Бобурни лашкарбоши, давлат арбоби ва адабиётчи сифатида Цезар билан бир қаторга қўяди: жозибадор характери жиҳатидан Цезарга қараганда севишга арзигулик, деб баҳолайди: “У олижанобликда қандай хосиятлар бор бўлса, уларнинг барчасини эгаллаган. Унинг манглайига юксак фазилатли инсон, деб битиб қўйилган”.

Бобур сурати ва сийрати ҳайратланарли даражада беқиёс ва бу бетакрор характери унинг асарларида ўз ифодасини топган.

Инглизлар Бобур ва унинг меросини ўрганиш даврини “Бобуриана даври” деб аталган эди. Кейинги ўн-ўн икки йилда бобуршунослик Ўзбекистонда ҳам салмоқли ютуқларни қўлга киритди. Бу борада, айниқса, Бобур

номидаги халқаро жамғарманинг хизматлари, хусусан, Шарқ мамлакатлари бўйлаб уюштирган бир неча экспедициялари натижалари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Жамғарма ташаббуси билан Андижонда Бобур боғи барпо қилинди. Буюк бобомизнинг Кобулдаги даҳмасидан бир сиким тупроқ келтирилиб, рамзий қабри ўрнатилди. Бобур ҳақида хорижда босилган китоблар тўпланиб, айримлари ўзбекчага таржима қилинди. Ниҳоят, яқинда “Бобурнома”нинг тuzатилган ва тўлдирилган наشري тосмадан чиқиб, ўқувчилар қўлига теги.

“Бобурнома” биргина ўзбек адабиёти эмас, умумжаҳон адабиётининг нодир намуналаридандир. Эльфинстон “Бобурнома”ни “Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунаси” деб таърифлади. Академик В.В.Бартольд “Туркий насрнинг мумтоз реалистик намунаси” деб баҳолади. Машхур Г.Вамбери бу асарни Юлий Цезар “Комментариялар”ига қиёслади ва буни ундан-да кўнгилга яқинроқ топди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Таржимашунос олимларимиз маълумотларига қараганда, бу асар тўрт марта форсийда, тўрт марта инглизчада, икки мартадан олмон, француз ва турк тилларида, тўрт марта рус тилида, бир мартадан ҳолланд, италян, ҳинд, урду, япон, поляк ва уйғур тилларида чоп қилинган. Таржималарни амалга оширишда ҳолланд Витсен, инглизлар Вильям Эрскин, Жон Лейден, Люкас Уайт Кинг, француз Паве де Куртейл, Жан Люи Бакйе—Граммон, олмон Кайзер, форс Абдурахимхон ибн Байрамхон, Рўшон Оро Бегим, турк Рашид Раҳмати Орат, рус Михаил Салье, япон Эйжи Мано, покистонлик Мирзо Насриддин Ҳайдар Кўрагоний, Рашид Ахтар Надвий, ҳинд Саид Аткиор Аббос Ризвон каби таниқли таржимонлар иштирок этганлар. Шунингдек, унинг матнини аниқлаш ва тадқиқ этиш ишларида юқоридагилардан ташқари Д.Дербело, Р.М.Калдекот, С.Лейн Пуул, Г.М.Эллот, В.Х.Мореланд, Ф.Г.Талбот, А.Денисон-Росс, Аннетта Сусанна Бевериж хоним, Ҳенри Бевериж, Ҳ.Лемб, Анне-мари Шиммел, М.Ф.Кўпрулузода, Н.Н.Пантусов, В.В.Вяткин, Н.И.Веселовский, В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, А.А.Семенов, А.Ю.Якубовский,

И.В.Стеблева, Аҳмад Али Кўҳзод, Абулхай Ҳабибий, Гулчин Маоний, Зоки Хусайн, Нурул Ҳасан, Муни Лаъл, С.А.Шарми, Р.П.Тримпатҳи, П.Саран, Муҳиббул Ҳасан каби ўнлаб катта-кичик тадқиқотчиларнинг меҳнати бор.¹ Хўш, “Бобурнома”га бу қадар қизиқишнинг боиси нимада?

Гап шундаки, XV—XVI асрлардаги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистон худудида юз берган ижтимоий, сиёсий, маданий воқеаларни ўрганишда ушбу асарнинг ўрнини иккинчи бирор асар боса олмайди. Шу жиҳатдан у беназирдир. Иккинчидан, асар Бобурнинг буюк замондошлари Алишер Навоий, Камолiddин Биноий, Камолiddин Беҳзод каби маданият арбоблари, Хусайн Бойқаро, Муҳаммад Шайбоний каби тахт эгалари, умуман, XV—XVI аср тарихимизнинг катта-кичик шахсиятлари ва уларнинг ўзаро мулоқотлари ҳақидаги муҳим манбадир. Бир оғиз сўз билан айтиладиган бўлса, бу асар XV—XVI асрлар қомусидир. Унда тарих, жуғрофия, табиат, тиббиёт — барча соҳаларга оид қайдлар бор. Ундан ҳар бир мутахассис ўзига керакли маълумот топа олади, десак, муболаға бўлмайди.

“Бобурнома”нинг қадри ва ўрни XV аср маданиятини ўрганишда мислсиздир. Илм-фан соҳибларидан 12, шеър ва санъат аҳлларида 23 кишининг бирма-бир номи ва уларнинг хизматлари қайд этилади. Бу ерда бир характерли жиҳат бор. Бобур теурийлар ичида Хусайн Бойқарони ўзига ўрناق қилади. Бу ерда ҳам Бобур — реалист. У Хусайн Бойқаронинг фақат яхши томонларини ўрناق тутади. Унинг ичкилик ва маишатга, айшишратга ўчлигини эса ҳазм қила олмайди. Бу борадаги муносабатини ҳам яширмайди. Очиқ-ойдин айтади. Лекин унинг “каримут-тарафайн” (ҳам ота, ҳам она тарафидан теурий)лигидан шерсифат келбатигача, чапдаст қиличбозлигигача меҳр билан тасвирлайди. Бобур меҳрининг бош сабабларидан бири, бизнингча, Бойқаронинг Алишер Навоийдек даҳо санъаткорга ҳомийлик қилгани, умуман унинг замонида фан ва маданиятнинг гуллаб яшнагани эди.

Бобур муаллиф сифатида самимий қиёфада гавдаланади: галабасини ҳам, мағлубиятини ҳам, қувончу ташвишларини; куч-қудратию нотавонли-

¹ Қаранг, бу ҳақда: Файбуллоҳ ас-Салом, Неъматуллоҳ Отажон. Жаҳонгашта “Бобурнома”, Т., Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1996 йил, 1—5-бетлар.

гини, орзу-армонларини рўйи-рост, ҳаққоний баён этади. Воқеа-ҳодисаларни, фикри, тасаввурларини тил имкониятлари ёрдамида, мувофиқ сўз ва иборалар орқали таъсирчан акс эттирадики, моҳият ўқувчи шуурига осон етиб боради: асар тили “содда” туюлади. Асарда акс этган руҳий кечинма, психологик чизгилар унинг тилини янада бойитган.

Мазмун-моҳияти жиҳатидан нодир, маданиятимиз тараққиётидаги ўрнига кўра бекиёс, тили бой, том маънодаги мумтоз асар “Бобурнома”ни янада оммалаштиришда жорий алифбодаги нашрларнинг ўрни аҳамиятли. Шу жиҳатдан, асарнинг С.Ҳасанов томонидан тайёрланган қайта нашри (“Бобурнома”. “Шарқ” НМАК, 2002) бобуршуносликдаги жиддий муваффақият ҳисобланади. Ушбу нашрнинг миллий маданият тарихидаги ўрни, аввалги нашрлардан фарқи, афзал жиҳатлари, илмий тадқиқот учун манба сифатидаги аҳамияти олимларимиз томонидан эътибор этилмоқда.

Янги нашрга П.Шамсиев, С.Мирзаев нашри (1960) ҳамда Эйжи Мано тайёрлаган илмий-танқидий матн (1995) асос қилиб олингани унинг қийматини оширган. “Бобурнома”нинг танқидий матнини яратишдаги дастлабки қадам” (Г.Ф.Благова) сифатида баҳоланган П.Шамсиев нашри асарнинг Қозон босмаси ва Лондон босмаси ўзаро қиёсланиб тайёрлангани, айрим сўз ва атамалар транскрипциясини аниқлаш мақсадида туркча, русча таржималардан фойдаланилгани боис бирмунча мукамал, деб қаралади.

“Бобурнома”нинг ягона илмий-танқидий матни бўлган Эйжи Мано нашри етгата: тўртта ўзбекча (Эльфинстон, Ҳайдаробод, Британия кутубхонаси ва Қозон босмаси нусхалари); учта форсча (Британия кутубхонасидаги “Воқийоти Бобурий” қўлёзма нусхаси, Янги Дехли Миллий музейидаги “Воқеоти Бобурий” қўлёзмаси, Париж Миллий кутубхонасидаги нусха) манбага асосланган.

Порсо Шамсиев нашрида ношир “Бобурнома”нинг пухта тайёрланган танқидий тексти майдонга чиқмагунча ва тарихий номларнинг аниқ транслитерацияси ишланмагунча ...ноаниқлик ва нуқсонлар юз бериши табиийдир”, дея эътироф этганидек, бир қатор камчиликлар кўзга ташланади.

Янги нашрда тушиб қолган жумлалар берилган, илмий-танқидий матн-

даги жузъий камчиликлар тузатиб кетилган.

П.Шамсиев нашрини ва илмий-танқидий матнни қиёслаш жараёнида айрим номувофиқликлар, мазмун жиҳатдан ўзаро боғланмаган жумлалар, сўзларнинг ёзилишидаги фарқли ўринларни бартараф этиш мақсадида Қозон ва Лондон босма нусхаларидаги матнларга бевосита мурожаат этилган.

Янги нашрнинг асосий муваффақияти аввалги нашрларда қайд этилмаган ўринларнинг берилишидир. Булар: маълум сабабларга кўра асарда ифодаланмай қолган йиллардаги воқеалар тафсилоти; Бобурнинг васияти ҳамда ўғли Комронга битган мактуби. Бу янги маълумотларнинг келтирилиши, даставвал, ҳозирга қадар номаълум бўлиб келган (“ёзилган, аммо ташқи таъсирлар туфайли йўқ бўлиб кетган ёки умуман ёзилмаган”), асарда акс этмаган йиллар воқеаларга аниқлик киритди. Бу воқеаларни тиклашда инглизларнинг, айниқса, Люкас Кинг хизматларини ҳам таъкидлаш жоиз. Олим “Бобурнома”да акс этмаган йиллар воқеаларини бошқа манбалар асосида тиклашга ҳаракат қилган. Асарнинг Қозон нусхасида 936 (1529) йилдан кейинги воқеалар Бобурнинг яқин кишиларидан бири томонидан ёзиб тўлдирилган. Мавжуд манбалар асосида тикланган узилишлар мазмун-моҳиятининг ёритилиши тўлиқ бўлмаса-да, муайян, асосли тасаввур беради.

Бобурнинг васиятномаси эса унинг сўнгги кунлардаги мулоҳазаларини, руҳиятини, дунёи азалга, тожу тахтга, еру мулкка муносабатини ифодалашда аҳамиятлидир.

Ноёб топилма сифатида эътиборли бўлган, ўғли Комронга ёзган мактуби Бобурнинг фарзандларига, уларнинг кейинги тақдирига бўлган муносабати борасида маълумот берувчи маърифий манба ҳамдир.

“Бобурнома”нинг янги нашрида матнга масъулият билан ёндашилган. Аввалги нашрда йўл қўйилган техник хатолар кузатилмайди: *янг (322) — янги (184); Хожағ (78) — Хожаға (46); йўснлуқ (323) — йўсунлуқ (185) каби.*

Аввалги нашрдаги имло хатолари тузатилган: кўкалтош (76) — кўкалдош (45); эшик оқо (76) — эшикоғо (45); муталла (77) — мутолаа (45); Абул-али (77) — Абдулали (45); кичик кирим (77) — кичик-кирим (45); хили (78) — хейли (46); етгачум (78) — етгач-ўқ (46);

тўғросида (82) — туғросида (48); қаллош (182) — қаллош (105); ясир (184) — асир (109); хайф (323) — хайф (185); таҳдид (323) — таҳдид (188); бронғор (328) — буронғор (188); жвонғор (328) — жавонғор (188) каби.

Тиниш белгиларининг тўғри қўйилишига жиддий эътибор берилган. Натижада услубий гализликлар, манتيкий номувофиқликлар бартараф этилган:

...тўй ва ойин била олгон. Сочикни келтурди. (80) ...тўй ва ойин била олгон сочиқини келтурди... (47);

Аҳмад Ҳожибекнинг қиз набираси эди, Латиф бегим отлик Мирзодин сўнг.. (76) — Аҳмад Ҳожибекнинг қиз набираси эди, Латифбегим отлик, мирзодин сўнг.. (45);

Аввалги нашрда ифодаланмай қолган ўринлар келтирилган: Бу сувлар тамом ях боғлабтур, бир иликча қалинлиги бўлғой (325) — Бу сувлар тамом ях боғлабтур, агарчи хейли қалин эмас бир иликча қалинлиги бўлғой (186);

...сўзлай олмади. Андоқ муқаррар... (329) — ...сўзлай олмади, муқобалада ҳадемай мундоқ мускат сўзларга не дея ҳам олғай эди. Андоқ муқаррар... (188).

Аввалги нашрда изоҳсиз берилган кўпгина сўзлар изоҳланган. Айрим сўзларнинг тўғри ўқилиши тушунчага ойдинлик киритган: насх таълиқ (72) — настаълиқ (42); имсоқ (75) — имсоқ (44); мудаммиъ (77) — мудаммағ (45); барзанд (79) — бар канад (47); қурух (187) — қурўх (108); Милват (327) — Малўт (187); Бажур (189) — Бажавр (19).

Нашрда жойлар номи, исмлар ва турли мавзудаги сўзларнинг алифбо кўрсаткичи орқали ифодаланиши ҳам илмий-амалий аҳамиятга эга.

П.Шамсиев нашрида ўқилмаган сўз, бирикма ва жумлалар янги нашрда ифода этилган. Шунингдек, С.Ҳасанов ўринли таъкидлаганларидек, “Бобурнома”нинг ҳар жиҳатдан мукамал, барча мавжуд қўлёзмаларга асослан-

ган ва улардаги текстологик фарқлар кўрсатилган матни яратилганига қарамай, ушбу ноёб асар матнининг муаллиф матнига яқин ва энг ишончли бўлган нашри устидаги ишлар келажакда ҳам давом эттирилиши лозим”. Бундан маълум бўладики, янги нашрда ҳам айрим мулоҳазали ўринлар учрайди. Жумладан, аввалги нашрда изоҳланган баъзи сўзларнинг изоҳи берилмай кетган.

Баъзи ўринларда бир сўзнинг икки хил ёзилиш ҳолатлари кузатилади: Сўнг қўрғони (107) — Сўнак қўрғони (108);

Айрим сўзлардаги имло хатолари мазмунга номувофиқликни юзага келтирган: давлатхоҳона (178) — давлатхоҳонда (103); жалд (80) — жад (103).

Бир сўзга берилган ҳавола бошқа сўзга тегишли бўлиб қолган: Лампурга берилган изоҳ (327) Лахўр (188)га тегишли бўлиб қолган.

Айрим ҳиндча сўзларнинг ўзбек адабий тили талаффуз меъёрларига мослаштирилмай, ўз ҳолида берилиши, фикримизча, бир оз сунъийлик туғдирган: Ҳаатий Гақкар, пашакаал, каланур.

П.Шамсиев нашрида у ёки бу нусхада тушиб қолган жумлалар аниқ кўрсатилган (жумла бошланишида белги қўйилган, охирида ҳавола рақами кўрсатилган). Янги нашрда тушган жумлалар ноаниқ бўлиб қолган.

Бу жузъий ҳолатлар нашрнинг илмий-амалий қиймати таъсир этмайдди. “Бобурнома”нинг ушбу янги нашри мукамал матн сифатида эътибор топиб бораверади.

Бобур ижодий мероси муаллифнинг бутун борлиги, фаолияти, характер-хусусиятлари, ўткир зеҳни, теран тафаккури, ақлу идроки, иқтидори билан мужассамликда абадий шуҳратга лойиқ. Унинг ўзи айтганидек, “шуҳрат билан ёдланишни ҳақимлар “иккинчи умр” демишлар”. Зотан, Бобурнинг иккинчи умри мангуликка дахлдордир.

Зулхумор ХОЛМАНОВА,
филология фанлари номзоди.

Яцек РОЙ

Қора от кечалари ўлдиради

Қисса

Изкувар дафтарча саҳифаларини бирма-бир варақлаб, ундаги ёзувларни диққат билан ўқий бошлади. Озиқ-овқат ва саноат моллари рўйхати, улар қаршисида — рақамлар қатори, уларнинг йиғиндилари, телефон рақамлари қайд этилган эди унда. Ва ниҳоят тақвимнинг охири саҳифаларида — қисқа-қисқа ва аниқ-ихчам ёзувлар. Айнан шу ёзувлар Артни ўйлантириб қўйди.

Бу ёзувларнинг биринчисида: “Яна 40000”, иккинчисида: “Я. иккиланяпти” сўзлари бор эди. Шунинг ҳам айтиш жоизки, шахсни ифодаловчи биринчи ҳарфни “i” деб ҳам, “j” деб ҳам ўқиш мумкин эди. Лекин учинчи ёзувда ҳеч қандай мавҳумлик йўқ, ҳамма нарса равшандек туюларди: “Никоҳимиз Польшада расмийлаштирилади, туғилиш гувоҳномаси билан чўқинтирилганлик гувоҳномасини тайёрлаб қўйиш, янги паспорт олиш керак”. Мана бу охириги ёзувни тушуниб бўлмади: “Н. Миллер 1943 йил, 5 декабр”.

Бу ёзувлар нимани билдиради ўзи? “Яна 40000”. Қарзга берилган пул миқдорими? Қарзга олинган пулми? Ким томонидан кимга берилган? Кимдан олинган? Қарз берган шахс ким? Агар Мария Решель кимгадир қарз берган бўлса, унда бу аёл шунча пулни қаердан олган? Ахир у ўзининг камтарона маошидан шунча пул ғамлай олган бўлиши мумкин эмас-ку! Ё азалдан унда шундай катта сармоя бўлганмикин? Бу эҳтимолдан холи эмас. “Яна” сўзи бундай миқдордаги пул биринчи марта қарзга берилмаётганини ё олинмаётганини билдирарди. Турган гапки, Мария Решель бунча пулни қарзга олган бўлиши мумкин эмас, аксинча, у, аниқроғи, қарзга берган. Тежамкор кекса аёл бундай катта миқдордаги пулни бегона одамга бермаган, албатта. Эҳтимол, скандинавияликларнинг биронтасига бергандир? Масалан, санъат ашёлари — суратлар, иконалар, қадимий китоблар ва ҳоказоларни сотиб олиш учун... Балки шу мақсадда Ковалик қарз сўраганмикин? Йўқ, рассомда ҳеч қачон бунақа катта пул бўлмаган, бинобарин, пани Решелнинг унга қарз бериши амри маҳол.

“Я. Иккиланяпти”. Ёки “И. иккиланяпти”. Бу ҳарф панасига яширинган ким бўлди экан? Януш Милевскийми? Ингмар Свенсонми? Нима учун иккиланяпти? Марҳума нималарни билган? Балки бу унинг ўлдирилишига сабаб бўлган бирон-бир сирдир? Зотан, бу жиноят сабаблари ҳанузгача мавҳумлигича қоляпти, ҳолбуки, пани Решель шахмат ўйнамас эди.

Тўхта, тўхта-чи! Сабаби ўз-ўзидан келиб чиқаётганга ўхшайди. Пани Решель дафтарчасига ёзилган “40000” дан ташқари олдин ҳам жуда катта миқдордаги (эҳтимол, униси ҳам 40000 дан кам бўлмагандир) пулни кимгадир қарзга берган, лекин қарзни узиш мавриди келганда, қарздор шу йўсинда уни...

Учинчи ёзув ҳеч нимани ойдинлаштирмади, балки шусиз ҳам Бакснинг миясида ҳосил бўлган гоятда мантиқий мулоҳазани чалкаштириб юборди. Фақат

Охири. Боши ўтган сонларда.

фаразлар, тахминлар, аниқ ҳеч нима йўқ. Изкуварга шу чоққача ҳеч ҳам панд бермаган унинг дохийий ҳиссиёти... лекин у ҳам бу антиқа ишда...

Ва ниҳоят — бу ёши ўтиб қолган, устига-устак, анча кекса кўринадиган, кўп йиллардан бери муттасил оғир меҳнатда эзилган аёл кимга турмушга чиқмоқчи бўлди экан? Милевский у аёлнинг Боровский билан гаплашаётганини эшитгани ҳақида гапирган эди, лекин бу кулгили — Боровский пани Решелдан анча ёш. Кейин, унинг исми Роман. Пансионатда дам олаётганлар ичида ёш жиҳатидан аёлга муносиброқ келадиган одам Ингмар Свенсон (“И” ҳарфи ҳам мос тушяпти), лекин нима учун у “иккиланияпти” — тушуниб бўлмайди. Швед, гарчи ёш бўлмаса ҳам, анча дуркун кўринади, доим ўзига оро беради, бундан ташқари у бадавлат одам. У ва Мария Решель? Ақл бовар қилмайди.

Никоҳ аҳдини Польшада расмийлаштиришни кўзда тутган ёзув изкуварни ўйлантириб қўйди. Мантиқий хулоса шуки, куёв ажнабий одам. Балки, ҳарҳолда, Ингмар Свенсондир?

Охирги ёзув бошдан-оёқ жумбоқдан иборат эди. “Н.Миллер 1943 йил, 5 декабр”. Ие, тўхта! Рожновска! Бу ёзув унга тааллуқли эди. Бакс Рожновсканинг қизлик фамилияси Миллер эканлигини эслади. Лекин сана нимани билдираркин?..

Бундан икки кун бурун шарқий ва марказий соҳилларда жўнашиб кетган куёшли кунлар ниҳоят Свиноуйсьцега ҳам етиб келди. Соябонлар ҳам, жиққа ҳўл тўқима ўриндиқлар ҳам бир неча соат ичида қуриб қолди, узоқ-узоқларга чўзилган пляждаги қумларнинг нами кетиб, денгиз суви исий бошлади. Шаҳарга жон кирди.

Денгиз бўйи хиёбонлари одамлар билан гавжум бўлди, ҳар ёққа гуллар атри таралди. Шецин филармониясининг кичик оркестри ўз ўрнини эгаллади ва сайлгоҳдаги эстрада сахнаси олдида яхши мусиқа шинавандалари яна тўпгана бошлади.

Пляжлар сатҳини юзлаб ранго-ранг соябонлар, чодирлар мисоли чамандек буркади. Денгизда чўмилиш иштиёқида бўлган дам олувчилар пляждаги энг яхши тўқима ўриндиқларни эгаллаш мақсадида яна эрта тонгдан бу ерга оқиб кела бошладилар. Бу ерга келган ярим яланғоч одамлар қайиқлар, шиширилган тўшақлар ва денгиз велосипедларини олиш учун яна навбатда тура бошладилар.

Бакс мудоом пляжга Боженани кузатиб келаркан, ҳамма курортчилар сингари бу хушхаволи кунлардан мириқиб хузуurlана бошлади. Милевский унга ҳалақит қила олмасди. Журналист бу турнирда ҳали яна уч партия ўйин ўйнаши керак эди. Бу ўйинларнинг иккитаси — бири “Альбатрос” хўжайини билан, иккинчиси Вольф Свенсон билан бўлган ўйинлар, — унинг учун осон бўлмади, Милевский уларни жуда қийин ва оғир ўйиндан кейин базўр ютди. Бошқа турнир иштирокчилари бу ҳолни кўриб ҳайрон қолишди, чунки улар журналистнинг бу икки ўйинчини ҳеч ўзини койитмасдан осонгина ютиб олади, деб ўйлаган эдилар.

Аристотель билан Божена ўзларини олабайроқ соябон билан бошқа дам олувчилардан тўсиб, баҳузур суҳбатлашишлари мумкин эди.

— Қаллиғинг менга захрини сочди, — деди Арт елкасини офтобга тутиб ётаркан.

— Нега энди захрини сенга сочар экан? Ахир у менга уйланмоқчи бўляпти-ку! — деди чалқанча ётган қиз, куёш унинг олтин мисол товланувчи баданига шоколад ранг бахш этиб янада жозибалироқ қила бошлаган эди. — Мен унга, ўз ишимиз масаласида фақат кузда, Варшавада гаплашамиз, деб айтдим.

— Агар ҳаммаси яхши тутаса, сен унга турмушга чиқасанми?

— Билмадим, мен унга анча кўникиб қолдим, у менга астойдил ғамхўрлик қилади. Арт, сен бу жиноятни очасанми?

— Очаман. Шунинг учун ҳам келганман бу ерга.

— Биласанми, Арт, доим менга пансионатимизда яна бирон кор-ҳол юз берадигандек туюляпти.

— Бўлиши мумкин.

— Вой, бемало-ол гапиряпсанми шуни?

— Ҳозир мен маза қилияман! Куёш, денгиз, дилбар қиз...

— Мен ёқаманми сенга?

- Ҳа, айтувдим-ку, буни сенга.
- Айтмовдинг, мастлигингда оғзингдан чиқиб кетувди.
- Маслик — ростлик, дейдилар. Мен рост айтувдим.
- Демак, мен сенга ёқаман-а?
- Агар буни инкор қилсам, ёлғон гапирган бўлардим.
- Қизлар билан доим шу тарзда гаплашасанми? Биласан-ку, жавобингни эшитишни истайман.
- Сен менга жуда-жуда ёқасан, — деб Арт шундай гапирдики, қиз бошини кўтариб, унинг кўзларига боқди.
- Варшавада ҳам мен билан учрашишни хоҳлармидинг?
- “Нима бўлди ўзи бу қизга? — деб ажабланди Арт. — Гамза қиялтими дейман менга?” Йигит бош ирғади.
- Шаҳарда телефонинг борми? Майлими, сенга кўнғироқ қилсам? Бирон ерга борардик, чақчақлашардик. Ё Белянага йўл олардик, кузда у ерлар жуда хушманзара бўлади.
- А... нима деркин...
- Янушми? У менинг дўстларим билан учрашишимга қарши эмас.
- Тўйдан кейин ҳам қаршилиқ қилмасмикин?
- Мен институтни битирмагунимча унга тегмайман, — деди қиз қатъий оҳангда.
- Ҳали уч йил бор-ку! У рози бўладими?
- Бу энди унинг ўзига ҳавола. Мен ҳаммасини пухта ўйлаб олдим. Мустақил бўлишни истайман, бунинг учун эса бирон касбни эгаллашим керак.
- Ким бўлмоқчисан?
- Мен сувда сузишни машқ қиялман, сузиш бўйича йўриқчи касбини эгалламоқчиман, балки кейин тренер бўларман.
- У биладими бу ниятингни?
- Билади. Мени ҳазил қиялти, деб ўйлапти. Арт, сен милицияда ишлайсанми?
- Нега буни сўраясан?
- Мен милицияда ишлайдиганларни ёмон кўраман, кечир.
- Нега кечирим сўрайсан? Мен Варшава университетининг роман-герман факультетида ассистент бўлиб ишлайман.
- Вой, бў-ў! Ҳали шунинг учун экан-да Януш сени, муғамбирлик қиялти, ўзини немис тилини билмайдиганга соляпти, дегани... Унда швед тилини ҳам биларсан ҳали?
- Швед тилини билмайман, ҳозир шу тилни ўрганияман, лекин немис тилини чинданам яхши биламан.
- Мен бўлсам фақат инглиз тилини биламан, унияч чалакам-чатти.
- Сен жиддийроқ шуғуллан, у жуда чиройли тил. Агар Варшавадалигингда менга кўнғироқ қилсанг, сен билан бир оз шуғулланишим мумкин. Мана, кўрасан, ишинг юришиб кетади.
- Вой, Арт, бу яхшилигингни ўла-ўлгунимча унутмасдим! Уят бўлсаям айтай — мен кузда қайта имтиҳон топширишим керак.
- Бунинг нимаси уят экан? Мана, масалан, мен ўлсам ҳам имтиҳон топшира олмасдим сувда сузиш бўйича.
- Э, қўйсанг-чи! Ҳамонки, сен милицияда ишламас экансан, лекин тергов иши билан шуғулланар экансан, демак, ҳаваскор изқувар экансан-да?
- Ў, жуда оширвординг-ку! Қанақасига изқувар бўлай?
- Гапим жиддий — Януш сени машхур изқувар деб айтди, сен музейдан ўғирлаган бойликларни топганмишсан, яна...
- Лоф қилма. Ушанда, тасодифан омадим келган эди. У мендан хафа эмасми?
- Нега хафа бўларкан?
- Сен туфайли?
- Йўқ. Менинг гўдак эмаслигимни, ҳар қандай масалани ўзим ҳал қила олишим мумкинлигини у яхши билади.
- “Наҳотки, ютқазганингни тушунган бўлса? — деб ўйлади Бакс журналист тўғрисида. — Ўртада ўттиз ёш фарқ бор. Ҳарҳолда, бу жуда катта фарқ. Лекин

бутунлай бошқа энди... ўн беш ёш! Вой, қари аҳмоқ-е! Яна кўкнорихаёл қиляпсанми? Келиб-келиб сени севиб қоларканми шундоқ дилбар қиз?”

У толиба қизга нигоҳини қаратди. Бу заррин узун сочлар, латиф чеҳра, ҳозир юмук шаҳло кўзлар, опшоқ чўмилиш либосида бўлган бу гўзал қадду қомат, узун-узун чиройли оёқлар, офтоб нуридан тилга ранг касб этган ғоятда силлиқ ва нафис бадан... Оҳ, қанийди бу гўзал ҳилқатни аста-аста силасанг... Улар пляжда юришганда ҳамма ёшу қари Боженадан кўз узолмай қоларди. Етар, бас қилиш керак, шундай дилбар қизга ёқармикинман, деган хом хаёлга берилишни!

— Бориб қайиқ олишга уриниб кўраман, — деди йигит Боженага.

Омади бор экан — бир зумда қайиқ ололди ва улар соҳилдан анча узоққа сузиб кетишди. Пляждаги қизиган кумдан кўра сув ёқимлироқ эди. Ҳавони айтмайсизми! Арт ҳеч шошмай, аммо жуда эпчиллик билан эшкак эшарди. Божена қайиқнинг тумшук томонида ёнбошлаб ётганча Аристотелни диққат билан кузатарди.

— Арт, сенинг қизинг бўлганми?

— Қай маънода?

— Биронта қизни севганмисан?

— Бўлган, бир эмас, бир нечта, — деб ёлғонни бошлади у.

— Мен ишонмайман! Упишишни билмайсан-ку. Сувда сузмаймизми?

— Қайиқ нима бўлади?

— Биз унинг атрофида сузамиз.

Қиз худди балиқдай сузарди. Лекин Бакс сузишнинг биронта ҳам усулини дурустроқ билмаганидан, ҳам кўллари, ҳам оёқлари билан сувни астойдил шапиллатарди. Кейин улар ихраб-сихраб яна қайиққа чиқиб олишди.

— Оҳ, сув қандай роҳатижон-а! — деди қиз завқланиб. — Арт, сен ёмон сузмас экансан-у, лекин оёқларингни ишлатишни билмас экансан.

— Мен-а? Билмас эканманми? Ахир роса ҳаракат қилдим-ку! Ўзинг кўрдинг, оёқларимни қандоқ шапиллатганимни.

— Ҳа, нукул шапиллатдинг, лекин бефойда. Оёқларни ишлатишни билиш керак.

— Сен ўргат. Кел, бундай қилайлик: мен сенга инглиз тилини ўргатай, сен менга — сузишни.

— Бўпти. Буни Янушга айтиб, бир жиғига тегай.

— Сен ҳали қайлиғингнинг жиғига тегиш учун мени унга рўпара қилмоқчимисан?

— Мен унинг жиғига тегиш учун ҳар қандай баҳонадан ҳам фойдаланавераман. Нима, кўрқиб кетдингми? Вой, мунча мижғов бўлмасанг! Ҳали ўз қизинг учун курашишингга тўғри келиб қолса, унда нима қиласан?

— Яна қанақа қизим учун?

— Масалан, мен учун. Ахир ўзинг айтгансан-ку, сени яхши кўраман, деб.

— Қизик, қанақасига сен учун курашишим мумкин? Қачон? Ахир, сен Швецияда бўласан-ку.

— Булар ҳаммаси баҳона. Назаримда, сенга ўз қизинг учун курашишдан кўра жиноятчилар билан олишиш осонроққа ўхшайди.

— Қизим учун эмас, балки... бегонанинг қаллиғи учун курашиш.

— Оббо, янами? Бас қил!

— Жаҳлинг чиқдими? Яхшиси, айт-чи, у сенга нималарни ваъда қилди ўша афсонавий мамлакатда?

— Сен мазах қиляпсан, лекин у ерда унинг жуда катта бойлиги бор экан.

— Свенсонлар фирмасининг акцияларини айтгансанми?

— Ие, хабаринг борми? — деди қиз ҳайрон бўлиб ва изкуварга шубҳа билан қараб кўйди. — Арт, яна бирон нимани билсанг, мендан яширма!

— Мен, шунчаки, баъзи нарсаларни тахмин қиляпман. Лекин бир нарсани жуда яхши биламан: сен пулга сотиладиганлардан эмассан.

— Наҳотки аниқ билсанг? Ишончинг комилми янглишмаётганингга? Ахир ҳар бир қиз ҳам яхши уй соҳибаси бўлишни, машинаси, чиройли либослари бўлишини орзу қилади. Бунинг нимаси ёмон?

— Ёмон томони йўқ бунинг, агар ўша қизда яна арзимаган бир туйғу — хиссиёт ҳам бўлса...

— Арт, акциялар тўғрисида қаёқдан билдинг?

— Милиция ўтган йилиёқ “Альбатрос”да дам олганларнинг ҳар бири тўғрисида маълумотлар тўшлаган экан.

— Арт, бу суҳбатимиз ҳақида унга айтишимиз керак эмас.

— Бу фикрингта батамом қўшиламан.

Изқувар кечки овқатдан кейин, ўз одати бўйича, швед тили билан шуғуллана бошлади. Бу борада иши анча юришиб кетган эди, энди у шведлар билан умумий мавзуда бемалол тиллаша олар эди. Ҳозир Бакс ўз хонасида грамматика билан машғул эди.

Эшик тақиллаб, унинг хаёли бўлинди. Тақиллатган рассом экан. Унинг қимгинибгина, ҳагтоки мутеона “мумкинми?” дейиши, бирон нарса сўрамоқчи бўлганидан далолат берарди. Дарҳақиқат, арзимаган нарса — беш юз злотих пул қарз сўрагани кирган экан — “фақат икки-уч кун муддатта, кечи билан душанбагача, — деди у. — Мен бир қанча расмларимни маҳаллий маданият уйининг кўргазмасига қўймоқчиман, албатта уларнинг икки-учтасига харидор топилади, шунда қарзимни узаман”.

Бакс рассомнинг тўлайдиган қарзлари чизган расмларидан ҳам кўпроқ эканлигини жуда яхши биларди, лекин барибир “йўқ” деёлмади. Рассом миннатдорчилигининг ҳад-худуди йўқ эди, у ана шу миннатдорчилиги ифодаси ўлароқ, Баксни бир пиша арақни “майдалаш”га тақлиф қилди.

— Арағингиз борми? — қизиқсиниб сўради Аристотель ҳар эҳтимолга қарши.

— Йўғ-у... лекин ҳозир чиқиб харид қилиб келаман. Кейин сизни чақираман. Нинка жудаям хурсанд бўлади! Кейин, биласизми, сизга айтадиган қизиқ бир хабаримиз ҳам бор. Сизга қанақаси маъқул?

— Жавдари бугедай арағи. Мана, марҳамат, менинг улүшим.

Коваликлар иккинчи қаватдаги икки хонали бўлмада туришарди — битта хона уйнинг бурчагига жойлашган бўлиб, унинг деразаси ҳовлига, иккинчи хонанинг деразаси эса, марказий бўсага томонга очиларди. Бу ердаги ҳамма нарсалар, хусусан, аёл буюмлари айқаш-уйқаш, остин-устун бўлиб ётганидан уни рассом хонаси деб айтиш қийин эди. Устахона деб номланган биринчи хонага мойбўёқлар, алиф ва яна Артга маълум бўлмаган аллақандай нарсаларни аччиқ ҳидлари ўтириб қолган эди.

Рассомнинг хотини Артни зўр эҳтиром билан қарши олди.

— Хурсандмиз, жуда-жуда хурсандмиз! Кейинги пайтларда биз оқшом чоғлари уйда бўляпмиз. Олесь иш билан банд, дансинг¹лардан воз кечишга тўғри келяпти, фақат қаҳва ичгани чиқиб турамыз, у ҳам онда-сонда...

Бу “онда-сонда” сўзи кун-уззукун қаҳвахонада бир неча соатлаб бир финжон қаҳвани майдалаб ўтиришдан иборат эканлигини Бакс яхши биларди, лекин, турган гапки, ҳеч нима демади.

— Сиз ҳам қаҳвахонага бориб турасизми? У ерда сизни бир марта кўргандайман.

— Свиноуйсыцеда қанчадан-қанча қаҳвахона бор-а. Эгалари, ўзиям, пулни хазондай супириб олишяпти! Сиз нима дейсиз бу ҳақда?

— Эгалари ҳақидами? Улар яхши пул ишлашади. Ҳамма курортларда ҳам шу — бу ерга келувчилар пул сарфлагани келишади-да. “Қанақа хотин ўзи бу? Наҳотки шу мавзуда суҳбатлашимга тўғри келса?”

— Буни қаранг-а! Олесь, эшитдингми?

Олесь эшитмасди, чунки вино пишасини очиш билан овора эди (маълум бўлишича, хотини арақ ичмас экан), унинг бутун фикру зикри ҳозир пиша тикини билан курашишга қаратилган эди. Ниҳоят, у голиб чиқди.

— Ҳозир нима устида ишляяпсиз? — деб Арт анъанавий савол берди.

— Нинканинг портретини чизяпман.

— Вой, қараманг! Ҳали битмаган! — деб чинқириб юборди рассомнинг хотини ва ўзи ёпиб қўйилган тасвир олдига бориб, унинг пардасини кўтарди.

¹ Д а н с и н г — рақс майдончаси.

Изкувар тасвирий санъатни бир оз тушунар ва яхши санъат асарини палапартиш чизилган тутуруқсиз расмдан фарқ қила оларди. Бу юзга олгмиш ҳажмдаги суратда яланғоч аёл тасвирланган эди. Рассом унинг юзидаги ўз хотинига хос бўлган ибораларни — хўрлик ва ҳасад омухтасини атайлаб ифодаламаган эди. Лекин аёлнинг йўғон сонларини, шалвираган сийналарини, сўлжайган баданини худди фотографикдек аниқ тасвирга туширган эди. “Рассомнинг ичкиликка ружу қўйгани бежиз эмас экан”, — деб ўйлаган Арт бу аёлдан тобора кўпроқ нафратланар, рассомга эса кўпроқ раҳми кела бошлади.

— Ҳўш, қалай? — асосли хавотир билан сўради пани Ковалик.

— Ёмон эмас, — дея олди Арт зўрга. Агарда бизда ёлгон сўзлаган одам ўлимга ҳукм қилинадиган бўлганда, изкувар ҳозир дорга осилган бўларди.

— Ана, кўрдингми, Олесь! Сен бўлсанг мени чизишни хоҳламовдинг! Биласизми, эримнинг айтишича, унда акварель расмлар портретлардан кўра яхшироқ чиқармиш! Аквареллар-а!!

Унинг бу охириги сўзида бир олам нафрат бор эди.

— Мен тасвирий санъатнинг билимдони эмасман, қолаверса, ҳали мен эрингизнинг бошқа ишларини кўрганимча йўқ.

— Марҳамат, мана улар. Менинг портретларим, манзаравий тасвирлар, натюрмортлар. Яна ўша айтганим — акварель расмлар ҳам.

Пани Ковалик жирканиб тилга олган суратлар ғоятда мафлунокор, ранглар омухтаси нафис, муаллақ ва одмигина эди.

— Булар менга жудаям ёқди.

— Дидингизга офарин, — деди рассом ва қадаҳларни тўлдирди. — Санъат учун ичамиз!

— Яхши, мен қўшилишаман, акварель суратлар ҳам ёмон эмас, — деб ўзича ҳиммат кўрсатди рассомнинг хотини, — лекин портретни, яланғоч аёл тасвирини, ҳарҳолда, ҳеч нимага қиёс қилиб бўлмайди. Мана, Рубенсни олайлик...

— Нинка, бас қил қиёслашни, Рубенс қаёқдаю мен қаёқдаман?!

Рассом Баксга кўз қисиб қўйди ва Арт бу хотинни ўз танасининг гўзаллиги телба қилиб қўйганини тушунди.

— Биласизми, менинг яланғоч портретим учун Катовицеда қанча тўлашди? Бир варшавалик адвокат етти минг злотих берди.

— Акварель расмларимни мен ундан ҳам қимматроққа сотдим, — деб луқма ташлади рассом.

— Унда сен ҳали ичмас эдинг!

— Ке, кўй, Ниночка, яхшимас меҳмон олдида... Ҳали буни ҳам сотамиз. Сиз, пан Ковальский, ўзингизга ёққан биронта кичикроқ суратни танланг, сизга совға қилмоқчиман.

— Нега энди совға қилар экансиз? Сотиб олишим мумкин. Мана, масалан, бу акварелни. Қанча сўрайсиз?

— Икки юз злотих, — деди шошқалоқлик билан пани Ковалик.

— Нинка! Бунақаларни юз злотихдан сотган эдик-ку!

— Майли, мен икки юз злотихдан учтасини сотиб оламан, майлими? Кўндан бери ўз хонамга шунақа суратларни осиб қўйишни орзу қилардим.

— Бажонудил, сийловига яна буни ҳам олинг.

— Олесь, пан Ковальский ҳозирча суратларини олмай турсинлар. Биз уларни кўргазмага қўйиб, тагига “сотилган” деган лавҳа осиб қўямиз. Бу одамларда яхши таассурот уйотади.

— Бемалол, мен кейин олақоламан... Сиз менга ниманидир сўзлаб бермоқчи эдингиз, пан Ковалик.

— Ҳа-я, рост, — деди кайфи ошиб тили гўлдирай бошлаган рассом, — Ниночка, илтимос, сен сўзлаб бер.

— Фақат, ўгинамиз, бу ҳақда ҳеч кимга гапирмасангиз, — деб сирли оҳангда гап бошлади пани Нина. — Бундан бир неча кун бурун эримнинг иккита расмини сотишга муваффақ бўлдим, кейин бу воқеани нишонламоқчи бўлдим. Билмадим, сиз эътибор бердингизми, йўқми, ўша куни бутун оқшом биз уйда бўлмаган эдик. Биз, умуман, ўшанда уйга жуда кеч қайтмоқчи бўлувдик,

аммо қутилмаганда мен ўзимни ёмон ҳис қила бошладим, биласизми, менинг асабларим жуда...

— Ниночка, чалғима!

— Бор гапни айтяпман-да! Хуллас, биз кўзлаганимиздан барвақтроқ уйга қайтдик ва хонамизга кириб — биласизми кимни учратдик? Агар ўз кўзим билан кўрмасам, ўлсам ҳам ишонмасдим! Пан Милевскийни кўрдик!

— Тушунмадим. Нима, эшикни қулфламай очиқ қолдирганмидингиз?

— Вой, нега энди? Ҳамма гап шунда-да! — Мен, маълумки, жудаям ҳаяжонланиб кетдим, пан Милевский ҳам, худди жиноят устида қўлга тушган ўғрига ўхшарди, бунинг устига...

— Ҳозир сизга кўрсатамиз, — деб сабри чидамаган рассом хотинининг сўзини бўлди ва Баксни иккинчи хонага таклиф қилди. — Мана! — у деворга осилган қадимий бир суратни кўрсатди. — Сиз буни шунчаки бир сурат деб ўйласангиз керак? Биз ҳам шундай деб ўйлаган эдик. Аслида, бу сейфнинг эшикчаси экан!

— Пан Милевский уни ёпишга улгурмади, — деб илова қилди хотин. — Ва буни изоҳлашга уриниб кўрди.

Изкувар деворга яқин бориб, суратни диққат билан кўздан кечирди, лекин унда гайриоддий ҳеч нимани кўрмади. Шунда рассом ром четидан ушлаб, уни чапга бурди, сўнг ўзига тортди. Сейфнинг кўзга кўринмас механизми оҳиста “шиқ” этиб ишлаб бошлади ва унинг эшикчаси ён томонга сурилди, деворда тўғри тўртбурчакли хуфия жой пайдо бўлди, у жуда қалин металл тахталардан ясалган эди. Хуфия уя бўм-бўш эди. Бакс уни жуда диққат билан кўздан кечириб, унда чангдан асар ҳам топмади. Демак бу хуфия жойдан шу яқин кунларда фойдаланишган, унинг яхшилаб мойланган ва тозаланган механизми бундан далолат бериб турар эди. Бу ерда нима сақлаган бўлишлари мумкин? Журналист буни қаёқдан билибдйкин? Бу хуфия жойдан у хона эгаларининг йўқлигидан фойдаланиб нима қидирдийкин? Боровскийнинг хабари бормикин бу хуфия жойдан? Оғир бўл! Ҳаммасини пухта ўйлаб кўриш керак.

— Милевский нима деди ўшанда?

— У ҳатто бир оғиз ҳам сўз айта олмади, ундаги одатий такаббурликдан асар ҳам қолмаган эди... У чўғдек қизариб кетди, дудуқланиб, эшигинлар очиқ қолган экан, деб бизни ишонтирмакчи бўлди; йўлақдан ўтиб кета туриб, тасодифан кирибди, чунки кўпдан бери у Олеснинг ижоди билан қизиқармиш, бу ерга кириб очиқ турган хуфия жойга кўзи тушибди... шунга ўхшаш бир дунё туғуруқсиз гаплар. Мен чидаб туролмадим, “нима, ҳали сиз бизни аҳмоқ қилмоқчимисиз?” — деб шартта юзига айтдим. Шунда у, жонини хавф остига кўйиб, бу хонада юз берган жиноятни фош қилиш учун шахсан ўзи текширув олиб бораётганини ва ўз мақоласи учун материал йиғаётганини айтди. Хуфия жой ҳақида унга Рожновский айтганмиш.

— Рожновский?

— Ҳа. Ўтган йили бу икки хонада Рожновскийлар туришганди. Биз ҳозирги сизнинг хонангизда яшагандик.

— Мен ўз хонамда ҳам шунақа хуфия жой топдим, — деб ҳазил қилди изкувар ва бу гапни эшитган пани Коваликнинг кўзлари ола-кула бўлганини кўриб, кўшиб кўйди, — айтарли ҳеч нима йўқ экан унда, бир неча доллардан бошқа.

— Нималар деяпсиз? Олесь, ана, кўрдингми, яхшироқ қидириш керак, деб неча марта айтгандим сенга, ҳеч сўзимга кирмадинг-кирмадинг, сўтак...

— Ўзингни бос, жонгинам, пан ҳазил қилдилар...

— Ҳа, бу ҳазил. Рожновскийлар Боровский билан яхши танишмидилар?

— Жуда қалин эдилар. Улар бир неча йилдан бери муттасил келиб туришаркан бу ерга.

— Пан Милевский бу хуфия жойдан бирон нима олишга улгурмадимикин?

— Гапингизда жон бор. Ўзимнинг ҳам кўнглимга келувди бу, шунинг учун у ҳақда билганларимни шартта-шартта юзига солдим, ахир, биласиз-ку, ўша қимматбаҳо буюмларни биз топганимизда, уларнинг умумий қийматидан ўн фоизи бизники бўларди.

— Лекин хуфия жойни сиз топмабсиз-ку.

— Журналист, бу ерда ҳеч нима йўқ экан, деб бизга уқдирмоқчи бўлди.
— Ишондингми шу гапига? Ахир биз Милевскийни тинтиб кўролмадик-ку. У Рожновска йўқотган олгинларни қидирган бўлиши керак, албатта.

— Сиз қаёқдан билдингиз бу олгинлар ҳақида?

— Буни ҳамма билади. Рожновский хотини ўлгандан кейин бир неча кунгача, пансионатдаги ҳамма одамлардан, хотинимнинг қимматбаҳо буюмлари солинган қутичани кўрмадинларми, деб қайта-қайта сўраб-суриштирган эди.

— Журналист билан суҳбатингиз нима билан тутади?

— Милевский юлдузни бенарвон урадиганлардан, у ҳеч нима демади! Олесни бир чеккага қақриб олиб, унга беш минг злотих тавсия қилди. Иложимиз қанча — олдик.

— Бу воқеа ҳақида сиз нима дейсиз, пани Нина?

— Арзонгина қутулиб кетди. Яъни, айтмоқчиманки, уни суд қилиш керак!

— Нинка, нималар деяпсан?

— Сен жим тур! Ўтган йили у Рожновскани бўғиб ўлдирди — унинг олгинлар солинган қутичасини қўлга киритиш учун. Лекин қутичани у энди қидириб тошган! Бу ҳақда мен истаган ерингизга бориб қасам ичишга тайёрман! Ҳатто судда ҳам! Фақат ҳеч кимга гапира кўрманг бу ҳақда!

Соат ўн бир бўлди. Бакс эндигина ечиниб ётмоқчи эди, бирдан кимдир хона эшигини қаттиқ-қаттиқ гурсиллата бошлади. У эшикни очди — остонада ранги қув ўчган толиба қиз кўрққанидан дағ-дағ титраб турарди.

— Нима бўлди, Божена?

— Кечир, менга ёрдамнинг керак, — деди қиз титроқ овоз билан.

— Ичкарига кир, ўзингни бос, нима бўлганини сўзлаб бер.

— Мен... бошим қоғиб қолди... менда ҳам... шарф...

У қизни роҳат курсига ўтқазди ва унинг ипақдек майин ва момиқ сочларини аста силади. Божена ўзига кела бошлади.

— Мана, энди гапир нима бўлганини.

— Шарф, Арт, шарф. У менинг деразамда осилиб турибди.

Бакс шкафни очди. Бир жуфт шойи шарф у қўйган жойда ётарди.

— Менинг шарфларим шу ерда, юр, бориб кўрайлик-чи, деразангдаги қанақа шарф экан?

— Йўқ! Энди ўлсам ҳам кирмайман хонамга! Ўзинг бор. Мен шу ерда қоламан, майлими?

— Майли, хоҳлаганингча қолавер, мен бориб қараб кўраман. Кейин, эшигингни ҳам қулфлаб келаман. Калитинг қани?

— Хонамдаги столда ётибди. Тезроқ қайтиб кел, мен кўрқаман.

Бакс толиба қизнинг хонасига кирди. Бу ерга биринчи марта кириши эди. Чиннидай тоза, шинамгина хона, столда янги узилган гуллар, жавонда китоблар. Дераза ланг очиқ, унинг пирамонига майда қора холли жигарранг шойи шарф капалакнусха қилиб боғланган эди. Аристотель дераза олдига бориб, шарфнинг туғунини ечиб олди. Бу ҳам ўзидаги шарфлар тоифасидан эди — ўша мато, ўша ҳажм, ўша сифат...

Қутилмаганда отилган, унча қаттиқ бўлмаган ўқ овози тун сукунатини бузиб юборди. Арт дераза тагига эгилди. Яна сукунат. Ваҳимали, таҳдидли сукунат.

“Ўқ дарахтдан туриб отилди, — деб ўйлади Арт. Шу заҳоти яна бир фикр келди миясига: — Агар шу тўғри бўлса, “у” ҳали ҳам дарахтда. Жиноятчини қўлга олишинг айна пайти. Йўқ, эҳтиёт бўл, ошна, эҳтиёт бўл. Сен жуда хавфли ва доворак душман билан олишмоқчисан. Таваккал қилиш бемаънилик. Жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиш керак. Ҳозир у зулмат қўйнида, у кўринмайди, унинг қуроли бор ва у ўз қуролидан фойдаланишни билади. Хонада чироқ ёниб турибди. Биринчи навбатда, уни ўчириб имкониятни тенглаштириш керак”.

У дераза тоқчасида турган гулпувакни пайпаслаб топди. Шу тувакни чироққа отиб, уни чил-чил синдирди. Қоронғилик. Бакс эшик томонга худди мушукдек сакраб отилди, лекин мушукка хос чаққонлик лаёқати бўлмаганидан, қоқилиб йиқилиб тушди. У ўрнидан туриб, остонада кўрқувдан юраги така-пука докторга рўпара келди.

— Бу ерда нималар бўляпти ўзи? — деб сўради доктор. — Пани Чедонинг хонасида сиз нима қиляпсиз?

— Биз хоналаримизни алмаштирдик, — деди шу пайт бу ерда ҳозир бўлган қиз. Бакс эса ҳеч нима демай, зинадан пастга ўқдай отилиб тушиб кетди.

— Сен доктор билан йўлакда бўлиб тур! — деб қичқирди у югуриб кета туриб. — Мен ҳозир қайтаман.

Ҳовли сув куйгандек тинч ва осуда, қилг этган жон кўринмасди. Бинодан ўн метрча нарида иккита азим туп қорақарагай тикка қад кўтариб турибди.

Тунда жиноятчининг изини қидириш бефойда эди. Арт бир оз вақт девор соясида атрофга қулоқ солиб қимир этмай турди. Ҳаммаёқ жимжит, на “тиқ” этган товуш, на бирон садо, на барглар шигири эшитиларди. Иккинчи қаватдаги марказий хоналарда чироқ ўчди. Ингмар Свенсоннинг хоналари шу ерга жойлашган эди. Баъзи хоналарда ҳали чироқлар ёниқ эди. Уйга қайтиш керак, бу ерда тургандан фойда йўқ.

Холлда Арт Розочкага рўпара келди, у уйкуга ётишдан олдин меҳмонхона эшигини беркитаётган эди.

— Сиз ҳеч нима эшитдингизми? — сўради Арт ундан.

— Йўқ. Нимаиди? Бирон гап бўлдимми?

— Пан Ковалик зерикканидан хотинини бўғиб қўйибди. Пан Боровский қаерда?

— Ҳазилингиз қурмасин! Шеф қоронғи хонада, суратларни чиқараяпти.

Бинонинг ертўла қисмига торгина зинадан тушиларди, бу ерда хизмат хоналари — кирхона, дазмолхона, қозонхона, омборлар жойлашган эди. Боровскийнинг фото устахонаси ҳам шу ерда эди.

Боровский эшикни дарров очақолмади. Бакс эшикни икки марта тақиллатди.

— Ҳа-а, сизмидингиз? — Пансионат хўжайини йўлакка чиқди. — Сизни ичкарига таклиф қилолмайман, у ер қоп-қоронғи, чироқ ёқиш мумкин эмас: фотографиялар эритмага солинган. Балки, тепага чиқармиз?

— Кетдик, мен сиздан ҳозир “Альбатрос”да ким йўқлигини билиб беришингизни сўрайман.

— Бирон гап бўлдимми? Юринг. Биз буни калитларга қараб аниқлашимиз мумкин.

— Бундан фойда йўқ. Биринчи навбатда мен йўқ бўлиб чиқаман унда.

— Бўлмаса, хоналарни айланиб чиқа қолай.

— Раҳмат. Мен сизни панна Чедонинг хонасида кутаман.

Толиба қиз билан докторни Арт ўзи қолдирган ерда учратди.

— Раҳмат, доктор. Божена, бир дақиқага хонангга кирайлик.

Қиз шифтга осилган шиша абажурнинг чил-чил синганини, ерда эса гултувакнинг сополаклари сочилиб ётганини кўриб ҳайрон қолди, лекин ўзини тетик тутди ва, нима гап ўзи, дегандек, Баксга савол маъносида қараб қўйди. Бакс бу тартибсизлик сабабини қизга тушунтирди.

— Жавонда стол лампаси бор.

Улар лампа чироқни ёқиб хонани тартибга солишга киришдилар. — Шиша абажур парчалари ва гултувак сополаklarини йиғиб олиб, хонани супуриб чиқдилар. Қиз ҳаяжонини яшира олмади:

— Арт, мен ўқ овозини, кейин ниманингдир гурсиллаганини эшитдим...

— Эшитганинг, чиндан ҳам ўқ овози эди, уни менга қарата отишди, кўркма, бошқа отишмайди энди. Тезроқ йиғиштирайлик, ҳозир Боровский келади бу ерга.

Арт ўқни тахминан икки метр баландликда деворга қалалиб қолган еридан топди. У деворга унчали чуқур кирмаган экан. Изкувар дарров уни қаламтароши билан ковлаб олди. Бу кўрғошин ўқнинг уч томони озгина пачақланган эди. Қиз унинг хатти-ҳаракатини жимгина кузатиб турди.

— Арт! — деб қиз бирдан йигитнинг елкасига маҳкам ёпишиб олди, гўё содир бўлган ҳодисага у эндигина тушунгандай эди. — Сени ўлдириб қўйишлари мумкин эди-ку! Э худоим-е! Мени деб...

— Унда менинг арвоҳим умрбод ўша аблаҳни таъқиб қилган бўларди. Умрбод... Сен шарфни қачон кўрдинг?

— Келган заҳотим. Келганимда... ҳозир айтаман, ҳали соат ўн бўлмаган

эди. Мен, Януш ва Коваликлар “Чайка” қаҳвахонасида ўтирувдик. Мен Януш билан гижиллашиб қолдим-у, туриб бу ёққа жўнаб қолдим.

— У сени кузатиб қўймадимми?

— Мен рухсат бермадим. У гирт маст эди. У тушлиқдан бошлаб тўхтамай ичди. Януш мени кузатгани орқамдан чиқди, мен ундан қочиб кетдим.

— Келганингда эшигинг қулфмиди?

— Ҳа. Мен битта калитни доим ёнимда олиб юраман, иккинчиси холлдаги яшиқда бўлади. Арт, мен қўрқиб кетяшман!

— Қўрқма, ҳаммаси ўтиб кетди.

Эшик очилиб, Боровский кириб келди. У ўз одати бўйича таъзим бажо қилди ва деди:

— Авф этгайсиз, илтимосингизни бажардим. Ҳозирги дамда эр-хотин Свенсонлар, жаноб Нильсон, эр-хотин Коваликлар ҳамда бизнинг муҳтарам муҳарриримиз уйда йўқ эканлар.

— Миннатдорман сиздан. Менимча, юз берган ҳодиса ҳақида ҳеч кимга айтмаганимиз маъқул. Сиз нима дейсиз?

— Фикрингизга батамом қўшиламан! Шундоқ ҳам нохуш воқеалар қўпайиб кетди менинг пансионатимда. Ҳарҳолда, милицияга хабар қилсакмикин?

— Кераги йўқ, яна бир кечани бедор ўтказишимиздан нима фойда? Сиздан беҳад миннатдорман, саломат бўлинг. Хўш, нима қиламиз? — деб сўради Арт қиздан Боровский чиқиб кетгач.

— Шу ерда қол, бўлмаса, қўрққанимдан мижжа қоқмай чиқаман.

— Яхши, сен ўрнингга ёт, мен мана бу ором курсида ўтириб чиқаман.

— Уни менга яқинроқ суриб қўй, кейин деразани ёп. Мен чироқни ўчираман — ечинишим керак.

— Сен ечиниб ётавер, унча мен бориб хонамни қулфлаб келаман.

Арт қайтиб келиб ором курсини пайпаслаб топди. Тун зим-зиё, осмонни қора булутлар буркаб олган эди.

— Қўлингни менга бер, Арт, қўрқма, еб қўймайман. Ёнимда эканлигингни билиб ётишим керак.

— Мен ёнингданман.

— Бер қўлингни.

Қиз унинг қўлини ўзининг илиқ ва майин қўлига олди. Арт қўзларини юмди, шунда у ўзини тўбсиз жарга кулаб тушаётгандек ҳис қилди. У айнан ҳозир бу юз берган ҳодисани ниҳоятда совуққонлик билан таҳлил қилиб, хулоса чиқариши лозим эди, лекин у бутун диққат-эътиборини бир соат олдин содир бўлган воқеаларга қаратишга ўзини қанча мажбур қилмасин уринишлари зое кетди. Болалигида у дарё бўйига келиб, чалқанча ётиб осмонга боқишни яхши кўрарди, шунда у ҳеч нима ҳақида ўйламас, бутун жисму жонини бахтли тўйгулар қамраб олар эди. Шундай ҳиссиёт ҳозир ҳам уни ўз оғушига олди ва у ўзини мутлақо бошқара олмай қолди.

— Арт, то ухлаб қолганимча кетмайсан-а?

— Ухла, кетмайман.

— То тонг отгунча кетмайман, деб сўз бер, сенсиз қўрқаман.

Қўзлар аста-секин қоронғи муҳитга кўника бошлади ва энди хонадаги нарсаларнинг шарпалари кўзга ташлана бошлади. Қизнинг юзи оппоқ ёстиқ устида қора доғ бўлиб кўринди. У бир маромда нафас оларди — демак ухлаб қолган. Арт ўрнидан туриб, қизнинг қўлини оҳиста тўшагига қўйди ва яна қайтиб жойига ўтирди-да, фикрларини бир ерга жамлаб, вазиятни чуқур мулоҳаза қилишга киришди.

Миясида фикрлар айқаш-уйқаш бўлиб кетган эди. “Ўзи кимни отмоқчи бўлишди? Мени, бунга шубҳа йўқ. Хона ёп-ёруғ эди, қотил мени Божена деб ўйлаган бўлиши, шу билан бирга, ўз олдига қизни ўлдиришни мақсад қилиб қўйган бўлиши мумкин эмас. Аниқроғи, у қизни чўчитиб юбормоқчи бўлган, шунда қиз, турган гапки, ёрдам сўрагани юғуради. Кимнинг олдига? Биринчи навбатда ўз қайлигининг олдига. Лекин қотил қотмадан келган дароз Баксни хушбичим журналист деб ўйлаши мумкинми?”

Бўлмаса, нега у нишонга теккизолмади? Ахир масофа яқин эди-ку! Ё ноқулай вазиятда бўлганмикин? Ўқ узган Милевский бўлиши мумкинми?

Ҳамонки у қизнинг орқасидан эргашган экан, уни назардан қочириш мумкин эмас, лекин анави шарф... уни боғлашга улгурармиди? Коваликлардан суриштириб кўриш керак... Лекин бу шартмикин? Улар икки злотих учун, Милевский бир дақиқа ҳам ёнимиздан нари кетмади, ҳатто ҳожатга ҳам чиқмади, деб қасам ичишдан тоймайдилар. Жин урсин уларни!”

Артнинг киприклари юмила бошлади, у ухламасликка қанча уринмасин, охир-оқибат, барибир, пинакка кетди.

У уйғонганда, қараса, оёқлари стулга жойлаштирилган, устига эса каттакон жун рўмол ёпилган эди. Тонг ота бошлабди. Божена яноғини бир кафтига кўйиб тинчгина ухлар, сочлари юзининг ярмини ёпиб қўйган эди. Бакс соатга қаради — вақт тўрт ярим бўлган эди. Энди кетса бўларди, лекин қиз бирдан уйғониб кетиб, уни ёнида кўрмаса, кўрқиб кетиши мумкин. Йўқ, яна бир оз кутгани маъкул.

Божена соат олтидан ошганда уйғонди.

— Шу ерда бўлганинг қандай яхши!

— Сен тунда уйғонувдингми?

— Ҳа, устингга жун рўмол ёпиб қўйдим, қаттиқ ухлар экансан, сезмадинг ҳам.

— Афсус... Хўп, бўлмаса, мен борай.

Йўлак бўм-бўш эди. Пастдан оёқ товушлари, идишларнинг бир-бирига урилган оҳиста жаранг-журунги эшитиларди. Пансионат уйғона бошлаган эди. Бу янги кун яна нималарни бошлаб келаркин?

Дарҳақиқат, бу кун анча-мунча янгиликлар олиб келди, яна, бу ҳол эрта тонгдан бошланди. Бакс нонушта қилгани пастга тушишга отланганида ҳали соат саккиз бўлмаган эди. Шу пайт унинг олдига нотаниш бир эркак кириб келди — унинг милиционер эканлиги бир чақирим наридан сезилиб турарди.

— Мени майор Шиманский юборди, — деб у рапорт бераркан, Баксга кулранг қоғозга ўралган пакет узатди.

Ниҳоят, Арт кўпдан кутаётган маълумотларни олди. Шоша-пиша сургичли муҳрни синдирди (“Павел доимо расмиятчи бўлган”), хатни чўнтагига солиб қўйди. (“Нонушгадан кейин ўқийман”). Шу пайт тасодифан кўзи юборилган материалларнинг биринчи бетига тушди. “Е тавба! Пани Ковалик? Ҳа, тўғри, ўтган йилги материалларда бу аёл ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмаган эди (айтилишича, унинг ўшанда паспорти бўлмаган), шунинг учун, терговчилар пансионатнинг рўйхат дафтаридаги, аёлнинг ўз оғзидан ёзиб олинган маълумотлар билан чекланишган эди. Вой тўнкалар-е! Мана, энди рассом хотинининг ҳақиқий исми ва фамилияси аниқланибди. У... Нина Миллер экан!”

Миллер. Бу фамилия кўп нарсани ойдинлаштиради. Бу нафақат рассом хотинининг, шунингдек Наталья Рожновсканинг ҳам қизлик фамилияси эди. Улар опа-сингилмикин? Йўқ, уларнинг ота-оналари бошқа-бошқа бўлган. Утай опа-сингиллар бўлса-чи?

Изқувар Мария Решелнинг хотира дафтаридаги бир ёзувни эслади: Н.Миллер 1943 йил, 5 декабр. Бу Н. Ҳарфи ва сана нимани билдиради? Ҳозирча аниқ эмас.

* * *

Нонушта сукутда ўтди. Балки тунда юз берган воқеадан айримлар беҳабардир, лекин шунга қарамай, бутун жамоанинг танг кайфиятда эканлиги сезилиб турарди. Одамларнинг савол назари билан бир-бирларига қараб қўйишларига на Бакс, на пансионат хўжайини эътибор берди. Журналист Божена билан суҳбатлашишга чоғланиб кўрган эди, аммо қиз унга шундай нафратона қараш қилдики, у олдида турган сут бўтқасига бурнини тикқудек бўлиб, бошини эгиб олди ва муносабатни тиклашга бошқа жазм қилмади.

— Машбум жума, — деб ҳазил қилмоқчи бўлди мезбон. Доктор унга жўр бўлди:

— Эртага кечкурун рақс оқшоми ўтказишни таклиф қиламан! Баски орамизда эркаклар кўпчилик экан, Розочкадан илтимос қиламиз: дугоналарини кечамизга таклиф қилсин...

— Сизнинг ўз таниш қизингиз бор! — деб Божена унга пичинг қилолмай туrolмади.

— Мен ўзимни ўйлаётганим йўқ, панно Чедо, масалан, олайлик, ана пан Ингмар, пан Ковальский, пан Петер...

— Пан Ковальский ким билан рақсга тушишини билади, сиз бошқаларнинг ташвишини қилинг.

— Ажойиб фикр! — деди Боровский қувонч билан. — Хўш, бошқалар қандай қарайди бу таклифга?

— Келинлар, рақс кечасини якшанба куни ўтказайлик, — деди Милевский. — Эртага биз турниримизнинг охириги партияларини ўйнашимиз керак.

— Уйинни соат нечада бошламоқчисизлар? — деб Ингмар Свенсон олдин журналистга, кейин норвегияликка қараб қўйди. Улар ўзаро пичирлашиб келишиб олишди ва журналист жавоб берди:

— Бошқа ҳамма партиялар тутагандан кейин, яъни, аниқроғи, фақат тушшиқдан кейин.

— Ундай бўлса, — жилмайганча қафтларини бир-бирига ишқади Боровский, — якшанба куни кечликдан кейин кичкинагина ўтириш қиламиз. Совринларни тантанали равишда топширамыз.

— Совринларни эртага топширсак ҳам бўлади, — деди Вольф Свенсон.

— Йўқ, йўқ! — оёқ тираб туриб олди Боровский. — Албатга тантанали вазиятда топширамыз. Коньяк ҳам ичамиз, агар голиб...

— Ҳаммамиз оз-оздан ташлаймиз, — деб таклиф қилди рассом. — Арақ сотиб олиш керак, балки... вино ҳам.

— Ҳечқанақа “балки-малки”си йўқ, Олесь, албатга бир неча шиша энг яхши нав винолардан харид қиласизлар, — деб гапга аралашди унинг маликаси.

— Мен газаклар тайёрлайман, — деди “Альбатрос” хўжайини, — Розочка бир жуфт дугонасини бошлаб келади.

— Хўп бўлади, хўжайин.

Нонуштадан кейин изқувар пансионат ҳовлисига чиқди, азим туп қорақарағайларга назар ташлади. Ўқ узган одам на у, на бу дарахтга чиққан, агар дарахтда туриб отганида ўқ деворга қийшиқ бурчак ясаб ботган бўларди. Йўқ, “мерган” дарахтга чиққан бўлиши мумкин эмас.

Ҳар эҳтимолга қарши, Бакс дарахтлар тагидаги майсаларни диққат билан кўздан кечирди, аммо ҳеч қандай из тополмади. Дарахтларнинг танасида ҳам янги шилинган ё чизилган излар йўқ эди. У қаердан отган бўлиши мумкин?

Арт атрофига кўз югуртирди. Боровскийнинг мулки қўшнисидан баланд гишгин девор билан тўсилган эди. Шу ердан отдимикин? Девор анчагина қалин, одам унинг устида бемалол туриши мумкин. Бакс девор тагига бориб, унинг кулранг шувоқларига қўл теккизиб қўрди. Баъзи ерлардаги шувоқлар тўкилиб қизғиш гишглар очилиб қолган эди. Ҳа-а, деворнинг айни мана шу ери тўғри унинг деразаси рўпарасида экан.

Бакс оёғи остига қаради ва бирдан сесканиб кетди. Шундоққина девор тагида эркаклар ботинкасининг бир жуфт изи яққол кўзга ташланиб турарди. Изнинг тумшук қисми анча ботикроқ, “Девордан сакраб тушган”, — деб ўйлади изқувар ва энгашиб қаради. Бу резина тагчарми тарам-тарам бўлганидан “трактор” деб ном олган ботинканинг изи эди. Арт бундай ботинкани Петер Нильсоннинг оёғида кўрган эди.

Мария Решель шофёрлар қўлқопини кийган одам томонидан бўғиб ўлдирилган эди — аёлнинг бўйнида қолган мой ва бензин доғлари шундан далolat берарди. Қотил автомашина эгасими? Агар шундай қарорга келинадиган бўлса, “Альбатрос”да истиқомат қилиб турган ажнабийларнинг ҳаммасида, журналистда, пансионат хўжайинининг ўзида ҳам машина бор.

Бакс ўз хонасига қайтиб чиқиб, бугун эрталаб олган ҳужжатларни ўқишга киришди. Биринчи ҳужжат эр-хотин Коваликлар ҳақида эди. Эр-хотинмикин улар? Рассом Александр Ковалик, дарҳақиқат, уйланган эди, лекин ўн беш йил бурун у хотинини ташлаб, ўз тақдирини Нина Миллер билан боғлаган эдики, бу жувон ўзини рассомнинг илҳом париси деб ҳисоблаб, қаттиққўл ҳомий сифатида унинг барча масалаларини ўзи ҳал қилар ва шу йўсинда шўрлик рассомнинг маликаи дилоромига, агар аниқроқ таърифлайдиган бўлсак,

маликаи дилозорига айланган эди. Хотини Коваликдан ажрашишга розилик бермаган, эҳтимол, рассомнинг ўзи ҳам буни қаттиқ туриб талаб қилмагандир? Изқувар Нина Миллернинг бир вақлар Лодзь опереттасида раққоса бўлганини ўқиб оғзи очилиб қолди, бу аёл қарамоғига рассомни илинтиргач, саҳнани ташлаган.

Рожновскийлар. Қирқ саккизинчи йилда турмуш қуришган ва доим Шецинда истиқомат қилишган. Мўйна билан савдо қилувчи шахсий фирмалари — кичик қорхоналари бўлган. Ҳамма иш билан, асосан, хотин шуғулланган, эр деярли бугун вақтини шахматга бағишлаган. О, мана бу ажойиб маълумот, жуда қизиқарли. Свиноуйсьцеда Рожновсканинг виллеси бўлиб, у бу виллани олтмиш биринчи йилда сотган. Қаранг, уни... Боровский сотиб олибди! Ҳа, ҳаммаси тўғри келяпти, Жеромский кўчаси, қирқ тўққизинчи уй. Бу даргоҳ ҳозирда “Альбатрос” деган романтик ном билан аталади. Мана буни янгилик деса бўлади! Рожновска уни арзон-гаровга, бор-йўғи уч юз саксон минг злотихга сотиб юборибди, дарвоқе, у пайтларда уйлар арзон эди, балки бу бино тубдан таъмирлашга муҳтож бўлгандир?

Рожновска бу уйни қаяқдан олган экан? Ҳа, мана. Кўчмас мулк ҳақидаги нотариал акт қирқ еттинчи йилдаёқ Наталья Рожновсканинг қизлик фамилияси — Миллер номига тузилган. Бу мулк унга отасининг васиятномаси асосида теккан. Ҳа, бу далиллар кўп нарсаларни ойдинлаштиради. Ҳар йил сайин “Альбатрос”га қадам ранжида қилиб турган Рожновскийлар бу ерда ўзларини жуда эркин ҳис қилганлар, бу ердаги ҳар бир гўша, ҳар бир қазноқ уларга худди беш қўлдай маълум бўлганки, бунга ажабланмаса ҳам бўлади.

Спортчи журналист Януш Милевский. Бўйдоқ. Унинг энг кўп қизиққан нарсаси, эҳгириси десак ҳам бўлади — шахмат. Шахмат композицияларининг назарийчиси, амалиётчиси, муаллифи, у Швеция ва Норвегияга — Стокгольм, Мальмё, Ослоларга тез-тез бориб туради. Чет эл командировкаларида бўлганида спортдан ташқари мавзуларда ҳам қизиқарли хабарлар ёзади. Изқуварга Милевскийнинг Скандинавияда олиб борган бошқа фаолияти ҳам маълум эди, лекин фақат бир нарсаси — олган қалам ҳақи унча ҳайратомуз бўлмаган журналист шундай катта миқдордаги акцияларни қаердан олди экан? Унинг шунча пулни қаердан олаётгани мавҳумлигича қолган эди. Янги олинган хужжатларда ҳам бу тўғрида ҳеч нима дейилмаган эди.

Роман Боровский. Свиноуйсьцеда у қирқ бешинчи йилдан бери яшайди. Аниқроғи, бу ерларга у қирқ иккинчи йилда истило пайтида келиб қолган: ўшанда немислар Пенемюндеда ҳарбий истеҳком қуриш учун Варшава аҳлини мажбуран ҳайдаб келган эди. Озод этилганидан сўнг у шу ерларда қолиб кетган. О, сюрприз устига сюрприз! Маълум бўлишича, у урушдан кейин Свиноуйсьцеда харобазорларни тозалаш ва янги уйлар қуриш бўйича кичик бир фирма ташкил қилган. Бу фаолияти унга мўмайгина даромад келтирган ва ҳампортларининг иззат-ҳурматиға сазовор бўлган. У ҳатто район кенгашига депутат этиб ҳам сайланган. Кейин шахсий фотоательесини очган. Иши жуда яхши юриша бошлаган бўлса керак, сал вақт ўтар-ўтмас бу уйни сотиб олган. Эллигинчи йилда хотини ўлиб бева қолган; бадавлат одам, унинг банкдаги омонати миқдори — етти хонали сонни ташкил қилади ва бу сон муттасил равишда ортиб бормоқда, зеро, курорт шахридаги пансионат ҳамда фотоателье ҳазилакам даромад келтирмайди.

Докторнинг қисқагина таржимаи ҳолида қизиқтирадиган ҳеч нима йўқ эди. У яқинда ўзи туғилиб ўсган Познанда институтни битирган ва ўша ерда касалхонада ишлаб бошлаган. Ота-онаси ҳам врачлар, отаси ўлган, онаси ҳалигача ишларкан. Онаси билан икковининг Познань чеккасида кўримсизгина уйлари ва мўъжазгина боғчалари бор.

Мария Решелнинг таржимаи холи далилларга бирмунча бой ва қизиқарлироқ. Бу ерларга у ўттизинчи йилдаёқ келган, эрга тегмаган, ишлаган. Ие, шошма, шошма! Нима бу? Изқувар ўз кўзларига ишонмай майда сатрлар билан тўлдирилган саҳифани қайта бошдан ўқиб чиқди. Ҳа, бундай экан: Мария Решель урушдан олдин Норман Миллер деган одамнинг уйи ходимаси бўлган! Рожновсканинг отасиникида! Арт ҳозир бу қизиқарли сатрларни ўқиётган уйда!

Изқувар қоғозни бир четта қўйиб, пешонасининг терини артди. Ана холос!

Бунақада, Решелнинг тақвим-дафтарчасидаги: “Н.Миллер 1943 йил, 5 декабр” деган ёзув кекса Миллер ҳақида бўлиши мумкин-ку! Текшириб кўриш керак, 5.12.43 чол ўлган кун эмасмикин? Бундай ҳолда, рассомнинг хотини Норман Миллерга ким бўлиши мумкин? Аниқлаш ва аниқлаш, ҳаммасини бошқатдан ўйлаб кўриш керак...

Скандинавияликлар ҳақида маълумотлар кам эди, чамаси, Швеция ва Норвегия ҳукуматлари полякларнинг расмий сўровларига, ким билсин, бу коммунистларнинг нияти нима экан, деб шубҳаланишган бўлса керак, бир қадар эҳтиёткорлик билан жавоб бериб юборишибди.

Ингмар Свенсон Стокгольмдаги балиқ овловчи кемалар учун жиҳозлар ишлаб чиқарувчи катта бир фабриканинг хўжайини эди, бундан ташқари, бошқа фирмаларда ва биринчи навбатда укасининг фирмасида ҳам унинг акциялари бор эди. Асосий акциядор ва Мальёмдаги балиқ овловчи кемалар верфининг шерик эгаси Вольф Свенсон акасининг фирмаси билан “ҳамкорлик” қиларди — бунинг ажабланидиган ери йўқ: соҳа бир.

Адвокат Петер Нильсоннинг кун кечириши, маълум бўлишича, асло адвокатлик маоши ҳисобига эмас экан. Унинг ҳам ихтиёрида бир даста салмоқли акциялар бор экан, лекин қандай акциялар эканлиги аниқланмаган. Яна унинг Ослода баъзи бир кўчмас мулклари ҳам бор экан. У Ингмар Свенсон сингари бева, лекин икки боласи бор. Улар неча ёшда — бу ҳам аниқланмаган.

Изкувар ўзи учун энг қизиқарли туюлган маълумотларни қайта кўриб, уларни сумкасига солди, лекин, ўйлаб кўриб, яна қўлига олди ва уларни милиция бўлимига олиб бориб топшириш мақсадида, қарнай қилиб ўради. “Булар ўша ерда бехатар бўлади. Павелнинг одамларига қойил қолиш керак, ёмон ишланмаган”.

Дўстининг хайрихоҳлик билдириб ёзган қисқагина мактуби Артга ниҳоятда эҳтиёт бўлиш кераклигини яна бир бор эслатган ва унда айрим аниқ маълумотлар кўрсатилган эди. Масалан, у мактубда Рожновскийнинг чет элга қочиб кетганлиги сабаблари изоҳланган эди. “Бу сабабларни, — деб ёзибди Павел, — кўпроқ Рожновскийнинг ўз жамғармаларини ошириш мақсадида, мана, бир неча йилдирки, амалга ошираётган молиявий фирибгарликларидан қидирилса тўғрироқ бўларди”. У банкротга учраш ва қамалиш хавфи остида бўлган, шунинг учун ҳам чет элга қочиб кетган. Лекин буларнинг ҳаммаси тахминлар, аммо аслида қандай бўлганикин? Балки у хотинини ўлдиргани учун, жиноий жавобгарликдан қўрққанидан қочиб кетгандир? Лекин энди Мария Решелни ўлдирган зинҳор у эмас, албатта; умуман, унинг бу жиноятга дахли бўлгани амри маҳол.

Мана энди ҳаммасини, ҳар битта арзимас икир-чикиригача бамайлихотир мулоҳаза қилиб кўриш керак. Арт ҳаммадан ҳам сайр чоғида, қаёққа кетаётгани ҳақида ўйламай, узоқ вақт ёлғиз юрганида яхши фикрлар эди. У ана шундай сайлгоҳни кўз остига олиб кўйган эди — шаҳардан шарқ томонга йўналган асфальт йўл ҳаммаёғи дарахтзор улкан парк орқали ўтарди.

Бакс йўл-йўлакай милиция бўлимига кириб, у ерда бояги кулранг пакетни қолдирди. У поручикдан телефон орқали Шиманский билан уланишни ва юборган қимматли маълумотлари учун унга миннатдорчилик билдиришни илтимос қилди.

— Яна, — деб қўшиб қўйди изкувар, — майорга айтингки, мен бу шахмат жанги нима учун олиб борилаётганини фаҳмлагандайман. Унугмайси-а? Хўш, ўзингизнинг ишларингиз қалай? Ўелингизни юта бошладингизми? Жуда соз! Ҳали олдинда мен билан ўйнашингиз турибди! Машқни давом эттираверинг.

У ана шу сайр чоғида ўзига аён бўлган барча ҳолатларни ниҳоятда синчковлик билан галвирдан ўтказиб кўрди ва ўз тахминларининг янги олинган далиллар томонидан тасдиқланаётганини мамнуният билан таъкидлади. Ҳолбуки, у ўз тахминларини олдинга сурганида ҳали улар фақат тахминлар эди, холос. Мана энди... Сабаб! Жиноятни очишда унинг сабабини ёки сабабларини аниқлаш нақадар муҳим аҳамиятга эга! Баъзида бундай сабаб дарҳол маълум бўлади, баъзида эса, унга эришиш учун жуда мураккаб, оғир йўлларни босиб ўтишга тўғри келади. Мана, ўша сабаб деярли ойдинлашди. Мажозий ибора билан гапириладиган бўлса, воқеалар занжири деярли тайёр,

фақат бир нечта ҳалқаси етмаётган эди. Ҳа, тайёр, албатта! “Деярли” сўзига келсак, бу фақат Артнинг ўзига, унинг илмий ҳалоллигига хос ибора. У топади ҳали ўша ҳалқаларни. Эртага шахматда ҳал қилувчи ўйин бошланади, у, яъни Аристотель Бакс ҳам, албатта, юриш қилади.

Ким ютаркин? (Шахмат турнирида ким ғолиб чиқаркин, зеро умумий ғалаба қандай яқунланишига Арт асло шубҳа қилмасди.) Ҳамиша совуққон ва оғирқарвон Петер Нильсонми ёки ашаддий ва мард шахматчи, ажойиб назарийчи Януш Милевскийми? Сабр-матонат, метин иродами ёки мутлақо кугилмаган юришлар билан амалга оширилган оқилона, аммо қатгис ўйинми? Бу олишувда дуранг натижа бўлмайди, зеро турнир низомида, агар ўйин дуранг билан тугаса, янги партия ёки то ғалабагача янги партиялар ўйналади, деб қайд қилинган. Ғолибга бир неча минг злотих турувчи ажойиб кумуш кубок ва серкўёш Франциядан келтирилган — бу ҳам ғоятда ажойиб, — бир пиша коньяк тегади. Бу турнирнинг биринчи, аммо асосий бўлмаган соврини. Асосий совриннинг қиймати бу сингари кубокларнинг жуда кўпидан ва бундай коньякларнинг — ҳатто серкўёш Франция маҳсули бўлса ҳам, — сон мингтасидан ортиқроқдир.

* * *

“Альбатрос”нинг бугун аҳли шахмат столчаси теграсига тўпланди. Нафақат пансионат меҳмонлари, шунингдек уй соҳиби, ҳаттоки оёқлари чиройли Розочка ҳам шу ерда эдилар.

Қуръа бўйича оқ доналар билан норвегиялик ўйнайдиган бўлди. Чамаси, бу ҳол журналистга ёмон таъсир қилди, шекилли, у аввалига ҳеч ўзини боса олмади. Рақиблар бир-бирларига кўл беришди, стол ортига ўтиришаркан, бир-бирларига ҳазил-ҳузул гаплар айтишди, лекин бу гаплар уларнинг оғзидан жуда қийинчилик билан чиқаётгани яққол сезилиб турарди — ўйин ниҳоятда кескин бўлиши, ҳамма нарсанинг фақат шу партия натижасига боғлиқ эканлиги маълум эди. Турнирнинг қолган муаммолари куннинг биринчи ярмидаёқ ҳал бўлган эди: рассом учинчи ўринни эгаллади, қолган ўринларнинг аҳамияти йўқ. Тўғри, бир ўйинни қайд қилиб ўтиш қизиқарли: доктор охириги ўринни эгаллади. Бугун эрталаб у ёш бола Олафга ютқазиб қўйди, шўрликни роса мазаҳ қилишди. Ҳа, энг ёш турнир қатнашчиси Олаф ғалабага интилувчи ирода кучини намоён қилиб фахрий соврин — чиройли альбом олди, энди у бурни кўтарилиб гердаийб юрарди.

Шахмат — бу жанг. Агар шахмат тахтаси атрофида иқтидорли рақиблар учрашган бўлса, бундай шахмат жангида шафқатсиз олишувлар, ҳарбий найранглар, ҳар қайси дона учун жон-жаҳд билан курашувлар беҳисоб бўлади. Бу ўйинда ҳар битта юриш эътиборга олинади, ҳар бир пиёда қадрланади, чунки ўйиннинг якуни айнан шу пиёдага боғлиқ бўлиши мумкин. Шунингдек, ташаббус кўрсатиш, ёки ундан маҳрум бўлиш биринчи даражали аҳамиятга эга. Шахматда жанг олиб бораётганда нафақат ўз кучини, рақибининг ҳам кучи қай даражада эканлигини билиш жуда муҳимдир — бу кучларни менсимаслик ёки уларга ортиқча ишонинг жуда хавфли.

Рақиблар ҳеч шошмасдан доналарни: пиёдалар, шоҳ, фарзин, филлар, асплар, руҳларни битта-битталаб шахмат тахтасига тера бошладилар. Ўн олтига ўн олти жангчи бир-бирларининг рўпарасида бир текисда саф тортдилар. Уларнинг кучлари сон жиҳатидан тенг, аммо ҳамонки, биринчи юришни оқлар бошлар экан, улар бу билан ўзлари учун қулай бўлган ҳужум стратегиясини танлашда айрим имтиёзга эга бўладилар. Турган гапки, буни ҳали ғалаба гарови деб бўлмайди, лекин у ўйинчига қандайдир имтиёз беради. Ҳаммавақт эмас, албатта. Шахмат тарихида қора доналар билан ўйнашни афзал кўрган ўйинчилар ҳам бор.

Норвегиялик дастлаб асп билан юрди. Журналист айнан шундай юришни кутган бўлса керак, шекилли, у ҳам ўйлаб ўтирмай асп билан юриш қилди.

Бакс бу партиядо эски ҳинд ҳимояси усули қўлланаётганини тушунди. Навбатдаги юришлар унинг тахмини тўғри эканлигини тасдиқлади, бу юришлар

“дуранг” натижа бериши аниқ эди. Жиддий курашчи фақат миттельшпилдан кейин бошланадиган партияда ўзи шунақа бўлади. Чиндан ҳам, мана, йигирматадан юриш қилинган бўлса ҳам, рақибларнинг на униси, на буниси заррача имтиёзга эриша олди. Пиёдалар ва сипоҳлар иккала томонда ҳам баб-баравар қурбон берилди. Тўғри, ташаббус, бояги-боягидай, норвегиялик томонидан эди, шундай бўлишим керак эди, чунки биринчи бўлиб у юришни бошлаган эди-да.

Орадан икки соатча вақт ўтди. Томошабинлар ўйиннинг боришини таҳлил қилишга энди ожиз эдилар, чунки улар ўйинчиларнинг тактикасини ҳам, кўзлаган режаларини ҳам тушунолмай қолган эдилар. Норвегиялик кўзини шахмат тахтасидан узмасди. У лабларини чирт юмганча, икки кўли билан бошини чангаллаб ўтирарди. Журналист эса ўзининг одатий кибру ҳавосини унутгандай, на ҳазил гаплар айтар, на жилмаярди, чехрасида тажанглик ифодаси мавжуд эди.

У терлаган пешонасини артиб, танаффус қилишни сўради — бу таклиф унинг рақибини учун ҳам, бу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси учун ҳам кутилмаган ҳол эди. Одатда ёмон аҳволда бўлган ўйинчи танаффус берилишини таклиф қиларди — нафасни ростлаб, ўзига келиб олиш, ўйин суръатини сусайтириш мақсадида.

Танаффус эълон қилинди. Ҳамма гимирлаб қолди, улар бу партия ҳақида фикр алмашиб, ўз тахминларини айтишди. Фикрлар ҳар хил эди.

Норвегиялик трубка тугатди, Милевский сигарета кетидан сигарета чека бошлади. “Негадир жуда оширворди кашандаликни”, — деб ўйлади изкувар.

У дераза олдида туриб, бу мураккаб партия ҳақида ўйларкан, рақибларнинг имкониятларини таҳлил қиларди. Нильсонда зиғирдаккина бўлса ҳам устунлик мавжуд эди, лекин Бакс бошқа бир ҳолни аниқ тасаввур қила бошлаган эди — журналистнинг ўйини юришмаётган эди, у ташаббусни ҳеч қўлига ололмай, фақат ҳимояга ўтиб олган эди, ҳолбуки ҳимояда доимо унинг омади келмасди. У ҳужумга ўтган чоғларида ўзини яхши ҳис қилар, ҳужум — унинг жону дили эди.

Артнинг ёнига толиба қиз келди.

— Нима, бутун сен эрталабдан иш билан банд бўлдингми? — сўради қиз таъна қилгандай.

— Кечир, мен баъзи нарсаларни ўйлаб олишим керак эди.

— Рақс тушишга борамизми?

— Биз-а?

— Ҳа, биз, сен билан мен. Нима, тушунтиролмадимми?

— Мен рақс тушишни билмайман, охириги марта мен...

— Ҳозирги рақсларни ҳамма ҳам бемалол ижро эта олади. Бир ерда турволиб, тиззаларингни букиб-букиб олаверасан, мусиқа маромига тушиш-тушмаслигинг шарт эмас. Хўш, яна баҳонанг борми?

— Фақат кийиб бориш учун костюмим йўқ.

— Вой, шу ҳам баҳона бўлибди-ю! Курортда рақсга биттагина чўмилиш либосида ё салла ўраб боришинг ҳам мумкин. Борамизми? “Чайка”га борамиз — мен кечаги ноҳуш таассуротларни бошимдан соқит қилсам девдим.

— Божена, чиндан ҳам эгнимдагидан бошқа кийимим йўқ менинг... — Бакс эгнига жинси шим ва тўқ ранг катак-катак кўйлак кийган эди.

— Жуда яхши-да, сен спортчи кийимида, мен бўлсам кичкина қизчага ўхшаб кийинаман. Хоҳласанг, шарфларингни боғлаб олишинг мумкин.

— Энди кўркмайсанми?

— Энди бошқа ҳеч қандай кор-ҳол юз бермас, пан изкувар?

— Мен қаёқдан билай? Божена, мен ҳали яна бу ерда шахмат ўйинини томоша қилсам девдим.

— Бемалол, улар ўйинни соат ўнгача тугатишади. Мен кечликдан кейин физиллаб бориб, чипта олиб келаман. Келишдикми?

— Келишдик. Лекин Януш нима деркин?

— Менинг нима ишим бор?

— Нима, кўрмайсанми кайфияти бузуклигини?

Қизнинг кўзларида “ялт” этиб учқун чақнади ва Бакс, нега эсига солдим-а,

деб афеусланди. “Гирт овсарман, нимамга ишонапман, Божена бояги-боягидай ўшани ўйляяпти”.

— Унинг аҳволи қалай, Арт?

— Яхшимас, бу партияни ютиши амри маҳол.

— Януш ўзига жуда ишонган эди. Нима, битта кубокни ютқазса, эт-бети камайиб қолармиди? Бир муздай душга тушиб чиқса, димоғидан тушади-қолади.

— Йўқ, бу ерда ўйин кубок учун бораётгани йўқ.

— Бўлмаса, нима учун?

— Билмайман. Балки... сен учундир?

— Мен бунақа ҳазилни ёқтирмайман, Арт! Бундоқ тушунтириброқ гапир, нима бўляпти?

— Бу ўйинга шундай дов тикилганки, шу дов туфайли иккита аёл жонидан жудо бўлди.

— Ҳеч нарсага тушунмаяпман! Бу шахмат ўйини қотиллик билан боғлиқми ҳали? Шундай олижаноб ўйин-а! Арт, сен ниманидир биласан, менга айт! Ё ўзинг ҳам ҳали унча ишонмайсанми?

— Шунчаки, менда ҳозирча асосли далиллар йўқ. Лекин бир нарсага қатъий ишонаман: турнирда тикилган довнинг қиймати унинг соврини — кубокниқидан жуда-жуда қатта.

— Балки сен ҳақдирсан. Ўзим ҳам Янушнинг бу турнирда ҳаддан ташқари қатта эътибор бераётганидан шубҳалана бошлаган эдим. Бу ўйиндан жуда йирик пулларнинг иси келяпти, тўғрими?

— Бўлиши мумкин.

— Шунинг учун ҳам у шахматдан бошқа ҳамма нарсани унутиб юборган экан-да! Йўқ, сен унга бир қара, юзида... Арт, ҳали ютқазганича йўқми?

— Йўқ, лекин норвегияликнинг қўли шича баландроқ.

— Сенингча, олдига бориб, уни ғалабага илҳомлантириш менинг бурчимми? — деб сўради қиз кинояваш оҳангда.

Лекин Бакс мутлақо жиддий тарзда жавоб қилди унга:

— Агар кўнглини кўтарсанг, анча далда бўларди унга.

— Анойи йўқ. Олдин у келиб мендан кечаги қилиғи учун узр сўрасин. Виждони бўлса, бугун эрталабоқ кечирим сўраган бўларди.

— Гапинг тўғри, лекин унинг мияси ҳозир фақат шахмат билан банд-да.

Қиз журналист томонга кўз қирини ташлаб қўйди. У бир чеккада ёлғиз ўзи сигаретани сигаретага улаб чекиб турарди. Унинг чеҳрасида аввалги кибру ҳаводан асар ҳам қолмаган эди.

— Ҳа, уни ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаган эдим. Нима қилай, Арт?

— Нега тушунмайсан-а? Мен ачинапман унга, маслаҳатим — ўзинг олдига бор. У сендан кечирим сўрайди, кўнгли таскин топади, кейин ўйини ҳам юришиб кетади.

Божена бир оз тарадудланиб тургач, деди:

— Ҳа, майли, сенингча бўлсин. Унинг олдига бораман, лекин сен унутма — соат ўнда-я!

Милевский Бакс томонга миннатдорона қараб қўйиб, шахмат столчаси ёнига анча хотиржам кайфиятда ўтирди.

Ўйин давом этди. Энди рақиблар ҳар бир донани суриш олдидан анча узоқроқ ўйлай бошладилар. Кечлик бошланиб, партия яна бўлинди. Кечликдан сўнг эса, кураш жуда кескинлашди. Иккала рақиб ҳам бир неча пиёдаларини, кейин рухларини ҳам алмаштиришди. Энди ўйиннинг энг нозик ва энг муҳим босқичи бошланганди, зеро, ҳар бир қилинган ҳаракат рақибларидан бирига позицион ёки моддий устунлик бериши мумкин эди.

Мана, соат тўққиз ярим бўлди. Бирдан Нильсон ранги қув ўчиб, бошини чангаллаб олди — янглишиб, пиёдасини бериб қўйган эди. Рақибни унинг бу хатосидан шу заҳотиёқ фойдаланиб қолди. Томошабинлар ҳаяжонлана бошлаганди.

Бу ҳал қилувчи дамда ўйинчиларни кузатиш жуда қизиқарли эди. Милевский ўпкасини тўлдириб чуқур нафас олди ва руҳи анча енгил тортиб нафас чиқарди. Ҳозир у ўзи ҳам ҳеч кутмаганда рақибини нокаут қилиб, дарров ринг бурчагига

бориб туриб олган боксчини эслатарди. Норвегиялик юзини кафтлари билан ёпди, лекин ирода кучининг зўри билан қўлларини туширишга ва шахмат тахтасига назар ташлашга ўзини мажбур қилди. Кейин у столда ётган кичкинагина блокнотига бир нимани ёзиб қўйди, беихтиёр қўлини трубкасига узатди, лекин уни бир чеккага суриб қўйиб ғамгин бош чайқаб қўйди. Унинг йўл қўйган хатоси битта пиёдасидан жудо қилган эди. Ҳолбуки, у кўзлаган йўллар жуда пухта ўйланган эди-я! Яна битта юришдан кейин рақибни уни бурчакка тикиб қўйди. Начора, хужумга берилиб кетиб, пайқамай қолибди, энди ўзи мудофаага ўтиши керак.

Милевский хужумга ўтди. Энди ҳар битта юришини ўйлаш учун Нильсонга кўпроқ вақт керак бўла бошлади. Уйин чўзилиб кетди.

— Балки, қолдирармиз? — таклиф қилди журналист ҳиммат кўрсатиб. — Эртага эрталаб тугатармиз?

Норвегиялик ўйлаб ўтирмай рози бўлди. Энди у бугун тун ухлаб, ором олиш ўрнига бу партияни таҳлил қилиш билан шуғулланади, турли хил вариантлар ўйлаб кўради, ўзининг навбатдаги юришлари тактикасини ишлаб чиқади. Сулҳ айни вақтида тузилганди. Чамаси, рақибни ҳам шундай фикрда эди, у шахмат тахтасидаги вазиятни қайд қилиб, шу заҳоти меҳмонхонани тарк этди.

Божена кириб келди. Баксининг унга кўзи тушдию энтикиб, нафаси қайтиб кетди. Кенг оқ ёқали ҳаворанг қўйлак кийган қиз латофат мўъжизаси эди. Бадқовоқ шведлар уни кўриб жилмайиб қўйишди, рассом унга бўйнини чўзиб қаради, завқи ортган Боровский тамшаниб қўйди.

Аристотель бир нима деб гўлдирай бошлаган эди, лекин қиз унга кулоқ солмади:

— Бемаъни гапни қўй. Сенга ёқаман, шунинг ўзи кифоя.

— Аммо сенинг ёнингда мен худди... худди...

— Бас, Арт! Ундан кўра, айт-чи, партия нима бўлди?

— Эртага қолдирилди қора доналар устунлигида. Кўрдингми, ёрдам берди олдига борганинг.

— Қўйсанг-чи! Юр, кетдик, кечга қоламиз. Жуда яхши ўринлар тўғри келди бизга. Такси тўхтатишга уриниб кўрамиз.

Энг яхши тунги қаҳвахонанинг рақс зали одамларга тўлиб кетган эди. “Ростдан ҳам, бу янги расм бўлган рақслар ҳеч қийин эмас экан”, — деб ўйлади Бакс. Аввалига у анча ийманиб турди, лекин бора-бора ғайратга кириб кетди: дам у, дам бу ёққа сакраш, гоҳ олдга, гоҳ орқага эгилиш, сакраб-сакраб, қарсак чалиш, ўз атрофида айланиш — ҳеч қийин ери йўқ бунинг...

Аристотель икки-уч қадаҳ ичганидан кейин, жазаваси тутиб кетиб, қўлларини ўйнатишда бошқалардан қолишмади, бўйнини гўё шойи шарф эмас, қўйлагининг тор ёқаси сиқаётгандай, гоҳ у, гоҳ бу ёққа кескин-кескин бура бошлади. Бу ердагилар уни швед деб ўйлашганди, бунга нафақат унинг паллапартиш кийиниб, бўйнига шарф боғлаб олгани, балки ёнидаги ҳайратомуз гўзал қиз ҳам сабаб бўлган эди. Модомики, бизда азалдан ҳар қандай ажнабий расм-таомилларга, шу жумладан, аҳмоқона хатти-ҳаракатларга — аниқроғи, биринчи навбатда, аҳмоқона қийшанглашларга тақлид қилиш фарз деб ҳисобланар экан — бу сафар айрим рақс тушаётганлар Артнинг бетайин қўл ўйнатишларига, Фарбда айнан шундай рақс тушишади, деган ишонч билан, тақлид қила бошлагандилар.

Божена-ку, ҳайратомуз муваффақият қозонди. Гарчи залда мафтункор, ҳағтоки соҳибжамол жувон ва қизлар кўп бўлса ҳам, уларнинг биронтаси бизнинг қизимиз олдида ип эша олмади. Ҳам навнихол, ҳам дилбар, ҳам ажойиб қадду қомат! Қизнинг этаги жуда калта қўйлаги, одми ҳаёт тарафдори бўлган Аристотелнинг фикрича, унинг чиройли узун оёқларини очиқ намоийиш қилиши мумкин эдики, чиндан ҳам ҳозир ҳамманинг кўзи Боженага қаратилган эди, бунинг устига бу қиз гоёта абжирлик ва зўр ғайрат билан рақс тушарди.

Мана, соат ўн икки бўлди, бир ҳам бўлди, энди вақт-соат иккига қараб кетди.

— Бирон-бир иссиқ таом еб олсак бўларди, — деб таклиф киритди қиз.

Шундагина қоринлари очгани эсларига тушди. Буфетда ҳам, ошхонада ҳам егулик ҳеч нима қолмаган эди, арақдан бошқа.

— Анавилар жўжа гўшти ейишяпти, кўшни гриль-бардан олиб келишганга ўхшайди, — деди Аристотель кўшни стол атрофида ўтирганларни кўрсатиб. — Хоҳласанг, фириллаб бориб келаман!

— Жуда яхши, ичкилигимиз бор. Арт, ёқдим сенга рақс тушиш?

— Ёмон эмас, лекин мен сув бўлиб кетдим. Хоҳламадим-да, сен билан бошқаларнинг рақс тушишини. Хўв анави нусха сендан ҳеч кўзини узмаяпти!

— Нима, сенга халақит қилиптими шу? Вой, Арт, рақс тушишда иблиснинг ўзи экансан. Ҳеч тасаввур қилмаган эдим. Яна бошқа пайтда рақс тушишга борамизми?

— Сен билан ҳар куни боришга ҳам розиман!

Тунги соат иккида оркестр аъзолари асбобларини намойишкорона йиғишга бошладди. Шу заҳотиёқ “галабларга биноан концерт” буюришни хоҳловчилар топилиб қолди. Юз злотихга икки-уч дақиқа, беш юз злотихга беш дақиқа. Хунобгарчилик.

— Кетдик, Арт. Шарфларинг қани?

— Ҳозиргина шу ерда, стул суянчигида эди. Қаёқда қолдидикин?

— Йўқ, уларни кўрмаганимга анча бўлди. Балки биз уни дераза... — қиз айтмоқчи бўлган гапни тугатолмади, кўз олдида ўта ваҳимали хотиралар гавдаланди. Изкуварнинг ранги ўчиб кетди. — Арт, сенга нима бўлди?

— Божена, кечир, мен тезроқ қайтишим керак!

— Майли, кетдик. Вой, шошмасанг-чи...

— Мана пул, ўзинг тўлаб қўясан, мен чопдим.

— Арт, шошма, шошма!

Бакс Божени қолдириб, йўлида учраган одамларни туртиб, итариб эшик томон отилди. У кўчага чиқиб, таксилар тўхтайдиган ерга югурди ва навбатда турган одамларнинг дарғазаб ҳайқириқларига парво қилмай (“Кечирасиз, бизлар навбат кутиб турибмиз”), эндигина келиб тўхтаган машинанинг эшигини силтаб очиб, “гурс” этиб ҳайдовчининг ёнига ўтирди. Ҳайдовчи унга ҳайрон бўлиб тикилиб қолди, лекин бу галати йўловчи қўлига тутқазган юз злотихли пулни кўрдию машинасини турган еридан ўқдай учуриб кетди.

Такси пансионат олдида таққа тўхтади. Бино қоронғи зулмат кўйида эди. Бакс машинадан сакраб тушиб, икки ҳатлашда остонага етди. Яхшики, ёнида калит бор эди — пансионатта кеч қайтадиганларнинг ҳаммаси ҳам калитларини холда қолдиришмасди. Тезроқ, тезроқ! Холл қоп-қоронғи эди. Чироқ ёқтич қаердайкин? Ҳа, мана, у пайпаслаб топди. Лекин чироқ ёнмади. Изкувар бир амаллаб бориб, зинага етди ва икки-уч пиллапоя оша сакраб юқорига отилди. Мана, иккинчи қават, учинчи...

Яқин орада бир нима гурсиллаб тушди. Тезроқ! Падарига лаънат — бунча қоронғи... Мана, шу яқин ўртадан яна қандайдир нотаниш товуш эшитилди. Милевскийнинг хонасида, шекилли. Ҳалокатга учраётган одамни қутқариш керак деган хаёл ундаги ўзини ҳимоя қилиш инстинктини ўтмаслаштириб қўйган эди!

Мана журналист хонасининг эшиги. Очиқ эканми? Қизиқ... Бакс юзигагина ёпиқ эшикни итариб очиб, қоронғи хонага отилиб кирди. Кўзни қамаштиргудек ўткир шуъла ва шундан сўнг бошга урилган қаттиқ зарба, унинг калласини улкан пўлат исканжа билан қаттиқ сиққандай бўлди. Сўнг у қушдек енгил тортиб, баҳузур тубсиз жар қаърига қулади.

* * *

Мана сизга учинчи зарба. Эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилиш керак эди, лекин қотил шошиляпти, у фурсатни бой бериб қўйиши мумкин. Бакс душманнинг ўзини пана олганлигини, ҳали у албатта ўзини кўрсатажани биларди, лекин бу нарса кейинроқ, яқшанба куни, турнир якунланганидан кейин рўй бериши керак эди. Қора асп шошиляпти. Нима учун? Бунинг сабабини топиш қийин эмас: у кўрқяпти. Кўрқмоқда!

Бакс ҳали батамом ҳушига келмаган ҳолда кўзини очиб, ўз қаршисида кўрқиб йиғлаб турган Боженани кўрди. Қизнинг ёнида қовоқ солиб жиддий қиёфада доктор, ундан сал нарироқда — Боровский турарди. Боровскийнинг орқасида ҳам кимдир бор эди-ю, лекин Артнинг кўз олди ҳали хира бўлганидан, уни таний олмади. Изқувар кўзларини юмди, кейин яна очишга жазм қилганида, энди одамларнинг юзлари аниқ-аниқ кўрина бошлади. Кулоғига докторнинг жуда узоқдан туриб айтгандай овози чалинди:

— Мана, энди ҳаммаси яхши бўлади.

— Нима бўлди ўзи? — деб сўради Бакс ва ўз овозини танимади.

— Бошингизга номаълум оғир буюм билан уғишган, — деб жавоб қилди доктор. — Хайғият, бошчаноғингиз бақувват экан, зағба сизни қағахт қилиб қўйган, холос.

— Мен анча вақт беҳуш ётдимми?

— Яғим соатча. Сиз қимигламанг, ҳали ҳағакат қилиш мумкин эмас сизга?

— Муҳаррирга нима бўлди? — деб Бакс фақат эндигина ҳамма воқеани, яъни ўз жонини хавф остида қолдириб, оёғини қўлига олиб югуриб келганини эслай бошлади. У ёрдамга шоншан эди. Улгурдимикин? У бошига тушган зарбани эслаб инграб юборди.

— Илтимос, қимиг этмай ётинг, — деб дарҳол унинг тепасига энгашди доктор. — Пан Милевскийдан сизга хавотир олманг.

“Демак, улгурибман. Яхши!” Бошдаги оғриқ аста-секин пасая борди, изқувар яна ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин боши айланиб, яна ўзини ёстиққа ташлади.

— Илтимос, қимигламанг, — деб такрорлади доктор. — Ҳозир сизга яна биг мағга укол қиламан, шундан кейин гаплашишингиз мумкин, фақат ётган егингизда.

Уколдан у анча енгил тортди, оғриқ деярли қолмади. Бакс фикрларини бир ерга жамлашга, нималар бўлганини эслашга уриниб кўрди, лекин боши худди ари инидек ғувиллар, тундаги ҳодисаларни хотирда тиклашнинг ҳеч иложи йўқ эди. Ҳа-я, Божена, қўйлагининг оппоқ ёқаси...

— Божена, эсимга сол...

— Биз сен билан рақ тушгани “Чайка”га борган эдик, — деб ҳикоя қила бошлади қиз. Докторнинг чехрасида таажжуб ва шубҳа ибораси намоён бўлди. “Жин урсин, шундай соҳибжамол қизнинг мента ишқи тушганига ишонмаяпти!” — Кейин уйга қайтмоқчи бўлдик, шунда сенинг шарфларинг йўқолганини пайқаб қолдик. Ва сен дарҳол югуриб кетдинг...

“Шарфлар? Ҳа, ҳа, дарров кўнглимга келди... Кейин такси, ўпкасини қўлтиқлаб югуриш, пансионатдаги зулмат. Мен зинадан ўқдай учиб чиқдим, учинчи қават, қандайдир товушлар. Кейин Милевский хонасининг эшиги, уни итариб очдим, аллақандай кўзни қамаштирувчи ўткир нур... У нима эди ўзи?”

— Мени ким топди?

— Мен. — Қизнинг овози худди хушоҳанг мусиқадай эшитилди. — Мен ҳам такси ёллаб сенинг орқангдан етиб келдим. Пансионат эшигининг иккала табақаси ланг очик эди, холга югуриб кириб, тўхтаб қолдим, чунки қаердалигини билмасдим, кўрқиб кетган эдим, бахтимга таксичи кетиб қолмаганди, ундан мен билан бирга ичкарига киришни илтимос қилдим, яхшиямки унинг чўнтак фонари бор экан... Сени чарчатиб қўймадимми?

— Гапир, гапиравер!

— Таксичи чироқни тузатмоқчи бўлиб, сётчикни қидира бошлади, лекин мен унинг қўлидан фонарчасини юлқиб олиб, бу ёққа, юқорига отилдим, ҳеч кимни учратмадим. Сен Янушнинг эшиги олдида, йўлакда бошинг қонга беланиб ётгандинг. — Фақат шундагина изқувар боши боғланганлигини кўрди. — Арт, мен жудаям кўрқиб кетган эдим, шунда чинқириб юборган бўлсам керак...

— Сиз, панна Чедо, дод солиб бутун пансионатни бошга кўтагингиз, — деб доктор мулойимлик билан гапга аралашди. — Мен ўғнимда биг сактаб тушдим, дағво хонамдан отилиб чиқдим. Ҳаммаёқ қоп-қоронғи эди, лекин мен кўнгоқ эмасман. Тўғи, кўзимга чиғоқ нуғи кўгинди, агағ уни нуғ дейдиган бўлсак. Мен, бағибиг йўлакка югуғиб чиқдим! — фахр билан ўз нутқини яқунлади ёш табиб.

— Мен... мен сени ўлдиришган, деб ўйладим, шунинг учунам жуда кўрқиб кетувдим. Пан доктор, яхшиям шу киши бор экан, сени синчиклаб кўздан кечириб чиқди-да, тириклигингни, нафас олаётганингни айтди, кейин... эй худо, кейин...

— Нима яна, Божена?

— Яхшиси, пан доктор айтақолсин, энг аввал у кўрди, менинг барибир, тилим бормайди...

— Сизнинг хатадан холи эканлигингизга ишонч ҳосил қилганимдан кейин, мен бу аснода олдимизга югуғиб келган пан Коваликдан пастга тушиб, дори қутичани олиб чиқишни илтимос қилдим, ўзим эса фонагчани олиб, пан муҳаффиғнинг хонасини ёғитдим ва... — шу ерга келганда доктор туғилиб қолди, лекин изкувар ундан давом этишни илтимос қилди ва табиб ҳикоясини давом эттирди: — ва мен... пан муҳаффиғнинг ўз ўғнида чўзилиб ётганини кўрдим. Мен, очигини айтсам, эсанкигаб қолдим, панна Чедо яна қичқиға бошлади, пани Ковалик ҳам жўг бўлиб қичқиғди, биласиз-ку, аёллаг...

— Шунгачаям чироқ ёнмадимми?

— Ҳа, чиғоқ анча вақтгача бўлмади. Ниҳоят, чиғоқ ёнганидан кейин, мен сизни ўз хонангизга кўтағиб олиб киғишни буюедим-да ўзим пан муҳаффиғнинг олдига киғдим. У қимиг этмасди, аммо нафас олағди. Мен тез ёғдам қақиғишларини буюғдим, келишиб, уни касалхонага олиб кетишди.

— Сиз уни кўздан кечирдингизми?

— Юзаки. Менинг фикгимча, у уйқу доғисини кўпғоқ ичиб юбоғган. Худди ўликдай қимиг этай ётағди.

— Сиз мардона ҳаракат қилибсиз, доктор. Раҳмат сизга. Туришим мумкинми энди?

— Ҳағакат қилмаганингиз яхши эди. Бошингиз оғғияптими?

— Йўқ. — Бакс ёлғон гапирди. Боши оғриқнинг зўридан торс ёрилай деётган эди.

— Агар шу гост бўлса, оғганизмнингиз жуда бақувват экан. Яхшиси, яна яғим соатча ётганингиз маъкул. Тун ҳали.

— Тун? Нималар деяпсиз? Ҳа, дарвоқе, тун экан. Миямда ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Яна бир марта раҳмат сизга, доктор.

Бакс бошини зўрға буриб деразага қаради. Тонг ёриша бошлаган эди. У соатига қаради — уч ярим.

— Ҳўп, мен боғай, бўлмаса, — деди доктор. — Сиз қолағсиз, панна Чедо? — Қизнинг бош ирғганини кўриб, илова қилди: — Агағ кеғак бўлиб қолсам, қақиғавеғинг ҳеч тоғтинмай.

У чиқиб кетди ва бу ерда икки ёш қолди. Аристотель қўли билан қизни ором курсига таклиф қилди, лекин Божена тўшакнинг бир четига, унинг ёнига ўтирди.

— Қаҳванг борми? Йўқми? Унда ўзимникини олиб келиб дамлайман. Бир финжондан ичсак ёмон бўлмайди.

Қиз чиқиб кетиб, электр чойнак, қаҳва идиши ва стаканлар кўтариб кириб келди.

— Арт, даҳшат-ку, бу! Нималар бўляпти? Мен ортиқ дош беролмайман. Наҳотки милициядан ёрдам сўрашинг мумкин эмас?

— Бундан нима фойда? Лекин шундоқ ҳам милиция менга ёрдам бериб турибди.

— Бу кам.

— Бошқа иложи йўқ, мен ўзим бу ишни...

— Мана, ҳалитдан икки марта жонингга қасд қилишди. Арт, ахир бу билан ўйнашиб бўлмайди! Януш-чи? Унга нима бўлганини билмайсанми?

— Олдиндан ишлаб чиқилган сценарий бўйича ҳаракат қилишяпти: олдинга кучли уйқу дориси, кейин эса...

— Уёғини айтмай қўяқол, тушундим.

— Парво қилма, энг муҳими — улғурдим.

— Қандай даҳшатли кун!

— Хафа бўлма, яқинда ҳаммаси тугайди, гапим аниқ, ишонавер.

— Арт, ахир сен машҳур изкуварсан-ку, наҳотки, шу чоққача бу ишнинг

тагига етолмаётган бўлсанг? Наҳотки, ҳалигача жиноятчининг кимлигини билолмадинг?

— Менда тахминлар бор...

— Тахминлар! Ҳали шу тахминларига қўшиб ўзингниям ўлдириб кетишади! Нега тушунмайсан ахир? — қиз деярли чинқириб гапирди, у ҳаяжонланганидан бугун борлиқни унутиб қўйган эди. У ана шу ҳаяжонланган пайтида янаям очилиб, ҳуснига ҳусн қўшилгандики, Аристотель буни кўриб беихтиёр жилмайиб қўйди. — Ё тавбангдан кетай, бу кишининг яна жилмайганлари ортиқча! Сенга аччиқроқ дамлайми?

Божена қаҳва дамлаш билан банд бўлди. Хушбўй, ўткир ва қайноқ қаҳва. Бундай қаҳвани ичиш — жоннинг ҳузури!

— Божена, сен чарчадинг.

— Жудаям, мен бориб, бир оз мизғиб олай. Ҳали нонуштага ҳам уйғонолмасам керак, сен мени уйғотарсан, хўпми? Соат еттида эшигимни тақиллат.

Нонушадан кейин Арт такси олиб, Божена билан биргаликда касалхонага жўнади. Эгния алмисоқдан қолган мундир кийган чол — эшик оғаси, гарчи қиз ўзини беморнинг синглиси қилиб кўрсатган бўлса ҳам, уларни ичкарига киритмади. Шунда Бакс сийқаси чиқиб кетган бўлса ҳам, ҳануз панд бермайдиган далилни ишга солган эди, шу заҳоти улар учун касалхона дарвозаси очилди. Лекин ичкарида, йўлакда улар иккинчи ғовга рўпара келишди. Бу — навбатчи врач эди.

— Милевскийми? Ҳа, у бизда, лекин олдига кириш мумкин эмас.

— Мана бу пани унинг хотини, у эридан жуда хавотирда.

Врач толиба қизга бошдан-оёқ мафтункорона нигоҳ ташлаб чиқиб юмшади:

— Шу ерда кутиб туринлар, олдин мен бориб аҳволидан хабар олиб келай.

— Арт, нега унақа дединг?

Лекин шу пайт врач қайтиб келди ва ҳозир беморни кўриш мумкин эмаслигини қатъий тарзда баён қилди.

— Нима учун?

— Унинг ҳозирги аҳволи бунга йўл қўймайди.

— Доктор, сиз унинг аҳволи ҳақида муфассалроқ гапириб беролмайсизми?

— У ҳали ҳушига келмади.

— Мен уни албатта кўришим керак, — деб талаб қила бошлади Бакс. — У билан гаплашмайман, фақат кўраман.

— Нима, сиз милицияданмисиз?

— Ҳа, шунақароқ. Менинг ваколатимни район милиция бўлимидаги поручик Вятер тасдиқлаши мумкин. Хўп десангиз, унга кўнғироқ қиламиз.

— Ҳожати йўқ, ишондим сизга. Лекин сиз, илтимос, шу ерда қолинг. Агар гап эшитадиган бўлсам бир киши учун эшита қолай.

Изкувар оқ халат кийиб, навбатчи врачнинг кетидан иккинчи қаватга кўтарилди. Журналист боксда (хос хонада) бир ўзи ётарди. Унинг юзи заъфарон, пешонасида реза-реза тер томчилари.

— Нима, у ўзини-ўзи заҳарлабдими? — қизиқсиниб сўради врач.

— Ҳа.

— Хотинининг касригами? Хотиниям...

— Зўр-а, тўғрими? Бечорага хиёнат қилган... мен билан топишиб.

Врач унга, тушунмадим, дегандек қаради, лекин қаради-ю ҳазил қилаётганини тушунди.

— Доктор, сиз уни текшириб кўргандирсиз? Сўзлаб берсангиз...

— Мен афв этасиз-у, лекин ҳаққим йўқ буни айтишга...

— Мен милицияданман, — деб такрорлади Бакс ва врачга ИИМнинг Бош бошқармаси томонидан берилган гувоҳномани кўрсатди. Арт камдан-кам ҳолларда фойдаланарди бундан, мана, ҳозир қўл келиб қолди. Врач гувоҳнома билан танишиб чиқди, айниқса, унинг муҳрини диққат билан кўздан кечирди.

— Бизга келиб тушган беморни кўздан кечирар эканман қуйидаги хулосага келдим: у долларган билан заҳарланган. Бу жуда кучли уйку дориси. Мен унинг ошқозонини ювиш, укол қилиш ҳақида кўрсатма бердим...

— Сизнингча, у ўша уйку дорисини қай миқдорда ичган?

- Анча кўп, лекин ўлим хавфи йўқ. Беморнинг организми бақувват экан, менимча, тузалиб кетади.
- Қачон хушига келаркин?
- Менимча, бир соатларда, узоғи билан — икки соатдан кейин.
- У беҳуш ётганида бирон гап айтдимми?
- Ҳа, шахмат ҳақида, қандайдир пуллар тўғрисида гапирди, яна бир неча марта “васиятнома” деб чинқирди, қайта-қайта бир аёл исмини такрорлади. Божена эди шекилли. Хотиними?
- Йўқ, бу унинг ўйнаши.
- Охҳо! Бало-ку! Шу ёшида-я?
- Доктор, беморнинг васиятнома ҳақида нима деганини эслолмайсизми?
- Уни ўғирлашди, деб айтди. Яна у кўп сўқинди. Болехонадор қилиб сўқинишга устаси фаранг экан. Ҳатто немис тилида ҳам сўқинди, маҳоратини кўрсатиш учун.
- Ҳа, у полиглот¹. Яна бошқа бирон нима айтдимми? Илтимос, эслаб кўринг, доктор, бу жуда муҳим.
- Хў-ўш, яна у Швеция ҳақида бир нималар деди. Кейин... шошманг, нимадир деди шахмат ҳақида. Ҳа, эсладим, агар янглишмасам, “шахмат менга тегиши керак”, деб айтди. Яна бир гапи эсимга тушди: “Бакс хавfli”. Мана шу гапига тушунмадим, ҳолбуки бу сўзни илгари ҳам бир неча марта эшитганман. “Бакс” нима дегани ўзи?
- Бу... бу портловчи модда, чиндан ҳам жуда хавfli. То у хушига келгунча касалхонада кутиб турсам майлими? Мен албатта у билан гаплашиб олишим керак.
- Навбатчилик пайтим тутаяпти, ҳамкасбимга тайинлаб кўяман.
- Журналист фақат тушга бориб хушига келди. Кўзини очди-ю Бакс билан Боженани кўриб, илжайишга уриниб кўрди, ҳатто ҳазил ҳам қилди:
- Шарфларингиз менинг бўйнимни безаши керак эди.
- Ўқинманг, биттасини сизга туҳфа қиламан. Лекин бўйнингизга шарф боғлашдан олдин сизни уйку дориси билан роса меҳмон қилишибди. Бу ҳақда ўзингиз нима дея оласиз?
- Ҳеч нима. Сиз шундай бўлганига ишонасизми?
- Мен докторларга ишонаман.
- Икки дона люминал таблеткасини ютгандим, бу тўғри. Ҳеч уйқум келмади.
- Йўқ, гап жуда катта миқдордаги дори ҳақида боряпти. Кимдир сахийлик қилган. Сиз тахмин қила оласизми — ким бўлиши мумкин?
- Йўқ. Мен ўйиндан кейин ўз хонамга чиқдим ва фақат коктейл ичдим — уни ўз рецептим бўйича сут, ҳар турли мева шарбатлари ва бир чақмоқ муздан ўзим тайёрлайман. Хонамда ҳеч ким йўқ эди...
- Уйқуга ётиш олдидан ўзингизни яхши ҳис қилдингизми? Бошингиз оғримадими? Кўнглингиз беҳузур бўлмадими? Балки нохуш кайфиятда бўлгандирсиз, бошингиз айлангандир?
- Йўқ, мен ҳеч нима сезмадим. Соат ўн иккигача партияни таҳлил қилиб ўтирдим, бу таҳлил менга фақат ҳузур бағишлади, мен бу ўйинда осонгина ютдим. Кейин уйқум келди, бунинг ҳам ажабланидиган томони йўқ, вақт алламаҳал бўлган, мен жуда чарчагандим. Ўрнимга ётдим, лекин ҳеч уйқум келмади, ана шунда иккита люминал дорисини ютиб, устидан коктейл ичиб юбордим. Кейин нима бўлибди?
- Кейин Арт сени бир ўлимдан асраб қолди, — деб гапга аралашди Божена. Милевский қизга, сўнг изкуварга қаради, бир нимани ўйлаб жим қолди, кейин, оғриқдан афғини буриштирганча деди:
- Раҳмат сизга, Бакс, қандай миннатдорчилик...
- Ҳозир ўзингни қандай ҳис қилиясан, Януш?
- Раҳмат, яхши, доктор кечқурунга бориб чиқиб кетишингиз мумкин, деб айтди, шунда пансионатга қайтишим мумкин.
- Сенга нима обкелиб берай?

¹ Полиглот — кўп тилларни билувчи киши.

— Сени овора қиламанми?
— Овораси бор эканми? — деди Божена. — Айтавер, нима олиб келай?
— Костюм билан кўйлак, улар шкафта. Бу ёққа мени пижамада олиб келишган-да.

— Яна бирон нима керакми?
— Агар мумкин бўлса, сигарета, яна газеталар.
— О'кей. Мен пансионатга гизиллаб бориб айтганларингни олиб келаман. Унга сиз, жабрланганлар, бу ерда суҳбатлашиб ўтиринглар.

Киз чиқиб кетди.

— Жабрланганлар? Бу билан у нима демоқчи бўлди, Бакс?
— Бугун тунда икковимиз ҳам жабрландик — шунга айтмоқчи бўлди, шекилли. Хонангиз эшиги олдида бошимга қаттиқ зарб уриб ҳушимдан кетказишди.

— Жин урсин! Энди ишонарсиз бу воқеада менинг қўлим йўқлигига?
— Бу ҳақда ўйлаб кўришга ҳали вақтим бўлмади. Хўш, ўзингиз менга ҳеч нима айтмоқчи эмасмисиз?

— Айтаман! Беҳад миннатдорман сиздан!
— Қўйсангиз-чи, эслашга ҳам арзимади бу. Мен сизни нариги дунёга ким жўнатмоқчи бўлганини билишни хоҳлардим.

Журналист кўзларини юмиб, узоқ вақт жим бўлиб қолди. Ниҳоят, тилга кириб, деди:

— Афсуски, билмайман. Сиз менга ишонмаслигингиз мумкин, лекин мен чиндан ҳам билмайман, онг ичишим мумкин. Гумоним бор, албатта, аммо бу гумон, холос. Мана, сиз мендан кўра кўпроқ биласиз, лекин нимага эришдингиз? Эҳтимол, кимдир шарбатга ё сутга уйку дориси солиб қўйгандир, ахир мен коктейлни ўз қўлим билан тайёрладим. Жиноятчи олдин синовдан ўтган сценарий бўйича ҳаракат қилган — олдинга мени ухлатиб қўйиб, кейин... у-у-у! Сиз унга халақит қилгансиз. Лекин нима учун у мени ўладиган қилиб заҳарламабдйкин? Ахир шуниси осон-ку, бўғиб ўтирмасди!

— Унинг ўз усули бор.

— Нима, сизнингча, бу биронта восвос ё телба одамнинг ишими? Шундай бўлиши ҳам мумкин. Эсли-хушли одамнинг бундай қилишига ҳеч ким ишонмайди.

— Демак, сиз ҳеч нима гапиришни истамайсиз?

— Ахир сизга айтадиган гапим йўқ менинг, онг ичаманки...

— Бўлди, бўлди, сиз учун энг қимматли одам ким эканлигини ўзим ҳам биламан. Унда, ижозатингиз билан, сизга бир нечта савол бермоқчиман. Майлими?

— Бу нима, сўроқми?

— Суҳбатимизнинг номи нима бўлади — барибир эмасми?

— Хўш, майли, беринг саволингизни.

Бакс журналистнинг кўзига тик қаради, у ҳам бирмунча вақт кўз уриштириб турди, ниҳоят, заифлашиб кўзларини юмиб олди.

— Бу шахмат турнирингиз учун қандай дов тикилган? Йўқ, сиз менга кубок билан бир шиша коньяк ҳақида гапирманг. Ҳақиқатда нима учун кураш кетяпти?

— Ўлай агар, нима ҳақда гапирётганингизни тушунган бўлсам, Бакс. — Журналистнинг кўзларида ёвузона ўтлар чақнади.

— Бўпти, унда бошқа савол бераман. Сиз қаёққа яширгансиз... васиятномани?..

Таваккалга ўқ уза бошлаган изқувар тўғри нишонга урган эди. Ҳангу манг бўлиб қолган Милевский унга ҳайрат билан боқди, лекин лабларини чирт юмиб, густоҳона оҳангда деди:

— Сиз, чиндан ҳам, кўп нарсани билар экансиз, табриклайман! Лекин мен сизга бир оғиз ҳам сўз айтмайман, бу менинг шахсий ишим, нафақат менинг... шунинг учун сукут сақлайман. Мени ҳибсга олишингиз мумкин, лекин бу билан ҳеч нимага эришолмайсиз. Балки бошқа одам гапирар, лекин мен — ҳеч қачон ҳеч нима айтмайман!

— Ким ўша бошқа одам? — деб сўради Бакс жавоб олишдан умидини узиб.

— Буни энди ўзингиз мендан яхшироқ биласиз. Бас қилайлик бу мавзуда гапиришни.

— Розиман. Бошқа мавзуда гаплашамиз. Сиз Рожновсканинг қутигасини қаёққа яширгансиз?

Бу гал ҳам ўқ нишонга тегди. Милевский худди зарб еган одамдай бир силкиниб ғужанак бўлиб олди, лекин ўзини ҳеч нимага тушунмагандек қилиб кўрсатди.

— Қанақа... қутигасини? — деб сўради у, лекин титроқ овози сирини фош қилиб қўйди.

— Бас қилинг ўзингизни гўлликка солишни. Тўғри, бу сизнинг ишингиз, лекин бир ўйлаб кўринг: қутича Рожновсканинг мулки ҳисобланади, Рожновскани ўлдиришди, унинг қутигасини сизнинг қўлингизда — тергов органлари учун бу аниқ далил. Ахир сиз ақлли одамсиз-ку, наҳотки, тушунмасангиз?

— Нега энди сиз ўша қутигасини менда деб ўйлаясиз? Ҳа-а, тушундим, анави овсар хотин айтган сизга буни. Ичи қора аҳмоқ хотин! Қутича ўтган йилиёқ йўқолган эди, мен у хонада қутигасини эмас... васиятномани қидирган эдим, жаноб изкувар.

“Сувдан куруқ чиқишга уста экан! — деб кўнглидан ўтказди Бакс. — Менинг аниқ ҳеч бир нарса билмаслигимни сизди, энди ёлғонни дўндиради. Майли, шонмай тур ҳали!”

— Нима қиласиз васиятномани? Сиз шундоқ ҳам ёд биласиз унинг бутун матнини. Лекин бу муҳим эмас... Яна бир савол..

Шу пайт палата эшиги очилиб, остонада толиба қиз пайдо бўлди, изкувар унга, кирмай тур, деб ишора қилди ва гапида давом этди:

— Сиз Рожновска ва унинг эри билан қандай муносабатда эдингиз?

— Ҳеч қандай. Мен улар билан ўтган йили шу ерда, Свиноуйсьцеда танишманман. Мутлақо ҳеч қандай алоқамиз йўқ.

“Қизиқ, Рожновскийнинг чет элга қочиб кетганини билармикин? Билса керак албатта. Айёр тулки. Э, бунинг аҳамияти йўқ”.

— Ҳозирча етар, сизни ортиқ қийнамайман, пан муҳаррир. Суҳбатни кейинроқ давом эттираман.

— Биламан, сиз мендан гумонсираяпсиз, жаноб Бакс. Қисман ҳақдирсиз ҳам балки. Мен, дарҳақиқат, баъзи нарсаларни биламан ва мен берадиган маълумотлар сизга асқотиб қолиши ҳам мумкин, лекин мени тушунишингизни истардим — шундай нарсалар борки, уларни ҳеч ким билмаслиги керак, гапимга тушунапсизми — ҳеч ким! Ҳаттоки мени ҳибсга олишганда ҳам... Аммо, кези келганда мен ҳали бу маълумотларни сизга билдиришим ҳам мумкин... айтмайлик, эртага, ё кечи билан — эртадан кейин. Хўпми?

— Ҳай, начора, йўқдан кўра... Майли, эртадан кейин бўла қолсин.

— Лекин тушунаётгандирсиз, мен ўзимни ўлдиролмасдим, ахир!

— Ўзингизни — тўғри. Лекин анави икки аёлни...

— Сиз чиндан ҳам мени ўша аёлларни бўғиб ўлдиришга қодир деб ўйлаясизми?

— Пан муҳаррир, биз суҳбатни кейинроқ давом эттиришга қарор қилдик, ўшанда қайтамиз бу мавзуга. Энди менга айтинг-чи, қачон давом эттирмақчисиз қолдирилган партияни?

— Уни бир кун кейинга қолдиришларини сўрамоқчиман, фикримга қўшилишар деб ўйлайман, чунки мен ютуқли вазиятдаман... Сиз яна айтганингиздан қолмаяпсизми? Нима кераги бор сизга бу шахматнинг? Ҳозир мен учун энг муҳими Божена. Биласиз, у мендан хафа. Мен ёлғиз унинг ўзига икки оғиз сўз айтсам девдим.

— Икковингизни ёлғиз қолдираман. Сизнинг тезроқ тузалиб кетишингизга тилакдошман, пан муҳаррир.

Бакс пансионатга қайтаётганида йўл-йўлакай фақат бир фикрни қайта-қайта хаёлидан ўтказди: Милевский олдин менинг бошимга зарб уриб, кейин уйку дорисини ичган ва доктор Политкага найранг кўрсатган бўлиши мумкинмикин? Йўқ, бунинг иложи йўқ-ов, у бундай қилишга улгуролмасди. Бундан чиқди, изкуварни бошқа биров ўлдирмоқчи бўлган...

* * *

Боровский хўжалик ишлари билан машғул, у ҳар доимгидек бамайлихотир, оқ кўнгил, ўз меҳмонларининг қулай кун кечиришлари учун мудом ҳар қандай ёрдамга тайёр. У изқуварни кўриб, дарҳол ўрнидан турди, каттакон ёзув столини айланиб ўтиб, аниқроғи, физиллаб айланиб ўтиб, шахсан ўзи меҳмон учун ором курсини суриб қўйди ва ўзи унга ўтқазди.

— Хурсандман, гоятда хурсандман сизни кўргангидан, қимматли пан Ковальский. Келди, келди милиция, бўлмасам-чи, мен эрталабданоқ тегишли жойга кўнғироқ қиландим. Поручик касалхонага кетди.

— Мен ҳозир ўша ердан келялман.

— Ҳа, ўзим ҳам касалхонага кўнғироқ қилдим, лекин менга ҳеч нима айтишни хоҳлашмади. Хўш, қимматли муҳарриримизнинг аҳволи қалай? Нима бўлибди ўзи унга? Доктор Политканинг гапига қараганда, бир нима билан заҳарлашганмишми-е...

— Пан Милевский, дарҳақиқат, уйқу дорисидан керагидан ортиқроқ ичвориб заҳарланибди, лекин ҳозир анча яхши бўлиб қолган.

— Худого шукур-е! Вой, кечирасиз, сиз худого ишонмасангиз керак-а? Ўзим ҳам, очигини айтсам, шунақароқман. Сиз нега боргандингиз касалхонага? Сизни ҳам жуда қизиқтириб қўйдими дейман бу иш?

— Э... нима десам экан...

— Ҳа, йўқ, тағин кўнглингизга келмасин, шунчаки сўрадим-да. Мен жиноятчи кимлигини билиш учун ҳеч нимани аямаган бўлардим. Касофат, пансионатим номига доғ туширди. Балки, бир қулпумгина ўткиридан-а?

— Йўқ, раҳмат, ўткиридан олишга ҳали эрта. Лекин сиз тўғри айтдингиз, бу воқеа мени чиндан ҳам қизиқтириб қолди. Менда ҳозир бирмунча тахмин бор, шу тахминларимни милицияга хабар қилсаммикин деб ўйлаб турибман.

— Вой, ростданми? Бу жуда қизиқарли, пан Ковальский. Агар сизга ёрдам беролсам...

— Ёрдам бероласиз. Чунончи, Мария Решелга тааллуқли масалада.

Пансионат хўжайини беихтиёр қошларини чимирди, лекин шу заҳоти сезиб қолиб, яна юзига одатий ниқобини тақиб олди.

— Ростданми? Хўш, нимани билмоқчи эдингиз у ҳақда?

— Сизда бу аёлнинг қандайдир қоғозлари қолганми? Масалан, ҳужжатлари?

— Қолган, бўлмасам-чи, мен уларни ўз сейфимга солиб қўйганман. Ўшанда уларни мен поручик Вятергаям кўрсатган эдим, кейин, йўқолмасин, деб сейфга яшириб қўйдим. Паспортини ҳам, омонат дафтарчасини ҳам менга қайтариб беришувди. Кўрмоқчимисиз?

У туриб сейфни очди ва бир қоғоз қути олиб Баксга узатди. Бакс қутини очди, кўзи даставвал омонат дафтарчага тушди.

— Кўрсам бўладими?

— Албатта, ахир сиз милицияга ёрдам қилмоқчисиз-у, бунинг устига, танишингиз ИИМнинг воевода бошқармасида хизмат қилар экан. Мен ўзим ҳам, биласизми, милицияга ёрдам беришга доим тайёрман. Бечора пани Мария! Шунча йил менинг қўлимда ишлаб, энди мана...

У аёл асло бечора эмас экан. Унинг омонат дафтарчасида тўқсон уч минг злотих бўлган экан. Бакс омонат кассанинг охирига қайдларини диққат билан кўздан кечириб бошлади. Мана! Ўтган йили ўн саккизинчи августда қирқ минг злотих олинди. Кейин фақат унча катта бўлмаган кириш пуллар — икки минг злотихдан, минг злотихдан ва ундан ҳам камроқ пуллар. Пани Мария омонатга тез-тез пул қўйиб турган. Чамаси, пан Боровский тўлаб турадиган маошдан ташқари Мария Решелнинг бошқа даромади ҳам бўлган. У қандай даромад бўлиши мумкин? Кичик-кичик савдо битимларимикин? Скандинавияликлар биланми? Шошма-чи, у бундан олдин ҳам омонат дафтарчасидан яна бир марта катта миқдорда пул олган бўлиши керак. Ҳа, мана. Ўттиз минг, ҳаммаси тўғри. У нима мақсадда олдийкин бу пулларни? Қимматбаҳо мол харид қилмоқчи бўлдимикин? Бу ҳақда ҳеч нима маълум эмас. Йўқ, аниқроғи, бу пулларни у кимгадир қарзга бермоқчи бўлган, бўлмаса, уларни қаёққа қўйган бўлиши мумкин?

— Пани Решель ўтган йили ўз омонат дафтарчасидан етмиш минг злотих олибди. Нима учун олган — сиз билмайсизми?

— О, сиз мутлақо ҳақсиз. Мен ҳам бу аёлнинг омонат дафтарчасига бир кўз қирини ташлаган эдим, биламан, бу тақиқланган, лекин биласиз-ку, синчковлик инсон зотига хос иллат. Ўшанда мен ҳам, шунча пулни нимага ишлатдйкин, деб кўп ҳайрон бўлгандим.

— Хўш, ўзингиз нима деб ўйлайсиз бу ҳақда? Сиз ахир уни жуда кўп йилдан бери билардингиз-ку. У аёл нимага ишлатган бўлиши мумкин шунча пулни?

— Аминманки, бу пулларни у ўзи учун олмаган. Чунки у ҳеч нимага муҳтож эмас. Егани олдида, емагани кетида эди. Четдаги одамлар билан ҳеч қандай алоқа қилмас, агар пансионатда дам олувчиларнинг бирон-бир буюмини сотиб беришда кўмаклашганини айтмасак... арзимаган ишлар... Мана шунинг учун, кўнглимга, бу аёл пулларини кимгадир қарзга бермадимикин, деган фикр келувди... Фоиз олиш мақсадида. Биласизми, пани Мария жуда... нима деб аниқроқ таърифласам экан... Тежамкор аёл эди, аниқроғи — ўлгудек хасис эди.

— У кимга қарз берган бўлиши мумкин?

— У Свенсон хоним билан жуда яқин муносабатда эди... Яна пан муҳаррир билан ҳам. Бу жанобга бўлган муносабати алоҳида илиқ туйғулар билан йўғрилган эди, десам ҳам бўлади. Сирасини айтганда, бундай ўктам йигитни яхши кўрмай бўларканми?

— Гапингиз тўғри, менга ҳам ёқади у одам, лекин, шунга қарамай, унга етмиш минг злотих қарз бермаган бўлардим.

— Ҳа-ҳа-ҳа! Гапга жуда уста экансиз, пан Ковальский! Мен ҳам, худди сиздек, бермаган бўлардим шунча пулни қарзга. Пул билан ҳазиллашиб бўларканми...

— Мария Решелнинг Рожновскийлар билан муносабати қандай бўлган эди?

— Улар яқин эдилар, самимий муносабатда эдилар, десам ҳам бўлади. Ҳа, айниқса, пани Наталья билан. Мен ҳатто, Мария Решель билан пани Наталья қалин дугоналар эди, дейишим мумкин.

— Ҳа... ҳозир ҳам.

— Нима? Оҳ, ёмон ҳазилкаш экансиз, пан Ковальский. Жуда аччиқ ҳазил — кулишингням, йиглашингням билмайсан.

— Демак, пани Решель хоҳлаган одамига қарз берган бўлиши мумкин экан-да?

— Ҳарҳолда, мени назарда тутмаётгандирсиз, албатта? Биласиз-ку менинг...

— Биламан, сизни миллионер деб аташади.

— Вой-бў-ў... дарров миллионерга чиқариб қўйишибди-да! Мен бир умр меҳнат қилдим, ҳеч эринмай. Мана, ўттиз йилдан бери...

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, мана, ҳали уйлансангиз, бир зумда миллионер бўлмай қоласиз.

— Ҳали уйланиш ниятим йўқ. Энди ишим масаласига келсак, келаси йилга бориб фотоательедан воз кечмоқчиман. Биласизми, илпаригидай ғайратим йўқ. Эҳтимол, фақат бадий портретлар билан шуғулланарман.

— Илтимос, пани Решелнинг бошқа ҳужжатларини ҳам кўздан кечиришимга рухсат берсангиз?

— Бемалол.

Бакс қутичадаги нарсаларни бир-бир кўздан кечира бошлади. Бу ерда турли йилларда ёзилган эски мактублар, поляк ва немис тилларида ёзилган ҳар хил қоғозлар ва ҳужжатлар, шу жумладан, Свиноуйсьцедаги рим-католик костели томонидан берилган катта ҳажмдаги туғилганлик гувоҳномаси бор эди. Бу гувоҳнома вақт ўтиши билан сарғайиб кетган ва у, йиртилиб кетмаслиги учун, қалин қоғозга ёпиштирилган эди. Бу гувоҳноманинг изқувар учун қизиги йўқ эди, чунки у Мария Решелнинг туғилган пайти ҳақидаги маълумотни тергов материалларидан билиб олган эди. Қутичада яна бир даста суратлар бўлиб, улар асосан урушдан олдин олинганлигидан қулранг ва жигарранг тусга кирган эди. Битта шунақа фотосуратда турли хил ёшдаги болалар даврасида ўтирган эркак ва бу жамоадан сал четроқда турган бир қиз тасвирланган эди. Қизнинг

Ўзини тутишига ва болалар даврасидаги эркақдан анча четроқда туришига қараганда у уй ходимаси бўлган бўлиши керак. Изқувар бу суратни бир четга қўйиб қўйди. Мана булар энди урушдан кейинги суратлар (ҳаммаси асосан катта ҳажмда). Буларда Решелнинг ўзи, Розочка, Баксга нотаниш бўлган одамлар тасвирланган эди. “Бу Боровскийнинг иши бўлса керак”. Ҳа-а, мана бу “Альбатрос”да ҳозирги кунда яшаб турганларнинг ялпи сурати: скандинавияликлар, журналист толиба қиз билан (“Божена жуда чиройли тушибди!”), рассом хотини билан, бир чеккада — Решель ва Розочка, ўртада эса, пансионат соҳиби ғолибона табассум қилиб турибди. Изқувар бу фотосуратни ҳам бир четга қўйиб қўйди. Ўйлаб туриб, у қалин қоғозга ёпиштирилган туғилганлик гувоҳномасини ҳам олди.

— Мана шу фотосуратлар билан туғилганлик гувоҳномасини олсам майлими? Назаримда, булар поручик Вятерга асқатиб қолади.

— Майли, олақолинг. Мана бу катта суратта биз ўтган йили суратта тушган эдик, хотира учун. Лекин анави иккинчи сурат — урушдан олдин олинган.

— Бу суратда кимлар тасвирланган — сиз билмайсизми?

— Билмайман, эҳтимол, пани Мария ўз васийлигидаги болалар билан тушгандир.

— Йўғ-е, наҳотки у манави мўйловдор одамнинг қизи бўлса, ўхшамайди. Яна нималар қолган пани Решелдан?

— Баъзи бир майда-чуйда нарсалар, қимматбаҳо буюмлардан — кўзли узук, иккитаси тилла, биттаси кумуш, учта никоҳ узуги, бир қанча пул-буюм лотереяси ва китоблар. Мен бу буюмларнинг ҳаммасини поручик Вятер билан Розочка шохидлигида муҳраб — сурғучлаб қўйганман.

— Сиз поручик билан танишмисиз?

— Мен бу ерда кўпдан бери яшаб турган одамларнинг ҳаммасини танийман. Қирқинчи йилларда, эллигинчи йилларнинг бошларида ҳам Свиноуйське кичкинагина шаҳарча эди. Поручик Вятер шахримизнинг кашшофларидан бири ҳисобланади.

— Ертўладаги хоналарни кўздан кечиришимга рухсат берасизми?

— Ертўланими? Марҳамат, фаҳмимча, сиз бу ишга жиддий киришганга ўхшайсиз, пан Ковальский. Хурсандман. Ғоят хурсандман! Балки, ҳали сиз... Йўқ, бу менинг ишим эмас. Энг муҳими шуки, мен сизни Ички ишлар министрлиги воеводалик бошқармасининг йирик бир ходими билан кўрган эдим. Мен ўз ўрнимни яхши биламан. Сизни кузатиб қўяйми?

— Миннатдорман, мен бу ишни ёлғиз ўзим амалга оширсам дейман, сиз менга фақат хоналарнинг калитлари билан битта қўл фонар берсангиз бас.

— Лекин шу ерда, ертўладаги хоналарнинг ҳаммасида чироқ бор.

— Шундай бўлса ҳам, фонар олиб олсам дейман, пансионатингизда баъзан кутилмаганда чироқ ўчиб қолиши одат бўлган экан.

— Ихтиёрингиз, мана, марҳамат, калитлар ва қўл фонари. Мен, яхшиси, сизни шу ерда кугиб турақолай, майлими? Унгача бутерброд тайёрлаб қўяман, менда яна кулинг ўргилсин арақ бор!

— Тушлик олдидан, денг?

— Ишгаҳа очин учун.

— Лекин, ҳарҳолда, ўзингиз қандай фикрдасиз бу юз берган ҳолиса ҳақида?

Пансионат эгаси айнан шундай савол берилишини кутаётгандай бўлиб кўринди. Гарчи у ўзини пўримсифат соқолини чимдиб-чимдиб теран хаёлга толгандек қилиб кўрсатишга уринаётган бўлса ҳам, мамнун кайфиятини яшира олмади.

— Ҳа, яхши, муҳтарам пан Ковальский, ўз мулоҳазаларимни сизга бажонидил изҳор этаман. Тўғри, мен бу ҳақда илгари поручик Вятерга мамнуният билан баён қилган эдим, лекин ҳозир, назаримда, сизга яна қўшимча маълумотлар баён қилсам керак деб ўйлайман. Агар сиз бу ҳақда милицияни огоҳ қилишни лозим топсангиз, мен эътироз билдирмайман. Боз устига — ҳозир сизга айтадиган гапларимни ёзма тарзда тасдиқлашга ҳам тайёрман. Шундай қилиб... биласизми, мен кимни биринчи рақамли шубҳа остидаги одам деб ҳисоблайман? Ҳеч қачон тополмайсиз! Бу — муҳаррир Милевский! — Охирги сўзларни у қисқа ва ишончли қилиб айтди, шу боис

бу сўзлар юқоридаги узундан-узун ва чалкаш-чулкаш жумлалар ичида жуда таъсирли бўлиб эшитилди.

— Биринчи рақамли шубҳа остидаги одам? Демак, ҳали иккинчиси ҳам бор дент?

— Рожновский! Кечирасиз, фақат Рожновский! Эҳгимол, четдан қараган одамнинг кўзига бирдан бешгача санай олмайдиган бир ношуд бўлиб кўринаман, ва лекин мен кўп нарсадан хабардорман, масалан, ҳозир Рожновский Швецияда!

— О, чиндан ҳам кўп нарсани билар экансиз. Қизиқ, қаёқдан билдингиз? Нима бўлганда ҳам, бу берган маълумотингизни милицияга хабар қилиш керак. Қарши эмасмисиз?

— Асло! Мен бунни сизга атайин айтдим. Яна норвегиялик жаноб Нильсонга ҳам эътибор қаратилса ёмон бўлмасди.

— Демак, бу учинчиси бўладими? Кўплик қилмасмикин-а? Ҳарҳолда, керагидан иккита ортиқ чиқяпти шубҳа остидагилар. Нима учун сиз норвегияликдан шубҳаланяпсиз?

— Йўқ, шубҳаланаётганим йўқ — бу даражада эмас, шунчаки, менда баъзи бир мулоҳазалар пайдо бўлди, ҳа, мулоҳазалар — шу ибора тўғрироқ. Хуллас, ўтган йили курорт мавсуми бошланган пайтда пан Милевский менга пансионатимизда шахмат турнири ўтказиш таклифи билан мурожаат қилди. Мен рози бўлдим, бу хайрли иш эди-да, тўғрими? Бунинг устига, ҳаво ёмон келди, муттасил тинмай ёмғир қуйиб турди, ёз пайтида телевизион кўрсатувлар ҳам, ўзингиз биласиз, унчали бўлмайдди. Одамларнинг вақтини нима биландир банд қилиш керак. Мана шунинг учун ҳам мен шахмат турнирини айна муддао деб ўйладим, қолаверса, ўзим ҳам шахматни ёқтираман, ёмон ўйнамайман. Пан Рожновский пансионатимга тез-тез келиб турарди, шунда мен у билан шахмат ўйнардим, биласизми, бир марта уни ютганман ҳам! Шунинг учун ҳам пансионатимда турганларнинг истагини қувватлаб, бир нечта комплект шахмат сотиб олдим, яна кўпчилик ўртада пул тўшлаб коньяк харид қилди, мен битта коньякнинг ўзи камлик қилади, деб ўйлаб, қўзимни чирт юмиб, кубок ҳам сотиб олдим. Нима, кетса мендан кетибди-да! Ўйин бошланди. Ана шундагина мен ўйиннинг жуда ғалати тарзда бораётганини сезиб қолдим. Мен гўдак эмасман, пан Ковальский, мени лақиллатиш қийин, мен ҳеч нимани назаримдан қочирмайман. Хуллас, ўйиннинг ғайриоддий йўсинда ўтаётганини пайқадим.

— Унинг нимаси ғайриоддий эди?

— Ўйинчилар жуда шиддат билан, ҳаттоки, айтишим мумкин, ниҳоятда жаҳолат билан ўйнашди. Кубок — бу кубок, коньяк — бу коньяк, бунни тушунса бўлади, қолаверса, руҳан қаноатланиш — бу ҳам ҳазилакам гап эмас, лекин ахир бу жанг майдони эмас-ку, шафқатсиз равишда топталса ўлик... О, кечирасиз! Оғзимдан чиқиб кетди — баъзилар шундай қаҳру ғазаб билан ўйнашдики, партиянинг натижасидан кубок ва коньякни ютишни эмас, балки, худо билсин, қандайдир бошқачароқ нарсага эришишни кутаётганга ўхшардилар.

— Сизда ўйинга тикилган дов қандайдир жуда муҳим нарса бўлиши мумкин, деган таассурот уйғондими?

— Топдингиз! Мен бунни дарров сездим.

— Рожновскийнинг ўйинга қатнашмаганлиги сизни ажаблантирмадими? Мен Милевский билан гаплашганимда...

— Жуда ажаблантирди! Каллангиз ишларкан, пан Ковальский, ҳа-ҳа-ҳа! Зўр ишларкан! Мен ҳайрон қолдим, ҳатто бу ҳақда Рожновскийнинг ўзидан сўрадим ҳам. Лекин у маънили бир гап айтмай, вақтим йўқ, Шчецинда қиладиган ишларим кўп, мунтазам равишда у ерга бориб туришим керак... деган баҳоналарни пеш қилди.

— Шунга қарамай, у хотини ўйнаган ҳамма партияларни кузатганмиш — шу тўғрими?

— Жуда тўғри! — Боровский изкуварга эҳтиром билан қараб қўйди. — Бунга у вақт топди. Нимасини айтай, у хотинининг ўйинда ютишига ёрдам қилган — бунга шубҳам йўқ.

— Менга берган бу маълумотларингиз ниҳоятда қизиқарли. Ўзингиз қандай ўйлайсиз: қандай дов тикилган бўлиши мумкин турнирга?

— Менимча, кутгича бўлса керак.

— Рожновский қидирган қутгичани айтяпсизми? Буни менга панна Чедо айтгудди. Айтинг-чи, сизнингча, ўйиннинг қандай яқунланишидан энг кўп ким манфаатдор бўлиши мумкин?

— Милевский ва скандинавияликлар, яна, маълум даражада, рассом ҳам, гарчи у унчали кучли ўйинчи бўлмаса ҳам. Яна, турган гапки, пани Рожновска ҳам.

— Бу йилги шахмат турнирида-чи?

— Ўзингиз кўряпсиз — яна ўшалар!

— Рассомнинг ўйини ҳақидаги фикрингиз?

— Бу йил у, қутилмаганда, анча яхши ўйнаяпти, ўтган йили нуқул ютқазавериб жонга теккан эди. Энди сиз, пан Ковальский, турнирда нималар бўлаётгани ҳақида яхшилаб ўйлаб кўринг. Турнирнинг ташаббускори ким? Пан Милевский. Турнир натижаси билан энг кўп қизиқаётган ким? Пан Милевский. Ўйинда ким энг кўп ғайрат ва шижоат кўрсатяпти? Пан Милевский. Ниҳоят, энг муҳими — ўтган йили у муқаррар турнир ғолиби бўлган бўларди, агар Наталья Рожновска бўлмаганда...

— Мана сизга далил.

— О! Сиз ҳаммасини тушунибсиз. Давом этамиз. Рожновский. Нега у ўйнамади? Нима учун хотини билан иккови турнирнинг бошқа қатнашчиларини лақиллатди? Нима сабабдан чет элга қочиб кетди? Албатта бирон нимани билан ва милиция изига тушганини сезган.

— Норвегиялик-чи?

— У ҳам қолишмайди, мен сизга айтсам! Унинг моддий жиҳатдан анча қийналиб қолганлигини биласизми? Ана шунақа. Кўрган одам ишонмайди. Мен бу йил унга хона беришним хоҳламаган эдим. Мен нуфузли тижоратчиман, менинг ўз принципларим бор ва муҳтожларга хайр-эҳсон қилишни ёқтирмайман. Ўтган йили ёзда у бошимга анча ташвиш солди — сиз буни тасаввур ҳам қилолмайсиз! Шунда мен, бўлди, пансионатимга бошқа яқин йўлатмайман, деб қарор қилгандим. Лекин бу мавсумда жаноб Ингмар Свенсон унга кафил бўлдию мен ён босдим. Кўрамиз ҳали.

— Демак, норвегиялик ҳали бу мавсумда эгаллаган хонаси учун аванс тўламабди-да?

— Тўламади. Унинг пули йўқ экан. Тасаввур қиласизми? Ҳатто бизнинг пул ҳам...

Боровский ортиқча гап айтиб юборганини сезиб, суҳбат мавзуини бошқа томонга буришга уриниб кўрди ва яна Баксга ичишни таклиф қилди, сўнг айтган гапини бесўнақайлик билан тузатмоқчи бўлди:

— Йўқ, йўқ, сиз ўйламанг... Мен сизга бошқа гапни айтмоқчи эдим, барча ҳисоб-китобларим батартиб, молия бўлими ҳеч қачон бизни айбламаган, истаган пайтларида бухгалтерия дафтарларини кўрсатишим мумкин... Лекин бизнинг пулларимиз қиймати асло қолишмайди уларникидан, пан Ковальский, зиғирча ҳам. Қайтага қадрлироқ уларникидан! Айтгандай, Мария Решель пулларини, эҳтимол, шу жаноб Нильсонга қарзга бергандир? Ўша ўзингиз айтган етмиш минг злотихни-да! Лекин бунгаям ишониш қийин. Шундай мулоҳазали аёл... Молиявий масалаларда-ку жудаям мулоҳазали эди марҳума.

— Афсуски, фақат молиявий масалада экан. Агар у аёл бошқа масалаларда ҳам шундай мулоҳазали бўлганида эди, ҳозир тирик бўларди.

— Доно сўзлар, пан Ковальский, доно! Ниҳоят, охирги маълумот. — Боровский каттароқ таассурот уйғотиш мақсадида бир оз сукутга толди. — Сизга айтсам, мен “Альбатрос”ни пани Рожновскадан сотиб олганман! Ие, биласизми? Кимдан эшитдингиз? Журналистдан, денг? Ичида гап ётмайди унинг. Қайтага яхши бўлибди, зеро, ҳозир мен сизга айтмоқчи бўлган гап шу уйга боғлиқ. Хуллас, Наталья Рожновска...

— Қизлик фамилияси Миллер...

— Ҳа, қизлик фамилияси Миллер бўлган пани Рожновскага бу уй отаси

қазо қилганидан кейин мерос бўлиб теккан, раҳматли пани Решель эса урушдан олдин уларнинг уйида уй ходимаси бўлиб хизмат қилган! Бу ёғига нима дейсиз?

Боровский ҳеч қандай янгилик айтмади, лекин изқувар учун пансионат хўжайинида шундай маълумотларни етказиш ишғиёқи уйғонганининг ўзи жуда муҳим эди. Қолаверса, Бакснинг тахминлари тўғри чиққанлиги ҳам ҳазилакам гап эмас эди. Шунинг учун Арт илтифот ила жавоб қилди:

— Бу жуда қимматли маълумот, миннатдорман сиздан. Мен шу бугуноқ ИИМнинг воеводалик бошқармасида ишловчи дўстимга қўнғироқ қиламан, ўзи келиб, бу ишнинг чигалини ўзи ёзсин. Мени эса бошқа нарса қизиқтиряпти. — У ҳам гапирмоқчи бўлган гапи таъбирли чиқсин учун бир оз сукут қилди. — Қаёқда қолийкин васиятнома?

Боровский қўлидаги коньяк тўлдирилган қадаҳ қалтираб кетди, лекин у тезда ўзини тутиб олди.

— Сиз қанақа васиятномани айтяпсиз?

— Пани Решелнинг васиятномасини, мен нотариусдан суриштирдим бу ҳақда, васиятнома ҳеч ерда йўқ.

— Ҳа-а, — Боровский энгил тортиб чуқур хўрсиниб қўйди, — мен ҳам бу ҳақда ўйлагандим, лекин нотариусдан сўраб-суриштирмагандим, қаранг-а, суриштирмабман. Афтидан пани Мария васиятнома ёзиб қолдирмаган бўлса керак, эссиз, шунча пул энди давлат ихтиёрига ўтиб кетади! Ҳолбуки, мен у хонимга кўп яхшиликлар қилган эдим, унинг энг яқин одами эдим, десам ҳам бўлади...

— Хўп, бўлмаса, мен бир ертўлага тушиб чиқай.

“Альбатрос”нинг ертўласидаги хоналар жуда саришпта ва чиннидай тоза эди. Деворлар оқланган, хоналар саҳнига сопол плиталар ётқизилган. Йўлакнинг сўл томонидаги биринчи эшик ҳаммом, аниқроғи, фин саунаси — ҳар жиҳатдан бадастир, гоятда шинам сауна эди. Лекин, минг афсуски, унинг саҳни ва курсиларини қоплаган чанга қараганда, у ишламас эди. Оҳ, унинг саҳни қандай ажойиб эди! Сауна саҳни галма-гал қилиб терилган оқ ва қора мрамар квадратлардан иборат бўлиб, уни беихтиёр шахмат тахтаси билан қиёслаш мумкин эди. Бакс бу мрамар квадратларни санаб чиқди: саккизга саккиз. Тавба, мос тушганлигини қаранг!

Сауна ортида зина, зинадан кейин то ертўла охиригача деворгача чўзилган йўлак узоқлашган сари торая борарди. Мана қозонхона — унча яхши ёритилмаган бу хонада каттакон печь, аллақандай агрегатлар ҳамда бир-бирига чалкашиб кетган йўғон ва ингичка трубалар бор эди. Бу ерда яна бир уюм кокс, белкураклар, кичкинагина стол, иккита курси ва шкафча ҳам бор эди...

Шу пайт бирдан Бакснинг кўзи кокс уюми устида ётган бир жуфт ботинкага тушдию сесканиб юраги орқага тортиб кетди. У оёғи остида шувиллаб сочила бошлаган кокс уюмига аста-секин юриб чиқди-да, қўл чўзиб ботинкаларни олди. Бу катта размерли эркаклар ботинкаси бўлиб, тагчарми тарам-тарам эди; одагда бундай тагчарми ботинкаларни “трактор” деб аташарди. Бу жигарранг тусли, жигарранг ипpli чет эл модели эди. “Тунда менга ўқ узган одам шунга ўхшаш ботинка кийган эди. Агар бу ўша ботинка бўлса, савол туғилади: нима учун ботинкасини бу ерга олиб келиб ташладийкин? Мен Нильсоннинг оёғида худди шунақа ботинка кўрган эдим, ўлчамиям тўғри келяпти”.

Изқувар қозонхонадаги столча устида ётган газетани олиб, унга ботинкаларни ўради, сўнг ертўладаги қолган хоналарни: кирхона, кирларни қуригадиган хона, аллақандай қазноқ ва устахонани номига, “қўл тегди-пичоқ тегди” қабилита кўздан кечириб чиқди. Боровскийнинг устахонаси кулф эди.

Бакс ўз хонасига чиқиб, газетага ўроғлиқ ботинкани очди ва уни кўздан кечира бошлади. Тагчармнинг ўйиқ изларида қотиб қолган лой парчалари ва лойга ёпишган гиёҳлар бор эди. Ўша ўқ узилган тунда ёмғир ёғаётган эди... Ботинкаларнинг гулчини вижимланибди. Бакс илжайиб қўйди. Энди у ўша тунда ўқ узган одамнинг оёғида айнан шу ботинкалар бўлганлигига деярли шубҳа қилмай қўйган эди.

* * *

Ҳар бир автомашинанинг ўзигагина хос махфий жойи бўлади, бундай жойни унинг эгаси ўз диди ва эҳтиёжига қараб ўрнатади. Ҳозирги ҳолатда ўша махфий жойнинг сирини аниқлаш Бакс учун унча қийин бўлмади, гарчи машина эгаси, — унинг ақлига қойил қолиш керак, — жуда пухталиқ қилган бўлса ҳам.

Боровскийнинг мулки — “Фиат 125 п” ҳовлида турар, қолган автомашиналар эса гараж вазифасини ўтовчи узун бинога қўйилган эди. Бу ердаги иккита “Вольво” русумли автомашина, битта “Таунус” ва битта “Мерседес” машинаси скандинавияликлар билан Милевскийга тегишли эди...

Изкувар гаражга купша-кундуз куни том остидаги деразадан тушди. Ичкари унча ёруғ эмас эди, шу боис Бакс, то кўзлари қоронғиликка кўниккунча, бир неча дақиқа ҳаракат қилмай ўтирди. Салдан кейин у тўрттала яп-янги, чиройли ва шином машинани муфассал кўздан кечириб ўрганиб чиқди. Уни бу машиналардан фақат биттаси қизиқтирар эди. Эшик қулифи — жуда нозик нарса, лекин шундай нозик асбоблар билан қуролланган тажрибали кўллар уни ҳеч қийналмай очди. Автомашина эшиги охирагина “шиқ” этдию осонгина очилди.

Ўриндиқлар тўқ-қизил рангли, бўртма гулли филофлар билан сирилган, “яп” этиб тушган кўёш шуьласидан никель ярақлаб кетди. Жилосиз тим қора руль гилдираги, бошқарув асбоблари тахтасидаги заррин ва қизил ёзувлар. Радиоприёмник. Изкувар бир тугмани босган эди, ундаги рақам олтин ранг касб этди — Варшава радио эшитувчиларнинг талабларига биноан концерт бераётган эди... Хўш, нимадан бошлаш керак? Ўтиргичданми? Сийқа усул! Агар ўйлаб кўрилса, ҳамма усуллар: шасси ҳам, гилдираклар ҳам, юкхона ҳам кўп қўлланилган... Лекин, барибир, қидириш, ҳамма туйнук ва бурчакларни бир бошдан ниҳоятда синчковлик билан кўздан кечириш керак. Бу ёқда, вақт зиқ — шамолдек “ғув” этиб ўтиб бормоқда! Яхшиси соатга қарамаслик керак. Турган гапки, у машинанинг ҳамма ерини кўздан кечиришга улгурмайди, бинобарин, у фақат бахтли ҳодиса юз беришидан, омад кулиб боқишидан умид қилади, шоядки, илҳоми жўш уриб, бирдан ўша махфий жойни топса!

Бакс қидирувини тўхтатиб, радиоприёмникни ўчирди. Сукунат. Бир дақиқали дам. Қоронғилик... У яна приёмникни ёқди. Чет эл модели, бунақасини у ҳали кўрмаган. Радиоприёмник тепасида бир нечта рақамли тугмалар. Бакс уларни бир-бир босиб кўрди. Тўхта-чи, бу нима? У тугмалардан бирини босганида приёмник олдинга сирғалиб чиқа бошлади ва Бакс уни зўрға илиб олишга улгурди. Эҳ, замонавий техника! Япония! Нималарни ўйлаб чиқаришмайди-я, бу одамлар!

Бакс қўлига илинган ускунанинг ичига қаради, у ердан радиоприёмник тушди. У бармоқларини усталлик билан ишлатиб кўрган эди, қандайдир парчинланган пластинка сурилиб, махфий жой очилди. Ахири топди-я!

Махфий жой анча чуқур эди, лекин унинг тубида бор-йўғи бир парча мато ётган эди. Афсус, махфий жой бўм-бўш эди, изкуварнинг эса бутун умиди шунда эди! Ҳа, майли, энди у қўлига дастрўмолини ўраб, матони кўтариб кўради. Арт фланел латгага кўз югуртириб чиқиб, жилмайиб қўйди, латгада қирралари ўтқир бир буюмнинг излари қолган эди. У латгани жойига қўйиб, махфий жойни ёпди ва радиоприёмникни жойига ўрнатди. Ҳаво мавжларидега ҳамон талабларга биноан берилаётган концерт давом этарди... Аристотель гараждан кўнгли тўлиб чиқиб кетди.

Кечлик чоғида пансионатнинг бутун аҳли емакхонада ҳозир бўлди. Журналист ҳам келган эди, у бутунлай соғайган ва ўзини жуда яхши ҳис қилаётган эди, у худди аввалги пайтлардаги кайфиятда жилмайиб, ҳазил-хузул гаплар айтар, овқатни ҳам аввалги соғ пайтидагидек зўр иштаҳа билан ерган, касалхонада оч қолдиришганидан шикоят қиларди. Сабаби маълум — парҳез.

Тановул қилаётганлар мутлақо бегона мавзуларда суҳбатлашишди, ҳеч ким юз берган нохуш воқеани эслашни истамади...

— Чала қолган партияни сиз қачон давом эттира оласиз? — деб сўради Милевскийдан норвегиялик.

— Агар қарши бўлмасангиз, эртага.

— Яхши, мен рози. Қай пайтда?

— Менимча эрталабданоқ киришишимиз мумкин ўйинга, унганча ўзимга келиб қолсам керак.

Кечлик тутагач, журналист Баксининг олдига келиб, унинг қўлини маҳкам сиқди.

— Миннатдорман сиздан, Божена менга ҳамма гапни айтиб берди.

Божена Артни йўлақда тўхтатди. У билан бўлган суҳбат Баксга қувонч бағишлади. Биринчидан, қиз ундан, касалхонада Милевский билан ёлғиз қолганим ва унга кийимларини олиб бориб берганим сенинг аччиғингни келтирмадим, деб узр сўради. Арт сира ҳам аччиғланмаган эди, лекин Боженанинг ўз хулқи ҳақида унга ҳисобот бериши ва бу ҳақда унинг фикрини билишга интилиши жуда хуш ёқди. Иккинчидан, — бу энг муҳими, — қиз қайлиғи билан жиддий гаплашиб олгани, унга ўзининг қатъий қарорини айтганини, журналист унинг фикрига қўшилишиб, Боженанинг ўқишини тугатишини кутишга ноилож рози бўлганини сўзлаб берди.

Сўнг Бакс ўз хонасига кириб олиб, фотосуратларни кўздан кечира бошлади. Кўришни у урушдан олдинги суратдан бошлади. Бунда болалар даврасида ўтирган эркак ва сал четроқда турган қиз тасвирланган эди. Бу қиз — Мария Решель. Ором курсида ўтирган улугсифат мўйловдор одам — болаларнинг отаси Миллер бўлса керак. Унинг болалари бир талай — тўрт ўғил ва бир қизча... Қизча — Наталья Рожновска!

Иккинчи сурат унчали қизиқиш уйғотмади, лекин, шундай бўлса ҳам, изкуварнинг кўнглини яшнатиб юборди, чунки бу суратда Божена бор эди. Ниҳоят, навбат Мария Решелнинг чўқинтирилгани ҳақидаги тугилиш гувоҳномасига келди. Бу ҳужжат қоғози вақт ўтиши билан сарғайиб кетган, ундаги ҳарфлар ўча бошлаган эди. Гувоҳнома картон қоғозга ёпиштирилган ва кўчиб кетмасин учун, чеккалари пергамент билан елимланган эди. Изкувар қаламтароши билан пергаментларни жуда авайлаб кесди ва бармоқларини картон қоғоз билан ҳужжат орасига тикди. Кўнгли сезган эди-я! Йўқ, Арт унчали ҳовлиқмадиам, чунки у бу ҳужжатни топишига қатъий ишонган эди.

Машинада готик ҳарфлар билан немис тилида зич сатрларда босилган бир варақ юпқа қоғоз. Варақ пастида думалоқ муҳр ва туш билан ёзилган имзо. Бу ахтарилаётган сирнинг калити ва шу билан бирга калит тушадиган кулф эди. Мўъжазгина бир варақ қоғоз... Қария Миллернинг васиятномаси.

ВАСИЯТНОМА

1943 йил 5 декабрда Свинемюндеда¹ шаҳар
нотариуси Иаков Фельдман иштирокида тузилди.

I

Мен ким, 1873 йил 18 январда Кёльнда таваллуд топган (онам — швед фуқароси Ингрид Андерсон, отам — немис табааси Хорст Конрад Миллер), Свинемюндеда Дюнеништрасседа истиқомат қилувчи Норман Миллер, ақлим расо ва хотирам бекусур бўлган ҳолда, ўзимга тегишли мулк тўғрисида куйидагича фармойиш бераман:

1. Ўғлим Куртта — Стоктольм шаҳридаги завод ва у ердаги кема верфининг акциялари.

2. Ўғлим Вольфгангта — Мальмё шаҳридаги кема верфи акциялари ва мазкур шаҳардаги кўчмас мулк.

3. Ўғлим Фрицга — Осло шаҳридаги кема верфининг акциялари ва мазкур шаҳардаги кўчмас мулк.

¹ С в и н е м ю н д е — Свиноуйсьпенинг эски номи.

4. Қизим Кларага — Штеттин шахридаги кўчмас мулк ва юқорида номлари зикр этилган шахслар томонидан тенг миқдорда йилига 10 минг маркадан тўланадиган пул.

5. Ўғлим Конрадга — Свинемюндедаги кўчмас мулк ва 4-моддада келтирилганидек, йилига 10 минг маркадан тўланадиган пул.

II

Барча ворисларимга мудом бир-бирларига ёрдам қилишни, ўзларига теккан мулкни тобора ошириб бориш устида тинмай меҳнат қилишни ва мен бутун умр кўзлаб келган олий мақсад — фашизм ва нацизмга қарши турлича усулларда курашишни тўхтатмасликни васият қиламан. Мен мерос қилиб қолдирган мулкларни сотишни ёки бошқа шахсларга топширишни қатъиян ман қиламан.

III

Оиламизнинг қимматбаҳо буюмлари, сақлаш учун қизим Кларага берилади, мен учун энг бебаҳо бўлган олгин шахмат — катта ўғлим Куртга сақлаб қўйиш учун топширилади. Менинг ўлимимдан сўнг, лекин ворисларимдан энг кичиги йигирма беш ёшга тўлгандан кейингина, барча ворисларим Свинемюндедаги қадрдон уйимизда тўпланишлари ва ҳар бирлари ҳар бирлари билан шахмат турнирида ўйнаб, энг яхши шахматчини сайлашлари лозимки, оиламизнинг қимматбаҳо буюмлари ва олгин шахмат мазкур юлиб шахматчига тегиши лозим. Кимда-ким ўз ихтиёри билан турнирда қатнашмаса, юқорида эслатиб ўтилган мерос қисмидан маҳрум бўлади. Бу ўринда мен барча болаларимга шундай маслаҳат беришни жоиз деб топдим: шахмат ўйинида, мен умримнинг кўп қисмини бағишлаган бу шоҳона ўйинда ўз малака ва маҳоратингизни тинимсиз равишда ривожлантира боринг, ўзингизни ҳимоя қилишни ва баъзи пайтларда энг муҳим партияларда ғалабани қора асп олиб келиши мумкинлигини унутманглар. Сизлар рақибнинг ҳар битта юришини олдиндан қўра била олиш ва қутилмаганда унга қарши ҳужум қила олиш учун, қора асп билан ўйнашнинг барча вариант ва имкониятларини пухта билишингиз шарт. Бу сўзларимни тўғри тушунган болам оиламизнинг энг бадавлат аъзоси бўлгай.

IV

Мен садоқатли ходимам Мария Решелга бирйўла 30 минг марка васият қилиб қолдираман ва ўғлим Конраддан Мариянинг Свинемюндедаги хонадонимизда умрбод истиқомат қилиб туришига имкон яратишини талаб қиламан.

Ушбу васиятнома саккизта бир хил нусхада тузилди. Ҳамма ворисларим биттадан нусха оладилар, еттинчи нусха нотариусда қолади, саккизинчиси эса, мен адвокатимизга топшираман ва ундан хоҳиш-иродамнинг бажарилишини кузатишни талаб қиламан.

Норман Миллер

1943 йил 5 декабр. Свинемюнде.

Изкувар ҳужжатни икки марта ўқиди, сўнг яна унга бир марта кўз югуртириб чиқди. Гап буёқда экан-у!

Энг катта ўғил Курт. Бу Ингмар Свенсон бўлиши керак, — унинг ёши ва Стокгольмдаги кема верфи бундан далолат бериб турибди. Демак, кўкларга кўтариб мақталган ўша “олгин шахмат” — Миллерлар оиласининг энг қимматбаҳо бойлиги Ингмар Свенсонда сақланаётган экан-да. Нима учун энг қимматбаҳо бойлик? Шахмат доналари олгиндан ясалганлиги учунми ёки..? Бакс жилмайиб қўйди. Балки у шахмат жуда каттадир, ё бўлмаса... Ҳамонки,

унга эришиш мақсадида иккита қотиллик содир этилган экан, у жуда-жуда қиммат турса керак.

Иккинчи ўғил — Вольфанг. Бу Вольф Свенсон — унинг ёши ва Мальмёдаги кўчмас мулк шундан далolat бериб турибди. Эътироф этиш керак, Миллернинг ўғиллари ота васиятини виждонан бажарган эдилар — улар молу мулкни оталари хоҳлагандек бўлиб олишибди ва пулга учиб уларни сотишмабди.

Бадавлат дадажони акциялар ва Ослодаги кўчмас мулкни васият қилиб қолдирган ўғил Фриц ким бўлди? Турган гапки, бу “норвегиялик” Петер Нильсон.

Ўлдирилган Наталья Рожновска Норман Миллернинг ёлғиз қизи эди. Унга васият қилиб қолдирилган Штеттиндаги кўчмас мулк тақдири нима бўлдийкин? Польшанинг Шецинида уни мусодара қилишдимикин ёки уруш пайтида у мулклар инглизларнинг бомбаларидан вайронага айландимикин? Рожновска ўша қутичада оиланинг қимматбаҳо буюмларини сақлаган бўлса ажаб эмас. Ҳозир қимдайкин ўша қутича? Рожновскийдами? Балки у...

Кичик ўғил — Конрад. Бу Януш Милевский бўлиши мумкинми? Ёш нуқтаи назаридан тўғри келади. Ажойиб табиатли ота ҳамма болаларидан ҳам ана шу кичик ўғлини — энг ақлли, энг лаёқатли ва энг ҳимоясиз ўғлини кўпроқ яхши кўрганлиги сезилиб турибди. У ота ва онасидан жуда ёш пайтида етим қолган эди. Унга Свинемюндедаги ота уйи — эндиликда “Альбатрос” пансионати, васият қилиб қолдирилган эди. Бундан чиқди, у бу уйни опасига сотган, опа эса, ўз навбатида Боровскийга сотибди-да... Лекин нима учун Норман Миллернинг қизи отасининг хоҳиш-истагини бузиб, ўзига васият қилиб қолдирилган уйни бегона одамга сотибди экан?

Бечора Мария Решель! У нафақат кўп нарсани билган, балки ҳамма нарсадан бохабар бўлган! Лекин ўзи кимга эрга тегмоқчи эди, жин урсин? Ингмар Свенсонгами? Ёки моддий жиҳатдан анча қийналиб қолган “норвегиялик”ками? Оталарининг уй ходимаси-я? Ақл бовар қилмайди!

Норман Миллер, ўзининг васиятномасида баён қилинган охириги истагига қараганда, ўтакетган даражада шахмат фидойиси бўлган. “Шахмат ўйинида, бу шоҳона ўйинда ўз малака ва маҳоратингизни тинимсиз равишда ривожлантира боринг”, “ўзингизни ҳимоя қилишни ва баъзи пайтларда энг муҳим партияларда галабани қора асп олиб келиши мумкинлигини унутманлар”. Ҳа, баъзида қора асп галаба қозона олади... шойи шарф ёрдамида! “Сизлар рақибнинг ҳар битта юришини олдиндан кўра била олиш ва қутилмаганда унга қарши ҳужум қила олиш учун, қора асп билан ўйнашнинг барча вариант ва имкониятларини пухта билишингиз шарт!” Рожновска, гарчи унга Польшанинг энг яхши шахматчиси ёрдам бериб турган бўлса ҳам, қора аспнинг қандай юриш қилишини олдиндан кўра олмаган. Ҳолбуки, васиятномада бунга алоҳида эътибор бериш лозимлиги таъкидланган эди: биринчи навбатда рақибнинг ниятларини олдиндан пайқай олиш ва унинг кўзлаган режасига тўсқинлик қила билиш!

“Бу сўзларимни тўғри тушунган болам оиламизнинг энг бадавлат аъзоси бўлмай”, деган жумла нимани билдириши мумкин? Ҳарҳолда “энг бадавлат” сўзи жуда аломат!.. Беихтиёр, олгин шахмат ва оиланинг қимматбаҳо буюмлари солинган қутичадан бошқа яна нимадир бўлса керак деган фикр келади мияга.

Изкувар васиятноманинг учинчи параграфини бир неча марта қайта-қайта ўқиб чиқиб, ўз тахминининг тўғрилигига ишонди. Демак, қидирувни давом эттириш лозим.

Ҳа-я, унугаёзибман. Анали шўрпешона пани Ковалик, аниқроғи — Нина Миллер ким бўлдийкин? Балки у ака-ука Миллерларнинг бирон амакиваччасидир? Ёки бошқа бирон қариндошидир? Ўхшаш фамилия бўлиши мумкин эмас. Энг дастлабки кунданоқ бу аёл Бакс тасаввурдаги тизимга ҳеч мос тушмаётган эди, ҳозир ҳам шундай. Бўпти, майли, дам олиш керак.

Изкувар бебаҳо ҳужжатни тахлаб, чўнтагига солди. Хонадаги чироқни (ҳар эҳтимолга қарши) ўчириб, дераза олдида борди. Қандай гўзал тун! Осмонда юлдузлар чарақлаган, пастда, ер юзида дарахтларнинг қора шарпаси кўринади, дарахтлар ортида эса қўшни бинолар қад кўтарган. Бакс жилмайиб кўйди. Унга ҳаммиша астойдил теран мулоҳаза юритиш ҳолати хуш ёқарди.

* * *

Шахмат столчасининг атрофига “Альбатрос”нинг барча аҳли — дам олувчилар ҳам, ходимлар ҳам тўпланишган. Турнирнинг ҳал қилувчи партияси иштирокчилари жойларини эгаллашди. Милевскийнинг ранги ҳали ҳам бўзарган, аммо унинг бутун вужуди бу ўйинда ютишга аҳд қилганлигидан далолат бериб турарди. У бутун диққатини ўйинга қаратиб, атрофида турганларга заррача ҳам эътибор бермади. Ҳозир устунлик унинг қўлида эди ва бу ҳол унга маълум даражада имтиёз яратаётган эди. “Норвегиялик”, у ҳам гоётда хушёр ва бутун диққатини шахмат тахтасига қаратган, — дам-бадам чиройли кузалган соқолини силаб-силаб кўяр эди. У ҳимояга ўтган ва бу ҳол уни анча қийнаб кўйган эди. У ҳар гал дона суриш учун рақибига нисбатан кўпроқ вақт ўйларди. Оқлар чекинаётган, қоралар бутун жабҳа бўйлаб ҳужумга ўтган эди. Мана, ниҳоят, Милевский энг кучли сипоҳ — фарзинни жангга киритди. Дам ўтмай у рақибининг яна битта пиёдасини юғиб олишга муваффақ бўлди. Питер Нильсон лабини аччиқ алам билан тишлаб қолди. “Ўз акасини аямади-я”, — деб ўйлади Бакс журналист тўғрисида.

Қоралар позициявий имтиёзни қўлга киритишди, шунда “норвегиялик” чекинувчи мудрофаага ўтишга мажбур бўлди. Бу усулнинг муваффақият келтириши амри маҳол эди. Навбатдаги бир неча марта дона суришдан кейин шахмат тахтасидаги вазият шу қадар мураккаблашдики, ўйинни кузатиб турган ишқибозлар ҳужумга ўтган шахматчининг ҳақиқий ниятини тушуна олмай қолдилар.

Ҳужумчи эса, жон-жаҳд ва шиддат билан олға интилди. Мана у иккита пиёдасини қурбон бериб, оқ аспни олди ва биринчи марта оқларнинг шоҳига кишг берди. Натижанда, Милевскийнинг ташаббуси энг кескин ҳужумга олғанди. Дарҳақиқат, қораларнинг иккита асп, фил, рух ва фарзин билан бошлаган ёпирилма ҳужумини энди асло даф қилиб бўлмас эди. Рухидан жудо бўлган Питер Нильсон оғир бир хўрсиниб кўйиб, умидсиз бир кайфиятда қўлларини ёзди.

— Мен ютқаздим, — деди у оҳиста овоз билан. — Таслимман...

Шахматчилар то мот қилгунча ёки барча доналарни қириб ташлагунча ўйнашмайди, улар вазиятнинг мушкуллигини кўриб, олдинроқ таслим бўлиб кўя қоладилар.

Журналист рақибининг узатган қўлини сиқди ва ҳиммат кўрсатиб, деди:

— Бу жуда қийин партия бўлди. Миннатдорман сиздан.

Ўйинни кузатаётганларга жон кирди, улар голибни табриклай бошлашди. Милевский жилмайганча ўнгу сўлига таъзим қиларди. Энг охирида унинг олдида Бакс яқинлашди.

— Сиз мени ўз ўйинингиз билан қойил қолдирдингиз, пан муҳаррир, мен сизнинг ғалаба қилишингизга ўйиннинг энг бошиданоқ ишонган эдим.

— Ташаккур. Сизга мен баъзи бир нарсалар ҳақида сўзлаб бермоқчи эдим, лекин ҳозир жуда чарчаганман. Балки, эртага қолдирармиз бу суҳбатни?

— Яхши, сиз дам олишингиз керак, эртага гаплаша қоламиз. Бугунча сиз энг яхши нав винодан бир қадаҳ ичсангиз ёмон бўлмасди.

— Бугун мен ғирт бўлгунимча ичаман.

— Фақат коктейл ичаётганда эҳтиёт бўлинг.

— “Чайка” қаҳвахонасида мени заҳарлашмас, деб ўйлайман. Ўзингизнинг ишингиз қалай?

— Швед тилини ўрганиш яхши боряпти, бошқа ишнинг бориши — анча ёмон, гўё туман ичидаман.

— Эртага сизга баъзи бир қизиқарли нарсаларни сўзлаб бераман, эҳтимол улар ўша туманни тарқатиб юборар. Ҳозир мен бу ердан бош олиб кетсам дедим. Мабодо биз Мендиздроега равона бўлсак нима дейсиз? У шаҳарчадаги ресторанлар Свиноуйсьцедагидан яхшироқ.

— Икковимизми?

— Божена ҳам боради.

— Йўқ, миннатдорман, биттамит ортиқчалик қиламиз.

Тушлиқдан кейин изкувар ўз хонасига кирди. “Бугун Милевский, асосий совринни — олгин шахмат билан қимматбаҳо буюмлар солинган қутичани олиши керак... агар ҳали олмаган бўлса. Ингмар Свенсон олгин шахматни қаерга яширган бўлиши мумкин? Қаерга бўларди, ўз хонасидаги бирон-бир хуфия жойгадир-да. Тадбиркор қария Миллер ўз уйининг бир қанча ерида махфий жойлар тайёрлаб қўйган бўлиши керак, албатта. Бордию уйда бўлмаса-чи ўша махфий жойлар?”

Бакс ўзини дераза пардаси орқасига олиб, ҳар эҳтимолга қарши, ҳовлида бўлаётган ҳаракатларни кузатишга қарор қилди.

Гаражга биринчи бўлиб баланд бўйли швед кириб кетди. Унинг қўлида унча катта бўлмаган сумка бор эди. “Қизик, нима бор экан ичида? Қанийди яқин бориб текшириб кўра олсам. Агар энг қимматбаҳо буюмни олиб чиқиб кетиб яшириб қўйишса-чи? Лекин бу сумкада энг жайдари арзимас нарса бўлиши ҳам мумкин, унда машҳур изкуварнинг ҳолига маймунлар йиғиламайдими? Айни пайтда, бу ҳаракати уларни сергаклантиради. Йўқ, бундай қилиш мумкин эмас. Шу чоққача тузган режаси ўзини оқлаб келяпти, уни охирига етказиш керак”. Журналист ўз акаларига Бакснинг аслида ким эканлигини аллақачон айтиб бўлган, бунга у шубҳа қилмасди.

Ингмар Свенсон пансионат ҳовлисидан ўзининг “Таунус” русумли машинасида чиқиб кетди. Кейин Милевский билан Божен уйдан чиқишиб, Милевскийнинг машинасида жўнаб кетишди. “Нима учун у оилавий анжуманга Боженани олиб кетдйкин? Наҳотки, улар буткул ярашиб олишган бўлишса? Ё бу қиз мени шу чоққача лақиллатиб келаётганмиди? Йўқ, йўқ, Божен бу қадар моҳирона артистлик қила олмайди”.

Арт, эр-хотин Свенсонлар чиқишмасмикин, деб яна бир оз кутиб турди, лекин улардан дарак бўлмади. “Улар, шубҳа уйғотмаслик учун, сайрга чиқишган, уларни шаҳарда Нильсон ё бўлмаса иккинчи швед ўз машинасига олиб олади”. Шунга қарамай, изкувар яна бир оз кутиб турди, лекин улар кўринишмади, уларнинг “Вольво” машиналари гаражда турганча қолди.

Бакс, ўз одати бўйича, узоқ масофали сайрга шайланди, чунки унинг қиладиган иши қолмаган, кечлик овқатгача ҳали беш соатдан ортиқроқ вақт бор эди. Августнинг иккинчи ярми унинг серёгин биринчи ярмининг ҳиссасини чиқармоқчи бўлгандай илиқ, баҳаво ва серкўёш келдики, бугунги якшанба ҳам одамларни очиқ ҳаводан баҳраманд бўлишга ундарди.

Лекин Артни холлда Боровский тўхтатиб қолди.

— Икки оғиз сўзим бор эди, пан Ковальский.

Боровский ўз хонасига кириб, ёзув столи ортига қўйилган сейфдан бир шиша экспорт “Старка” арағини олди.

— Мана тасодифан бир неча шиша экспорт “Старка”сини қўлга туширган эдим, бугун якшанба, қиладиган ишимиз йўқ, иккита сўққабош эркак чақчақлашиб битта шишани майдаласак, гуноҳ бўлмас, а, лаббай? Боз устига, мен сизга қизик бир янгилик айтмоқчиман.

— Жоним билан ичишаман. Нима янгилик экан?

— Мен мутлақо тасодифан ака-ука шведлар ўртасида бўлган суҳбатни эшитиб қолдим. Биласизми, улар нима ҳақда гаплашаётган эдилар? — Боровский эпчиллик билан шиша тиқинини очди ва рюмкаларга арақ қўйди. — Сиз ҳақингизда?

— Мен ҳақимда? Шундан бошқа мавзу топилмабдими уларга?

— Маълум бўлишича, сиз изкувар экансиз. Шу ростми? Эҳ, пан Ковальский, менга ишонасиз, деб ўйлардим сизни, ахир мен...

— Изкувар бўлиш — фахрланадиган касб эмас, нима деб мақтанишим керак эди? Шунинг учунам сизга очмовдим бу сирни.

— Ундай бўлса, ижозатингиз билан савол сўрасам: тергов ишларингиз қандай борапти?

— Яқин кунларда ҳаммаси ҳал бўлади. “Старка”нгиз зўр экан!

— Экспорт арақ, ўн йил сақланган. Дарвоқе, хабарингиз борми, шведлар билан норвегиялик эртага Мазур қўлларига жўнаб кетишади.

— Лекин яна қайтиб келишар.
 — Польшадан жўнаб кетишларига икки кун қолганда.
 — Унғача ҳамма нарса ойдинлашади, менга тафсилот занжирининг фақат бир нечта ҳалқаси етишмаяпти, лекин бу гап ўртамизда қолсин-а... “Гапимга ишонишига кўзим етмайди, бу корчалон аҳмоқ одамга ўхшамайди, майли, мени ўзига сирдош деб ўйлайверсин”.

— Камина, пан кечирсинлар, сизга шуни айтмоқчи эдим. Ўзингиз яхши биласиз, мен сизга ҳамда шавкатли милициямизга ҳар томонлама ёрдам беришга тайёрман. Келинг, яна биттадан олайлик, сезиб турибман, бу иш осон бўлмаган, о, жуда-жуда осон бўлмаган...

— Ҳозир ҳам ўша-ўша қийинчилигича қоляпти, мен сизга айтсам, энг мараз иш бу.

— Ҳа, ҳа, жуда тўғри ифодаладингиз, мен уни суриштирмоқчи эмасман, биламан, баъзи нарсаларни очиқ айтиб бўлмайди, лекин сиз гапимга тўғри тушунинг. Улар ҳаммаси жўнаб кетади, менинг пансионатим, ўзингиз тушунасиз, бадном бўлиб қолади. Лекин мен буни айтмоқчи эмасман. Минг афсуски, пан Ковальский, сизнинг ҳақиқий вазифангиз нима эканлигини олдинроқ билмадим. Сизга ёрдам қилган бўлардим.

— Масалан?

— Масалан, сизга ҳар хил майда-чуйда хабарларни етказиб турган бўлардим, ким билсин — асқатиб қолармиди битта-яримтаси... Мана, масалан, бу уйнинг деярли ҳар бир хонасида хуфия жой қурилган — шундан хабарингиз борми?

— Лекин улар бўм-бўш-ку.

— Афсуски шундай. Битта хуфия жой Коваликлар турган хонада, иккинчиси Ингмар Свенсоннинг хонасида, учинчиси норвегияликнигида — буни мен фақат шу йил, мавсум очилиши олдида уйни таъмирлай бошлаганимда топдим.

— Бугун уйни таъмирлаб чиқдингизми?

— Йўқ, фақат юқори қаватларни. Биринчи қават билан ертўлани қишда таъмирламоқчиман.

— Менга яна нималарни айтмоқчи эдингиз?

— Сизга яна бир маслаҳат бермоқчи эдим: бугун тунда меҳмонларимнинг автомашиналарини бир кўздан кечириб чиқинг, ҳаммасини. Мен буни сизга шундай уюштириб берайки, ҳеч ким ҳеч нима пайқамайди, боз устига, бу ишда сизга ёрдам кўрсатишим ҳам мумкин, кечлик овқатдан кейин икковлашиб, текшириб чиқамиз, ҳўпми?

— Яхши фикр. Назаримда, сизга ишонса бўларкан.

— Мен ўзимнинг пок номимга доғ туширмасам дейман...

— Биламан, биламан. Телефонингиздан фойдалансам майлими?

Бакс поручик Вяттернинг уй телефони рақамларини терди. У гўшақда бола овозини эшитиб, ундан дадасини чақиритишни илтимос қилди. “Ким сўраяпти?” — деди бола қизиқсиниб. — “Ҳишпопотам!” — деди кўрқинчли овоз билан Бакс. Гўшақ аввалига жим бўлиб қолди, кейин боланинг чопқиллаб кетган оёқ товушлари ва ваҳимага тушган овози эшитилди: “Дадажон, сизни Ҳишпопотам сўраяпти?”

Гўшақдан поручикнинг жаҳлдор овози эшитилди:

— Бу қанақа майнавозчилик? Ким бу?

— Бу мен, кечиринг, поручик. Ўғилчангиз ажойиб бола экан. Сиздан илтимос: менга тўшпонча керак.

— Нима? Нималар деяпсиз? Тўшпонча? — Бакснинг назарида, “ҳишпопотам” сўзи поручикнинг ўғилчасини қандай кўрқитиб юборган бўлса, “тўшпонча” сўзи дадасини ҳам шундай чўчитиб юборган эди. — Менинг тўшпончам-а?

— Сизники бўлиши шарт эмас, бошқа бировники бўлсаям майли, у албатта бугун кечкурун менинг кўлимда бўлиши керак.

— Ҳарбий низомда бу нарса кўзда тутилмаган... — деб поручик гап бошлаган эди, аммо изқувар кескин равишда унинг сўзини бўлди:

— Низомда бошлқнинг буйругини бажариш шартлиги кўзда тутилган, лекин мен ҳали, майор Шиманский ўз лавозимидан бўшаган, деган гапни эшитмадим. Қолаверса, мен ўша тўшпончангиздан отишим амримаҳол.

- Бу-ку тўғри-я, лекин...
- Менга ўқсиз тўшпончанинг ўзини беринг, мен ундан ҳеч кимни отмоқчи эмасман.
- Сиз кимнидир фақат чўчитиб қўймоқчисиз, шундайми? Бу ҳам мумкин эмас, лекин мен итоат этаман. Қаерга олиб борай?
- Мен пансионатдан қўнғироқ қиялман. Сиз уни ҳозир олиб келишингиз мумкинми?
- Ҳа.
- Кутаман.
- Бакс гўшакни илди. Бу суҳбатни диққат билан тинглаган Боровскийнинг нигоҳида “буёғи қандоқ бўлди” деган савол акс этди.
- Бу “Старка” нгиздан бир томчи ҳам қолмайдиган бўлди... агар ҳозир поручик келадиган бўлса... У ичиш масаласида анойилардан эмас.
- Бизнинг давримизда анойилар қолибдими? Сиз буни ўйламанг, пан Ковальский. Менда бу “Старка”дан яна бир нечта шиша бор, агар рози бўлсангиз, биттасини сизга совға қилишим мумкин.
- Экспорт “Старка” бўладию ким йўқ дейди? Фақат совға сифатида эмас, мен уни сиздан сотиб оламан.
- Ахир улар менга текинга келган, пул ололмайман. Марҳамат, — у сейфдан иккинчи шишани чиқарди. — Бизнинг... ҳамкорлигимиз учун.
- Ундай бўлса, рад этолмайман. Ҳамонки, сиз ҳамкорлик ҳақида гап очган экансиз, майли, сизнингча бўлсин. Пистолет сизнинг қўлингизда бўлади.
- Нега энди менинг қўлимда бўларкан? — Боровский ҳақиқатан ҳам жуда кўрқиб кетди.
- Изкувар кулиб юборди. Бир неча рюмкадан ичилган экспорт “Старка”сининг кайфиятини чоғ қилиб юборган эди.
- Нима, кўрқяпсизми? Ўзингиз эшитдингиз — тўшпонча ўқланмаган бўлади.
- Мен уни нима қиламан?
- Чўнтагингизга солиб қўясиз, вассалом. Мабодо ўқ топиб ҳамма шахматчиларни қириб ташламоқчи бўлсангиз — бу сизнинг ишингиз. Шунда ҳам сиз биринчи навбатда анави аблаҳ журналистни отсангиз керак.
- Жуда ҳазилкансиз-да, пан Ковальский, мен сизга айтсам, у бошқалар ўйлагандек фаришта эмас, унинг тумшуги қон!
- Лекин у аёлларнинг... шунингдек, қизларнинг жони-дили!
- Агар панна Боженани назарда тутаётган бўлсангиз... — Боровский бармоғи билан Баксга ҳазиломуз пўписа қилиб қўйди. “Старка” унга ҳам дилхушлик таъбирини ўтказган эди. — Панна Боженани назарда тутаётган бўлсангиз, у сизни пан Милевскийдан ортиқ кўрса кўради, кам кўрмайди. Йўқ, рост, нимага керак сизга тўшпонча?
- Менда, бутунги оқшом, айниқса, бутунги тун нотинч бўлади деб ўйлашга асос бор. Ҳаттоки мен хавф остида қолишим ҳам мумкин. Ана ўшанда сиз, пан Боровский, ишга киришасиз, тўшпонча ҳам, шунингдек, мени хатардан сақлаш ҳам сизнинг қўлингизда бўлади. Пистолет ўқланмаган бўлса ҳам, ўз вазифасини адо этади.
- Албатта, худди ўқланган тўшпончадай. Лекин сиз нимадан кўрқяпсиз?
- Бу хонадонда бир марта қулоғим остидан ўқ визиллаб учиб ўтди.
- Яхши, мен ҳамма айтганларингизни қиламан. Аммо менинг уруш давридан қолган ўз тўшпончам ҳам бор. Мен уни ишлата оламан, буни ҳисобга олиб қўйинг.
- Поручик келди ва ҳаш-паш дегунча “Старка” пишаси бўшаб қолди. Шунда поручик гапга тушиб кетди. У энди шахматда ўғлини нуқул ютаётганини айтиб мақтанди. Кейин қизишиб кетиб, шахматнинг айрим дебютлари ҳақида ўз мулоҳазаларини айтишга ҳам жазм қилди, хуллас, у шахмат назарисини “сув қилиб ичиб” юборган эди. Изкувар унинг шу мақтанишидан илтириб, унга ҳозирнинг ўзида бир партия ўйнашни таклиф қилди. Боровскийда шахмат бор эди, ўйинчилар вақтни пайсалга солмай, дарҳол доналарни тера бошладилар. Бакс кайф билан, жуда хатарли, қалтис тактикани танлади ва бир неча юришдан кейин бечора поручикни мот қилди. У, реванш ўйнаймиз, деб талаб

қила бошлади, улар иккинчи партияни ўйнашди ва бу сафар ҳам поручик “чиройлигина” мот бўлди.

— Афсус, сиз бекорга мусобақада қатнашмадингиз-да, — деди пансионат хўжайини Баксга. — Келинг, энди мен билан ўйнанг, мана, доналарни териб ҳам қўйдим.

Бакс рад этди, чунки бунақа икир-чикирларга энди вақт тополмаётган эди. У шахматда ютқизиб қўйиб қаттиқ ранжиган поручик билан бирга пансионатдан чиқди ва ўзи одатланган узоқ масофали сайрга жўнаб кетди. Жўнаш олдидан у поручикдан дарҳол Шчецинга қўнғироқ қилишни сўради. Поручик унинг топшириғини бажарди. Бакс эса, ўз одати бўйича тўлқинқайтаргич олдига борди ва у ерда сокин денгиздан мароқланиб, узундан-узун тўлқинқайтаргич устида турнақатор тизилишиб ўтирган балиқ овловчиларни кузатиб, узоқ вақт туриб қолди.

Қош қорая бошлади. Изқувар пансионатга қайтиб келди. У “Альбатрос” ҳовлисига кириб, ҳамма машиналарнинг жой-жойида турганини кўрди. Вақт кеч соат еттилар эди.

Кечлик овқатдан сўнг совринларни тантанали равишда эгаларига топшириш маросими бошланди. Пансионат хўжайини одамларнинг жўшқин кутловлари остида журналистга кумуш кубок билан бир шиша коньякни топширди, журналист шишани шу заҳоти столга қўйди. Севинч ва гурурдан чўдек қизариб кетган Олаф ажойиб альбом олди. “Наполеон” коньяги тантанавор қадаҳлар айтилиб ичилди, сўнг рақс бошланди. Изқувар бу имкониятдан фойдаланиб, ими-жимиди меҳмонхонадан чиқиб кетди.

“Тезроқ, тезроқ!” — деб ўзини ўзи шоширарди у. Бакс гаражга кириб чироқ ёқмади, чунки энди у қаерда нима турганлигини шундоқ ҳам пайпаслаб топиши мумкин эди. Машина эшиги (бу сафар у олдинги галдагидан ҳам тезроқ очилди), радиоприёмник, хуфия жой. Юраги тез-тез ва шу қадар қаттиқ тепардики, бундай ҳол ҳеч қачон бўлмаганди унда! Бакс тўғри қилиптимикин ё хатога йўл қўйдимикин — ахир юз фоиз ишонч билан ишлаб бўлмайди-ку, бинобарин, мана ҳозир, бир лаҳза ичида унинг жуда пухта тузган режаси барбод бўлиши мумкин. Йўқ, неча-неча кун ва тунлар сабот билан қилинган мулоҳазалар, изланишлар, муқоясалар хато ва нотўғри бўлиб чиқиши мумкин эмас! Ҳеч қачон Аристоктель Бакснинг машҳур дохийий ҳиссиёти унга панд берган эмас! Ана, бу ёқда экан! Чарм халта. Тезроқ! Кўл фонарининг ёруғи. Фонарнинг ингичка шуъласида қора ва оқ олтин шахмат доналари хирагина ярақлаб кетди, доналарни безаган бриллиантлар камалак рангга чарақларди. Қария Миллернинг шахмати. Катта-катта, оғир-оғир доналар. Ростдан ҳам олтинданмикин? Бу ерда яна беҳисоб ва шу қадар қимматабаҳо тошлар ҳам бор эдики, уларнинг ҳар битта энг кичкина донаси бир неча минг злотих туриши мумкин. Катталари нечта экан? Ҳаммаси бўлиб қанча бриллиант бор экан-а бу ерда? Аниқки, бу шахмат ниҳоят даражада қимматли буюм эди. Бу шундай улкан бойлик эдики, у Фарбаги бирон мамлакатда бутун умр, “оёқни узатиб”, бемалол ҳузур-ҳаловатда япашга етарди.

Шошма-чи, бу махфий жойда яна бир нима борга ўхшайди. А-ҳа, қутгича! Ҳаммаси тўғри, бу қутгича ҳам турнир голибига тегиши лозим эди. Яхши, кўрамиз.

Изқувар қутгичани очди, у Миллерлар оиласига тегишли қимматабаҳо буюмлар билан тўлдирилган эди. Буюмлар устида эса... Йўқ, бу мумкин эмас! Шунга қарамай... буюмлар устида иккита чет эл паспорти ётарди. Битгаси — журналист номига берилган. Иккинчиси эса... Бакс ҳеч кўзларига ишонгиси келмади, лекин кўз қўриб турганидан кейин ишонмай иложи йўқ эди: иккинчи паспорт Божена номига берилган эди. Паспортлар ёнида яна Истад портига борадиган паромга иккита чипта. Санаси ҳам ёзилган...

Изқуварнинг вужудини аланга қамради. Чипталарга эртаги кун санаси ёзилган эди. Арт паромнинг эрталаб соат еттида жўнашини биларди, демак... Йўқ, Божена бундай найранг ишлатиши мумкин эмас! “Вой, қари аҳмоқ-е, наҳотки, гўзал қизлар сенинг тенгинг эмаслигини ҳалитача тушунмаган бўлсанг?” У ҳужжатларни жойига қўйиб, қутгичани ёлди. Шошилиш керак, ҳадемай рақс тутайди ва улар ташқарига чиқишлари мумкин. Ишга киришини

керак, ишга! Лекин бутун хаёлини Божена банд этиб турганида қандай қилиб кўнгли таскин топсин, фикрларини бир ерга жамлай олсин?

Лекин, барибир ишлаш керак! Жин урсин аёл зотини! Изкувар шахмат доналарини шоша-пиша хиллаб санаб чиқишга мажбур этди ўзини. Ўтгиз иккита, худди рисоладагидек. У иккита қора аспни қўлига олиб, диққат билан кўздан кечирди. Ғоятда нафис иш! Лекин нима учун қария Миллер ўз васиятномасида бу сипоҳларга алоҳида эътибор қаратди экан? Нега оқ аспларга эмас? Қани, оқ аспларни ҳам бир кўздан кечирайлик-чи. Ҳар жиҳатдан улар бир-бирига ўхшайди. Лекин, ие... Фарқи ҳам борга ўхшайди-ку!

У иккала оқ аспни чап қўлига, қора аспларни ўнг қўлига олиб салмоқлаб кўрди. Кейин уларнинг жойини алмаштирди. Ҳеч қандай шубҳа қолмаган эди — қора асплар енгилроқ эди! Бакс оқ ва қора аспларни зўр диққат билан кўздан кечириб, қора отларнинг боши баданига туташган жойда жуда ҳам нозик чизиқча борлигини кўрди. Отнинг бошини бураб танасидан ажратса бўларкан. Қора асплардан бирининг ҳавол танасида заррадаккина калитча, иккинчисининг ичида бўлса, найча қилиб ўралган жуда майда ҳарфлар билан тўлдирилган пергамент парчаси бор эди. Бу хат эди. У “Азизим Конрад!” деб бошланиб, “сенинг отанг” деган имзо билан тугалланган эди.

Демак, журналист қора аспларнинг сиридан беҳабар! Ҳали улгурмаган, бунга вақти бўлмаган.

Энди ҳамма нарсани яна жой-жойига қўйиш керак! Қандай сўлим оқшом-а! Беғубор тўқ-мовий осмонда миллион-миллион чарақлаган юлдузлар, узоқдан денгизнинг бир меъёрдаги оромбахш шовуллаши эшитилади. Тўла ғалаба! Виктория! Музаффарият — яна нима дейиш мумкин? Лекин фақат Божена...

Рақс оқшоми ҳали тугамаган эди, меҳмонхонанинг ланг очиқ деразаларидан шу кунларда мода бўлган шпюгер куйи эшитиларди. Бакс соатига қаради. Унинг меҳмонхонадан чиқиб кетганига атиги етти дақиқача бўлибди, унга эса, бу вақт бир умрдек узоқ бўлиб туолганди. Холда доктор Политика чекиб турарди. Айни муддао, у билан гурунлашиб, одамларга, гўё ҳеч қаёққа кетмагандай қилиб кўрсатиши мумкин ўзини. У енгил тортди — хайрият, унинг чиқиб кетганини ҳеч ким пайқамабди.

* * *

“Альбатрос”да эса вақтихушлик авжида эди. Мусиқа, ўткир ичкиликлар, пайдар-пай давом этаётган рақслар. Пансионат аҳли гўё бу ерда яқинда бўлиб ўтган машғум воқеаларни тамоман унутиб юборган ва ҳаёт қувончларидан баҳраманд бўлишга интилаётгандай туюлишарди. Доктор Политика Розочканинг дугоналаридан бири атрофида гирдикапалак эди, иккинчи дугонага эса Ингмар Свенсон билан рассом галма-гал хушомад қилишиб, бағриларига тортишарди. Рассомнинг хотини-ку, бадқовоқ норвегияликка андишасизларча қичиқ қиларди, Розочканинг ўзини бўлса унинг хўжайини эгаллаб олган эди. Журналист толиба қиздан нари кетмасди.

Фақат вақт ярим кечадан анча ошгандагина изкувар ниҳоят юрак ютиб, қизни рақсга таклиф қилди.

— Табриклайман, ахири юрагинг дов берди-я, — деди Божена улар рақсга тушиб, гир-гир айлана бошлашгач. — Мен бўлсам сени шунча кутдим-а... Арт, бутун жуда ортиқча ичвормадингмикин?

Бакс бугун чиндан ҳам жуда кўп ичди, ахир бугун унинг куни эди-да. Бундай кунда у ҳатто филни ҳам ичишда йўлда қолдириши мумкин.

Арт ўзини оқлаш учун бир нима демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, Божена:

— Вайсама, — деб шартта унинг оғзига урди. — Бу сенинг ишинг, албатта, лекин мен нима қилай? Орқангдан изма-из юриб, қўлингдан шишани тортиб олайми? Улфатларниям роса топибсан — ўхшатмасдан учратмас: доктор билан рассом, э худоё тава! Арт, сенга айтадиган жуда муҳим гапим бор. Мен гапира туриб куламан, сен ҳам кул, Януш биздан кўзини узмаяпти — у шубҳаланмаслиги керак.

— У ютди, бугун у голиб.

— Арт, ўзингни қўлга ол, гапларимни диққат билан эшит, мен жуда ёмон аҳволдаман, ҳа-ҳа-ҳа!

Мана, ниҳоят, Бакснинг онгига қиз айтаётган гапнинг ҳақиқий маъноси етиб борди, унинг титроқ овози, нигоҳлари йигитнинг кайф пардасини ёриб ўтди.

— Гапир, Божена, мен маст эмасман.

— Кулсанг-чи, бўлмаса Януш сезиб қолади!

— Ҳа-ҳа-ҳа!

— Ё товба, наҳотки, одамлардай табиий кула олмайсан?

— Кулолмайман, бўлмаса биронта латифа айтиб бер.

— Латифа айтадиган ҳолим борми менинг, Арт?

— Яхши, яна бир марта уриниб кўраман: ҳе-ҳе-ҳе!

— Бу энди сал ўхшади. Биласанми, Януш менга нима таклиф қилди?

“Агар ҳозир ўзи менга айтса — демак, ёлғон гапирмаган, демак, чиндан ҳам олдин институтни битиришга жазм қилган, демак, ҳақиқатан ҳам у менга бефарқ эмас экан!” деган фикр Артнинг миясида мисоли чақмоқдек чақнаб кетди.

— Секинроқ, Божена, Януш ёнидаги қиз билан биз томонга яқинлаб келяпти.

— Бўлақол, тезроқ биронта латифа айт, Арт.

— Шотландия латифасини эшит. Бир шотландиялик қўшнисини нонушга қилгани чақирибди, сўнг уни бир бўлак нон ва бир томчи асал билан меҳмон қилибди. — Бу пайт журналист ўзи рақс тушаётган қиз билан яқин келиб қолган эди. — Ўҳ-хў, дебди меҳмон, табриклайман, сиз битта асалари боқяпкан экансиз-да, мистер, ҳе-ҳе-ҳе!

— Ҳа-ҳа-ҳа! — Божена гўё чиндан ҳам жуда кулгилди латифани эшитгандай, хандон ташлаб кулди. — Вой, ўлдирасан! Януш, Артнинг латифаларини эшитгин — кула-кула ичагинг узилади! Арт, қани, яна бир марта қайтар ўша шотланд латифасини!

Эшитиб журналист ҳам, у билан рақс тушаётган қиз ҳам қотиб-қотиб кулишди. Кейин улар узоқлашишди, шунда Божена гапини давом эттирди:

— У менга эртага эрталаб ўзи билан Швецияга жўнаб кетишни таклиф қилди — мен бош тортдим.

Арт елкасидан тоғ ағдарилгандай ҳис қилди ўзини.

— Божена, жонгинам! У илгари ҳам буни таклиф қилганмиди сенга?

— Ҳамма гап шунда-да! Биз июл ойида чет элга чиқиш учун ҳужжатларни топширганимиздан бери бу ҳақда чурқ этиб ҳам оғиз очмаган эди. Биласан-ку, мен унга ўз фикримни кескин айтиб бўлганман.

— Нима учун энди бирдан кетиш масаласи вужудга келибди?

— У менга, бу фақат бир неча кунлик сайру саёҳат, деб айтгяпти, менга у ердаги уйини кўрсатармиш. Нима қилишимни билмай қолдим! Мен кўрқяпман ундан, Арт!

— Сен нима деб жавоб қилдинг? Паром эрталаб соат етида жўнайди, атиги бир неча соат вақт қолди.

— Мен рад этдим таклифини. У ялинди, гапига унатмоқчи бўлди, ҳатто дўқ ҳам қилиб кўрди, мен сўзимда қаттиқ туриб олдим. Кейин унинг хиралигидан кутулиш учун, эртага — йўқ, энди бугун десаям бўлади — уни паромгача кузатиб қўйишга рози бўлдим.

“Қойил! Бу фирибгар ҳаммасини олдиндан ўйлаб қўйган. У бирон нимани баҳона қилиб қизни паромга олиб чиқиши, уйку дориси бериб ёки ичириб қўйиб, чет элга олиб кетиши мумкин. Унда Божена беному нишон ғойиб бўлади!” Энди изкуварнинг кайфи қочиб, бутунлай хушёр тортганди.

— Ҳа-ҳа-ҳа! — дея куларди Божена, аммо унинг кулгисиди шодликдан асар ҳам йўқ эди. — Арт, биронта кулгилди гап айтсанг-чи, бўлмаса йиглаб юбораман! Сен бу ишни барибир ечолмабсан, шекилли-а? Бугун умидим сендан эди. Эртага ҳамма жўнаб кетади.

— Ечдим, Божена, улгурдим. Ҳаммаси яхши бўлади. Ҳозир мендан ҳеч нима

сўрама, фақат эҳтиёт бўл. Мана, рақс тугади, юр, бориб уларнинг жамоасига кўшиламиз.

Изкувар Милевскийнинг ёнига бориб ўтирди.

— Жуда яхши танца тушар экансиз, — деди журналист. — Ҳавасим келди сизга.

— Ичайлик! — деб таклиф қилди Бакс. — Видолашув олдиан!

— Видолашув? — деди ҳайрон бўлиб Милевский. — Қанақа видолашув? Эрталаб нонушгадан кейин икковимизнинг қизиқарли суҳбатимиз бор-ку ҳали.

— Нонушгадан кейин? — деб изкувар шундай бир оҳангда такрорладики, журналистнинг ранги қув ўчиб кетди ва суҳбатдошига қўрқа-писа қараб қўйди. — Буни сиз қандай тасаввур қиласиз? Ахир сиз нонуштани Швецияга жўнаб кетаётган паромда қилмоқчисиз-ку!

Журналист гўё қочишга шайлангандай ирғиб ўрнидан турди, лекин шу заҳоти яна жойига ўтирди, рюмкасини чангаллаб олиб, бир кўтаришда ичиб бўшатди. Меҳмонхонадаги гўнғир-гўнғир гаплар таққа тўхтади, ҳамманинг нигоҳи шулар томонга қаратилганди.

— Гапингизга тушунмадим, — дея гўлдирди журналист. — Ўзи сиз нимани назарда тутиясиз?

— Сизнинг Швецияга жўнашингизни. Сиз эртанги кунга, аниқроғи, бугун эрталабки соат еттига чипта, аниқроғи, иккита чипта сотиб олгансиз. Бундай вазиятда, нонушгадан кейин бўладиган суҳбатимизни сиз қандай тасаввур қиласиз?

Милевский толиба қизга ўқрайиб қараб қўйди, кейин Бакс томонга ўтирилди. Унинг кўзларида нафратли аланга мавжуд эди.

— Қаршилиқ кўрсатишга нима ҳаққингиз бор? Нимага энди мен хоҳлаган еримга боришим мумкин эмас?

— Сизнинг ҳеч ерга — Швецияга ҳам, бошқа бирон ерга ҳам боришингиз мумкин эмас, — деди қатъий оҳангда изкувар. У кўз қирини ташлаб, Боровскийнинг қўлини чўнтагига солганини кўрди. Бечора Божена, жудаям фўрқиб кетди у! Скандинавияликлар қандайдир жуда жиддий гап бўлаётганини фаҳмлашиб (суҳбат поляк тилида бораётган эди), бўйинларини чўзганча, гап нима ҳақда эканлигини тушунмоқчи бўлардилар. Журналист ўзини ночор аҳволга тушгандек қилиб кўрсатиб, худди манави похолсимон сочлари пахмайган, кўзойнаги бурнининг учига тушиб кетган суллоҳ найновга, қилаётган ҳазилингиз ҳозир бу ерда, шу жамоа даврасида мулақо ўринсиз деб тушунтирадиган биронга одам бормикин, детандек атрофга бир-бир кўз югуртириб чиқди, аммо ҳеч ким унга хайрихоҳлик билдириб, бирон сўз айтмади. Изкувар эса гапида давом этди:

— Сиз ҳибса олиндингиз, Милевский. Мана менинг гувоҳномам. Ҳибсага олиншингизга сабаб — менга қарата ўқ отгансиз.

— Мен-а? Отибманми? Ҳали сизга мен ўқ отибманми?

— Ҳа, отгансиз! Сиз қотиллик қилишда айбланасиз. Ҳозирча бу сизнинг ягона айбингиз. Мен сизга ишонмайман, шу сабабли қўлингизни узатинг! Қўлингизни, Милевский! — Изкувар чўнтагидан қўлкишан чиқарди — буни унга поручик Вяттер берган эди.

Қўлкишанни кўрган журналист ғазабга келди.

— Теккизолмаганимга афсусланаман! — деб бақирди у жаҳл билан ва столда турган шишани олиб, изкуварга отди. У чап бериб қолди ва шиша деворга бориб урилди. Шишанинг чил-чил синган овози меҳмонхонада ҳукм сураётган изтиробли сукунатни бузди.

Милевский эшик томон отилди, лекин пансионат хўжайини қўлида тўшонча билан унинг йўлини тўсди.

— Тўхта, йўқса отаман! — деб чинқирди у ваҳимали овоз билан.

Милевский тўхтади, бошини ҳам қилди. У ўгирилиб атрофдаги одамларга қаради ва ҳеч ким уни ҳимоя қилишга чоғланмаётганини кўриб, изкуварга қўлларини узатди. Қўлкишан “шиқ” этиб қўлфланди.

— Ҳа, яхши, мен сизга ўқ узганимни бўйнимга оламан, — деб такрорлади у. — Вассалом. Бошқа ҳеч қандай айб қўёлмайсиз менга.

— Ўргилдим сиздақа донолардан! — деб дўқ қилди “Альбатрос” хўжайини қўлида тўшпонча билан. Энди у бутунлай образга кирган ва яқингинада Милевскийга фақат “муҳтарам пан муҳаррир” деб мурожаат қилганини буткул унутган эди. — Қўйилман-е! Сизни деб пансионатим номига доғ тушди...

— Оғирроқ бўлинг, — деб изкувар Боровскийнинг ҳовурини босди ва ундан тўшпончани тортиб олиб, чўнтагига солиб қўйди. — Сиз жуда асабийлашяпсиз, пан муҳаррир, ютқазишни ҳам билиш керак.

— Рожновскани мен ўлдирмаганман! — деб чинқириб юборди Милевский. — Қотил ана у! — шундай деб у “норвегиялик”ни кўрсатди.

— Ҳайвон! — деб дағдаға қилди “норвегиялик”. — Ёлфон айтасан, ит!

— Нима бу, ҳайвонот боғими? — деб тўнғиллади изкувар ва бу ерда тўшланганларга соф немис тилида баралла овоз билан мурожаат қилди:

— Яна бир марта тинчлик сақлашларингизни илтимос қиламан. Огоҳлантираман: ҳеч қандай тентаклик қилинмасин! Уй милиция томонидан куршаб олинган.

Шундан сўнг у дераза олдига бориб қоронғи ташқарига юзланди:

— Кирақол, Павел, бошлаймиз!

— Кетяпман! — деб жавоб қилдим мен. Унинг бу таклифини бир соатдан ортироқ кутдим, очигини айтсам, туравериб оёқларим увушиб қолди. Бунинг устига, Болтиқ бўйида кечалари ҳатто ёз пайтида ҳам анча салқин бўлади. Ҳамкасбим поручик Вятер ҳам совқотиб дилдирай бошлаган эди. Кечкурун менга шу поручик кўнғироқ қилиб, “пан Бакс сизни дарҳол ёрдамга етиб келишингизни сўради, унда сиз учун жуда қизиқарли янгилик бор”, — деган эди. Бакс айнан шундай: “ёрдамга етиб келсин”, деб айтибди. Кейин поручик ўз гапига, изкуварнинг илтимосига кўра унга пистолет (тўғри, ўқланмаган тўшпонча) олиб бориб берганини илова қилганида, мен бу ерга тезроқ етиб келишим лозимлигини тушундим ва дарҳол машина олдиму Свиноуйсьцега ўқдай учиб келдим. Бу хатти-ҳаракатларнинг ҳеч бири дўстимнинг иш услубига мос келмасди. У ҳеч қачон “ёрдам” сўрамас, қурол ишлатиш билан боғлиқ бўладиган ҳаракатдан ўзини олиб қочар, боз устига, ўқ отувчи ҳар қандай қуроллардан жирканар эди, лекин бу сафар... Чамаси қотил шахматчи жуда хавфли жиноятчи бўлса керак... Дўстим қандай усулни қўллашни жуда яхши билар эди. Биз изкуварнинг кўрсатмасига биноан вилла яқинида пистирмада ўтириб, унинг шартли сигнални кутдик. Мана, ниҳоят, ўша сигнал!

Биз уйга бостириб кирдик. Поручик кийган мундир ўз таъсирини ўтказди. Ўзим ҳақимда-ку, камгарлик юзасидан, ҳеч нима демайман, ҳолбуки, тоши юз килограммдан ортиқ, бўйи шифтга тегай-тегай деб турган алп йигитнинг салобати ҳам таъсирини кўрсатган бўлса керак, албатта. Ниҳоят, мен жонажон дўстимнинг қўлини сиқийиб кўришдик!

— Салом, ишлар қалай?

— Жойида, — деди у оғриқдан афтини буриштириб ва эзилган бармоқларини силкита бошлади.

Мен бу ердаги одамларга назар ташлаб чиқдим. Бинойидай жамоа, улар мастга ўхшамасди. Ичларидаги жуда маънос қайфиятдаги бир одамнинг қўллари кишанбанд этилган эди.

— Ҳўш, нимадан бошлаймиз? — деб сўрадим мен.

— Ҳамма орқамдан юрсин, — деб буйруқ берди Бакс. У тўшпончани поручикка қайтариб берди ва биринчи бўлиб эшик томон юрди.

Соҳлари похол гарамини эслатувчи, бўйи дароз бўлганидан хиёл қаддини эгиб юрувчи бу дўстим мудом жайдари, дўлвор одамга ўхшаб кўринса ҳам, ҳамма итоаткорлик билан унга эргашиди. Биз, поручик ва Боровскийлар уларнинг орқасидан бордик.

Ҳаммамиз Бакс бошчилигида ҳовлини кесиб ўтиб гаражга кирдик. Бакс серҳашам “Мерседес” машинаси олдига тўхтаб, эгасидан калит сўради. Милевский ўз машинасининг калитини беришга шошилмасди, лекин бермай иложи йўқ эди! Берди. Бакс машинани очиб ҳамманинг кўзи олдига радиоприёмник орқасидаги хуфия жойдан бир нима олди.

— Ушла, Павел! — деди у менга анчагина залворли бир яшикни узатаркан. — Бу ерда Рожновсканинг қимматбаҳо буюмлари, яна иккита чет эл паспорти

ва бугун Швецияга жўнайдиган паромга иккита чипта бор: паспорт ва чипталар Милевский билан панна Чедонинг номига тўлдирилган, лекин панна бундан мутлақо беҳабар, яъни айтмоқчимапки, у бу сафар ҳақида ҳам, бошқа кўп нарсалар тўғрисида ҳам ҳеч нима билмайди.

Мен ялт этиб қиз томонга қарадим, у ҳаммадан чеккароқда юзини кафтлари билан ёпиб турарди. Бакс гапида давом этди:

— Мана бу халтада эса — олтин шахмат, яъни шахмат турнирининг голибига аталган ҳақиқий соврин бор. Мен янглишмадимми, пан муҳаррир? — Милевскийдан садо чиқмади, шунда Бакс норғул шведга юзланди: — Сиздан гапимнинг ҳақлигини тасдиқлашингизни эшитсам девдим, жаноб Свенсон... Норман Миллернинг тўнғич ўғли сифатида.

Докадек оқариб кетган Ингмар Свенсоннинг, сўзлашга тили лол бўлганидан, фақат бош ирғашгагина қурби етди.

— Дарвоқе, Павел, таниш — Норман Миллернинг бошқа болалари ҳам шу ерда: Вольф Свенсон, жаноб Нильсон ва яна... пан муҳаррир ҳам.

Энди бир оз ўзига кела бошлаган журналист:

— Ҳамонки ҳамма нарсани ўзингиз биларкансиз, — деб гап бошлаган эди, Бакс унинг гапини бўлди:

— Ҳамма нарсани ҳеч ким билмайди, мен фақат айрим далилларнигина биламан. Сиз акангиздан бу шахматни қачон олдингиз?

— Кеча, тушдан кейин.

— Тўғри, — деб жилмайиб қўйди изқувар ва мен, бунинг нимаси кулгили экан, деб ҳайрон бўлдим. Аммо Бакс кулиши сабабини ўзи изоҳлади:

— Нима учун жилмайганим сабабини биласизми, пан муҳаррир? Шунинг учунки, сиз биринчи марта рост гапирдингиз. Энди менга айтинг-чи, шахмат доналарини яхшилаб кўздан кечириб чиқдингизми?

— Вақтим зиқ эди. Нимасини кўздан кечирай? Мен доналарни санаб чиқдим, ҳаммаси буг, бриллиант тошлар ҳам жой-жойида. Кўздан кечириш бўлса... мен болалигимда бу шахмат доналарини кўп кўрганман, дадам бу шахматни жудаям қадрларди. Буни у эришган энг йирик ютуқлари учун немис шахмат федерациясидан мукофотга олган эди. Отам уч марта Германия чемпиони бўлган, у ҳатто бутун замон ва барча халқларнинг энг машҳур шахматчиси доктор Макс Эйвени ҳам бир марта ютган экан. — Журналист бу сўзларни ғурур билан гапирди.

— Бу чиндан ҳам энг катта муваффақият, — деб қўшилишди Бакс. — Отангизнинг фамилияси Германияда урушдан олдин нашр қилинган энциклопедияда қайд этилган. Бу шахматнинг қиймати сизга маълумми?

— Унинг моддий қиймати масаласига келсак, у жуда қиммат туради. Мен учун энг муҳими бу эмас — зеро, у отамдан хотира. Ва у энди менга тегишли!

— Лекин мен унинг сизга тегишли бўлишига унча ишонмай турибман. — Бакс ҳам жиноий, ҳам фуқаровий, ҳам бошқа барча кодексларнинг энг нозик жиҳатларини жуда пухта ўрганган эди. — Бу шахмат жиноятлар содир этилишига сабабчи бўлганлиги учун давлат фойдасига мусодара қилинади. Бунинг устига, у бир неча марта нолегал тарзда чегарадан олиб ўтилган — икки марта ўтган йили ва бир марта бу йил. Шундайми, жаноб Свенсон? — деб у ака-укаларнинг энг каттасига мурожаат қилди. У сукутда эди ва бу сукут — аломати ризо эди. — Дарвоқе, ҳали кези келганда майор сизларга ҳамма гапни муфассал изоҳлаб беради. Хўш, жаноблар, сизлар чиндан ҳам отангизнинг бу шахмати сиридан беҳабармисизлар?

Бунга жавобан Норман Миллернинг ўғиллари таажжубда сукут сақлашди. Бакснинг чехрасида ҳам мамнун табассумни, ҳам аянчли жилвани ифодаловчи алодат вужудга келди. Мен билан поручикнинг қулоғимиз динг бўлди.

— Демак, беҳабарсизлар! Афсус. Айниқса, сиз, пан муҳаррир, кўпроқ афсусланишингиз керак. Отангизнинг васиятномасини бошидан то охиригача ёд билсангиз керак, шундай эмасми? Агар ёдингизда бўлмаса — эслатиб қўйишимиз мумкин. — Сиз ақли расо одамсиз, шунинг учун, ундаги шахмат масаласига ва хусусан қора аспга тааллуқли бўлган сўзларнинг сирли мағзини чақишга эътибор беришга диққат қаратилганлиги эсингизда бўлса керак. Ё мен нотўғри гапиряпманми?

— Дарҳақиқат, васиятномадаги айрим жумлаларга мен унча яхши тушуна олмаган эдим.

— Минг афсуски, сиз улардан ҳеч қандай хулоса чиқармагансиз.

— Вақтим бўлмади. Кейинроқ ўйлаб кўрмоқчи эдим у жумлалар ҳақида...

— Кейинроқ? Швециядами?

— Сиз мени у ерда бутунлай қолиб кетмоқчи, деб исботлай олмайсиз. Агар қолиб кетганимда ҳам...

— Бу энди менинг ишим эмас. Мен олиб бораётган ишга қайтайлик. Сизга шуни қатъий ишонч билан айтишим мумкин: сиз Швецияга жўнашга бунчалик шошилмасангиз бўларди, айтмоқчиманки, ҳеч бўлмаса, отангизнинг сизга ёзган мактубини ўқимасдан олдин.

— Мактуб? Қандай мактуб? Менга ёзган?

— Ҳа, у мактуб шахсан сизга ёзилган. Дарвоқе, уни ҳозир ўқисак ҳам бўлади.

Бакс халтадан ҳамма асп доналарини олиб, уларни Милевскийга тугқазди. Муҳаррир уларни кишанбанд қўлларига қийналиб олди, сўнг оқ аспларни бир қўлига, қора аспларни иккинчи қўлига олиб, уларни бир-бирига қиёслаб кўрди.

— Оқларнинг тоши оғирроқ, шундай эмасми? — деб сўради Бакс тантанавор оҳангда. — Энди беринг уларни менга!

У битта қора аспнинг бошини бураб очиб, ичидан найча қилиб ўралган қоғоз олди ва уни ёйиб журналистнинг кўзи олдида силкитди.

— Мана, ўша отангиз ёзган мактуб!

— Ҳамонки, мактуб шахсан менга ёзилган экан...

— ... сиз уни оласиз! Агар суд шундай қарор қилса. Унгача бу мактубни ҳаммага ўқиб эшитиришимга тўғри келади, зеро, бу тергов ишини олиб бориш учун керак.

У ҳеч шошилмасдан, ҳар битта сўзни дона-дона қилиб, ҳаттоки деярли тантанавор оҳангда, худди оми мажусийларга ваъз айтаётган миссионерга ўхшаб ўқиди:

“Азизим Конрад! Бу менинг сенга айтадиган охирги сўзларим. Биламан, турнирда сен ғолиб чиқдинг. Сен албатта ғалаба қилишинг керак эди, зеро, сен ҳам шахматни худди мен сингари яхши кўрасан. Бизнинг оиламизда бу олижаноб ўйиннинг муҳаққақ нафосатини фақат сен билан икковимиз тушунар эдик. Сен ютдинг, энди жуда ҳам бадавлат бўласан. Кекса отангнинг сўнгги сўзлари бу турур: уйимиздаги ҳаммом, қадимий ҳинд ҳимояси, қора асп. Нима қилиб бўлса ҳам шахмат ўйнашни ўрганиш керак экан, тўғрими, ўғлим? Уйинлар ичида энг асили бўлган бу ўйинда камолга етган кам бўлмайди! Аминманки, сен қўлингга теккан бемисл бойликлардан оқилона фойдалана биласан, оиламиз обрў-эътиборини ҳаминша пок сақлайсан. Сенга ғоятда бообрў, шавкатли фамилия насиб этди, ҳали сен бу фамилия доврўғини оламга таратасан — бунга ишончим комил! Шахмат ўйинида энг юксак чўққига чиқиш ҳали ҳеч кимга насиб этмаган, балки сен мушарраф бўларсан бу чўққига! Ёки сенинг ўғилларинг. Бахтли бўл, азизим Конрад! Сенинг отанг”.

Бакс хатни ўқиб бўлиб, журналистга қаради. У бошини ҳам қилди, икки томчи кўзёш юзидан думалаб тушди. Бошқаларни билмайману, аммо мен унга раҳмим келгандай бўлганини ҳис этдим.

— Нима, ҳали ҳам ҳеч нима фаҳмлай олмадингизми? — деб сўради изкувар.

Журналист кафтининг орқа томони билан кўз ёшини артди ва бошини кўтарди.

— Ҳаммом... У уйининг ертўласида. Отамнинг миясига баъзида жуда аломат фикрлар... антиқа ғоялар келарди.

— Менинг назаримда, отангиз жуда зукко одам бўлган. Шу билан бирга, у ўз ўғилларининг, хусусан, кенжагой эрка ўғлининг ақлу идроки ўткирлигига ишонган. Умуман олганда, отангиз янглишмаган.

— Миннатдорман сиздан. Лекин агар сиз бу мақтов гапингиз учун, мени миннатдорчилик юзасидан, опаси билан пани Решелнинг ўлдирганлигига иқроор бўлади, деб ўйласангиз, янглишасиз. Мен сиздаги ноёб сезгирликни қадрлайман, пан Бакс, лекин ушбу вазиятда сезгирлигингиз сизга панд берди,

у аёлларни жонидан жудо қилган мен эмасман. Ё сизда биронта далил-исбот борми? — Унинг овозида пичинг оҳанги сезилди.

— Сиз кўп ҳам шошманг, пан муҳаррир, ҳаммасининг ўз вақти-соати бор, — изқуварнинг овози, билбакс, қувноқ янгради. — Ҳаммасининг ўз вақти-соати бор. Сиз қаёққа қўйдингиз тўшпончангизни? Ҳа, менга ўқ узган ўша тўшпончангизни.

Журналист жавоб беришдан олдин атиги уч-тўрт сониягина ўйлашиб қолди. Сўнг хотиржам оҳангда тишлари орасидан деди:

— Айтайлик: ҳеч қачон менда тўшпонча бўлмаган.

— А! — деди Бакс бош чайқаб. — Бу гапни сиздан кутмаган эдим! Ахир менга ўқ узганингизни ўзингиз эътироф этдингиз ва ҳатто: “Теккизолмаганимга афсусланаман!” — ҳам дедингиз-ку. Буни сиз гувоҳлар ҳузурда айтдингиз. Ҳа, майли, жин урсин ўша тўшпончангизни, сиз уни бирон-бир каналга ташлаб юборгандирсиз, ҳар ким ҳам сизнинг ўрнингизда шундай қилган бўларди. Лекин гап бошқа ёқда: нима учун сиз ўша тўшпонча билан бирга латгани ҳам ташлаб юбормадингиз?

— Қанақа латгани?

— Мана буни, бу латта “Мерседес” ингизнинг махфий жойидан топилди. Унда тўшпончанинг излари аниқ сақланиб қолган, энди унинг русуми ва калибрини аниқлаш ва уни менинг чўнтагимдаги мана бу ўқ билан таққослаш — экспертларнинг иши.

— Бу латгани ўзингиз менинг машинамга қўйиб қўйгансиз!

— Демак, унда ўқни мен отибман-да, сизга қарата? Демак, мен сизнинг қўлингиздан ушлаб бармоқ изларингизни олганман — шундайми? — деди изқувар энди таҳқиромуз оҳангда ва илова қилди: — бунақада сизнинг ақлий лаёқатингиз ҳақидаги ўз фикримни ўзгартиришимга тўғри келади. Бундай йўл туғиша мени ўзингиз мажбур қилишсиз!

— Бас қил майнавозчиликни! — деди ўдағайлаб “норвегиялик” ака. — Сен нима қилиб бўлмасин, ютишга жазм қилган эдинг, мана, ютдинг ҳам! Ҳеч бўлмаса, энди ўзингни мардона тут, агар қўлингдан келса, албатта, қотил! Ўз жигаринг — опангни бўғиб ўлдирдинг-а! Бечора Наталья...

— Ўзинг ўчир овозингни... — деб Милевский акасига ҳамла қилди, лекин поручик уни ушлаб қолди.

— Менинг ботинкамни шу ўғирлаган, — деди Нильсон анча ҳовуридан тушиб. — Ундан олдин — Ингмарнинг шарфларини ҳам...

— Нима учун уни ўғри деб ўйлаяпсиз? — сўради Бакс.

— Бўлмаса, ким бўларди? — У ҳаммамизни — мени, Ингмарни, Вольфни, ҳаммани ўзининг мараз ишлари билан бадном қилмоқчи бўлди.

— Бу нафақат менинг, сенинг ҳам ишинг! — деб бақирди журналист.

— Тўғри, менинг ишим, агар гап отамнинг сўнгги хоҳиш-иродаси ҳақида борса. Аммо гап қотиллик ҳақида борса — менинг ишим эмас. Натальяни сен ўлдиргансан, чунки ўтган йили шахмат турнирида у ютиши керак эди.

— Ёлгон! — деб бақирди Милевский, — пан Бакс, сиз қотилни қидирыпсиз, мана ўша савдои, жинни. Мен бировнинг айби учун жавоб беришни истамайман! Сизга далил керакми? Ана у! Ҳибса олинг уни! Мана ўша ақли ноқис одам, ўзингиз биласиз, у узоқ вақт жиннихонада даволанган! Бунинг устига, у банкрот бўлган, ёнида сариқ чақаси ҳам йўқ, ҳаммамиздан қарздор, ҳаттоки Решелдан ҳам қарз олган!

— Вой ярамак махлуқ-е! — Петер Нильсон, агар биз халақит қилмаганимизда, укасини урган бўларди. Тартиб сақлаш мақсадида ака билан укани бир-биридан узоқроққа қўйиб қўйдик.

— Тинчланинг, жаноблар! — деди изқувар. — Оилавий муносабатларингиз билан ишимиз йўқ. Ботинкани мен кўрдим, ҳозир у менда, шарфлар ҳам. Ботинкани экспертларга жўнатиш керак, поручик, яна мана бу латгани ҳам; мутахассислар осонгина аниқлаб беришади ҳаммасини...

Кейин у бир чеккада чурқ этмай туриб, кўринишидан худди шердай ҳамла қилишга шайланган пансионат эгасига юзланиб деди:

— Балки энди сиз бизни емакхонага таклиф қиларсиз? “Қорин ақлни енгди”, — деган экан Ганди эълон қилинган очарчиликка барҳам бериб. Шояд

ошхонангизда баъзи бир иссиқ таомлар топилиб қолса. Ишонинг, мен биринчи навбатда меҳмонларнинг, хусусан ўз меҳмонларимнинг ташвишини қиляпман, — шундай деб у мен томонга қараб қўйди.

Мен дўстимга таҳсинлар ўқидим, ҳозир у гоятда сершавқ эди: кўзлари чақнар, ҳар бир қилган ҳаракати аниқ, гаплари бамаъни, мулоҳазали эди. Ҳозир у ўз суюкли муҳити қўйнида эди — чехрасидан жуда руҳланиб кетгани сезилиб турарди. Энди мен ҳам Свиноуйсьега “оёқни қўлга олиб” ўқдай учиб келганимдан, вилла олдидан пистирмада соатлаб дийдираб турганимдан афеусланмай қўйган эдим. Чамаси Бакс жинойт жумбоғини ечган эди. Турган гапки, навбатдаги бу жинойтнинг фош этилиши Баксга шон-шухрат келтиради, умид қиламанки, ўша шухратнинг иссиқ тафтидан мен ҳам бенасіб қолмасман, зеро, хизматда унвоним кўтарилишини мен анчадан бери кутияпман. Э... унвонни гашириб ўтирибман-а! Гап унда эмас! Энг муҳими “Иш тўхтатилган” ёзувли папка йўқ бўлади энди.

Бу аснода бизни яна бир сюрприз кутаётган эди.

Бизлар емакхонада столлар атрофига ўтириб, тановул қила бошладик. Бакс менинг ёнимда жилмайиб ўтирарди. Столларда бир неча шиша “Старка” арағи пайдо бўлди. Денгиз бўйидаги шаҳарда августнинг бугунги тонги ёмон бошланмади.

Тонг ота бошлади, лекин ҳеч ким ўрнидан туриб тарқалишни истамасди. Қўлқипшандан кулупан Милевский иситилган қолбасани ҳеч шошмасдан еркан, ўқтин-ўқтин толиба қиз томонга ўгринча кўз қирини ташлаб қўярди. Қиз мутлақо эсанкираб қолгандай кўринарди. Ҳаттоки бадани офтобда қорайган бўлишига қарамай, рангида қон қолмаганлиги сезиларди.

“Жуда гўзал қиз экан, — деб ўйладим мен. — Бунақа хусну лагофат дунёда камдан-кам топилади! Қизик, Артнинг унга муносабати қандай экан? Наҳотки, шундай соҳибжамол қиз ҳам унда ҳеч қандай таассурот уйғотмаган бўлса? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Шу маҳал Бакс гўё унинг тўғрисида ўйлаётганимни сезгандай, қўлига шишани олиб, менинг рюккамга тўлдириб арақ куйди, ўзига эса қиттаккина томизди. Мен, гарчи хизматда бўлсам ҳам, — худонинг ўзи ва прокурор кечирсин, — қадаҳни бир кўтаришда ичиб юбордим. Мен, ишни ортиқ чўзиб бўлмайди, деган қарорга келдим. Афтидан, дўстим ҳам шу фикрга келган эди”.

— Мен шундай фикрга келдим, — деганча гап бошлади у журналистга қараб. — Отангиз васиятномасида ўз заводлари ва уйлари, олгин шахматни ва оиланинг қимматбаҳо буюмларини меросхўрлар ўртасида бўлибди, шунингдек, банкда сақланаётган пулларнинг бир қисмини ҳам. Такрор айтаман: бир қисмини. Қолган пуллар нима бўлган? Унинг валюталари, қимматли қоғозлари ва бошқа қимматбаҳо буюмлари қаёққа кетган? Ҳарҳолда бу бадавлат, тadbиркор, ўз ишига пишиқ одамнинг бойликлари кўп бўлган бўлса керак? Зотан, мана бу қутичадаги қимматбаҳо буюмлар — фақат онангизнинг оддий тақинчоқлари, холос. Қолган бойликлар қаерда? Қай бирингиз жавоб бера оласиз бу саволга?

— Биз бу ҳақда ўйлаган эдик, — деб жавоб қилди журналист. — Биз отамизнинг банкдаги ҳисоб дафтарида мана бунақа шахмат комплекларининг ўнтасини сотиб олишга етадиган сармоясини борлигини билардик! Унинг яна жуда кўп қуйма ва танга олгинлари, беҳисоб қимматли буюмлари ва қимматбаҳо тошлари бўлган. Лекин отам ўлгандан кейин билсақ, унинг банкдаги ҳисоб дафтарида Решель учун аталган ўттиз минг маркадан ва маърака ҳаражатлари учун бир неча минг маркадан бошқа ҳеч нима йўқ. Ҳатто бир пфенниг¹ ҳам.

— Балки сиз биларсиз? — деб Бакс Ингмар Свенсонга мурожаат қилди. — Ҳарҳолда, сиз катта ўғил эдингиз ва отангизга ёрдам қила бошлагансиз.

— Тўғри, лекин менга фақат Швеция ва Норвегиядаги ишлар топширилди. Бу ерда сиз тилга олган қимматбаҳо буюмлар, дарҳақиқат, бўлган ва улар шу қадар кўп эдики, мана бунақа яшиқларнинг бештасига ҳам сиғмасди, — деб

¹ П ф е н н и г — бир марканинг юздан бири.

у қутича томонга қараб қўйди. — Отам ўлганидан кейин биз ҳеч нима топа олмадик.

— Балки улар ўғирлангандир?

— Лекин улар банкда сақланган эди-ку!

— Ҳа, майли, сиз отангизнинг васиятномасида тилга олинган қадимги ҳинд ҳимояси ҳақида қандай фикрдасиз?

Ака-укалар бир-бирларига қараб, кифтлариңи учириб қўйишди. Ҳеч нимага тушунмаганлари юз-кўзларида акс этарди. “Ўзларини гўлликка солишяпти, — деб ўйладим мен. — Чунки улар васиятнома билан танишиб чиқишган ва оталарининг сўзлари ҳақида ўйлаб кўришган бўлишлари керак. Ўйлашга-ку, ўйлаганлар, лекин баъзи нарсалардан, масалан қора асп сиридан улар гофил бўлишган. Ахир бу сирни Арт очди-ку!” У эса гашида давом этарди.

— Отангиз ўз васиятномасида яна бир сир мавжудлиги ҳақида шама қилиб ўтган, шама ҳам гапми, жуда очиқ гапирган. Ундаги айрим жумлалар устида диққатни бир ерга йиғиб яхшилаб ўйлаб кўриш керак эди, холос. Шунингдек, отангизнинг сизга ёзган мактуби ҳақида ҳам, пан муҳаррир.

Изкувар ҳозир ёлғиз ўзигагина хос усулда мулоҳаза юритардики, бу мулоҳазада киноа билан фалсафа бир-бирига омухта бўлиб кетар эди.

— Отангизнинг охириги изоҳи — ҳаммом... оҳ, битта-яримтангизни яхшилаб ишқалаб, ҳушингизни киритиш учун ҳаммом жуда асқатарди-да! Ундан кейин қадимги ҳинд ҳимояси ва қора асп, ўша иблиссифат сирли қора асп! Озроқ куй, оғайни!

Арт рюмкасидаги арақни ҳўшлаб, “Альбатрос” хўжайинига юзланди.

— Ҳаммом сизнинг ертўлангизда. Охириги марта ундан қачон фойдалангансиз?

— Бундан бир неча йил бурун. Умуман, биз ундан жуда кам фойдаланганмиз, масалан, бу ерда бир гуруҳ ёшлар дам олган пайтида. Бошқа вақт деярли ундан фойдаланилмаган — ахир ҳар қайси хонада ванна бор-ку. Қолаверса, ҳаммомнинг усқуналари ишга яроқсиз бўлиб қолган, мен кўздан бери уни таъмирлашни ўйлаб юрибман, мана, бу йил уни таъмирлашга қатъий қарор қилдим, мавсум тутагач.

— Хўш, энди нима дейсиз, пан муҳаррир?

— Мен бундан беҳабарман. Агар отамнинг хати олдинроқ қўлимга тушгандами...

— Мана, энди отангизнинг хатидан хабардор бўлдингиз, энди нима дейсиз?

— Сизнингча, ҳаммом... — дея эҳтиёткорлик билан гап бошлади Милевский.

Мен унинг нима демоқчи бўлганига тушунолмадим. Заррача ҳам. Бунинг учун мени кечирса бўлади, чунки мен шахмат ўйнамайман.

— Ишончим комил!

— Ундай бўлса, ҳаммомни бузиб, ҳар бир қаричини кўздан кечириб чиқиш керак! — деб тўнғиллади журналист.

— Сиз отангизнинг ақлу заковатини унчалик қадрламаяпсиз! Эҳ, болалар, болалар! Ҳаммом бу ҳаммом, албатта. Шуниям тушунмадингизми? Унинг саҳнига бир қарашнинг ўзи кифоя.

Ака-укалар изкуварга, “нима, жинни-минни бўлганми бу одам?” — дегандай қарашди, бошқалар эса, улар қаторида мен ҳам, айнан шу фикрда эдик.

— Наҳотки, шу чоққача ҳеч ким ҳаммом хонасининг саҳнига эътибор бермаган бўлса? — бу саволдан ҳамма ҳайрон бўлиб, бир-бирига қаради ва изкувар ўз саволига баралла овоз билан ўзи жавоб қайтарди: — Ахир у саҳн худди шахмат тахтасининг ўзгинаси-ку!

Унинг бу сўзлари теран суқунат қўйнида мисоли момақалдироқдай гумбурлаб эшитилди. Журналист жунжикиб бошини ҳам қилди, Нильсон асабийлашиб соқолини юла бошлади, шведлар бир-бирига қараб қўйишди.

— Кетдик! — деди Бакс ва стулдан турди. — Бизни ҳаммомга бошланг, пан Боровский.

Биз зинадан ертўла бўлимига тушаётганимизда Бакс менга пичирлаб деди:

— Сен, Павлик, эшик олдида тур ва ҳушёр бўл!

“Ие, сира ҳам кайфи йўқ-ку! Вой, муғамбир-е! — деб ўйладим мен. —

Ўзини жўрттага маст қилиб кўрсатиб, қаёқдаги гапларни вайсаётган экан-да? Қизиқ, нима қилмоқчи ўзи? Нега мен, албатта, ҳушёр бўлишим керак? Қўйнимда шундай пушкам борки, ҳозир Фантомас ҳам, Жеймс Бонд ҳам менга қўрқинчли эмас. Бунинг устига, мен дзюдо бўйича мамлакатнинг мутлақ чемпиониман, буни Арт билади. Тавба, ҳали шу рамақижонлардан ҳушёр бўлишим керакми?”

Бизлар ҳаммомнинг кенг хонасига кирганимизда, изкувар ҳаммага эшик рўпарасидаги девор тагига ўтиб туришни буюрди, мен билан поручикни эса — эшик олдида қолдирди.

— Ҳўш, тўғри айтган эканманми? — деб сўради у. — Марҳамат, кўринглар, саккизга саккиз катак, қора ва оқ катаклар навбатма-навбат терилган. Ҳақиқий шахмат тахтаси — шундай эмасми?

У хона ўртасига чиқиб, профессорона оҳангда баралла овоз билан, сўзларни дона-дона талаффуз қилиб гапира бошлади:

— Қадимги ҳинд ҳимояси... Қора доналар билан ўйновчи шахматчилар учун ўйиннинг энг сеvimли усуллари билан бири. Унинг маъноси нимада? Фараз қилайлик, оқлар биринчи юришини асп билан бошлайдилар ва уни g 1 катагидан f 3 катагига сурдилар. Бизнинг ҳозирги вазиятда оқ доналар билан ўйнаётган шахматчи мана бу томонни, яъни эшик томонидаги катакларни эгаллаган бўларди, у ерда ҳозир менинг дўстим майор қўйнида тўшпунчаси билан турибди. Қоралар эса майдоннинг мана бу томонига терилган бўлардилар. Ҳўш, кейин-чи? Кейин қоралар ҳам оқларга жавобан асп билан юриб, уни g 8 катагидан f 6 катагига сурган бўлардилар. Ахир қадимги ҳинд ҳимояси усулида албатта шундай юриш керак-ку, тўғрими, пан муҳаррир? Чамаси, отангиз бу ҳимоя усулини жуда юксак қадрлаган кўринади. Бунинг ажабланидиган ери йўқ, зеро шахмат тарихида бу йўл юз йиллар мобайнида муваффақият билан қўлланиб келган ва ҳаммаша ўзини оқлаган. Мен ҳам ёқтираман бу йўлни. Бундай ҳолда, қора асп суриб қўйилган квадрат f 6 бўлади қора — квадрат. Поручик, энди тушунгандирсиз нима учун сизга шахмат ўйнашни маслаҳат берганимни?

Арт ҳозир ўзи тилга олган қора квадратга яқин бориб энгашди ва бармоғи билан плиткани тўқиллатиб уриб кўрди, кейин унга яқин бўлган плиткани ҳам тўқиллатди. Назаримда, ҳамма квадратлар ҳам бир хил товуш чиқараётган эди.

— Қора асп... — деб гўлдирди изкувар ва чўнтагидан пакки чиқариб, у билан саҳнга ётқизилган плиткани тўқиллатиб ура бошлади, ана шунда биз плиткани чикқан товушларда фарқ борлигини сездик — қора плитка, гўё ичи ҳаволдек, пўкиллаган товуш чиқарди. Бакс эса ўз нугқини давом эттирди: — Қора асп... Шунга ўхшаб кетувчи “қора от” ибораси баъзан спортда қўлланиб туради, масалан, фаворитлар (илгорлар) ҳисобига кирмаган бирон-бир команда ёки спортчи ҳеч қутилмаганда ғалабага эришган ҳолларда... Сизнинг отангиз — ўз даврининг энг яхши, энгилмас шахматчиси бўлган Макс Эйвени ўйинда ютган отангиз ана шундай “қора от”лардан бири бўлган. Ҳўш, ичингизда ким “қора от” ҳозир?

Изкувар қаддини тиклаб уй соҳибига юзланди:

— Вандализм¹ билан шугулланишимизга тўғри келади, қарши эмасмисиз? Унда, илтимос, бир-иккита асбоб, энг яхшиси, болгача билан чўкич келтиринг.

Бакс чўкич ва болгача ёрдамида қора плитка атрофидаги чокларни ўз қўли билан кенгайттирди ва чўкичнинг учи билан плитканинг бир четидан илиб кўтариб четга қўйиб қўйди. Ўз вазифаларини унутиб қўйган синчков томошабинлар яқинроқ келиб, чуқурликда каттакон металл яшиқнинг қопқоғини кўрдилар — у электр шуъласида ярақлаб кетди. Қопқоқнинг қулф ўрнатилган ён томонида антиқа бир шаклда ясалган калит тешиги бор эди.

— Калит иккинчи қора асп ичида. Поручик, илтимос, уни менга узатиб юборинг.

У калитни олиб қулф тешигига киритди. Қопқоқ шахт очилиб кетди — ва бизлар кўзларимизни юмиб олдик. Сандиқдаги қимматбаҳо тошлар камалак

¹ В а н д а л и з м — маданий ёдгорликларни вайрон қилиш.

рангларида товланиб, кўзларимизни қамаштирди. Узуклар, тўғнағичлар, шода-шода маржонлар. Тиллалар, платиналар, бриллиантлар — ҳаммаси килограмм-килограмм. Қаршимизда кекса Миллернинг хазинаси, чинакамига бебаҳо хазина ётарди.

Чолнинг ўғиллари бу бойликни кўриб кўнгилларидан нима кечдийкин — мен бунни айтолмайман. Журналистнинг тиззалари букилиб йиқилиб тушаёзди, хайрият, поручик унинг кўлтигидан ушлаб қолди. Қаттиқ ҳайратга тушган Нильсон икки қўли билан бошини чангаллаганча бир нима деб чинқириб юборди, норвегчасига “Э худо” деди, шекилли. Шведлар нисбатан хотиржам кўринардилар, ҳолбуки рангларининг докадек оқарганлиги кўнгилларидан нималар кечаётганини билдириб турарди. Уларнинг ҳар бири, шундоққина қўл узатса етадиган ерда хазина кўмилган уйда шунча йил яшаганлари ҳақида ўйлаётган бўлса керак, ота васиятномаси уларга таниш эди, ўйлаб кўрсалар бўларди-ку... Ақллари ни ишлатишса бўларди-ку! Ақл ишлатишда улар менинг Аристотелимга тенг кела олармидилар?

Хонада сукут ҳукм суларди. Кутилмаганда намоён бўлган бу бебаҳо хазина ҳаммани ҳайратга солиб, эсини олиб қўйган эди. Лекин Бакснинг парвойи фалак эди. У поручикка қараб, гўё эътиборга лойиқ ҳеч нарса бўлмагандай, соддагина қилиб деди:

— Илтимос, буларни эҳтиёт қилинг.

Сўнг қўшиб қўйди:

— Агар ичингизда мени табрикламоқчи бўлганлар бўлса — бемалол.

Турган гапки, биринчи бўлиб уй соҳиби отилиб чиқди. Боровский Бакснинг олдига пилдираб келиб, изқуварни чин дилдан қутлаш мақсадида, ўз одати бўйича унга икки қўлини узатди, шунда... унинг қўлларида қўлкишан “шиқ” этиб кулфланди.

— Фақат оғир бўлинг, дўстим! — Бакснинг овозида таҳдид бор эди. — Майорнинг тўшончаси ўқланган. Мен сизни Наталья Рожновска ва Мария Решелларнинг қотили сифатида тахмин қилиб ҳамда мана бу одамни, — деди у боши билан журналистга ишора қилиб, — ўлдирмоқчи бўлганингиз учун ҳибсга оламан. Менинг бошимдаги гурра ҳақида гапирмай қўяқолайлик, чунки сиз менга тақдим қилган бир шиша “Старка” билан орамиз очиқ бўлди, менга келтирган маънавий ва жисмоний зарарингизни шу тухфангиз билан қопладингиз. Бўлди, Павлик, кетдик, қолган ишни поручикнинг ўзи бажараверади. Лекин, ёдинда бўлсин, ҳозирча унинг унвонини оширмай туринглар, олдин у шахматда, ҳеч бўлмаса, учинчи разряд олсин. Менимча, келаси йили бу разрядга эришади у. Божена, биз билан юрасанми? Жуда соз. Бугунча шунинг ўзи етар. Ҳозир менинг бирдан-бир орзуим денгизда мириқиб чўмилиш...

* * *

Свиноуйсьце билан Варшава ўртасида қатнайдиған “Мовий тўлқин” экспресс поезда пойтахт томон учиб борарди. Дераза ортида: хушчиroy қишлоқлар, улардаги томлари қизил уйлар, ям-яшил ўтлоқлар ва чорбурчак экинзорлар. Биз учовлон — офтобда бадани қорайган мафтункор толиба қиз, эгнига катак ковбойка қўйлак ва жинси шим кийган Арт ва погонига ҳозирча майорлик юлдузлари тақилган мундир кийган мен, зирхланган махсус купеда кетиб борардик. Мен “ҳозирча” деб айтдим, чунки пойтахтда, Милиция бош бошқармасида шу кунларда хизмат мансабимни кўтармоқчи ва ҳарбий унвонимни оширмақчи бўлаётган эдилар. Тўғри, мен унвонимнинг оширишларини кўндан умид қилаётгандим, лекин, мана бу “қора асп” операцияси бўлмаганда, ким билсин, яна қанча вақт кутардим бу унвонни! Мана, мен подполковник унвонини олиш учун кетяпман ҳозир.

Тепамда, тўр токчада каттакон жомадон ётибди. Инструкция бўйича бу жомадондаги буюмларни олиб кетиш учун зирхланган автомобил ва кўролли соқчиларни чақиртиришим керак эди, лекин мен, бунни шахсан ўзим олиб борсам беҳавотирроқ бўлади, деган қарорга келдим, қолаверса, сафаримиз кундуз куни ўтаётган эди ва купеда фақат ўзимиз кетаётгандик. Пойтахт

экспертлари Миллер ота қолдирган хазина қийматини аниқлаб берадилар ҳали, олгин шахматнинг ҳам, Рожновскага тегишли қутгачасидаги буюмларнинг ҳам қанча туришини айтадилар. Биз Свиноуйсьце шахри милиция бўлимида бу топилган хазина молларини дастлабки рўйхатдан ўтказарканмиз, уларнинг сони икки юзгача эканлигини ва қиймати тахминан бир неча ўн миллион злотих туришини аниқладик. Бинобарин, Аристотель Баксга тегадиган мукофот пули ҳам анча салмоқли бўлади — буни мен ўз назоратимга оламан ва дўстимни одатий сарсонгарчиликлардан халос қиламан.

Поезд ўз йўлида кетиб бормоқда, бизлар ҳам ҳар соҳадаги одми гапларимизни гапириб бўлдик, лекин Арт ҳануз асосий мавзуга ўтмасди. Ахири мен чидаб туrolмай, дедим:

— Қани, ёрилсанг-чи, қандай қилиб фаҳмладинг буни? Изоҳингни эшитишга сабрим чидамаяпти.

Шунда Бакс дераза ортидаги лип-лип ўтаётган оромгоҳ манзаралардан кўз узмаганча ҳикоя қила бошлади:

— Свиноуйсьцега биринчи марта келганимиз эсингдами? Ўшанда мен йўл-йўлакай тергов ишлари билан танишиб борарканман, битта деталга эътибор берган эдим. Бу — шахмат эди. Ўлдирилган Наталья Рожновска атрофидаги одамларнинг ҳаммаси шахматчи бўлишган. Мен Боровскийнинг уйига жойлашдим ва Свиноуйсьцеда ўтган дастлабки кунларимда фақат ўз ички туйғуларим даъвати билан ҳаракат қилдим. Маслаҳатлашай десам, ҳеч кимим йўқ, сен узоқдасан, поручик Вяттер эса, шахмат оламига энди атак-чечак қилиб кириб келаётган эди...

Мен ўша пайтдаёқ диққатимни шахматчилар йиғинига тортган эдим. Бу ғайриодатий ҳол тасодиф бўлиши мумкин эмас эди. Кейин шахмат турнири бошланган. Ҳузурбахш, сўлим курорт муҳитида бирдан қотиллик юз беради — аёл киши нобуд бўлади. Наталья Рожновсканинг турнирда голиб чиқишига бир баҳя қолганди. Бу иккала ҳолатни бир-бирига боғлаш учун донишманд бўлиш шарт эмас...

— Бу гал ҳам, ҳар доимгидай, сени жиноятчининг шахсини аниқлаш эмас, муаммонинг ўзи кўпроқ қизиқтирганмиди?

— Албатта, чунки муаммонинг ҳал этилиши жиноятчининг шахсини аниқлаб беради. Буни ўзинг ҳам биласан-ку, нима қиласан қочириқ қилиб? Дарҳақиқат, аввалига мен “ким” деган савол ўрнига “нима” ва “қандай” деган саволларга жавоб қилдим. Бу қилган хатоим бир неча кунимнинг самарасиз ўтишига сабаб бўлди. Боровский турнирда фаворит ҳам, Миллер оиласининг аъзоси ҳам эмас эди. Тўғри, у ҳам турнирда иштираётган эди ва айни пайтда Мария Решель орқали Миллерларнинг бутун оилавий ишларидан хабардор эди. У ўзини четга олиб турарди, лекин ишга киришишга доим тайёр эди. Киришишди ҳам... афсуски, менда уни айбловчи далил йўқ эди.

— Криминалистика тарихидан биламизки, — деб у гапини давом эттирди, — қотиллар психикаси, одатда, жуда одми бўлади. Бизнинг воқеамизда ҳам Боровский фақат битта усулдан, яъни уйқу дориси ва ўз қўл кучидан фойдаланган. Мен билан курашишда эса, унга қудратли шериклари кўмаклашган. Булар: а) Мария Решель (у Боровскийга чин дилдан ишонган ва уни кўр-кўрона севиб қолган, у менга уйланади, деб астойдил умид қилган); б) бошқа шахсларда уларнинг жиноятга қўл уришлари учун аниқ далилларнинг борлиги. Шу билан бирга, Боровский яна анчагина айёр ва режали одам. Лекин бу ҳақда кейинроқ гапираман.

Шундай қилиб, мен “Альбатрос”да ўтган йили дам олганларнинг бу йил яна шу ерга дам олгани келишлари сабаби ҳақида бош қотира бошладим. Ахир, бу уйда ўтган йили ёзда ваҳшиёна қотиллик юз берган эди-ку! Иккинчи марта келишга қандай журъат этишдйкин?

— Биласанми, — деб унинг сўзини бўлдим мен, — сен ишга киришган кунинг бу ишни шахмат билан боғлаб, мени ҳанг-манг қилиб қўйган эдинг. Кейин Рожновский масаласи...

— Ҳа-я, Рожновский, — деб гапида давом этди Арт. — Шундай моҳир ўйинчининг турнирда қатнашмагани қизиқ туюлганди. Лекин мен тезда унинг чиндан ҳам турнирда қатнаша олмаганлиги сабабини аниқладим. Биринчидан,

у дарҳақиқат иш юзасидан Шчецинга тез-тез бориб туриши керак экан, иккинчидан эса, хотинига ёрдамлашиши лозим бўлган. Буни Боровскийдан бошқа ҳеч ким пайқамаган, Боровскийга эса турнирнинг якуни унча аҳамиятли эмас эди...

— Лекин буни сен ҳам пайқагансан-ку! Эсимда, Рожновскийни сўроқ қилаётганингда, қай йўсинда хотинингизга юришни ўргатган эдингиз, деб сўраган эдинг.

— Менда ҳеч қандай далил йўқ эди, фақат тахминлар бор эди, шу боис нишонни кўрмай ўқ уздим — барибир, мўлжалга урдим. Рожновский, хотиним турнирда ютиб чиқишига кўмаклашимимни сўради, деб айтганида, мен турнир довига тикилган нарса бир шиша коньяк билан кубок эмаслигига катъий ишонч ҳосил қилгандим. Мен қотилни шахматчилар ичидан қидира бошладим. Аниқроғи, кучли шахматчилар ичидан. Булар — иккала швед, норвегиялик, журналист, Ковалик ва пансионат хўжайини эди. Аввалига мен Рожновскийдан ҳам, хотинини ўзи ўлдирган бўлса керак, деб шубҳаланган эдим, лекин кейин, у чет элга қочиб кетгач, чуқурроқ ўйлаб кўриб, уни шубҳа остидагилар ҳисобидан чиқардим.

— Ана холос! — дедим мен ҳайрон бўлиб.

— Йўқ, ҳаммаси мантиқан тўғри. Мен тушундим: Рожновский ҳеч нимани билмаган. Унинг васиятномадан ҳам, шахмат турнирига тикилган асосий довдан ҳам, турнир теграсида гужгон ўйнаётган ҳақиқий эҳтирос бўронларидан ҳам хабари бўлмаган. Қочиб кетишига эса ўз корхонасидаги ишқалликлар сабаб бўлган — бу энди бизга маълум — солиқ масаласидаги найранглари фош бўлишидан кўриб, жуфтакни ростлаб қолган. Шундай қилиб, шубҳа остидаги одамлар олгига, улардан биттаси жиноятчи.

— Жиноятчи якка ҳолда иш кўрмаслиги ҳам мумкин, эҳтимол, биз ҳали жиноятчилар гуруҳига қарши иш олиб бораётгандирмиз.

— Мен бу ҳақда ҳам ўйлаб кўрдим. Мантиққа тўғри келмади. Жиноятларнинг содир этилиш усули — бунда фақат бир одамнинг қўли борлигидан далолат берапти. Мен шведлар билан норвегияликнинг юргимизга яна қайтиб келиши сабаби тўғрисида ҳам ўйладим — чет элдан фақат шахмат турнирида қатнашиш учунгина келишадими? Бундай ҳолни фақат профессионал шахматчилар даврасида учратиш мумкин... Ёмғирни вақ қилиб кўрсатишларига ҳам ишониш қийин... Мана, сен айт-чи, Павел, агар чет элга — майли, ўша Швецияга борсанг-у, у ерда ёмғир ёғаётган бўлса, наҳотки бу нотаниш мамлакатнинг диққатга сазовор жойларини, музейлари, кўрғазмаларини, турли хил клубларини бориб кўриш ўрнига, уйда ўтириб олиб, мук тушиб шахмат ўйнасанг?

— Шахматни-ку, ўйнамаган бўлардим, албатта!

— Шўри қуримас экан... шахматнинг. Шунда миямга, балки бу сирни очиш учун ўтмишни қовлаштириб кўриш керақдир, деган фикр келди. Шунинг учун ҳам сендан ушбу спектаклнинг асосий иштирокчилари ҳақида кўшимча маълумотлар беришни илтимос қилгандим. Тўғри қилган эканман, янги маълумотлар жуда қўл келди. Мен у маълумотлардан скандинавияликларнинг бир-бирларини яхши танишларини, ҳаминча — иш юзасидан ва шахсан мулоқотда бўлиб туришларини, Милевскийда чет эл корхоналарининг акциялари борлигини билиб олдим. Бу ҳолатлар, улар ўртасида қандайдир бошқача, анча қалин алоқалар борлигини билдиради, эҳтимолки, улар ҳатто қариндошдирлар ҳам деган фикр туғдирди менда. У кишиларнинг таржимаи ҳолларидаги айрим маълумотлар ҳам, ота-оналари исмининг ўхшашлиги ҳам, яна айрим икки-чакирлар ҳам уларнинг ўзаро яқин қариндош эканликларидан далолат беради. Шажаравий изланувлар олиб бораётган чоғимда, рассомнинг қизлик фамилияси Миллер бўлган хотини, аниқроғи, жазмани мени кўп ташвишга солди. Миллер фамилиясини мен биринчи марта Мария Решелнинг хотира дафтарида учратган эдим ва шу фамилия изидан кета бошлаган эдим.

— Пани Ковалик ҳам Миллерларнинг қариндоши эканми? — қизиқсинди Божена.

— Йўқ, у фақат фамилиядош экан — биласизлар-ку, Миллер фамилияси жуда кўп тарқалган. Лекин айнан шу аҳмоқона тасодиф мени кўп ташвишга

солди, тўғри чиқарган хулосаларимни чалқаштириб юборди ва моҳирона тузилган назарий мулоҳазаларимни сал бўлмаса барбод қилаёзди.

— Унинг шахмат ўйнамагани сени ажаблантирмадим?

— Тўғри савол. Мана шунинг учун ҳам уни шубҳа остидаги кишилар ҳисобига киритмадим. Вольф Свенсонни, пани Решелнинг ёзувлари билан танишиб чиққанимдан кейин, рўйхатдан ўчирдим. У Решелга уйланишга ваъда беролмасди, сабабки, унинг суюкли хотини, ўли бор, қолаверса, у, умуман, мен тасаввур қилган қотилга сира ҳам ўхшамасди.

Рожновсканинг қимматбаҳо буюмлари солинган қутича ҳақидаги маълумот тергов ишимга янги туртки берди. У содир бўлаётган воқеаларни анча ойдинлаштирди. Энди анча аниқ далил юзага келган эди. Рожновсканинг қутичаси бўлганлиги ҳақида, нималардир яширилган хуфия жой борлиги тўғрисида мен Коваликлардан эшитдим, ниҳоят Милевскийнинг ўзи касалхонадаги суҳбат чоғида, қутичанинг чиндан ҳам бўлганлиги ҳақида мени ишонтирди. Ана шу гапдан кейин мен, турнирга тикилган дов ана шу қутича бўлиши керак, деган қарорга келдим.

— Януш дастлабки кунларданоқ сендан қўрқа бошлаган эди, — деди толиба қиз. — У буни айтмасди, лекин сезардим. Аксинча, оғизда у сени фақат мақтагани-мақтаган эди — инсон сифатида ҳам, машҳур изқувар сифатида ҳам.

— Хурсандман, унинг ишончини оқлаганимдан. Ҳа, аввалига у чиндан ҳам менга муваффақиятлар тилади. У опасининг ҳамда узоқ йиллар давомида отасининг хонадонида хизмат қилиб, деярли оилалари аъзоси даражасига етган Мария Решелнинг қотилини топишимга истак билдирди. Лекин у бу ишни турнир тутаганидан кейин амалга оширишимни хоҳлаган эди.

— У сени ўлдирмоқчи эмас экан — менга шундай деб айтди.

— Балки чиндан ҳам шундайдир. У менга ҳибса олинганидан кейин: “Сизни фақат қўрқитмоқчи эдим”, — деб бир неча марта айтди. У бунинг уддасидан чиқди... Лекин мен, барибир, у ноқулай ҳолатда туриб ўқ узгани учун, яна бирт маст бўлганлиги сабабли теккизолмаган, деб ҳисоблайман. Узинг ҳам айтувдинг унинг кайфи ошиб қолганлигини.

— Тўғри! У рассом билан бирга роса бўкиб ичишганди, буни ўзим кўриб ўтирувдим.

— Менимча, Милевский кайфи бўлмаганда бундай қалтис ишга журъат этолмасди. Лекин қизиғи шундаки, у ўз акасини — Нильсонни қотил деб ҳисоблаган экан.

— Тўғри, бу ҳақда у дангал баён қилди сен бизга кўрсатган томоша пайтида.

— Томоша? Сен шундай деб атадингми, Павел? Ҳа, майли, сен айтганча бўлақолсин. Миллер ўғилларининг ҳар бири фақат ўзини Норман Миллернинг меросхўри деб ҳисоблаб, ўзaro бир-бирларидан гумонсираганлар. Боровский эса бу ҳолатдан фойдаланган. Журналист “томоша” пайтида ҳаммага эшиттириб акаси Нильсонни опаси билан Мария Решелнинг қотили деб қоралашига ва уни руҳий касалга, жиннига чиқариб қўйишига сабаб бор эди. У билан суҳбатлашган пайтларимда, бир эмас бир неча марта, қотил савдойи ё жинни бўлса керак, деб айтган эди.

— Лекин Боровский савдойи одамга ўхшамайди.

— Бир нарса дейиш қийин. Балки шундайдир. Кўринишидан ақли расога ўхшайди, лекин соғмикин — буни психиатр врачлар айтиб беришади.

— Лекин нима учун у аёлларни ўлдирдйкин? Бирон сабаби бормикин?

— Маъқул савол, Божена, — деди жилмайиб изқувар ва стакандаги апельсин шарбатидан бир ҳўплаб қўйди. — У Миллернинг васиятномасидан хабардор бўлган ва турнирдаги кураш кубок билан бир шиша коньяк учун эмас, балки ақд бовар қилмайдиган даражада катта бойлик учун бораётганини билган. Билан-у ўша бойликнинг қаерга яшириб қўйилганини, кимнинг қўлида эканлигини аниқлай олмаган, шунинг учун вақтни чўзиб кутган. Бир йил кутган, мана, иккинчи йил...

— Демак, унинг учун энг муҳими вақтдан ютиш бўлган, де?

— Ҳа. Ана шунинг учун ҳам ўтган йили, турнир охирлаб, Наталья

Рожновсканинг ғалаба қилишига бир қадам қолганида, Боровский унинг ютишига имкон бермаган. Аёлни бўғиб ўлдирган, чунки агар шундай қилса, васиятноманинг асосий шарты бажарилмай қолишни ва Миллер болаларининг яна бир бор шахмат тахтаси атрофида учрашишларига тўғри келишини билган.

— Лекин Мария Решелни нега ўлдирдийкин?

— Боровский унга уйланишга сўз берган, гарчи сўз берганига анча вақт бўлган бўлса ҳам, уйланишга шошилмаган. Бу йил Решель унинг олдига масалани кўндаланг қўйган: ё уйланасан (уйланганда ҳам фақат Польшада, чунки Решель Боровскийнинг ҳам Швецияга жуфтакни ростлаб қолмоқчи эканлигидан хабардор бўлган), ё сирингни фош қиламан, деган.

— Решель Рожновскани Боровский ўлдирганлигини биланми?

— Пайқаган бўлиши керак. Боровскийнинг Миллерлар оиласи ишлари билан қизиқиши албатта Мария Решелда шубҳа уйғотган, қолаверса, аёлнинг ўзи васиятноманинг бир нусхасини Боровскийга берган. Бу одам Норман Миллернинг ҳақиқий бойлиги миқдорини ва болаларининг моддий аҳволи қандайлигини Мариядан сўраб билиб олган. Боровский Решель билан бирга Швецияга жўнаб кетмоқчи бўлганлиги учун, ҳалитдан ўз фотоательесини пуллаш масаласи билан шуғуллана бошлаган. Пансионатни-ку, сотиш қийин масала эмас. Шу билан бирга, у ўзидан анча катта ёшдаги аёлга уйланишни хаёлига ҳам келтирмаган.

— Лекин нега ўлдирдийкин?

— Эҳ, Божена, одамлар одамларни бўлар-бўлмас сабаблар билан ҳам ўлдиришади. Ҳатто ҳеч бир сабабсиз ҳам. Азал-азалдан бизга маълумки, ноқулай ва ёқимсиз ўйнашдан ёки қаллиқдан фақат икки йўл билан қутулиш мумкин: ё унга уйланасан, ё ўлдирасан. Боровский эркин бўлиб яшашни ҳамиша жуда ёқтирган. Энди менга айт-чи, нима учун Милевский менга ўқ уздийкин?

— Вой, мен қаяқдан билай?

— Бунга фаҳмлаш қийин эмас. Мен унга халақит қилаётган эдим. У ғалаба қилиш ниятида эди, бунинг учун унда асос ҳам бор эди. Унинг виждони пок эди, у ҳеч қачон аёлни ўлдирмаган, лекин шунга қарамай... Агар у мени кўрқитмоқчи бўлганида, мени эмас, шифтни ё деворни нишонга олиши мумкин эди. Ҳолбуки, ўқ шундоққина қулоғим ёнидан визиллаб ўтди. Мана, энди ўзинг ўйлаб кўр: бир ақлли одам иккинчи бир одамни ўлдирмоқчи бўлибди, чунки у одам ақлли одамга халақит қилган, у тузган режани барбод қилиши мумкин бўлган.

— Нимага бўлмаса, иккала аёлни Милевский ўлдирган, деб айтдинг?

— Наҳотки, сен тергов чоғида қандай иш тугиш кераклигини билмасанг: агар ақлли жиноятчи ўғирлик қилганлигини бўйнига олсин десанг, уни қотилликда айбла, агар унинг қотиллик қилганини бўйнига олишини истасанг, уни аҳмоқ деб айбла! Боровский менинг жонимга қасд қилганлиги учун уч йил олади, Рожновска билан Решелни ўлдирганликда айбловчи суд процесси эса, уни умрбод бадном қилиши мумкин. Гапим тўғрими, полковник?

— Подполковник... Тўғри.

— Майли, подполковник, сени яна бир марта табриклайман, зеро, бу юлдузчани жуда ҳалол ишлаб топдинг. Сен унга лойиқсан. Сенга ўхшаган тажрибали, жонбоз тартиб ҳимоячилари бизларга жуда-жуда керак...

— Милевский сени сохта йўлга солиб юбормоқчи бўлганини айтувдинг, — деб унинг сўзини бўлдим. Бўлмаса, бу кетишда мени генерал унвони билан табриклаши ҳеч гап эмас.

— Милевский — айёр тулки, у билан гаплашганда ниҳоят сергак бўлиш керак. Мен сергак бўлдим, унинг менга уқдирмоқчи бўлган гапларига унчалик ишонмадим. Тушунинингиз осон бўлсин учун айтай: Милевский ҳақиқатни билишимни хоҳламаганди, чунки агар билсам, у ота бойлигидан жудо бўлиб қолиши мумкин эди, шунингдек, сендан ҳам, Божена.

Қиз сукутда эди.

— Милевский энг охири пайтларда олиб борган эътимодли суҳбатларимизда Боровский шубҳа қилаётганини айтган эди. Бунга ишонса ҳам бўлади, ишонмаса ҳам. Мария Решель тўғрисида — балки тўғридир гапи. Аммо ўз опаси масаласига келсак... Бу масалада, у опасини норвегиялик акаси

ўлдирганлигига қатъий ишонганди, негаки айнан шу акасида асосли далил — турнирда ғолиб чиқиш имконияти мавжуд эди. Бундан ташқари, унинг молиявий аҳволи тушкунликда эди, қолаверса, яна унинг руҳий касал бўлгани...

— Нима учун у, Мария Решелнинг қотили Нильсон, деб ҳисоблаган? Бундай айблов билан Милевский қандай мақсадни кўзлаган бўлиши мумкин?

— Сабаби жуда содда: акаси олган қарзини қайтариб беролмасди. Пан меценаснинг¹ жуда қийин молиявий аҳволга тушиб қолганини, қулоғигача қарзга ботиб кетганлигини ҳозир биз биламиз. Милевский эса буни анча олдинроқ билган. Арзимаган нарса: “Альбатрос”да яшаш учун ҳам ижара ҳақи тўлаша унинг қурби етмаган. Чамаси, швед акалари унга ортиқ қарз беришни хоҳлашмаган бўлишса керак, шунинг учун ҳам у қарз сўраб Решелга мурожаат қилган.

— Балки, Милевский ўз жонига қасд қилган одамни ҳам Нильсон деб ўйлагандир?

— Бунга у қатъий ишонган! Шунинг учун, у анча олдинроқ мени “норвегиялик”нинг изига солиб юбориш учун, унинг ботинкасини кўз олдимга ташлаб қўйган эди. Афсуски, бу вазиятда ака-укалар ўртасидаги бирдамлик ва умуман қон-қариндошлик ҳиссиёти тўғрисида гап очиб бўлмайди.

— Журналистни ўлдирмоқчи бўлган одам Боровский эканлигини сен билармидинг?

— Ҳа, фаҳмлай бошлаган эдим, бу пайтда у энди энг биринчи шубҳа остидаги одам ҳисобланаётган эди, лекин фақат қўлфонар билан ўтказилган тажриба шубҳамни қатъий ишончга айлантирди.

— Қўлфонар? Яна қанақа қўлфонар?

— Одий. Электр қўлфонари. Ичига учта батарейка ўрнатилган узун цилиндр — кўргандирсан? Уша зим-зиё тунда мен Милевскийнинг эшиги олдида аста-секин бориб уни очганимда, бирданига жуда ўткир бир нур кўзимни қамаштирди фақат шундан кейингина бошимга тушган зарбни сездим. Лекин аслида аксинча бўлиши керак эди! Хуллас, кейин мен ўз гумонимни текшириб кўрмоқчи бўлдим: ертўладаги хоналарни кўздан кечириш баҳонасида Боровскийдан қўлфонарини сўраб олдим, ана шунда фонарнинг бир чеккаси пачоқ бўлганлигини кўрдим. Уша кеча у менинг бошимга шу фонар билан туширган экан.

— Сен ундан сўрамадингми, шундай бўлганмиди, деб?

Бакс менга виқор билан қараб қўйди.

— Мен ўз қадримни биламан, ошна.

— Ҳа, яхши, энди шарфлар тўғрисида гапириб бер.

— Жиноятчи Рожновскани Ингмар Свенсондан ўғирлаб олган битта шарф билан бўғиб ўлдирган, бу билан у милициянинг диққатини шведга қаратмоқчи ва уни сохта йўлга йўналтирмоқчи бўлган. Лекин йўналтира олмаган, чунки милиция вакили бўлган поручик Вяттер бу нарсага эътибор бермаган. Алам қилмайдимми?.. Шунда у иккинчи шарфни ўмарган ва уларни бир-бирига улаб, бўғиб ўлдирилган Мария Решелнинг бўйнига боғлаган. Боровский бу билан менга: “Мана сента, машҳур билармон изқувар! Ҳа, едингми?” — демоқчи бўлган. Милиция ҳам энди Свенсон шахсини эътиборсиз қолдирмаган эди.

— Майли, қани, очигини айт, уни фош қилиш унча осон бўлмагандир-а?

— Унча қийин ҳам бўлмади. Бошқа вазиятда мен бир-икки кун ичида уни ёритган бўлардим. Лекин мазкур ҳолда “фонарлар” жуда кўп шахсларни ёрита бошлаганидан иш анча мураккабланди. Лекин бир нарсада унга қойил қолиш керак — кўзи жуда ўткир экан.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Мен унинг фотографик кўзи ҳақида гапиряпман. Мен у суратта олган бир неча фотопортретларни ўзим билан олиб кетяпман, улар хонамнинг кўрки бўлади.

Толиба қиз чўғдек қизариб кетди.

¹ М е ц е н а с — Польшада адвокатларни шундай деб аташ одат бўлган. Бу ерда гап Нильсон ҳақида борапти.

- Сен ҳали шведлар ҳақида ҳеч нима демадинг.
- Свенсонлар укаларига ишонишмаган, лекин... Милевскийдан шубҳаланишган. Кўнгилгашлик....
- Шундаймикин?
- Ўзинг ўйлаб кўр. Унинг далили жуда салмоқли эди: шахматда ҳаммадан яхши ўйинчи эди, турган гапки, турнирда галаба қозониш ва ота меросига эга бўлиш учун ҳаммадан кўра унда имконият кўпроқ эди. У, айтиш мумкинки, қарийб потенциал миллионер бўлаёзган эди.
- Энди Мария Решелнинг жонига қасд қилингани тўғрисида гапириб бер — аслида сенинг Свеноуйсыцага келишинга шу нарса сабаб бўлган эди.
- Ушанда у аёлни... вино, янги курорт мавсумининг очилиши муносабати билан ичгани икки рюмка вино ўлимдан асраб қолган. Вино люминал таъсирини сусайтирган, аёл гарчи қаттиқ ухлаб ётган бўлса ҳам, хавф туғилган дамда уйғониб кетишга улгурган.
- Ушанда у Боровскийни танимабдимиз?
- Йўқ, Чамаси, Решель ҳам норвегияликдан гумонсираган бўлса керак. Афсуски, мен у аёлдан ҳеч нима сўраб била олмадим. Боровский эса, бу масалада Решель билан гаплашмаганман, деб қсаман ичди, шунга кўра, пани Решелнинг фикри менга мавҳум бўлиб қолаверди.
- Сен қария Миллерни фирт тентак одам бўлган деб ҳисоблайсанми?
- Мен уни ажойиб хайлараст деб атаган бўлардим. Умуман, у ғайриоддий шахс бўлган. Йирик саноатчи ва сармоюдор, Германиянинг энг бадавлат капиталистларидан бири бўлган бу одам бой норвег қизига уйланиб, биргаликдаги мол-давлатларини икки ҳиссага, сўнг уч ҳиссага кўпайтирган. Айни пайтда, унинг энг асосий ишқибозлиги шахмат бўлган. Шу ўйин замирида салгина эсдан оған бўлиши ҳам мумкин. Лекин, эслаб кўр, аломат табиатли бўлмаган биронга машҳур шахматчи борми дунёда? Ҳамонки, Миллер кимсан Макс Эйвенинг устидан галаба қозонган экан, нима ҳам деймиз... Ана шунинг учун ҳам бу чол ўз фарзандларига шахмат жумбоғини васият қилиб қолдириб кетган.
- Унинг васиятномаси бўлмаганда иккита қотиллик ҳам бўлмасмиди, — дедим мен.
- Бугун поездда олиб бораётган суҳбатимиз ҳам бўлмасди, яна бошқа кўп воқеалар ҳам бўлмасди. Йўқ, ота Миллер ўз болаларига, бир-бирларингни ўлдир, деб васият қилмаган, уларга шахматни севишни ва бу ўйинда камолот чўққисига чиқишни васият қилган! Бу энг олижаноб орзу эди. Шахсан мен у чолни ҳурмат қила бошладим.
- Дўстим дастрўмолини олиб тер бостан пешонасини артди. Узоқ давом этган суҳбат уни толиқтирган эди.
- Мана, энди ҳамма гапни билиб олдим, десам бўлади. Кечир, сени саволларим билан қийнаб қўйдим, ахир ўзинга аён: эртага Бош бошқармамизда бўладиган матбуот конференциясида мухбирлар менга ҳам худди ҳозиргидек савол ёдириб ташлашлари аниқ, ўзинг у конференцияда қатнашишдан бош тортясан...
- Албатта бош тортаман! — деб эътироз билдирди Арт. — Ҳеч қандай матбуот конференцияси, умуман ҳеч қандай матбуот, ҳеч қандай телекўрсатувлар керак эмас! Башарамни бирон ерда намойиш қилишларини хоҳламайман. Кўча-кўйда, магазинларда, кинозалларда мени бармоқлари билан кўрсатишларини асло истамайман, тагин бир ўзим эмас, ёнимда бир одам билан юрганамда, — толиба қиз яна қизариб кетди. — Келишиб қўйганимиз эсингда бўлсин, Павел: мен ҳақимда бир оғиз ҳам сўз айтмайсан.
- Арт, сен ҳали бир талай мукофот пули оласан. Хўш, нима қилмоқчисан у пулни?
- Олдин олай, ушанда ўйлаб кўраман.
- Бундан кўнглинг тўқ бўлсин, оласан, қария! У пулларни ҳамёнимда деб ҳисоблайвер! Чунки фақат сен туфайли давлат бир неча миллионга эга бўляпти. Лекин энг муҳими — айбни оғирлаштирувчи вазиятда иккита қотиллик содир этган жиноятчини топдинг, демак, сени нафақат моддий, маънавий мукофот ҳам кутяпти.

— Тергов жараёнида сарфлаган пулларимнинг ҳаммасини давлат тўлади, шунинг ўзи кифоя. Мен ўз таълимни деярли текинга ўтказдим, швед тилини ўргандим ва мафтункор бир қиз билан танишиб олдим — яна нима керак бўлиши мумкин менга? Лекин мабодо министрнинг лозим топса... Яхши, унда мукофотнинг бир қисмини Варшавадаги Қирол қасрини тиклаш фондига топширган бўлардим, яна бир қисмини моддий жиҳатдан бой бўлмаса ҳам, ҳусну лаюфатда табиат саховатидан баҳраманд бўлган бир толиба қизнинг стипендиясини оширишга бағишлардим, қолганига... қолганига эса... шалдирак аравамни сотиб, ўрнига янги машина олардим. Кўнглингга келмасин, мен ватанпарварман, албатта, Польшанинг “Фиат-125” машинасини олардим.

— Машина шунчалик зарурми сенга?

— Биласан-ку, мен турган Секерки қаёқдаю Беляни қаёқда. Бутун Варшавани у бошидан бу бошига кесиб ўтишим керак.

— Нима қиласан ҳадеб Белянига қатнаб?

— О, Павлик, миянгни офтоб урганга ўхшайди! Ахир мен, албатта, сувда сузишни ўрганишим керак-ку!

Фақат шундагина Белянида физкультура институти борлиги хаёлимга келди. Қиз гўё гап унга дахлдор бўлмагандай, деразага қараганча жимгина ўтирарди.

— Қорин очганга ўхшайди, — деди Арт бир оз сукутдан кейин. — Юринлар, ресторанга, мен меҳмон қиламан. Айтишларича, яқинда бой бўларканман-у.

У ўрнидан турди, қиз ҳам кўзгалди.

— Кўнглинг тўқ бўлсин, бўласан! — дедим мен шодланиб ва сакраб турдим, лекин кўзим тепамдаги жомадонга тушдию дилим ранжиб яна “тап” этиб ўрнимга ўтирдим. — Жин урсин, оч ўтиришимга тўғри келади. Ўзинлар бораверинлар. Ёқимли ишгаҳа!

— Раҳмат, биз сенинг соғлигинга ичамиз, полковник!

Тамом.

*Қодир МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси.*

SUMMARY

The may issue of our magazine let's you to introduce with the materials dedicated to the 100th Birthday Anniversary of well-known Uzbek Academic poet Gafur Gulom on first pages. There are given same examples of his creative work. Same opinions and articles explaining his activity. Our readers get acquaint with S.M.Golisin's "The notebook of survived man" (in prose branch) and karakalpak writer, O'rozboy Abdurahmonov's novel "Threshold" in prose branch and with the poems of Maxtumduli at "Regions of Poetry" block of magazine. Also you, dear headers! can read B.Ognev's "Missing Georgia", professor A.Abdumajidov's referat "The Example of Religious & Legal Enlightenment". The fans of detective can read the legend of polish writer Yatssek Roy "Black Horse kills at nights"